



Erik Mägi & Lina-lea Zimmerman

Stjärnfamiljejuridik

SVENSK FAMILJELAGSTIFTNING
UR ETT NORMKRITISKT PERSPEKTIV

gleerups

Denna digitala version av verket är nedladdad från juridikbok.se.

Den licens som tillämpas för de verk som finns på juridikbok.se är **Creative Commons CC BY-NC 4.0**. Licensvillkoren måste följas i sin helhet och dessa finner du här <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/legalcode.sv>

Sammanfattningsvis innebär licensen följande:

Tillstånd för användaren att:

- Kopiera och vidare distribuera materialet oavsett medium eller format
- Bearbeta och bygga vidare på materialet

Villkoren för tillståndet är:

- Att användaren ger ett korrekt erkännande, anger en hyperlänk till licensen och anger om bearbetningar är gjorda av verket. Detta ska göras enligt god sed.
- Att användaren inte använder materialet för kommersiella ändamål.
- Att användaren inte tillämpar rättsliga begränsningar eller teknik som begränsar andras rätt att göra något som licensen tillåter.

Se även information på

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.sv>

Stjärnfamiljejuridik

Svensk familjelagstiftning
ur ett normkritiskt perspektiv

Erik Mägi

Lina-lea Zimmerman

Gleerups Utbildning AB
Box 367, 201 23 Malmö
Kundservice tfn 040-20 98 10
Kundservice fax 040-12 71 05
e-post info@gleerups.se
www.gleerups.se

Stjärnfamiljejuridik – Svensk familjelagstiftning ut ett normkritiskt perspektiv

© 2015 Författarna och Gleerups Utbildning AB

Gleerups grundat 1826

Projektledare: Carin Laurin och Agneta Edman

Digital upplaga (baserad på upplaga 1).

ISBN 978-91-40-69026-5

~~**Kopieringsförbud!** Detta verk är skyddat av upphovsrättslagen! Den som bryter mot lagen om upphovsrätt kan åtalas av allmän åklagare och dömas till böter eller fängelse i upp till två år samt bli skyldig att erlägga ersättning till upphovsman/rättsinnehavare.~~

Fri för spridning! Gleerups Utbildning AB har inte längre anspråk på upphovsrätt till detta verk. Författarna medger att verket sprids fritt med hänvisning till källan.

PrePress: Team Media Sweden AB

Författarpresentationer

Erik Mägi är jurist som har arbetat fackligt, med familjerätt och på antidiskrimineringsbyrå. Han undervisar i arbetsrätt på Göteborgs universitet och föreläser även om diskrimineringsrätt och familjerätt. Han är en av författarna till *Gatupolitikens lagar – Juridisk handbok för politiska aktivister*.

Lina-lea Zimmerman är beteendevetare och teaterpedagog. Hon arbetar idag som projektledare och pedagog. Specialområdet är hur vägarna till föräldraskap ser ut för hbtq-personer i Sverige samt hur juridiken som reglerar detta är formulerad.

Förord

Av Erik Mägi

Den här boken har en lång och krokig historia. Sett så här i backspegeln önskar jag att någon hade gett oss facit på en gång så att vi hade gjort rätt från början. Men en normkritisk bok om familjejuridik krävde tydligen flera försök. Ett av mina första juristuppdrag i början av 2000-talet var att tillsammans med min studiekamrat Tomas Fridh hålla föredrag om familjejuridik för RFSL Göteborg. Jag pluggade fortfarande juridik och tyckte det var spännande. Hos RFSL insåg jag att andra tvingades lära sig lagar bara för att kunna bilda familj. Hur blir två kvinnor som inseminerar i Danmark fastställda som föräldrar bägge två? Eller två män som skaffar barn med en surrogatmoder i USA?

Jag hittade ingen samlad information om de här frågorna. Idén föddes att skriva en bok för att fylla denna lucka. Till en början var boken endast inriktad på vad jag på den tiden kallade alternativa familjer. Då hade jag föreställningen att traditionella familjer redan hade sina böcker. Det skulle bli en handbok i rättssäkert familjebildande för familjer. Många frågor rörde barn och föräldraskap. Kvinnor som skaffade barn ensamma – hur hantera att spermadonatorn ska fastställas som fader? Barn med fler än två föräldrar – vilka rättigheter kan ett barn få till sin förälders nya partner? Andra delar rörde gemensam ekonomi utanför sambolagen och äktenskapsbalken. Hur kan två vänner eller två syskon som delar liv reglera bodelning och arv? Redan här fanns material för ett par avhandlingar och riktigt intressanta sådana.

När jag läste på i den dåtida familjerättsliga litteraturen blev jag irriterad. Böckerna brukade inledas med ett par tjocka kapitel om äktenskap, sedan några tunnare om samboförhållanden och sist ett kort bihang om att även homosexuella kunde vara sambor och registrera partnerskap. Vänner eller andra icke-romantiska konstellationer som levde tillsammans eller skaffade barn ihop stod det inte ett ord om. Det blev uppenbart att vissa familjer framställdes som normala och värda mycket uppmärksamhet medan andra ansågs sekundära. Då bestämde jag mig för att skriva om alla sorters familjer. Det skulle bli en lärobok som beskrev hela familjerätten, normbrytande familjer likställt sida vid sida med traditionella familjebildningar. Denna ansats fick namnet stjärnfamiljsjuridik. Ingrid Engarås hade nämligen nyligen lanserat ordet stjärnfamilj som ett begrepp som inkluderar alla familjeformer, traditionella kärnfamiljer såväl som andra varianter.

När jag bad folk läsa detta andra utkast var kritiken samstämmig. Boken hade blivit utsägligt tråkigt. Sida upp och sida ner med paragrafer och neutralt politiskt korrekt språk där författaren låtsades att alla var jämlika. Jag ombads

förtydliga varför vissa familjer har det lättare och andra har det svårare. Författaren Frida Darj gav mig sin antologi Normkritisk pedagogik. Det visade sig att min resa på inget sätt varit unik och bara hade börjat. Antologin beskrev hur normkritisk pedagogik har genomgått flera faser. Med en förenklad version av dessa faser så är den första utmaningen för många pedagoger att över huvud taget nämna homosexualitet eller andra normbrott. Detta synliggör homosexuella som har varit en osynliggjord grupp, men om omnämmandet inte sker på ett genomtänkt sätt riskerar det att förstärka bilden av dem som avvikande. Som en reaktion på detta kan pedagoger anstränga sig för att likabehandla homo-, bi- och heterosexuella. Detta ökar jämlikheten, men tenderar däremot i stället att osynliggöra de reella maktskillnaderna som gör att folk med olika sexualitet faktiskt har olika livsvillkor. Queerteoretiker riktar därför även ljuset mot de heterosexuella för att visa på vilka privilegier och insocialiserade vanor denna samhällsgrupp har. Det lossnar sedan ordentligt när fokus riktas på själva normerna i stället för personerna, på heteronormativiteten som gör att heterosexualitet framställs som det självklara och allt annat som avvikande. När vi väl fått upp ögonen för normer är det svårt att bara prata om ett normsystem. Heteronormer hakar ju även i frågor kring könsroller, könsidentitet, etnicitet, klass och så vidare. Att studera hur sådana normkomplex samverkar kallades förut förtryckssamverkan, numera använder man det mer akademiska begreppet intersektionalitet. Alla dessa steg bildar tillsammans angreppssättet normkritik.

Även jurister inser ibland att de behöver hjälp. Jag insåg att jag endast hade kommit två av fyra steg mot en normkritisk bok. Jag anlidade den normkritiska pedagogen Lina-lea Zimmerman och vi började tillsammans på ett nytt utkast. Lina-lea såg till att vi lyfte fram familjejuridikens normer och dess narrativ, de scenarier som lagstiftningen baseras på. Resultatet blev skrattretande tydligt. För att omfattas av enkel och rättssäker juridik ska en familj i princip bestå av en man och en kvinna som gifter sig, skaffar barn och lever tillsammans hela livet. I detta scenario är familjen omgärdad av lagregler som automatiskt reglerar deras ekonomi, föräldraskap och till och med efternamn. En sådan familj behöver inte lära sig många paragrafer. Varje avsteg från detta normativa scenario innebär däremot krångligare juridik. Vissa familjer är diskriminerade av lagstiftningen, andra är till och med förbjudna. För de flesta innebär den normativa familjejuridiken mest att de måste hantera flera paragrafer för att leva sina liv. Det blev uppenbart att familjejuridikens normer inte bara är ett problem för så kallade alternativa familjer. En inte försumbar minoritet faller också utanför den enkla juridiken. Normer gör dessutom att folk anpassar sin familj efter juridiken, i stället för tvärtom. De familjer som har möjlighet att omfattas av enkla lagregler riskerar att inte ens se att det finns olika alternativ att reglera sitt familjeliv. En heterosexuell kärnfamilj kan få ett heltäckande rättsligt skydd genom att gifta sig, men i flera situationer kan de ha nytta av

andra rättsliga lösningar. Juridikens rigiditet drabbar således både familjer som bryter mot normer och familjer som följer normer.

En lagstiftning styrd av starka normer ger jurister ett ansvar att tänka utanför ramarna. Detta kräver mer jobb av oss. Det ställs högre krav på alla som går utanför etablerade traditioner och det är svårare att göra ett lika korrekt och välformulerat intryck. Ett normkritiskt perspektiv på familjejuridik är ett förhållandevis nytt grepp och det vi kan presentera är vårt perspektiv. Vi har förstått att det inte är möjligt att skriva en normkritisk bok om familjejuridik utan att den ofrånkomligen också blir ett inlägg i samhällsdebatten. Familjefrågor angår alla och debatten om familj är omgärdad av starka känslor. Det går inte att röra runt i denna gryta utan att trampa på flera ömma tår. En reaktion vi har mött är att vi inte vet vad vi skriver om – ”Det ni skriver om är fullständigt obegripligt”. En annan respons är moralpanik – ”Tycker ni verkligen att folk ska tillåtas att leva så!”. En ytterligare handlar snarare om romantik – ”Det är väl ingen idé att skriva äktenskapsförord, då har man ju bestämt sig från början att det ska ta slut”. Normkritik innebär inte att vara emot normer eller för frihet från normer. Det handlar om att synliggöra att familjejuridiken grundar sig i både begränsande normer och inkluderande normer. Vissa personer gillar vissa normer, andra personer gillar andra. Vi beskriver inte heller lagstiftningen utifrån många olika familjekonstellationer för att vi förordar dem, lika lite som att vi är emot att folk lever i traditionella familjer. Juristbranschen behöver nytänkande på många plan. Familjejuridiken är en snårskog av paragrafer intvinnade i normer och föreställningar om vad en familj är. Lagstiftningen är förståelig först när den har satts in i sitt sammanhang. Det innebär att beskriva familjerättens kärnområden likaväl som dess gränsländ och ytterligheter. Först då är det möjligt att skriva en juridikbok som inkluderar alla familjer. Varje bok och utgåva är endast ett led i ett pågående projekt. Den som vill vara del i utvecklingen av denna bok och normkritiska perspektiv på familjejuridiken är välkommen att höra av sig. Vi har även gott om idéer till uppsatsämnen för den student som önskar inspiration.

Att skriva den här boken har väckt många känslor även i mig som författare. Illska över att folk nekas rättssäkerhet, rädsla för att bli för hårt kritiserad, hopplöshet inför att strukturerna sitter så djupt. Men även upptäckarglädjen i att steg för steg förstå hur saker hänger samman. Och framför allt stolthet över att så många har visat sig vara tacksamma över att en sådan här bok skrivs. Äntligen är den färdig. Varsågod!

Av Lina-lea Zimmerman

Varför ansåg jag att denna bok behövde skrivas? Det är en fråga jag ställt mig många gånger under denna process. Hur ska vi lyckas motivera människor att läsa en bok i normkritisk juridik? Min bakgrund är inte inom juridik. Jag har mest arbetat med teater och pedagogik där mitt stora intresse har varit att genom

möten och samtal med dem som möter teatern kunna påverka världen i en positiv riktning.

Hur och varför ville jag då vara med och skriva en bok som i första hand handlar om juridik? Jag är intresserad av rättvisa. Det blir mitt svar – rättvisa. Det är ett stort och brett begrepp. Men det är just det stora och breda i detta begrepp jag är intresserad av. Att formulera vad rättvisa är för mig för att kunna möta andra tankeströmningar och antingen bli starkare i min övertygelse eller ändra mig. Jag är intresserad av rättvisa. Men jag är också intresserad av hur strukturen i ett samhälle ser ut. Hur samhället är uppbyggt och hur dess beslutsvägar formuleras och möjliggör för invånarna att ta del av och påverka sitt eget liv. Jag tycker det är både viktigt och intressant att ta reda på hur lagar skrivs, av vem och för vem. Detta för att lagar skapar konsekvenser som människor påverkas av. Detta innebär att jag har insett att jag är intresserad av juridik, något jag var omedveten om innan arbetet med denna bok tog fart. Juridiken är i allra högsta grad med och styr hur samhället ska fungera och ritar ut linjer om hur folket ska leva för att få så mycket trygghet som möjligt. Genom dem som lagen har valt att trygga berättar den vilka familjerelationer som premieras. Detta innebär att en del relationer kommer att få lättare att använda sig av reglerna och andra får antingen hitta på egna lösningar eller befinna sig utanför lagrummet. En del konstellationer får inte plats. Det är här det börjar bli intressant att titta på aspekter som makt och normkritik. De familjekonstellationer och relationer som omfattas av lagstiftningen får tillgång till verktyg som äktenskap, faderskapspresumtion och adoption. De familjer och relationer som faller utanför lagen får inte denna möjlighet. I en del relationer behöver de inblandade aldrig fundera på familjejuridik medan andra behöver vrida och vända på den flera gånger. Vi kan klart se genom arbetet med denna bok att de familjer som inte behöver fundera så mycket på familjejuridik är de som följer normerna, och de som hamnar utanför behöver handla på ett sådant sätt att de kan få tillbaka makt att påverka och trygga sin familj. Detta anser jag vara orättvist. Att vi i dag har en lagstiftning som inte behandlar hbtq-personer på samma sätt som heterosexuella personer kan inte vara annat än orättvist. Med ett finare ord kan vi uttrycka att det är rättsotryggt och att lagen talar om för oss att vi har en lång väg kvar att gå innan vi har nått jämlikhet. För det är så att om en "kvinna" föder ett barn anses hennes make vara fader även om de har gjort en insemination i Danmark. Om ett samkönat par, två "kvinnor", gör samma procedur måste den som inte burit barnet adoptera detta. Vi har ingen föräldraskapspresumtion utan faderskapspresumtion. Detta handlar om både normer och makt när vi tittar på varför denna lagändring inte redan är gjord.

Så på min inledande fråga blir svaret att för mig handlar det om rättvisa och om att få kunskap för att på bästa möjliga sätt kunna skapa en rättstrygg miljö för dem som du vill leva med.

Sedan har jag också tänkt på min mormor Ingrid genom arbetet med denna bok. Min mormor Ingrid är min storebrors före detta flickväns mamma. Min

biologiska mormor dog innan jag föddes, och vid fem års ålder frågade jag om Ingrid ville bli min mormor – det ville hon. Och så har det varit för mig sedan dess. Ingrid är min mormor och är väldigt viktig för mig. När jag i skolan skulle måla ett släkträd påpekade dock min lärare att jag inte kunde säga att den personen som inte hade några trädgrenar till min mamma var min mormor. Jag kommer ihåg min egen förvåning och att jag inte förstod. Min lärare kan sägas vara lite väl oflexibel i sin tolkning, javisst. Men jag tror också att jag delar denna upplevelse av inte bli betraktad ”som att vara på riktigt” och att jag med många andra hela tiden bli påmind om detta. Vi som bryter mot normer kring familj har ofta dessa berättelser och blir ofta ombedda att berätta för andra hur det egentligen är. För mig finns det inget ”egentligen”. Min mormor heter Ingrid och hon kommer alltid att vara min mormor oavsett om hon är genetiskt kopplad till min mamma eller inte! Genetiken visar en sak – jag kan inte få en njure donerad av min mormor – men känslomässigt är vi sammankopplade. Därför skriver jag också denna bok för att hylla alla familjer som bråkar med systemet, påvisar hur det blir knasigt, familjer som visar på att äktenskap och blodsband inte räcker för att beskriva vad som är en familj. Det finns så mycket mer som definierar en familj. Jag får avsluta med att säga tack mormor Ingrid för att du ville vara min mormor. Tack!

Ytterligare tack

Det finns många att tacka för era bidrag till denna bok. För det första vill vi tacka er som har läst olika utkast, fackgranskat och på andra sätt gett värdefull feedback: Tomas Fridh, Johanna Svensson, Jenni Stavare, Anna Singer, Margareta Brattström, Kerstin Burman, Reb Kerstindotter, [Johanna Schiratzki] och [Gunilla Edemo].

Vi vill även ge ett stort tack till vår förläggare Carin Laurin på Gleerups förlag för att hon har sett till att boken blev verklighet. Vi är också tacksamma till Camilla Nevby för värdefull språkgranskning. Vi vill dessutom tacka för den uppmuntran vi har fått av Anders Jonason och Mats Finnberg på Nordstedts juridik, Jonas Pettersson på A-Z förlag samt Jerker Fransson, Lisa Westfelt och Rikard Mikelsson på Studentlitteratur.

Tack går också till Jorunn Sjøbakken och Truls Fleiner på Skandinavisk Institutt for Kommunikologi för verktyg för analys och sammanfattning. Även djup uppskattning till parsamtalsgemenskapen för verktyg för mod och klartänkthet. Erik vill också visa uppskattning till sina arbetsplatser som varit flexibla nog att låta honom ha detta sidoprojekt: Jensplus Juridik (nuvarande Napoleon jurister) och Göteborgs rättighetscenter. Även tack till alla samarbetsorganisationer till projektet Diskriminering i familjefrågor och Västra Götalandsregionen för bidrag.

Vi vill även tacka de organisationer och aktivister som vi har samarbetat med för det framtidshopp och den kollektiva kunskapen ni besitter. Ett särskilt tack

till kansliet på RFSL och RFSU Göteborg för arbetsgemenskap och lån av lokal. Tack också till Ottarfonden för ekonomiskt bidrag. Även tack till alla som har arrangerat pridefestivaler och andra evenemang där vi har blivit inbjudna att föreläsa och hålla workshops. Ett alldeles särskilt tack går till RFSL:s förbundsordförande Ulrika Westerlund för alla gemensamma föreläsningar vi har hållit.

Vi är även djupt tacksamma för det stöd vi har fått av våra vänner, familjer och vår peppgrupp. Ni är många och vi vill särskilt nämna Frida Darj, Zafire Vrba, Mia Gartner, Marita Pettersson, Kristian Widqvist, Anna Hertting, Margus Mägi, Johan Mägi, Svante Malmström, Annika Novak, Carine Cassia, Tomas Hjort, Johan Wittenfelt, Pär Flodin, Tobias Bladini, Oskar Palmenfelt, Fatima Grönblad, Jenni Gustafsson, Ingrid Sjödin, Jan Zimmerman, Siv Norling, Yvonne Zimmerman, Pernilla Dahlborg, Sara Sundholm, Nina Lindström, Sofia Palmström, Nina Wohler, Malin Wallström, Laban Wallström och Klara Schyberg.

Vi vill tacka våra egna familjer för att ni har visat kärlek genom skilsmässor, nya relationer, särkullbarn och adoptioner. Det har fått oss att förstå att familj är något vi hela tiden skapar och lever.

Vi vill slutligen tacka alla människor som lever familjeliv efter eget huvud. Det är ni som har gett oss inspiration att skriva boken. Den är tillägnad till er.

Innehåll

Observera att sidnumreringen i denna digitala utgåva i vissa fall skiljer sig från den tryckta utgåvan.

1 Inledning	17
1.1 Tusentals olika familjer	17
1.2 Bokens upplägg	19
1.3 Familjejuridikens funktioner	20
1.4 Juridisk teori och metod	22
1.5 Normkritisk teori och metod	25
1.6 Familjejuridik med normkritiskt perspektiv	28
1.7 Språkliga begrepp	29
DEL 1 EKONOMI, BOSTAD OCH ARV	35
Avtalsfrihet och tvingande skyddsregler	37
2 Äktenskap	39
2.1 Inledning till äktenskapsbalken	39
2.2 Att ingå äktenskap	45
2.3 Giftorättsgods och enskild egendom	48
2.4 Ekonomiska förhållanden under äktenskap	50
2.5 Skilsmässa	53
2.6 Bodelning efter skilsmässa	56
2.7 Underhåll efter skilsmässa	62
2.8 Bodelning vid dödsfall	63
2.9 Efterlevande makes arvsrätt	65
2.10 Efter arv när den andra maken dör	66
3 Samboförhållanden	71
3.1 Inledning till sambolagen	71
3.2 Inleda samboförhållande	73
3.3 Samboegendom	77
3.4 Ekonomiska förhållanden under samboförhållande	77
3.5 Samboavtal	79
3.7 Bodelning vid separation	80
3.8 Bodelning vid dödsfall	84
4 Civilrättsliga arrangemang i familjesammanhang	87
4.1 Inledning till avtal, gåva, samägande, bostad och associationer	87
4.2 Generella regler för avtal	89

4.3 Gåva, köp, hyra, tjänster och lån	96
4.4 Samägande	101
4.5 Äga bostad	108
4.6 Hyresrätt	109
4.7 Bostadsrätt	115
4.8 Föreningar, bolag och stiftelser	118
4.9 Egenhändiga avtal för egendomsfördelning	121
5 Arv	127
5.1 Inledning till ärvdabalken	127
5.2 Arvsordningen	130
5.3 Testamente	134
5.4 Allmänna förutsättningar för arv och testamente	140
5.5 Genomföra arvskifte	141
5.6 Begravning	143
DEL 2 FÅ BARN OCH ERKÄNNAS SOM FÖRÄLDER	145
Olika aspekter av föräldraskap	147
Lagändringar kring föräldraskap	150
6 Hjälp att få barn	153
6.1 Inledning till assisterad befruktning	153
6.2 Vilka får utföra assisterad befruktning?	157
6.3 Fertilitetsbehandling och assisterad befruktning utan donation	158
6.4 Spermia- och äggdonation inom svensk offentlig sjukvård	159
6.5 Spermia- och äggdonation utanför svensk sjukvård	164
6.6 Surrogatmödraskap	164
6.7 Hjälp att inte få barn	166
7 Fastställa föräldraskap	169
7.1 Inledning till fastställande av rättsligt föräldraskap	169
7.2 Moderskap	175
7.3 Faderskap	176
7.4 Föräldraskap vid assisterad befruktning inom svensk sjukvård	181
7.5 Föräldraskap vid assisterad befruktning utanför svensk sjukvård	185
7.6 Föräldraskap vid surrogatmödraskap	189
7.7 Föräldraskap efter ändrad juridisk könstillhörighet	193
8 Adoption	197
8.1 Inledning till adoption	197
8.2 Förutsättningar för adoption	200
8.3 Närståendeadoption	203
8.4 Internationell adoption	204

9 Överenskommelse utan rättsverkan om att få barn och erkännas som förälder	205
Del 3 FÖRHÅLLANDE MELLAN BARN OCH FÖRÄLDRAR	209
Barnets bästa	211
Olika aspekter av rättsligt föräldraskap	212
10 Barns personliga förhållanden	215
10.1 Inledning till vårdnad, boende och umgänge	215
10.2 Vårdnad	218
10.3 Barns boende	228
10.4 Barns umgänge	229
10.5 Domstolsprocessen vid vårdnad, boende och umgänge	234
11 Barns ekonomiska förhållanden	239
11.1 Inledning till förmyndarskap, underhåll och ekonomiska förmåner	239
11.2 Förmyndare	242
11.3 Underhåll	244
11.4 Föräldrapenning och föräldraledighet	249
11.5 Bidrag och stöd	256
12 Samhällets ansvar för barn	259
12.1 Inledning till ansvar för barn av andra än föräldrar	259
12.2 Sociala insatser	260
12.3 God man och överförmyndare	263
12.4 Tvångsvård	263
12.5 Särskilt förordnad vårdnadshavare	264
13 Överenskommelse utan rättsverkan för förhållanden mellan barn och icke-rättsliga föräldrar	267
Del 4 NAMN	271
14 Regler om namn	273
14.2 Förnamn	274
14.3 Efternamn	275
14.4 Förfarande vid namnbyten	280
14.5 Vilka namn kan användas i praktiken?	280

Del 5 FAMILJEJURIDIKENS NORMER	283
Inledning till normkritiska reflektioner över familjejuridiken	285
15 Familjejuridikens scenarier	287
15.1 Familjejuridikens huvudscenarier	287
15.2 Familjescenarier på undantag och utanför lagen	295
16 Familjejuridikens samhällsnormer och maktstrukturer	305
16.1 Lagstiftningsteknik med huvudregler, undantag och exkludering	306
16.2 Familjejuridikens familjenormer	311
16.3 Familjejuridikens samband med samhällsnormer och maktstrukturer	318
Del 6 FAMILJEJURIDISKA STRATEGIER	335
17 Strategier för olika familjekonstellationer och gemenskaper	337
17.1 Förhållningssätt till familjejuridik och normer	337
17.2 Familjejuridiska strategier för ekonomi, bostad och arv	341
17.3 Familjejuridiska strategier för att få barn och bli erkänd som förälder	346
17.4 Familjejuridiska strategier för förhållanden mellan barn och föräldrar	357
Källor	369
Hitta rättskällor	369
Konventioner, lagar, förordningar, föreskrifter och allmänna råd	369
Förarbeten, utredningar och rapporter	372
Domstolsavgöranden och beslut	373
Litteratur	374

1

Inledning

1.1 Tusentals olika familjer

Litteraturen om familjejuridik måste följa med samhällsutvecklingen. Den behöver återge den mångfald av familjeformer som finns och förklara vad lagstiftningen innebär för dem. Den här boken syftar till att förmedla en förståelse av familjejuridikens regelverk och innebörd för ett brett spektrum av familjer, samlevnad och nära gemenskap. Läsaren ska få information om lagstiftningen för traditionella, moderna och normbrytande familjer. Alla har rätt att få information om vilka lagregler som är tillgängliga för dem. Boken strävar också efter att återge de olika familjebildningarna på ett nyanserat och jämlikt sätt. Såväl traditionella som normbrytande familjer ska kunna känna igen sig och uppleva sig rättvist framställda. Vi kan dock inte blunda för att lagen inte är lika för alla familjer. Lagstiftningen grundar sig på antaganden om hur människor lever och bör leva sina liv. Vi behöver lyfta fram hur detta påverkar olika familjekonstellationer och samhällsgrupper. Dagens familjejuridik är intimt förbunden med samhällsnormer och kan enklast förstås genom att dessa normer synliggörs. Först då kan vi ta till oss vilka möjligheter till rättsligt skydd det finns för olika familjekonstellationer.

Svensk lagstiftning saknar en rättslig definition av vad en familj är. Familjer är i sig inte heller bärare av juridiska rättigheter eller skyldigheter. Lagstiftningen reglerar i stället de inbördes relationerna mellan individer i olika konstellationer. Vissa relationer som i vardagstal kallas familjer innebär specifika rättsverkningar. Det handlar bland annat om samboförhållanden, äktenskap, föräldraskap och släktskap. Den klassiska familjerätten anses huvudsakligen omfatta äktenskapsbalken, föräldrabalken, ärvdabalken och sambolagen. Det finns dock ytterligare lagstiftning som berör familjer. Det gäller särskilt normbrytande familjer. Den här boken redogör därför för familjejuridik i bred bemärkelse och inte bara familjerätt.

Fahlbeck. Familjen – finns den?

Schiratzki. Barnrättens grunder, s. 47 f.

Det finns heller ingen allmänt accepterad samhällsvetenskaplig definition av vad en familj är. De flesta definitioner utgår ifrån äktenskap eller släktskap och exkluderar därmed flera familjeformer. Det finns dock en vårdvetenskaplig definition av familj som är flexibel. Den fångar fyra attribut som definierar begreppet familj.

- En familj är en grupp som definieras som familj av minst en individ i gruppen.
- I en familj sker inbördes påverkan mellan medlemmarna.
- I en familj finns samhörighet i någon form som ofta består av barn, biologiska band, gemensamt hushåll eller boende och/eller samlevnad i äktenskap.
- En familj förändras med tiden.

Konsekvenser av denna definition är att familjer kan se olika ut utifrån olika familjemedlemmars uppfattning, vilket kan skapa många olika familjekonstellationer. Familjemedlemmar kan påverkas i både positivt och negativt avseende av de band som finns mellan dem. Familjers konstellation, roll och funktion varierar också över tiden. I tillägg till denna definition vill vi påpeka att utöver den inbördes samhörigheten ger en familj ofta uttryck åt samhörigheten utåt. Det kan ske genom bland annat symboliska manifestationer eller olika juridiska band.

Eriksson och Hansson. Familj ur ett omvårdnadsperspektiv – en begreppsanalys

Den här boken är uppkallad efter begreppet stjärnfamilj. Det är en benämning som inkluderar alla typer av familjer, såväl traditionella som moderna och normbrytande familjer. Stjärnfamiljsbegreppet vill skifta fokus från familjernas yttre form till deras innehåll. Begreppet stjärnfamilj är en ordlek med kärnfamilj och ställer ett inkluderande familjebegrepp i kontrast till ett exkluderande familjebegrepp. Här följer en poetisk definition av stjärnfamilj med exempel på olika familjer som begreppet inkluderar.

Familjer kan till exempel bestå av en vuxen, två vuxna eller flera vuxna; Föräldrar kan leva i familj med barn som är exempelvis biologiska, adopterade eller fosterbarn, eller som kommit till världen genom insemination, eller som är bonusbarn. Vuxna som lever tillsammans kan vara gifta, leva som sambo eller i partnerskap; Leva två eller flera. Eller leva på olika håll, men ändå vara en familj. Barn kan leva med en eller två föräldrar, och ha extraföräldrar eller bonusföräldrar, bonusmorföräldrar och bonusfarföräldrar. Barn kan också leva med andra vuxna än sina föräldrar och både föräldrarna och de vuxna som har det praktiska ansvaret utgör barnets familj. Familjer kan förändras, nya medlemmar i en familj kan komma till på olika sätt. Familjer kan utökas eller komprimeras beroende på familjemedlemmarnas livssituation och engagemang i vardagen tillsammans. Människor kan välja att ingå syskonskap med

varandra. Familjer kan expandera eller delas. En familj kan också innefatta flera olika familjer, och en individ kan vara tillhörig i flera olika familjer samtidigt. (...)

Det är inte den yttre formen på familjen som är viktigast, utan den skapande processen av vardaglig familjebildning; Den nära och ömsesidiga kontakten mellan människor som får oss att uppleva familjeskap. Att värna om stjärnfamiljen innebär att värna om innehållet. (...) Den form av familj som brukar kallas kärnfamilj, kan också vara en stjärnfamilj. Det finns ingen motsättning.

Engarås. Värna om stjärnfamiljen

1.2 Bokens upplägg

Denna bok presenterar en förståelse av familjejuridiken både på lagregelnivå och på en mer övergripande nivå. Boken kan användas som lärobok om familjejuridik i stort men även som en uppslagsbok om specifika lagar eller juridiska frågor. Den riktar sig till både studenter och yrkesutövare, såväl jurister som andra professioner. Den riktar sig även till privatpersoner som söker en handbok i att forma juridiken för sin familj. Ambitionen är att förklara lagreglerna på ett pedagogiskt sätt med huvudfokus på lagarnas funktioner och djupdykningar i den detaljerade regleringen när detta behövs.

Boken är uppdelad i fyra delar som behandlar centrala familjejuridiska teman, en del med normkritiska diskussioner och avslutningsvis en del med familjejuridiska strategier för olika familjekonstellationer.

1. Ekonomi, bostad och arv
2. Få barn och bli erkänd som förälder
3. Förhållanden mellan barn och föräldrar
4. Namn
5. Familjejuridikens normer
6. Familjejuridiska strategier

Dessa teman är valda utifrån juridikens funktion för familjer. Det gör att fler rättsområden ingår än den klassiska familjerätten, framför allt allmän civilrätt. Vi har dock tvingats avgränsa oss och välja bort rättsområden som straffrätt och diskrimineringsrätt. Vi har också fått hålla oss till svenska förhållanden och utelämna migrationsfrågor och den internationella familjerätten.

De olika delarna i boken innehåller kapitel som behandlar den lagstiftning som berör temat. Varje kapitel innehåller i sin tur en introduktion som sammanfattar rättsområdet och sätter in det i ett större sammanhang. I introduktionen återfinns även vår tolkning av vilka familjescenarier som omfattas av lagstiftningens huvudregler, av undantagsregler eller som faller utanför lagen. Förhoppningen är att detta ska underlätta förståelsen för den rättsliga regleringen. Mot slutet av boken sammanfattar vi hur familjejuridiken

förhåller sig till olika familjescenarier och vilka samband det har med samhällsnormer och maktstrukturer. Här lägger vi även in tankar om riktlinjer för en mer inkluderande lagstiftning. Boken avslutas med en redogörelse för möjliga strategier för olika familjekonstellationer med befintlig familjejuridik.

Den läsare som inte vill läsa boken från pärm till pärm kan naturligtvis välja ut avsnitt efter intresse. För den som vill få en förståelse på ett övergripande plan utan att behöva sätta sig in i detaljregleringen kan vi rekommendera att studera innehållsförteckningen och sedan läsa introduktionen till de kapitel som är av intresse samt de avslutande diskuterande kapitlen. Den som främst vill få en förståelse för lagreglerna kring en viss familj kan gärna börja med att läsa om denna familjekonstellation i strategidelen och sedan slå upp de regler som är aktuella.

1.3 Familjejuridikens funktioner

Juridikens uppgift är att möta människors behov av rättslig reglering. Enligt vår mening är det grundläggande behovet i familje frågor stöd i att hantera och förebygga konflikter. Människor som är trygga med att eventuella framtida konflikter inom familjen kommer att kunna lösas är mer fria att leva det familjeliv de önskar. Det finns även behov av att främja jämlikhet mellan familjemedlemmar och att underlätta maktfördelning inom familjen. Familjer har slutligen behov av att erkännas utifrån och därmed få tillgång till välfärdssamhällets resurser.

1.3.1 Hantera och förebygga konflikter

Familjejuridik handlar framför allt om människors inbördes relationer och bör främst vara till hjälp och stöd i de situationer då någon familjemedlem efterfrågar det. När familjemedlemmar själva löser sina frågor lägger sig rättsväsendet oftast inte i. De flesta människor behöver dock hjälp utifrån vid olika tillfällen i livet. När människor flyttar ihop, börjar dela ekonomi, får barn eller på andra sätt inleder en familjegemenskap uppstår ofta behov av juridiskt skydd. Ett juridiskt skydd skapar trygghet inför situationen att personerna skulle separera, att någon av dem skulle dö eller att gemenskapen upplöses på annat sätt. I uppbrottssituationer uppstår ofta intresse motsättningar kring ekonomi, boende eller barn som sin tur kan leda till konflikter om de inte hanteras väl. Familjejuridiken erbjuder överenskommelser och regler att falla tillbaka på när parterna har konflikter om bodelning, vårdnad och liknande och inte kan komma överens om egna lösningar tillsammans. Parterna kan låta domstol slå fast vem som ska ha rätt eller hur tvisten ska lösas. Med ett domstolsbeslut kan den vinnande parten även få hjälp av socialtjänsten, Kronofogden och andra myndigheter att driva igenom beslut om till exempel bodelning och umgänge.

Tydliga och förutsägbara regler och överenskommelser gör det enklare för inblandade parter att själva hitta lösningar, vilket i sig kan förebygga att konflikter uppstår. Oreglerade förhållanden eller ogenomtänkta juridiska lösningar kan däremot bidra till att skapa eller förvärra konflikter. En konflikt i en sakfråga utvecklas lätt till en konflikt om själva konflikten, till exempel hur parterna betar sig mot varandra. Ibland tar detta överhanden och sakfrågan hamnar i skymundan. En olöst ekonomisk bodelning vid separation leder emellanåt även till vårdnadstvister om barn. Konflikter som dras till domstol är kostsamma både ekonomiskt och för relationerna. Ibland kostar en domstolsprocess mer pengar än vad konflikten ursprungligen handlade om. En genomtänkt juridisk reglering kan däremot förebygga att konflikter uppstår över huvud taget. Den kan också skapa trygghet genom att de inblandade parterna vet att en eventuell framtida tvist kommer att kunna hanteras.

Jurister och andra yrkesutövare som har erfarenhet av familjekonflikter brukar uppmana familjemedlemmar att planera hur de ska hantera eventuella kommande förändringar eller konflikter innan de uppstår. Med äldre språkbruk kallas det att stifta i sämja för osämja. Familjemedlemmar kan se till att tänka igenom hur de skulle vilja hantera tänkbara förändringar medan de är överens. Då ökar möjligheterna att fortsätta vara överens även i svåra situationer. Betydelsefulla beslut kan gärna skrivas ner och även regleras rättsligt. Det som skrivs ner är lättare att komma ihåg och vara ense om. Ofta blir överenskommelser också tydligare när parterna tvingas att diskutera igenom frågorna noggrant. Det finns då ännu större incitament att följa dem självmant. Är överenskommelserna dessutom rättsligt bindande i form av äktenskap, testamente eller avtal får familjemedlemmarna vid behov stöd av rättsväsendet.

1.3.2 Jämlikhet och maktutjämning

Rättslig reglering kan också påverka familjemedlemmars maktförhållanden och jämlikhet. Maktobalans kan även uppstå mellan vuxna till exempel när parterna har olika stora inkomster, när en äger den gemensamma bostaden eller när en person står för hyreskontraktet. I flera fall kan parterna bestämma hur deras gemensamma ekonomi ska fördelas och vem som får bo kvar vid separation eller dödsfall. I andra fall innehåller lagstiftningen skyddsregler som gäller oavsett vad parterna har kommit överens om. Till exempel har den som har störst behov av gemensam bostad rätt att överta den vid skilsmässa eller separation i sambandförhållande. Regeln grundar sig framför allt i iakttagelsen att kvinnor oftare tvingas flytta vid separation eftersom det är vanligare att män äger den gemensamma bostaden, trots att kvinnorna oftare tar huvudansvaret för barn och har störst behov av att få bo kvar. Syftet med sådana regler är att stärka personer som befinner sig i en utsatt position. Genom att lagstiftningen

ger en underordnad part rätt att bestämma i vissa frågor kan maktförhållandena jämnas ut.

Maktförhållanden uppstår i högsta grad även mellan vuxna och barn, där vuxna i de flesta fallen befinner sig i ett överläge. Principen om att barnets bästa ska vara vägledande härrör ur denna problematik. Den ålägger vuxna att sätta barns behov i främsta rummet och på det sättet utjämna maktskillnaderna. Maktbalans mellan föräldrar kan också påverka barn. Ett exempel är två kvinnor som fick barn tillsammans genom att inseminera utomlands. Planen var att paret skulle genomföra närståendeoption så att bägge kvinnorna blev rättsliga föräldrar. De var dock inte gifta vilket krävs för adoption, och adoptionen sköts på framtiden. Efter några år separerade kvinnorna och kom överens om att barnet skulle bo lika mycket hos båda. Även om de har en konfliktfri relation har den rättsliga föräldern alltid ett visst maktövertag. Om hon förvägrar den andra modern att träffa sitt barn har myndigheterna få möjligheter att hjälpa barnet. Föräldrarna bestämde sig därför för att gifta sig för sakens skull och ansöka om adoption. När adoptionen gått igenom kunde de skilja sig och fortsätta som jämlika föräldrar. Barnet hade då rättigheter i förhållande till bägge föräldrarna.

1.3.3 Erkännande och offentlig välfärd

Familjer som omfattas av lagstiftning får även ett erkännande från omgivningen. De familjer som inkluderas i lagstiftningen blir synliga medan de som faller utanför osynliggörs. Det har också stor betydelse om lagstiftningen behandlar olika familjer lika eller särskiljer dem. Detta påverkar i sin tur familjemedlemmarnas självbild. Vilken rättslig status en familjerektion har kan även ha betydelse för att få tillgång till ekonomiskt stöd och annan offentlig välfärd. Det handlar om hjälp att genomföra bodelning, få tillgång till assisterad befruktning, familjerådgivning och föräldrapenning med mera.

1.4 Juridisk teori och metod

1.4.1 Rättsvetenskapliga paradigmen

Juridik innehåller en enorm mängd detaljreglering. För att hantera informationsmassan har akademiskt intresserade jurister sorterat in juridiken i olika system. Detta kallas rättssystematik och är en behövlig hjälp för den som ska använda juridiken i praktiken. Juridik är dock en tillämpad vetenskap inriktad på att lösa problem i praktiken. Av tradition har jurister därför inte lagt större vikt vid teoribildande. Det finns tre huvudsakliga paradigmen med olika förståelse av vad juridik är. Jurister rör sig främst inom två av dessa, rättsdogmatism eller rättsrealism, men de är många gånger inte medvetna om vilket av dem. Sociologer utgår ifrån det tredje, rättssociologin. I den här boken

har de rättsliga resonemangen en rättsrealistisk utgångspunkt och de normkritiska reflektionerna ett rättssociologiskt synsätt.

Hydén. Rättssociologi som rättsvetenskap

1.4.2 Rättsdogmatik

Det rättsdogmatiska paradigmet innehåller hantverksmässiga metoder som är användbara framför allt för situationer då jurister är överens om att lagarna ska tolkas. Det rättsdogmatiska paradigmet problematiserar inte rättsreglernas ursprung och inte heller varför, eller varför inte, dessa regler ska följas. Juridiken (eller rätten som den ofta kallas i detta paradigm) anses bestå av rättskällor, som lagar, förarbeten och vägledande domar. Det tas för givet att domare och andra jurister både kommer att följa och bör följa dessa rättskällor. Den juridiska metoden består i att gå igenom rättskällorna i rätt ordning och därmed finna rätt lösning. Målet är att juristkåren ska ha så lika syn som möjligt på hur rättsfrågor ska lösas. Den stora fördelen med denna metod är att lagstiftningen blir förutsägbar. Allmänheten ska på förhand kunna veta hur och på vilken grund myndigheter tar beslut och därmed inte utsättas för enskilda personers godtycke. I många rättsfrågor är rättsläget klart och den rättsdogmatiska metoden kan lösa juridiska tvister på ett effektivt sätt, även i mycket komplexa fall.

Den rättsdogmatiska metoden får dock problem i de situationer då rättsläget inte är klart och rättskällorna inte ger tydliga svar på hur en fråga ska bedömas. Ett förhållningssätt är att vänta på att våra högsta juridiska instanser, Högsta domstolen eller Högsta förvaltningsdomstolen och i förekommande fall EU-domstolen eller Europadomstolen, avgör frågan. Efter en prejudicerande dom är domstolens beslut gällande rätt. Men vilken vägledning har domarna i de högsta instanserna när de ska ta sitt prejudicerande beslut? Och vilken vägledning har domarna av den juridiska metoden när de tvivlar på lagens legitimitet? Ett klassiskt exempel är domarnas undfallenhet för de nazistiska makthavarna i Tyskland, men problemet uppkommer även i mindre dramatiska fall där det demokratiska systemet är otillräckligt. Rättsdogmatismen kan också riskera att endast fokusera på hur juridiken borde fungera och blir då blind för hur juridiken fungerar i praktiken. Vad är skillnaden mellan att ha rätt och att få rätt? Hur kan personer som inte omfattas av lagreglerna förhålla sig för att ändå få så gott rättsskydd som möjligt?

1.4.3 Rättsrealism

I den här boken är vår utgångspunkt ett rättsrealistiskt paradigm. Det perspektivet utgår ifrån att juridik består av gemensamma mänskliga föreställningar (även kallat sociala konstruktioner). Det innebär att juridik inte existerar utanför människors medvetanden. Detta nedvärderar inte på något

sätt juridiken. Det visar snarare på juridikens styrka att den kan upprätthålla ett ytterst komplext samhälle genom gemensamma föreställningar. Juridiken kan förstås som en intellektuell infrastruktur för samarbete, konfliktlösning och maktutövning i samhället. Detta perspektiv utgår också ifrån att juridikens grundläggande funktion är att hantera intressekonflikter mellan människor. Lagstiftningen sätter ramar och reglerar hur människors olika intressen kan samordnas eller underordnas varandra i olika typfall. Därigenom kan en stor mängd intressekonflikter hanteras med förhållandevis enkla medel.

Glavå & Petrusson. Illusionen om rätten – Juristprofessionen och ansvaret för rättskonstruktionerna.

Med denna förståelse blir juristens roll att vägleda bland de gemensamma föreställningarna av juridiken. De rättsdogmatiska metoderna används som en karta för att klargöra vilka rättsliga föreställningar som är gemensamma eller inte. Rättsrealismen står därmed inte i motsats till rättsdogmatismen utan bygger i stället vidare på denna. Föreställningar, som att människor har rätt att uttrycka sin åsikt, att det är fel att döda andra människor och att avtal ska hållas, upprätthålls av lagar och hur domstolar dömer, men också genom hur människor agerar vardagsmässigt. Jurister har i uppdrag att översätta abstrakta begrepp som till exempel äktenskap till reellt handlande, att Kim kan ha rätt att kräva pengar av Elliot när de skiljer sig. Om Elliot söker rådgivning av en jurist kan denne utifrån bodelningsreglerna i äktenskapsbalken göra en prognos om huruvida en domstol kommer att ställa sig på Elliots eller Kims sida. Juristen kan även ikläda sig rollen som ombud åt Elliot för att förbjuda domstolen att neka Kim rätt till pengar, eller för att förbjuda Kim att ge upp sina försök att kräva pengar. Juristen i domarposition kan bestämma till exempel att Kim får rätt, vilket innebär att Kim kan be Kronofogden och polisen att utöva tvångsåtgärder för att kunna genomdriva sin rätt. Juristerna upprätthåller och påverkar juridiken i alla dessa roller. Människor inrättar sig ofta självmant efter lagar och juristers övertygande argument utan att domstolens behöver döma. Rättsverkningar uppstår inte utan att någon agerar, med eller utan lagen som stöd. Jurister är överens om att myndigheters beslut ska byggas på rättskällor och juridisk argumentation. Det är en förutsättning för rättssäkerhet. Samtidigt som detta är det önskvärda måste vi förstå att jurister även påverkas av icke-rättsliga faktorer.

I de flesta fall kommer en jurist som använder rättsrealistisk metod fram till samma resultat som med rättsdogmatisk metod. Det är viktigt att i båda perspektiven skilja på gällande rätt (kallas även de lege lata) och önskad rätt (kallas även de lege ferenda). Gällande rätt är de lagtolkningar som domstolar och myndigheter kan förväntas följa och som jurister anser att de bör följa med nuvarande lagar och prejudicerande domar. Önskad rätt handlar om hur lagarna eller prejudikaten borde förändras. I oklara rättsfrågor där de etablerade

rättskällorna inte ger tydligt resultat är det däremot inte möjligt att upprätthålla en skarp skillnad mellan gällande och önskad rätt. I oklara rättsfrågor behöver en rättsdogmatiker föra fram sin egen åsikt i frågan förtäckt under objektiva rättsliga argument. Enligt rättsdogmatikerna ska jurister inte syssla med önskad rätt. En rättsrealist kan däremot vara öppen med att föreslå lösningar utifrån värderingar eller vilka konsekvenser den ena eller andra tolkningen medför. En jurist som är öppen med sin förståelse av juridiken gör det möjligt även för den som har en annan förståelse att ta in kunskapen som presenteras och göra den till sin egen. En öppenhet synliggör också vilka som har makt att skapa konstruktioner om rättsregler och vilka som får nöja sig med att acceptera dem. Vilka har inflytande över om föräldrar får slå sina barn, om två män tillåts gifta sig i kyrkan eller om ändring av juridisk könskategori måste medföra sterilisering? Jurister har stor makt att påverka samhällets gemensamma föreställningar av lagstiftningen. Genom att vara öppen med sin agenda bjuder juristen in andra till att vara delaktiga i det gemensamma juridiska bygget.

1.5 Normkritisk teori och metod

1.5.1 Normkritik

Denna bok använder sig även av normkritik, som har kopplingar till kritisk teoribildning som ofta används inom humaniora och samhällsvetenskap. Normkritisk teori formulerades dock utanför akademien och markerar en övergång från att studera och fokusera på avvikaren som problemet och istället kritiskt granska det som uppfattas som normalt, neutralt eller önskvärt. Normkritik pekar på att det är de normer som omger ett specifikt område som orsakar problem, inte avvikaren. Genom att rikta blicken mot det som anses vara det normala blir det tydligt att de som följer normen får fördelar. I fallet med familjejuridik får de som följer normerna för bildande av familj tillgång till fler rättigheter vad gäller till exempel föräldraskap. Att det finns normer kopplat till att få hjälp att få barn, att du till exempel måste ha en parrelation med den som du skall bli förälder med, blir inte synligt förrän någon bryter mot denna norm. Normer är därmed osynliga tills de uppmärksammas eller bryts. De som följer normer belönas medan de som avviker från normer ses som undantag och deras valda familjebildning som avvikande. Normkritik riktar därför blicken mot normen för att kunna se vilka fördelar den förknippas med. Genom att synliggöra detta kan normer ifrågasättas och i förlängningen kan det bidra till samhällsförändring. Författarna använder i denna bok ett normkritiskt perspektiv för att analysera varför lagstiftningen ser ut som den gör och vilka konsekvenser det får. Inom samhällsvetenskaperna är ledorden kritisk tolkning, vilket kan leda till en mångfald av olika resultat beroende på val av metod med mera – detta till skillnad från den juridiska metoden som ska leda till en likartad tolkning.

Genom ett normkritiskt perspektiv synliggörs normer och vilka konsekvenser dessa medför. En modell för normkritisk metod innehåller fyra steg:

1. Synliggöra normer och maktstrukturer
2. Lyfta fram normernas konsekvenser och ifrågasätta dessa
3. Ifrågasätta den egna positionen i relation till normer och maktstrukturer
4. Utveckla strategier för förändring.

Bromseth & Darj. Normkritisk pedagogik: makt, lärande och strategier för förändring

Stenberg, Freiman & Michælsdotter. Hbtq-kojan.se: mentorsskap på nätet bortom hetero och tvåkönsnormen.

Normkritik uppfattas ibland som en negativ inställning till alla normer. Detta är ett missförstånd. Normkritik syftar till att synliggöra utgångspunkter oavsett om vi själva delar dem eller inte. Normer är nödvändiga och inte något negativt i sig. Alla normer för med sig konsekvenser. Genom att synliggöra dem kan vi medvetet välja om vi anser att de är positiva eller negativa.

1.5.2 Normer

Normer kan beskrivas som oskrivna sociala regler som människor rättar sig efter. Normer är förväntningar och ideal som handlar om vad som anses vara positivt, önskvärt och fördelaktigt samt vad som inte är det. Normer är situationsberoende, förhandlingsbara, föränderliga över tid och formas utifrån maktförhållanden. Normer är medvetna eller omedvetna utgångspunkter utifrån vilka vi förstår omvärlden.

Åkerlund. Bryt! Metodmaterial om normer i allmänhet och heteronormen i synnerhet.

För att åskådliggöra hur normer fungerar och hur de hänger samman med makt och privilegier så skulle vi kunna titta närmare på ett exempel, nämligen normen att använda höger hand när man hälsar. Flera är inte medvetna om att detta är en norm eftersom så många gör på samma sätt. Flera förväntar sig att detta är det sätt på vilket en första kontakt tas och brukar göra det utan att reflektera över det varje gång de träffar en ny människa. Men om någon försöker hälsa med vänster hand, eller genom att lägga sin hand över bröstet, blir normen att hälsa genom att ta i höger hand synlig. Genom att denna norm bryts kommer personen som inte hälsar med höger hand att få en reaktion. Någon kanske blir arg på personen i fråga, någon kanske blir förvånad och inte vet hur den skall hälsa tillbaka medan någon annan uttrycker att denna person har hälsat på fel sätt. Detta gäller oavsett om personen i fråga inte har en högerhand att hälsa med eller av andra anledningar inte tillämpar detta kroppsnära sätt att ta kontakt. Egentligen finns det tusen sätt att hälsa på men normen om höger hand har gjort att många har vant sig vid ett sätt. Detta har skapat en norm som kan ha lika stark effekt som en nedskreven lag. Normer styr också vilka lagar som anses vara viktiga att ta fram, vilka som skall skyddas av

dem och på vilket sätt. Faller du utanför juridiken är detta ofta kopplat till ett normbrott på något sätt.

1.5.3 Makt

Normer är nödvändiga för att hantera en komplex omvärld. Många normer är framförhandlade av alla inblandade och antagna i jämlik anda. Andra normer följer av maktstrukturer och ger människor olika möjligheter och förutsättningar att påverka samhället och sitt eget liv. Vilka handlingar som uppfattas som normala eller avvikande är bland annat resultat av maktstrukturer kring kön, sexuell läggning, etnicitet, religion, funktionsförmåga, ålder, klass och socioekonomisk grupp. Detta ger människor i vissa samhällsgrupper makt och privilegier medan andra samhällsgrupper diskrimineras. Intersektionalitet är en metod för att studera hur olika maktstrukturer påverkar och samverkar med varandra. Intersektionalitet uppkom inom antirasistisk feminism för att problematisera att svarta kvinnors situation inte kunde förstås enbart med feministisk analys. Endast genom att studera hur maktstrukturer samverkar framträder de komplexa samhällsstrukturerna som skapar och upprätthåller normer.

de los Reyes och Mulinari. Intersektionalitet – Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap.

En annan modell som tagits fram för att visa på detta är ”den heterosexuella matrisen”. Matrisen visar på att det finns en idé om att alla människor går att kategorisera som antingen män eller kvinnor samt att män och kvinnor är varandras motpoler och därför attraheras av och begär varandra. I matrisen definieras därför personer som ”riktiga” kvinnor och män endast om de är heterosexuella. Matrisen tar även upp föreställningar om hur kvinnor respektive män är och ska vara. Detta är ett exempel på hur normer och makt kring könsidentitet, sexuell läggning och kön samverkar.

Butler. Genustrubbel

De sociala konsekvenserna av att bryta normer gör att vi i många situationer följer dem, ofta omedvetet. Vi aktar oss för att bryta mot dem då vi vet eller anar konsekvenserna av ett normbrott. För personer som följer normer är normerna alltså i regel mer osynliga. De utgör en självklar del av världsbilden och styr därigenom agerandet. Personer som aktivt bryter mot normer gör ofta detta i vetskap om att det innebär normbrott. På detta sätt förhåller sig således alla till normen, såväl medvetet som omedvetet. Genom att synliggöra normer kan de diskuteras och förhandlas medvetet. Det går också att ifrågasätta dem genom att visa på vilka konsekvenser de får. Genom att ifrågasätta normer har vi också möjlighet att förhålla oss aktivt till dem och kan därigenom få bredare möjligheter att agera.

1.6 Familjejuridik med normkritiskt perspektiv

Ett normkritiskt perspektiv på familjejuridik innebär att synliggöra vilka normer familjejuridiken bygger på. För att kunna se normerna krävs en förståelse av juridiken, som bitvis är komplicerad. Vi har därför lagt till ett steg före den normkritiska modellen ovan som innebär att göra familjelagstiftningen tillgänglig och förståelig. Därefter följer vi modellens första steg med att synliggöra och andra steg ifrågasätta normer. Vi har dock inte lagt större fokus på att ifrågasätta den egna positionen. Sedan avslutar vi med att uppmärksamma strategier för olika familjekonstellationer. Den modell för normkritisk analys som används i den här boken har därför tre steg:

5. Göra familjejuridiken tillgänglig
6. Synliggöra vilka normer familjejuridiken utgår ifrån
7. Lyfta fram normernas konsekvenser och ifrågasätta dessa
8. Uppmärksamma möjliga familjejuridiska strategier för olika familjekonstellationer.

Huvudsyftet med denna bok är att göra familjejuridiken tillgänglig för alla sorters familjer. Vi försöker lyfta fram de rättsregler som har relevans för alla familjeformer. Familjejuridiken beskrivs så som den förstås av etablerade jurister och innehåller därför så lite egen tolkning som möjligt. Det innebär inte att vi ser lagregler som riktlinjer att leva efter. I enlighet med ett rättsrealistiskt perspektiv anser vi att familjejuridiken hellre ska ses som verktyg för familjer att använda efter sina behov. Vi visar därför hur lagstiftningen kan användas även i situationer som lagstiftaren inte har avsett, till exempel adoption av barn tillkomna genom heminsemination. Vi strävar även efter att sätta reglerna i ett sammanhang utifrån vår förståelse av familjejuridikens funktioner och de samhällsnormer som är invävda i lagstiftningen. Härigenom ökar förhoppningsvis möjligheterna för läsaren att inte enbart lära sig reglerna utan att även förstå juridiken som ett sammanhängande system. Här finns naturligtvis ett stort utrymme för alternativa tolkningar. Detta är helt i sin ordning. Den aktiva läsare som gör kritiska reflektioner kommer troligen också att ta till sig regelverket på ett djupare plan.

Varje kapitel inleds med en genomgång av vilka familjescenarier som omfattas av den aktuella lagstiftningens huvudregler och av undantagsregler eller som faller utanför och exkluderas ur lagstiftningen. Därigenom synliggör vi de utgångspunkter som lagstiftningen bygger på. Lagstiftningens huvudregel bildar nämligen ett intressant mönster som har samband med traditionella samhällsnormer för familjen. Huvudscenarierna för lagstiftningen sammanfaller i hög grad med traditionella familjebildningar, medan undantagsscenarierna och scenarier som faller utanför lagen sammanfaller med moderna eller normbrytande familjer. Dessa scenarier sammanfattas i bokens del 5. Detta sammanfattade mönster av hur lagstiftningen förhåller sig till olika

familjescenarier gör det möjligt att lyfta fram familjejuridikens normer för hur familjer förväntas vara. I vår tolkning framträder två tydliga normkomplex kopplade till parförhållanden och kärnfamiljer. Vi diskuterar därefter vilka konsekvenser lagstiftningen har för de familjescenarier som omfattas av huvudregler och undantag eller som faller utanför lagen. Sedan diskuteras hur familjejuridikens normer har samband med andra samhällsnormer och maktstrukturer.

Normer är inte detsamma som värderingar. Lagstiftaren har inte alltid avsett att premiera vissa familjescenarier framför andra. Lagstiftaren har nödvändigtvis inte heller alltid varit medveten om vilka utgångspunkter de har haft för familjelagstiftningen. Vissa ställningstaganden har varit medvetna och avsedda medan andra varit oreflekterade eller har följt med av historiska skäl. Syftet med den normkritiska analysen är inte att kritisera lagstiftarens intentioner. Vad som har försiggått i tankarna på de personer som genom åren har stiftat familjejuridiska lagar ligger utanför den här bokens ramar. Vi synliggör den lagstiftning som finns i dag och hur den samspelar med samhällsnormer och maktstrukturer. I våra ögon blir de enskilda rättsreglerna förståeliga först genom att de sätts in i ett samhälleligt sammanhang. Det finns då också möjlighet att diskutera olika tolkningar av lagstiftningen likaväl som önskvärda förändringar. Detta pågår redan i samhällsdebatten. Den här boken har inte som huvudsyfte att vara ett inlägg i det demokratiska samtalet om vilken lagstiftning som är önskvärd. Men genom att boken i sig bryter mot normer för hur familjejuridik brukar presenteras kommer den oundvikligen att göra något avtryck i debatten.

Alla familjekonstellationer har inte tillgång till samma familjejuridiska lösningar. Både lagstiftning och samhällsnormer sätter ramarna för vilka rättsliga strategier som en enskild familj kan ta till. Bokens sista del presenterar möjliga familjejuridiska strategier för olika familjekonstellationer. Förhoppningen är att familjer därigenom får kunskap att så långt det är möjligt forma juridiken efter sin familj, istället för att forma sin familj efter juridiken.

1.7 Språkliga begrepp

Flera traditionella ord och begrepp om familj och relationer upprätthåller begränsande normer. Orden i sig bär med sig föreställningar om vad som ses som familj och inte samt vilka konstellationer som anses normala och vilka som anses vara avvikande eller bryta mot normen. Många ord upprätthåller också normer kring identiteter, till exempel kön. Ett av den här bokens huvudsyften är att framställa olika familjer på ett så jämnt och nyanserat sätt som möjligt. Vi vill inte värdera olika familjer gentemot varandra och inte nedvärdera eller uppvärdera vare sig traditionella eller normbrytande familjer. Det är en stor utmaning att beskriva en normativ lagstiftning utan att reproducera de normer och maktordningar som lagstiftningen utgår ifrån. Hade lagstiftningen till

exempel inte skilt på kvinnor, män, transpersoner och intersexpersoner hade vi inte behövt använda könsbegrepp över huvud taget. För att förstå dagens familjejuridik är det dock i flera situationer nödvändigt att använda köns-kategorier. Ett ytterligare grundläggande syfte med boken är att använda ett lättförståeligt språk. Vi har därför i första hand valt begrepp som är etablerade framför att använda egna begrepp. Etableringen av ord är dock en pågående process. Böcker av detta slag är högst delaktiga i att påverka sådana processer och vi försöker ta vår del av ansvaret i detta. Nedan följer de ställningstaganden som har gjorts till denna upplaga.

1.7.1 Transpersoner, intersexpersoner och cispersoner

Vad som menas med kvinna eller man definieras inte i lag, utgångspunkten är att det är självklart om en människa ska anses vara kvinna eller man. Det svenska rättssystemet utgår också ifrån att alla människor är antingen män eller kvinnor. Alla som får ett personnummer blir folkbokförda som antingen kvinna eller man. Det är möjligt att förändra juridisk könsbeteckning genom att byta juridisk könstillhörighet. Något val att folkbokföras som något annat än man eller kvinna finns inte. Många personer hamnar i kläm i denna uppdelning eller motsätter sig att inlemmas i en av två motsatta kön. Det finns en stor variation av kombinationer av juridiskt kön, fysiologiska kroppar, självupplevda könsidentiteter, omgivningens uppfattning om könsidentitet och olika sociala könsuttryck. I diskussioner om detta använder vi begreppet cisperson för personer där alla dessa könsaspekter överensstämmer och inte förändras. Ordet cis betyder ungefär "på samma sida", och här att alla könsaspekter befinner sig på samma sida av tvåkönsmodellen, antingen som cisman eller ciskvinna. Till exempel är en ciskvinna folkbokförd som kvinna, har snippa och livmoder, har alltid upplevt sig vara kvinna och uppfattas av omgivningen som kvinna. För personer där någon av könsaspekterna står på olika sidor om uppdelningen man/kvinna använder vi begreppet transperson. Det är ett samlingsbegrepp för ett stort antal olika könsidentiteter och könsuttryck som har det gemensamma att de inte håller sig inom de traditionella ramarna när det gäller kön. För personer vars fysiologiska kön inte tydligt är enbart kvinna eller man använder vi begreppet intersexperson. Transpersoner och intersexpersoner åtnjuter också skydd enligt diskrimineringslagen.

Lag om könstillhörighet 1, 2, 4 och 4 a §§

Diskrimineringslagen 1 kap.

Personer vars könsidentitet inte överensstämmer med kropp eller juridiskt kön får på vissa villkor ändra sitt juridiska kön. Det kan gälla transpersoner där den mentala könsidentiteten inte överensstämmer med kroppen, ofta benämnt transsexualitet. Det kan också gälla intersexpersoner som föds med fysiologiska könsorgan som inte självklart är manliga eller kvinnliga, ofta benämnt

intersexualitet eller Disorders of Sex Development (DSD). Den som ändrar juridisk könstillhörighet kan i samband med detta genomgå operationer och medicinsk behandling men det är inte nödvändigt. För många personer innebär en transprocess inte att byta kön, utan snarare att korrigera sin kropp och/eller juridiska könstillhörighet till det kön personen redan identifierar sig med. Många använder därför hellre begreppet könskorrigering. Andra ser dock processen som ett byte av kön. Lagstiftningen förhåller sig också till processen framför allt som ett byte av könstillhörighet eftersom det endast finns två rättsliga köns kategorier. Vi har valt att använda begreppet person som har ändrat juridisk könstillhörighet. Då det behövs använder vi även begreppen transkvinna för person som ändrat juridisk könstillhörighet från man till kvinna och transman för person som ändrat juridisk könstillhörighet från kvinna till man. I den här boken använder vi begreppen transkvinna och transman just för personer som har ändrat juridiskt kön även om dessa begrepp i andra sammanhang kan användas i andra situationer.

Inom familjejuridiken har det i vissa fall endast rättslig betydelse om en person har förändrat juridisk könstillhörighet, inte om personen har genomgått operationer. När vi behöver använda begreppen kvinna, man, olikkönade eller samkönade par så utgår lagstiftningen ifrån en persons juridiska kön. Detta eftersom det är det juridiska könet som ges betydelse i familjejuridiken och inte självupplevd könsidentitet. En transperson eller intersexperson som rättsligt sett är kvinna omfattas därmed av de flesta regler som gäller för kvinnor, oavsett hur personen identifierar sig eller om personen har påbörjat en process att byta juridiskt kön. När vi i boken skriver kvinna eller man inkluderas därmed även transpersoner och intersexpersoner om vi inte särskilt nämner annat.

1.7.2 Den, hen, hon och han – förälder, moder och fader

Det könsneutrala äktenskapet har gjort att en persons juridiska kön saknar betydelse i de flesta fall när det gäller familjejuridik kring ekonomi och boende (del 1 nedan). I dessa sammanhang finns ingen anledningen att skriva om män eller kvinnor. Vi har i dessa delar valt könsneutrala begrepp så långt det är möjligt för att inte i onödan upprätthålla traditionella könsroller eller heteronormativitet. I de flesta fall använder vi pronomenet den eller olika varianter på person. Detta kan dock ibland låta väl opersonligt. I tidigare utkast till denna bok konstaterade vi att pronomenet hen ännu inte var tillräckligt etablerat, men nu är hen så pass spritt att de flesta läsare förstår dess innebörd. Vi använder hen när vi inte vet vilket kön en person har, när vi anser att det saknar betydelse vilket kön en person har samt för personer som inte identifierar sig som varken kvinna eller man. Hen har fördelen framför "han eller hon" genom att också inkludera transpersoner och intersexpersoner. Även lagstiftning som är formellt könsneutral förhåller sig till reell ojämställdhet mellan könen. När vi diskuterar detta skriver vi om män och kvinnor. I de fall en

persons könsidentitet har betydelse för lagstiftningen använder vi cisperson, transperson och intersexperson.

Juridiken kring barn och föräldraskap (del 2 och 3) har däremot skilda regler beroende på kön. Föräldrar fastställs enligt föräldrabalkens första kapitel som antingen moder eller fader, förutom i ett specifikt fall. När ett par med två kvinnor får barn med hjälp av spermadonation inom den svenska sjukvården fastställs den icke-biologiska modern som förälder. Det är ett olyckligt val eftersom begreppet förälder i alla andra sammanhang är ett öppet och könsneutralt begrepp. I föräldrabalkens senare kapitel används förälder som ett könsneutralt begrepp. Vi föredrar att använda begreppet förälder för alla föräldrar oavsett kön och könsidentitet, men det blir då i vissa lägen svårt att förklara en lagstiftning som utgår ifrån två skilda kön. Oavsett lagar har även en persons fysiologiska könsorgan betydelse för möjligheten att få barn. I de fall då antingen det juridiska eller det fysiologiska könet har betydelse skriver vi hon eller han, kvinna eller man samt moder eller fader. När vi använder begreppet förälder för just situationen med spermadonation för två kvinnor inom svensk sjukvård skriver vi uttryckligen det. Det finns inte längre lagkrav på sterilisering i samband med förändring av juridisk könstillhörighet. Det innebär att transmän kan ge upphov till ägg och föda barn, och att transkvinnor kan ge upphov till spermier. Det pågår rättsprocesser i frågan om en transman som blir förälder ska folkbokföras som moder eller fader, och om en transkvinna ska folkbokföras som fader eller moder. I boken använder vi begreppet förälder för både kvinnor, män, transpersoner och intersexpersoner så långt det är möjligt. Ibland behöver vi dock använda begreppen fader och moder. När en transperson eller intersexperson omfattas av samma lagrum nämner vi detta.

Det finns ett antal andra ord inom familjejuridiken som har kopplingar till maskulinitet. Vi använder make och makar som könsneutrala begrepp även om ordet make också går att använda som maskulinum. Vi använder borgensperson för borgensman, skiftesperson för skiftesman och boutredningsperson för boutredningsperson. Vi har däremot inte hittat tillräckligt fungerande könsneutral benämning för god man.

1.7.3 Olikkönade och samkönade par

När det gäller parbildning har det fortfarande juridisk betydelse om två personer har olika kön eller samma kön. En individs sexuella läggning som heterosexuell, bisexuell eller homosexuell har dock i de flesta fall inte relevans i familjerättsliga sammanhang. Familjejuridiken utgår inte från individuella identiteter utan från relationer mellan människor. Det är därför förvirrande och exkluderande att tala om homosexuella eller heterosexuella par. I par med två personer av olika kön kan en eller bägge personerna vara heterosexuella, men även bisexuella. Det finns också homosexuella personer som lever i olikkönade par, ofta med sin homosexualitet dold. På samma sätt kan par med två personer

med samma kön vara homo-, bi- och även heterosexuella. Det finns ytterligare begrepp för sexuell läggning än dessa tre. Vi har valt benämningarna par med två kvinnor, par med två män och par med en kvinna och en man. Detta framställer konstellationerna som neutrala gentemot varandra. I vissa fall gör lagstiftningen skillnad endast på olikkönade par och samkönade par oavsett vilket kön personerna i det samkönade paret har, och då använder vi dessa begrepp. När det har betydelse vilka kön två föräldrar har skriver vi olikkönade föräldrar och samkönade föräldrar, oavsett om föräldrarna har en parrelation eller inte. När vi diskuterar lagstiftningens koppling till normer och maktstrukturer använder vi däremot ibland begreppen homosexuella, bisexuella och heterosexuella personer.

1.7.4 Relationer

I den här boken använder vi naturligtvis flera rättsliga begrepp för familjerelationer som definieras i lag, till exempel make och sambo. Utöver detta använder vi ett antal sociala begrepp för familjerelationer. Vi har så långt möjligt valt begreppen utifrån relationens praktiska betydelse för familjejuridik. I detta ingår främst personernas samarbete kring ekonomi och boende samt föräldraskap. Vi har även försökt välja bort begrepp som kan vara förknippad med stereotyper, till exempel begreppet singel.

Begreppet barn innebär i vardagstal en ung person upp till en viss ålder. Här används begreppet barn också för att beteckna relationen till en förälder – vi är våra föräldrars barn hela livet. Föräldraskap omfattar flera olika aspekter och vi använder därför begrepp som biologisk förälder, genetisk förälder, social förälder och såväl rättslig förälder som icke-rättslig förälder. Läs mer om dessa aspekter i inledningen till del 2. Med icke-rättslig förälder menar vi en person som ett barn anser fyller en föräldraroll och/eller som själv anser sig fylla en föräldraroll utan att detta är rättsligt erkänt. Det finns även flera aspekter av rättsligt föräldraskap, vilka vi går igenom i inledningen till del 3.

För en person som bor själv använder vi begreppet ensamhushåll. När det gäller två personer använder vi par för två personer som har ett parförhållande, och de är varandras partner. Personer som uppfyller sambolagens villkor kallas sambor och de som är gifta makar. Par som bor isär kallar vi särbor och de kan vara gifta eller ogifta. Det saknas tyvärr bra begrepp för personer som långsiktigt bor ihop eller delar ekonomi utan att vara par. Ord som vänner eller livskamrater fångar bara vissa aspekter. Vi har valt begreppet icke-romantisk relation eller icke-sexuell relation. Det kan omfatta två eller flera personer. När personers relationsform saknar betydelse använder vi även duo eller trio som relationsneutralt samlingsbegrepp. Flera personer som bor ihop på lång sikt benämner vi kollektiv. För fler än två personer som har romantiska förhållanden använder vi flersamma relationer. Släkt används som samlingsbegrepp för moster, farbror, kusiner och andra släktrationer. Närstående utgår ifrån

personernas egen uppfattning om att de har en nära relation. Begreppet anhörig används då kriterier för en sådan relation är lagstadgad.

När det gäller föräldraskap skiljer vi på ensam förälder, vars barn inte har någon annan förälder, och ensamstående förälder som inte bor med eller har parrelationen till sitt barns andra förälder. Två föräldrar som inte lever tillsammans kallar vi ensamstående föräldrar eller nätverksfamilj. Vi använder även begreppet särkullbarn för barn som har halvsyskon med en gemensam förälder i brist på annat kortfattat begrepp, trots att ordet är stigmatiserande. Två personer som lever tillsammans med gemensamma barn benämner vi kärnfamilj. Fler än två personer som är föräldrar tillsammans kallar vi föräldratrio, två föräldrapar eller storfamilj. Det finns även flera nätverksrelationer av familjejuridisk betydelse där de inblandade inte utgör enheter. För relationer mellan barn och föräldrarnas partner använder vi bonusförälder och bonussyskon där det är lämpligt. Som samlingsbegrepp för andra viktiga barn-vuxen-relationer utanför föräldraskap använder vi vuxna som tar föräldraansvar eller betydelsefulla vuxna.

1.7.5 Bokens exempel

Denna bok innehåller flera exempel. En del är hämtade ur verkligheten. När sekretess råder är de inblandade personernas namn anonymiserade. De flesta exemplen är dock påhittade för att belysa en specifik fråga på ett pedagogiskt sätt. Vi har försökt att ge exempel som beskriver många olika familjesituationer. Vi har också satt namn på personerna så att de inte bara reflekterar majoritetskulturen i Sverige.

Del 1

Ekonomi, bostad och arv

Avtalsfrihet och tvingande skyddsregler

Första delen i denna bok (kapitel 2–5) behandlar lagstiftningen kring ekonomi, bostad och arv i familjesituationer. Denna del handlar framför allt om vuxna – barns ekonomiska förhållanden återfinns i kapitel 11 i del 3. I den här delen återfinns de klassiska familjerättsliga lagarna angående äktenskap och samboförhållanden, vilka framför allt är tillämpliga på personer som lever tillsammans i parförhållande. Vi behandlar också civilrättslig lagstiftning som reglerar samägande, avtal, föreningar och bostadsfrågor. Denna lagstiftning är inte traditionell familjerätt utan är tillämplig på flera familjekonstellationer. Vi går igenom varje lag eller regelkomplex utifrån en tänkt kronologisk ordning. Vi börjar med regler kring att ingå äktenskap, avtal eller andra rättshandlingar, sedan kommer regler som gäller under samlevnaden eller avtalet och därefter regler för förändring, avslut, separation och dödsfall. Sista kapitlet behandlar arv och testamente och som avslutning även begravning.

Lagstiftaren har överlåtit åt vuxna personer att i princip själva bestämma hur de ska hantera sin ekonomi, göra överenskommelser om sin bostad och reglera sitt arv. Lagstiftaren har dock sett till att det finns regler som gäller i många situationer oavsett om parterna aktivt har tagit hänsyn till det eller inte. Många personer ingår äktenskap eller lever som sambor, vilket gör att de automatiskt omfattas av lagregler som reglerar deras ekonomi, bostad och arv, även om de kanske inte är medvetna om det. Äktenskapsbalken och sambolagen gör därmed att parterna har ett antal lagregler att falla tillbaka på om de inte är överens. Vissa av dessa regler kan parterna avtala bort om de inte vill att de ska gälla genom att till exempel skriva samboavtal, testamente eller äktenskapsförord. På så sätt kan parterna exempelvis fördela sitt arv på andra sätt än vad som gäller enligt ärvdabalkens regler eller bestämma att en bodelning ska göras på något annat sätt än vad som stadgas i äktenskapsbalken eller sambolagen. Om parterna inte har gjort sådana avtal gäller lagreglerna.

Flera lagar innehåller också tvingande regler som parterna inte kan ändra på, detta framför allt för att skydda utsatta eller underordnade parter. Exempelvis garanterar ärvdabalken makar och barn viss arvsrätt även om den avlidne har försökt att göra dem arvlösa genom testamente. Ett annat exempel som inte kan avtalas bort är sambolagens regler om att den sambo som är i störst behov av sambornas gemensamma bostad kan ha rätt att behålla denna vid separation. Parters avtal med varandra kan också påverka utomståendes rätt. Om en make till exempel skänker den andra maken sitt hus kan det påverka en banks möjlighet att tvångsförsälja huset för att driva in skulder. Därför finns det också regler för vad som krävs för att överenskommelser ska vara giltiga, inte bara mellan parterna, utan också gentemot en bank eller andra utomstående.

2

Äktenskap

2.1 Inledning till äktenskapsbalken

2.1.1 Familjerättslig helhetslösning

Inom familjerätten har äktenskapet en central roll. Till äktenskapet har en hel rad juridiska rättigheter och skyldigheter knutits. Genom äktenskap erbjuds par därigenom en enkel juridisk helhetslösning för boende, ekonomi, arv och även barn. Detta medför att många makar inte behöver ta till annan familjerättslig reglering. Denna helhetslösning kan också innebära att makar ibland inte ser över sina rättsliga förhållanden för att avgöra om de har behov av att anpassa äktenskapets rättsliga lösningar till sin situation.

Äktenskap ingås genom vigsel, en ceremoni som är omgärdad av romantiska traditioner. De mest betydelsefulla rättsverkningarna som äktenskapet medför är däremot ekonomiska. Makarna fortsätter att vara ekonomiskt självständiga inom äktenskapet, men i och med vigseln aktualiseras en rad regler för deras ekonomi. Vid en skilsmässa delar makar som huvudregel på all sin egendom oavsett hur deras respektive ekonomi har sett ut under äktenskapet. Enligt ärvdabalken ärver makar med gemensamma barn också automatiskt varandra om den ena maken dör. Eftersom makarna delar på all egendom vid skilsmässa eller dödsfall så kan de under äktenskapet ha gemensam ekonomi utan att behöva hålla reda på vem som äger vad. De kan blanda sin egendom utan eftertanke, de delar ju ändå allt lika om de separerar, och om en dör ärver den andra allt. Makar som vill ha helt eller delvis separerad ekonomi bör därför skriva äktenskapsförord och/eller testamente. Äktenskapsbalken innehåller även skyddsmekanismer för en ekonomiskt utsatt eller underordnad make, till exempel regler som kan hindra den ena maken att göra sig av med den gemensamma bostaden och rätt till underhåll i vissa situationer. I hyreslagen (12 kap. jordabalken) och bostadsrättslagen finns ytterligare regler om rätt att behålla en bostad (se kapitel 4).

Äktenskapet har också betydelse för flera frågor som rör barn. Det gäller framför allt reglerna om faderskapspresumtion. En man som är gift med en kvinna som föder ett barn förutsätts vara fader till barnet. Makarna får automatiskt gemensam vårdnad om barnet. Dessa regler omfattar endast olikkönade par, andra regler gäller för samkönade par. Äktenskap har betydelse för möjligheten att få assisterad befruktning och är dessutom ett krav för att få

adoptera gemensamt. En make kan i vissa fall bli underhållsskyldig för den andra makens barn utan att själv vara förälder. (Se mer om barn i del 2.)

Äktenskap upplöses genom skilsmässa eller genom att den ena maken dör. I båda fallen ska en bodelning genomföras. När äktenskap upplöses genom skilsmässa delar makarna på värdet av deras gemensamma egendom med hälften var. Bodelningsreglerna är utformade för att ge makarna möjlighet att sköta uppdelningen på egen hand. En bodelning kan dock i många fall bli både komplicerad och känslös. Det finns därför även regler för hur tvister ska lösas. När äktenskap upplöses genom att den ena maken dör ska bodelning göras innan arvet fördelas, om det behövs. Om makarna saknar barn eller bara har gemensamma barn så går dock hela arvet till den efterlevande maken. Makarnas gemensamma barn måste vänta med att få ut sitt arv tills även den andra föräldern avlidit. Detta gör att den överlevande maken får behålla makarnas gemensamma egendom och även kan ha möjlighet att bo kvar i makarnas gemensamma bostad, i så kallat orubbat bo. Barn till bara den avlidna maken (så kallade särkullbarn) har däremot rätt att få ut arv efter sin förälder direkt.

2.1.2 Äktenskapet har en lång tradition och föränderlig historia

Äktenskapet vilar på gamla traditioner som det successivt har knutits olika juridiska rättigheter till. Medeltidens bondesamhälle var feodalt uppbyggt och husbondeväldet var norm. En man var familjens överhuvud, och familjen inkluderade såväl fru och barn som tjänstefolk. Äktenskapet var ett förbund som ingicks mellan ätter och bekräftades genom trolovning och samlag. Fram till 1700-talet utvecklades dock äktenskapet till att bli ett förbund mellan två individer. Kyrkovigseln blev obligatorisk, bland annat för att förhindra tvångs-äktenskap. Under 1700-talet genomfördes ett intensivt lagstiftningsarbete i Sverige för att ge likartade lagar i hela landet. Detta ledde till 1734 års balkar där bland annat Giftermåls Balk fanns med. Den första paragrafen i giftermålsbalken ger en antydning om hur äktenskapet kunde ha sett ut innan 1734 och vad lagstiftaren ville förändra: "Vill man hjonelag bygga; då skall han mö av hennes giftoman begära, och ej med våld taga, eller hemliga till sig locka" (på modern svenska: den man som vill gifta sig ska fråga kvinnans far och inte ta henne med våld eller locka till sig henne i hemlighet). Mansväldet levde dock alltjämt kvar. Genom vigseln blev makarnas egendom gemensamt och förvaltades av mannen. Barn födda utom äktenskapet saknade arvsrätt efter sina fäder och möjligheterna till skilsmässa var starkt begränsade.

Äktenskapstraditionen och dess juridiska reglering har sedan genomgått stora förändringar över tid. En av de historiskt mest genomgripande förändringarna har handlat om jämställdhet mellan kvinnor och män. Bland annat upphävdes rätten för en man att misshandla sin fru 1864. År 1920 infördes en ny äktenskapslagstiftning som var resultatet av ett gemensamt

lagarbete mellan de nordiska länderna. Denna ansågs vara radikal i internationell jämförelse. Makarna blev nu självständiga i ekonomiska frågor och både kvinnor och män fick behålla sin egen egendom ända tills äktenskapet upplöstes. Först då delades egendomen mellan dem. Det blev även tillåtet med skilsmässa i högre grad. Den nya lagstiftningen hittade en flexibel lösning som gäller än i dag, med kombinationen självständighet under äktenskapet med rätt till hälften av de gemensamma tillgångarna vid skilsmässa. Eftersom kvinnor i högre utsträckning har lägre inkomst än män, och dessutom utför en större andel obetalt hushållsarbete, är det oftare kvinnor som tjänar ekonomiskt på bodelning. Härigenom bidrog äktenskapsreglerna till att främja ekonomisk jämställdhet hos olikkönade par. Män och kvinnor blev nu inte bara formellt likställda i äktenskapet, utan äktenskapet påverkade dessutom den reella jämställdheten. Reformerna har fortsatt. Våldtäkt inom äktenskapet blev kriminaliserat 1965, och 1973 infördes fri rätt till skilsmässa.

Stora förändringar har även skett för barn till föräldrar som inte var gifta med varandra. Barn födda utom äktenskapet hade länge ingen arvsrätt, men 1867 infördes begränsad arvsrätt efter modern och arvsrätt efter moderns släktingar 1905. Utomäktenskapliga barn hade länge inte rätt att ärva sina föräldrar. Först 1970 fick alla barn lika arvsrätt. Makars arvsrätt infördes 1928 då makar fick rätt att ärva varandra, men till en början bara om den avlidna maken inte hade barn. Barnens rätt till arv gick före änkan eller änklungen. Huvudregeln att den efterlevande maken kan sitta kvar i så kallat orubbat bo infördes dock så sent som 1987. Dessa regler tillkom på grund av förändringarna i den ekonomiska välfärden som innebar att arv inte längre var nödvändigt för barn i samma utsträckning som tidigare. Många gifta par från medel- och överklassen hade då länge skrivit testamenten till förmån för varandra i första hand och barnen i andra hand. Denna normförändring omvandlades så småningom till huvudregel genom lag. Äktenskap utgör därmed i dag arvmässigt ett skydd för makar gentemot gemensamma barn.

En annan genomgripande förändring av äktenskapet är könsneutraliteten. Samhället har steg för steg erkänt samkönade familjerelationer. Sexuella handlingar mellan personer av samma kön avkriminaliserades 1944 och homosexualitet togs bort som sjukdomsbegrepp 1979. På den familjejuridiska arenan bröt lagen för homosexuella sambor isen 1987. Lagen var förutom namnet identisk med lagen för heterosexuella sambor. Efter detta har stora förändringar skett på förhållandevis kort tid. År 1994 infördes registrerat partnerskap som var nästan likvärdigt med äktenskap. De två olika sambolagarna slogs ihop till en könsneutral sambolag 2003. Samkönade makar fick rätt att adoptera 2003 och par med två kvinnor fick möjlighet till spermadonation 2005. Äktenskapet blev sedan könsneutralt 2009, vilket har varit en stark symbolfråga för många homosexuella och bisexuella personer. Att ingå registrerat partnerskap är nu inte längre möjligt, men den gamla partnerskapslagen gäller ändå fortfarande för de registrerade partnerskap som

redan har ingåtts. Dessa kan omvandlas till äktenskap genom vigsel eller anmälan till Skatteverket, men eftersom reglerna för de båda institutionerna är så gott som identiska innebär detta ingen praktisk förändring. Registrerat partnerskap kommer att finnas kvar som rättsinstitution så länge något par som ingick partnerskap under perioden 1994–2009 fortfarande lever och inte själva omvandlar detta till äktenskap.

Lag om upphävande av registrerat partnerskap

Det könsneutrala äktenskapet har även varit betydelsefullt för transpersoner och intersexpersoner som inte har en entydig könsidentitet som kvinna eller man. Äktenskapsbalken innehåller inte längre orden man eller kvinna och personerna behöver således inte längre passa in på någon av dessa könsbeteckningar. Denna förändring har dock ännu inte fått genomslag i vigselförordningen, som reglerar att vigselföräldern ska säga "tager du denna/denne ... till din hustru/man". Äktenskapets könsneutralitet har också haft betydelse för transpersoner och intersexpersoner som ändrar juridisk könstillhörighet. Enligt tidigare lagregler har den som velat ändra juridisk könsbeteckning inte fått vara gift. Om personen har varit gift har denna varit tvungen att skilja sig. År 2010 konstaterade domstol att eftersom äktenskapet är könsneutralt strider den regeln mot Europakonventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna. Därmed upphävdes kravet på skilsmässa och regeln togs formellt ur lagen 2013. En persons könsidentitet kan numera få skifta över tid utan att det påverkar de rättsliga möjligheterna att vara gift. Däremot får en person som ändrar juridisk könstillhörighet inte vara registrerad partner och behöver då ändra det till äktenskap.

Förvaltningsrätten i Stockholm, dom 14 september 2010 (mål nr 21170-10)

Lag om könstillhörighet 3 § 2 st.

Äktenskapsbalken har under lång tid utgått ifrån att äktenskap ingås av fri vilja. Förekomsten i modern tid av äktenskap som ingås av tvång eller med barn har nyligen uppmärksammats. År 2014 infördes stärkta regler mot tvångsäktenskap och barnäktenskap. Tidigare har personer under 18 år kunnat gifta sig med tillstånd av länsstyrelsen. Denna möjlighet har nu tagits bort.

2.1.3 Huvudreglerna omfattar framför allt parrelationer med livslång enhet

Äktenskapsbalkens huvudregler omfattar vissa familjekonstellationer medan andra omfattas av undantagsregler eller faller utanför lagen. Detta framgår redan i balkens första kapitel. Äktenskapets könsneutralitet framgår redan i den första paragrafen. Äktenskap omfattar därmed både olikkönade och samkönade par samt även par med transpersoner eller intersexpersoner som varken identifierar sig som kvinna eller man. Äktenskapsbalkens huvudregel inkluderar alltså människor med olika sexuella läggningar och könsidentiteter.

I den första paragrafen framgår även att äktenskap är till för två personer. Flersamma relationer är uttryckligen exkluderade och månggifte är även straffbelagt. Tvåsamhet är därmed både grundläggande utgångspunkt och enda regel. Detta stänger ute familjekonstellationer med fler än två vuxna som har behov av att reglera gemensam ekonomi, bostad och arv. Detta gäller tre eller fler personer oavsett vilken relation de har med varandra. Äktenskapstraditionen utgår även från att två personer som gifter sig har en romantisk och sexuell parrelation. Trots att äktenskapsbalken mestadels innehåller regler om ekonomi och bostad finns det i andra paragrafen en kort moralisk appell till makar om att bland annat visa varandra trohet och hänsyn. Denna uppmaning har dock inga rättsliga konsekvenser utan har endast symbolisk betydelse. Äktenskap kan fortfarande endast ingås genom vigselceremoni, vilket knyter an till romantiska brölloptraditioner. Detta gör att personer som gifter sig utan att ha en romantisk parrelation omfattas av undantagsregler. Giftna makar förväntas även ha ett sexuellt samliv. Det framgår av förbudet mot vigsel mellan nära släktingar, vilket grundar sig i samhällets sexualmoral och avståndstagande ifrån incest. Om äktenskap ansågs vara ett rent ekonomiskt arrangemang skulle dessa förbud inte vara nödvändiga.

Äktenskapsbalkens utgångspunkt i parrelationer och romantik gör andra grunder för familjeliv till undantag. Genom sitt starka symbolvärde innebär äktenskapet ett självklart val för vissa par oavsett de rättsliga konsekvenserna. Andra par upplever sig inte hemma i eller tar principiellt avstånd ifrån äktenskapstraditionen och går därigenom, medvetet eller omedvetet, miste om de möjligheter till genomtänkt juridiskt skydd som finns där. För två personer som lever tillsammans i en icke-romantisk relation är det ofta främmande att ingå äktenskap. Detta trots att de formellt sett är fria att gifta sig med varandra och därigenom få tillgång till äktenskapsbalkens regler för ekonomi, bostad och arv. Det finns även de som gifter sig av helt andra anledningar än både romantik och ekonomi, till exempel för möjligheten att adoptera eller för att beviljas ett uppehållstillstånd. Två vuxna syskon som lever tillsammans är helt exkluderade från dessa möjligheter.

Giftna makar förväntas även bo ihop och ha gemensam ekonomi. Den moraliska appellen i andra paragrafen uppmanar makar att gemensamt vårda

barn och hem. Den outtalade utgångspunkten är därigenom att de har gemensamt barn och gemensamt hem. I den tredje paragrafen slås principen om självständighet fast som innebär att varje make bestämmer och är ansvarig för sin egendom. Dessa självständiga individer förutsätts dock ha gemensamt hushåll. Detta framgår bland annat i fjärde paragrafens uppmaning att fördela utgifter och sysslor mellan sig samt att lämna varandra information om familjens ekonomi. Att makarna ingår i en gemensam enhet är även fortsättningsvis utgångspunkt, medan separat ekonomi och bostad utgör undantag. Vi kan tydligast se det i bodelningsreglerna. Makarnas egendom är som huvudregel giftorättsgods, vilket ska delas när äktenskapet upplöses. För att egendom ska vara enskild och hållas utanför bodelning krävs det däremot aktiv handling. När ett äktenskap upplöses innebär därför huvudregeln att makar ska fördela sin egendom lika mellan sig genom bodelning. Endast i undantagsfall, om makarna endast har enskild egendom och ingen av dem begär att få överta bostad eller bohag, behövs inte någon bodelning. Har makarna endast giftorättsgods är uträkningen för bodelningen dessutom enkel – hälften var. Om makarna även har enskild egendom blir uträkningen däremot mer komplicerad. Det är alltså möjligt för makar att ha delvis eller helt åtskild ekonomi eller bostad. Särbor eller ekonomiskt självständiga makar är därmed inte exkluderade från lagstiftningen. Äktenskapsbalken förhåller sig däremot till dem som undantag i jämförelse med makar som har gemensam ekonomi och bostad.

Den femte paragrafen i äktenskapsbalkens första kapitel handlar om äktenskapets upplösning. Den stadgar i första hand att ena maken dör och i andra hand om skilsmässa. Äktenskapsbalken utgår alltså ifrån att äktenskap som huvudregel varar livet ut. Äktenskapsbalken ställer visserligen inte längre upp några hinder mot skilsmässa men som huvudregel krävs det sex månaders betänketid för att få skilja sig. De situationer då en make tillåts skilja sig utan betänketid framgår endast genom undantagsregler. När äktenskap upplöses genom ena makens död ärver den efterlevande maken som huvudregel den avlidnes egendom. Arvet fördelas som helhet först när den andra maken avlider. Detta är en mycket enklare process än bodelning vid skilsmässa. Även om det är tillåtet och praktiskt möjligt att skilja sig, och dessutom inte ovanligt, ses det som ett undantag i jämförelse med att äktenskap varar så länge båda makarna lever. Rättsliga konsekvenser av äktenskapet kan också fortleva långt efter det att ett äktenskap upplösts genom dödsfall. Ärvdabalkens huvudregler utgår ifrån att en änka och änkling inte engagerar sig i någon ny partner. Om en efterlevande make gifter om sig eller blir sambo krävs undantagsregler när arvet till slut ska fördelas. Lagstiftningens huvudregler utgår alltså ifrån att makar är varandra trogna till och med efter döden.

För att sammanfatta kan vi se att äktenskapsbalkens huvudregler utgår ifrån ett familjescenario där två människor med romantisk och sexuell parrelation gifter sig, de bor ihop och har gemensam ekonomi med varandra, de är gifta

livet ut och den make som lever längst får ingen ny partner. Par som följer detta scenario omfattas genomgående av huvudregler. Då juridiken alls aktualiseras är den enkel. I detta scenario bestämmer vardera maken över sin ekonomi och kan ändå ha gemensam ekonomi och dela ekonomiska resurser med varandra. När den ena maken avlider ärver den andra maken all egendom och har rätt att bo kvar i den gemensamma bostaden. När den andra maken avlider ärver barnen allt. Fler regler än så behöver inte bli aktuella. Andra scenarier omfattas däremot av undantagsregler. Det gäller bland annat personer som gifter sig utan att ha en romantisk parrelation och par som har separata ekonomier eller bor isär. Det gäller dessutom par som separerar i stället för att leva ihop livet ut och även änkor och änklingar som träffar ny partner efter det att den första har avlidit. Ytterligare andra scenarier är helt exkluderade ur äktenskapsbalken. Det gäller bland annat två vuxna syskon och tre eller fler personer som har gemensam ekonomi eller bostad eller som vill ärva varandra.

2.2 Att ingå äktenskap

2.2.1 Hinder mot äktenskap

Innan äktenskap kan ingås måste de blivande makarna beställa ett intyg från Skatteverket som visar att det inte finns lagliga hinder mot äktenskapet, så kallad hindersprövning. Det är vigselförrättarens uppgift att kontrollera att detta gjorts tidigast fyra månader innan den planerade vigseln. Hindersprövningens syfte är att kontrollera att ingen av de blivande makarna är gift sedan tidigare, är omyndig eller att paret är så nära släkt med varandra att äktenskap dem emellan är förbjudet enligt lag.

Äktenskapsbalken 3 kap. 1 § och 4 kap. 5 §

Utgångspunkten för reglerna om äktenskapshinder är att personer som gifter sig kommer att ha en sexuell relation och gemensamma barn. Därigenom kopplas äktenskap till monogama traditioner och regler mot incest. Barn får inte gifta sig med sina föräldrar och syskon får inte heller gifta sig med varandra. Halvsyskon kan få tillstånd av länsstyrelsen att gifta sig i vissa fall, liksom de som är helsyskon genom adoption. Månggifte utgör äktenskapshinder och är dessutom straffbelagt genom brottet tvegifte. Förbudet mot månggifte innefattar den som redan är gift och vill gifta sig med ytterligare en person och även den som vill gifta sig med fler än en person samtidigt. Ett ytterligare syfte med äktenskapshindren är att hindra tvångsäktenskap och barnäktenskap. Den som är under 18 år får inte gifta sig – här finns inga undantag. Det är även straffbart att tvinga någon att gifta sig genom brottet äktenskapstvång. Brottet omfattar dessutom tvång att ingå äktenskapslika förbindelser samt att förmå någon att gifta sig genom att utnyttja att den befinner sig i en utsatt position.

Ett äktenskap som ingåtts i strid med någon av dessa regler ska upplösas, antingen av makarna själva eller av åklagare.

Äktenskapsbalken 2 kap. 1, 3–4 §§ och 5 kap. 5 § 3 st.

Brottsbalken 4 kap. 4 c § och 7 kap. 1 §

En statlig utredning har föreslagit att det bör övervägas att upphäva brottet tvegifte utifrån att brottet synes värna om en äldre moraluppfattning och att det nu finns en större acceptans för andra samlevnadsformer. Förslaget har inte lett till vidare utredning.

SOU 2013:38 Vad bör straffas? Del 2, s. 506 f.

Vilka får gifta sig?

Tore och Johan har en parrelation, äger ett hus och bor tillsammans. De gifter sig och får tillgång till äktenskapsbalkens regler om bodelning.

Nina och Muhammed är vänner, äger ett hus och bor tillsammans. De gifter sig för att få tillgång till äktenskapsbalkens regler om bodelning. När Nina inleder en parrelation med Mina får de däremot inte gifta sig med mindre än att Nina först skiljer sig från Muhammed.

Uli och Rudi är bröder, äger ett hus och bor tillsammans. De får inte gifta sig.

2.2.2 Vigsel och bröllop

Äktenskap ingås genom vigsel. Vid vigseln ska de båda blivande makarna vara närvarande samtidigt, tillsammans med två vittnen. På fråga från vigsleförrättaren ska de båda ge sitt samtycke till att gifta sig med varandra. Slutligen ska förrättaren förklara att de är makar. Dessa regler kring hur vigseln ska gå till är tvingande, vilket innebär att äktenskap som ingås på andra sätt är juridiskt ogiltiga.

Äktenskapsbalken 4 kap. 1–2 och 6 §§

Den enda delen av ett bröllop som har rättsverkningar är själva vigseln. Det är denna som gör att ett äktenskap ingås med de rättsverkningar som det innebär. Hur ett bröllop i övrigt är uppbyggd har däremot inte någon betydelse så länge ovanstående delar finns med. Religiösa vigslar kan även anordnas enligt trossamfundens egna traditioner. Det görs ingen rättslig skillnad på äktenskap som ingåtts religiöst och äktenskap som ingåtts borgerligt.

För borgerliga vigslar finns det två varianter på replikskiftet. Den längre versionen är tydligt knuten till en romantisk tradition och lyder:

Ni vill ingå äktenskap med varandra. Äktenskapet bygger på kärlek och tillit. Genom att ingå äktenskap lovar ni att respektera och stötta varandra. Som makar är ni två självständiga individer som kan hämta styrka ur er gemenskap.

Eftersom ni har förklarat att ni vill ingå äktenskap med varandra, frågar jag: Vill du N.N. ta denna/denne N.N. till din hustru/man att älska henne/honom i nöd och lust?

(Svar: Ja.)

Vill du N.N. ta denna/denne N.N. till din hustru/man att älska henne/honom i nöd och lust?

(Svar: Ja.)

(Paret kan växla ringar.)

Jag förklarar er nu för äkta makar.

När ni nu går ut i livet och åter till vardagen så minns den vilja till gemenskap, den kärlek till varandra och den aktning för varandra som ni känt i denna stund och som lett er hit. (Texten författad av Per Anders Fogelström.)

Låt mig önska er lycka och välgång i ert äktenskap.

Den korta versionen är mer neutral och lyder:

Ni har förklarat att ni vill ingå äktenskap med varandra. Vill du N.N. ta denna/denne N.N. till din hustru/man?

(Svar: Ja.)

Vill du N.N. ta denna/denne N.N. till din hustru/man?

(Svar: Ja.)

Jag förklarar er nu för äkta makar.

Vigsselförordningen 4–5 §§

Som synes har vigsselförrättaren enligt förordningen endast alternativen att välja antingen "hustru" eller "man". Vardera parten förväntas därför välja att bli betecknad med någon av dessa könsbestämmande titlar under vigseln. Lagstiftaren har inte inkluderat transpersoner eller intersexpersoner som varken vill benämna sig som kvinna eller man. Den som vill kan dock be vigsselförrättaren använda "make" eller annat könsneutralt begrepp utan att vigseln blir ogiltig.

Vigsselförrättare

Det är endast en behörig vigsselförrättare som får viga personer med rättslig verkan. Borgerliga vigsselförrättare är vanligen nominerade av politiska partier och utses av länsstyrelsen. Religiösa trossamfund ansöker om vigselrätt hos

Kammarkollegiet. Kammarkollegiet har i uppdrag att utöva tillsyn över trossamfundens vigselförrättare och särskilt att de inte genomför tvångsäktenskap eller barnäktenskap.

Äktenskapsbalken 4 kap. 2–3 §§

Lag om rätt att förrätta vigsel inom trossamfund

Borgerliga vigselförrättare är skyldiga att viga alla par som har rätt att gifta sig enligt äktenskapsbalken. De kan således inte vägra att viga personer av personliga skäl. Vigselförrättare inom trossamfund har däremot inte sådan skyldighet och har i stället rätt att vägra vigsel av religiösa skäl. Detta har framför allt handlat om vägran att viga samkönade par. I samband med att äktenskapet gjordes könsneutralt fördes det diskussioner om att religiösa samfund skulle tas ifrån möjligheten till rättsligt bindande vigslar och i stället endast genomföra symboliska ceremonier, som ett valfritt komplement till borgerlig vigsel med rättslig verkan. Lagstiftaren valde dock att tillåta trossamfund fortsätta med att särskilja samkönade och olikkönade par.

2.3 Giftorättsgods och enskild egendom

Makars egendom är uppdelad i giftorättsgods och enskild egendom. Detta får främst betydelse vid en bodelning. Makarna ska då dela lika på värdet av giftorättsgodset medan den enskilda egendomen hålls utanför delningen och stannar hos den make det tillhör. Vilken egendom som är giftorättsgods och enskild egendom har även betydelse för rådighetsinskränkningar under äktenskapet (se avsnitt 2.4.4 Krav på samtycke för gemensam bostad och bohag). Så länge äktenskapet består har dock uppdelningen i giftorättsgods och enskild egendom ingen betydelse gentemot utomstående, utan enbart mellan makarna.

Giftorättsgods är all egendom som inte är enskild egendom. Enskild egendom är egendom som makarna i äktenskapsförord bestämt ska vara enskild eller som ska vara enskild enligt villkor i testamente eller vid gåva. Huvudregeln är alltså att all egendom som makarna har är giftorättsgods och att de ska dela lika på denna när äktenskapet upplöses. Om någon egendom ska hållas utanför bodelning krävs aktiv handling. Dessa regler underlättar för par som har all ekonomi gemensam och skyddar även den ekonomiskt underordnade parten i äktenskapet. Makar som inte har gemensam ekonomi har däremot nytta av att överväga att se till att deras egendom är enskild.

2.3.1 Äktenskapsförord

Makar kan komma överens om att egendom ska vara enskild genom äktenskapsförord. Det kan gälla all egendom som vardera maken äger vid äktenskapets ingående och därefter. Det innebär att makarna inte har något

giftorättsgods alls, utan var och en behåller sin egendom vid en bodelning. Äktenskapsförord kan också gälla specifik egendom, all egendom som den ena av makarna äger, den egendom som vardera maken hade före äktenskapet, egendom som makarna får genom arv eller på annat sätt. I princip vilken egendom som helst kan göras enskild. Äktenskapsförordet måste dock uppfylla vissa former. Det ska vara skriftligt, undertecknat av båda makarna och registrerat hos Skatteverket. Formkraven är tvingande. För att ett äktenskapsförord ska vara giltigt måste samtliga formkrav uppfyllas. Ett äktenskapsförord får inte innehålla villkor, till exempel att det endast gäller om makarna är trogna mot varandra. Det får heller inte tidsbegränsas. Makarna kan ändra sig genom att upprätta ett nytt äktenskapsförord.

Äktenskapsbalken 7 kap. 3 §

Äktenskapsförordet påverkar makarnas framtida bodelning. Det är inte så lätt att förutse konsekvenser av ett äktenskapsförord och makarna bör därför tänka igenom vilket resultat de vill uppnå så att förordet kan utformas efter det. Äktenskapsförord som innebär orimligt orättvisa konsekvenser vid en bodelning kan ändras (jämkas), se mer om detta nedan.

Äktenskapsbalken 12 kap. 3 §

Skadeståndsplanering genom äktenskapsförord

Galina är plogbillsaktivist och planerar civila olydnadsaktioner gentemot vapenindustrin, vilket kan innebära en risk för stora skadestånd. Hon är gift med Lejo. De skriver därför äktenskapsförord om att hans egendom ska vara enskild. De skriver inget om Galinas egendom. Paret skiljer sig utan att Galina har hunnit bli skadeståndsskyldig. På grund av äktenskapsförordet ingår endast Galinas egendom i bodelningen. Det gör att Lejo har rätt till hälften av Galinas egendom och att Lejo samtidigt får behålla all sin egen egendom. Galina anser att detta är orättvist och begär att äktenskapsförordet ska jämkas.

2.3.2 Villkor vid gåva, testamente eller förmånstagarförordnande

Det är inte bara makarna själva som kan göra egendom till enskild. Den som ger en gåva, testamenterar eller upprättar förmånstagarförordnande (utser mottagare av försäkringsbelopp) kan också ställa som villkor att denna egendom ska vara enskild. Dessa regler ger bland annat möjlighet att upprätthålla arvstraditioner där egendom knyts till släkt snarare än till individer. De innebär också att den som ger bort egendom i gåva eller genom testamente i viss mån ges möjligheten att kontrollera egendomens framtid. Detta kan vara av betydelse vid gåva till en person i till exempel en misshandelsrelation eller där partnern har stora skulder.

Äktenskapsbalken 7 kap. 2 §

Sådan enskild egendom kan inte göras om till gifterättsgods, utan det är givarens eller testatorns vilja som gäller. Den som ändå vill dela sådan egendom med en make kan i stället ge maken halva, eller annan andel, av egendomen som gåva. Egendomen blir då samägd av dem båda. Även denna möjlighet kan testator eller gåvogivare dock inskränka.

Skadeståndsplanering genom villkor i gåva

Lejos faster Gina vill skänka honom en bostadsrättslägenhet medan Galina och Lejo fortfarande är gifta. Gina är orolig för att Galina ska få halva bostadsrätten genom bodelning och att lägenheten sedan ska utmätas av Kronofogden för att betala skadestånd. Gina skriver därför gåvobrev med villkor att bostadsrätten ska vara Lejos enskilda egendom.

2.4 Ekonomiska förhållanden under äktenskap

Ett av syftena med äktenskapsbalkens regler är att underlätta för makar att ha en gemensam ekonomi. Före 1920 innebar detta att makar ägde all egendom tillsammans. De var då tvungna att ta gemensamma beslut eller låta den ena bestämma. Numera bestämmer vardera maken som huvudregel själv över sin ekonomi vilket omfattar både tillgångar och skulder. Makarna kan som huvudregel ingå avtal var för sig och även göra överenskommelser med varandra eller utomstående. Dessa kommer att lyda under samma allmänna avtalsrättsliga villkor som för ogifta personer. Från denna huvudregel finns vissa undantag (se avsnitt 2.4.4 Krav på samtycke för gemensam bostad och bohag).

Äktenskapsbalken 1 kap. 3 §

Egendom som makar blir ägare till gemensamt omfattas av samägandelagen på samma sätt som gäller för personer som inte är gifta. Dessa regler tillämpas dock mer sällan mellan makar eftersom äktenskapsbalkens regler för bodelning är enklare. Det finns dock regler för så kallad dold samäganderätt som oftare blir aktuella för makar (se mer om detta i avsnitt 4.4 Samägande).

Vardera maken är även ensamt ansvarig för sina skulder. Detta innebär att om Kronofogden ska driva in skulder från den ena maken får den inte mäta ut egendom som tillhör den andra maken. Makar omfattas i detta läge av särskilda bevisregler och har skyldighet att bevisa vilken egendom som tillhör vem. Har makarna tagit på sig gemensamma skulder ansvarar de för dessa gemensamt, precis som ogifta personer (se vidare avsnitt 4.2.5 Indrivning av skulder).

2.4.1 Gåvor mellan makar

Gåvor mellan makar måste registreras för att bli juridiskt giltiga gentemot utomstående. Dessutom är löften om framtida gåvor under äktenskap aldrig bindande. Dessa regler har tillkommit framför allt för att skydda utomstående

personer som har ekonomiska krav på en av makarna. Det förekommer nämligen att en skuldsatt make påstår sig ha skänkt sin egendom till den andra maken för att Kronofogden därmed inte ska få mäta ut den egendomen. Specialreglerna om gåvor mellan makar är ett resultat av att gifta utåt anses vara en enhet, där båda drar nytta av vad den andra har. Reglerna gäller dock enbart för gifta makar och inte sambor eller andra personer som har gemensam ekonomi.

Huvudregeln för gåvor är att de blir giltiga när gåvan lämnas över till mottagaren (traderas). Detta räcker också för att gåvor ska bli giltiga makar emellan. För att gåva mellan makar även ska bli juridiskt giltig gentemot utomstående och skyddad från givarmakens fordringsägare krävs dock att gåvan registreras hos Skatteverket. Anledningen till registreringskravet är att registreringen ska fungera som bevis och att det ska framgå vilket datum gåvan genomfördes. Vid konkurs kan Kronofogden nämligen kräva att gåvor ska återvinnas upp till tre år efter det att de har genomförts (se mer i avsnitt 4.2.5 Indrivning av skulder och avsnitt 4.3.1 Gåva).

Äktenskapsbalken 8 kap. 1–3 §§

2.4.2 Bodelning under äktenskap

Makar kan genomföra bodelning under äktenskap för att fördela egendom mellan sig på olika sätt. Detta kan göras för att makarna har ansökt om skilsmässa och betänketid löper innan skilsmässan går igenom. En annan anledning kan vara att den ena maken är, eller riskerar att bli, skuldsatt och att makarna vill minska risken för att egendom utmäts av Kronofogden. Att göra en bodelning blir i detta läge mycket enklare än att registrera ett flertal gåvor. Bodelning under äktenskap kan även ha skattemässiga fördelar jämfört med gåvor, till exempel för fastigheter. En bodelning under äktenskapet kan också användas som en säkerhetsåtgärd för en make som av någon anledning inte litar på den andre. En sådan situation kan till exempel vara missbruksproblem eller ekonomisk oförmåga. Bodelningen följer i princip samma regler som bodelning vid skilsmässa med den skillnaden att den inte kan tvingas fram utan att makarna är överens. För att bodelningen ska bli juridiskt giltig måste den registreras hos Skatteverket på samma sätt som gåvor. Även för bodelning under äktenskap gäller tidsfrister för återvinning vid konkurs.

Äktenskapsbalken 9 kap. 1 § 2 st.

Skadeståndsplanering genom gåvor eller bodelning

Medan Galina fortfarande är gift med Lejo kan hon registrera gåva eller genomföra bodelning under äktenskap för att hennes egendom inte ska utmätas om hon ådrar sig skadeståndsskyldighet. Hon behöver då uppmärksamma de tidsfrister som gäller för återvinning vid konkurs.

2.4.3 Underhåll mellan makar under äktenskap

I ett äktenskap ska båda parterna efter förmåga bidra till både gemensamma och personliga behov genom arbete i hushållet eller att dra in pengar. Makar har alltså i princip rätt att leva på samma ekonomiska nivå. Tanken är att makarna delar lika på allt det värde som var och en av dem bidrar med. Detta är grunden till den underhållsskyldighet som makar har gentemot varandra. Om den ena maken inte har pengar till att betala till exempel sin del av hyran så är den andra maken skyldig att göra detta med sina pengar.

Äktenskapsbalken 6 kap. 1–2 §§

Om en make försummar sin underhållsskyldighet kan den andra maken begära att domstol ålägger denne att betala ut underhållsbidrag. Detta är inte särskilt vanligt och används i praktiken oftast för makar som bor isär medan betänketiden inför skilsmässan löper. Det finns även regler för underhåll efter skilsmässa (se avsnitt 2.7).

Äktenskapsbalken 6 kap. 5–6 §§

När makar söker försörjningsstöd ska deras inkomster som huvudregel beräknas som gemensamma. I praktiken innebär detta att den som till exempel blivit utförsäkrad eller är utan arbetslöshetsersättning inte kan få någon ekonomisk hjälp från samhället utan förväntas leva på sin makes inkomst. Underhållsplikten går inte att avtala bort. Detta kan ge konsekvenser för de par som gifter sig utan att vilja ha gemensam ekonomi. Personer som inte planerar att ta ansvar för varandra ekonomiskt, utan gifter sig av andra orsaker, kan därför ha nytta av att tänka igenom hur de ska lösa en situation där den ena maken inte kan försörja sig.

SOSFS 2013:1. Socialstyrelsens allmänna råd om ekonomiskt bistånd

2.4.4 Krav på samtycke för gemensam bostad och bohag (rådighetsinskränkningar)

Som vi varit inne på tidigare är huvudregeln inom äktenskapet att vardera maken har rätt att göra vad som helst med sin egen egendom. När det gäller makarnas gemensamma bostad och bohag finns det dock inskränkningar. Dessa inskränkningar kallas rådighets- eller förfogandeinskränkningar. Det innebär att makar måste vara överens om att sälja, ge bort, låta inteckna, pantsätta, hyra ut eller låta någon annan använda makarnas gemensamma bostad eller bohag, oavsett vilken make som äger dem. Rådighetsinskränkningarna är skyddsregler för den ekonomiskt underordnade parten för att denne inte ska behöva riskera att bli av med sin bostad. Ursprungligen var regeln till för att skydda kvinnan i olikkönade äktenskap som vanligen var den som var mest utsatt ekonomiskt, den som normalt inte ägde hus och hem. Denna skyddsregel bidrar dock också till normen att makar ska vara överens om alla beslut. Reglerna är tvingande,

vilket betyder att de inte kan avtalas bort. Liknande regler gäller även för sambor.

Äktenskapsbalken 7 kap. 4–5 §§

För makar har det betydelse om bostaden är giftorättsgods eller enskild egendom (se avsnitt 2.3). Kravet på samtycke gäller inte för gemensam bostad som är enskild egendom genom villkor i testamente eller gåva. Samtycke krävs dock för egendom som gjorts enskild genom äktenskapsförord. Även fastigheter som inte är makarnas gemensamma bostad, till exempel fritidshus, omfattas av reglerna om denna egendom är giftorättsgods. Sammanfattningsvis gäller rådighetsinskränkningarna för gemensam bostad som är giftorättsgods, gemensam bostad som är enskild egendom genom äktenskapsförord samt annan fastighet som är giftorättsgods.

Äktenskapsbalken 7 kap. 5 § 3 st.

När det gäller fastigheter så måste samtycket vara skriftligt för att gälla. För bohag, hyreslägenheter och annan egendom behöver däremot samtycket inte ha någon särskild form. Ur bevissynpunkt kan det dock vara lämpligt att alltid se till att ha skriftligt samtycke.

Äktenskapsbalken 7 kap. 5 § 4 st.

Om en make inte vill lämna sitt samtycke för till exempel en fastighetsförsäljning har den andra maken rätt att vända sig till domstol för att få tillstånd att sälja i alla fall. Om en make däremot inte kan lämna sitt samtycke till exempel på grund av sjukdom har den andra maken rätt att besluta på egen hand. I detta fall behövs inget beslut från domstol.

Äktenskapsbalken 7 kap. 7–8 §§

Har en make trots dessa regler tagit beslut om den gemensamma bostaden eller bohaget på ett sätt som denne inte har haft rätt till på egen hand så kan den andra maken begära att domstol ogiltigförklarar detta. Har maken till exempel sålt bostaden utan samtycke så kan domstol besluta att försäljningen är ogiltig och ska gå tillbaka. En sådan talan om ogiltigförklaring måste väckas inom tre månader från det att den make som inte gett sitt samtycke fått reda på sin makes agerande.

Äktenskapsbalken 7 kap. 7–9 §§

2.5 Skilsmässa

Skilsmässa innebär att äktenskapet upplöses. Det görs genom att den ena eller båda makarna ansöker om skilsmässa hos tingsrätten. Detta kallas att lämna in en ansökan om äktenskapsskillnad. Domstolen slår sedan fast skilsmässan genom dom.

Äktenskapsbalken 1 kap. 5 § och 5 kap. 6 §

Äktenskap ingås genom ceremonin vigsel. Skilsmässa avslutas däremot genom att skicka in handlingar till domstol och det finns inga lagstadgade ceremonier kring detta uppbrott. Var och en är dock givetvis fri att utforma symboliska ceremonier av olika slag för att markera händelsen. Vissa trossamfund har religiösa regler för skilsmässa som kan innebära att samfundet ska godkänna skilsmässan utifrån religiös grund. Konsekvensen kan bli att samfundet inte kommer att viga en medlem på nytt innan trossamfundet erkänt skilsmässan. En sådan medlem har dock alltid rätt att genomföra en rättslig skilsmässa enligt lag och kan även gifta om sig borgerligt.

2.5.1 Betänketid i vissa fall

För att en skilsmässa ska gå igenom krävs i vissa fall en betänketid på sex månader. Betänketiden aktualiseras i tre fall:

- Om en av makarna inte vill skiljas.
- Om någon av makarna varaktigt bor med eget barn under 16 år och har vårdnaden om barnet. Det har ingen betydelse om barnet är gemensamt eller bara den ena makens barn.
- Om båda makarna är överens om att de vill ha betänketid.

Betänketid är dock inte alltid nödvändig:

- Om makarna är överens om att skiljas och ingen av dem har barn under 16 år.
- Om makarna lever åtskilda sedan minst två år.
- Om äktenskapet har skett av tvång eller om det har funnits hinder mot äktenskap vid vigseln.

Äktenskapsbalken 5 kap. 1–3 §§

Betänketidens sex månader löper från det att ansökan om äktenskapsskillnad lämnas in. Innan denna tid har gått ut får domstolen inte döma ut äktenskapsskillnad mellan makarna. Efter de sex månaderna måste skilsmässan fullföljas med ännu en ansökan till tingsrätten. Först då kan dom om äktenskapsskillnad meddelas. Den make, eller bägge makarna, som vill skilja sig behöver alltså göra två aktiva handlingar med sex månaders mellanrum. Den nya ansökningsen får dock inte lämnas in senare än ett år efter den första. Om ingen av makarna lämnar in en fullföljande ansökan inom ett år så avskriver domstolen skilsmässomålet. En make som fortfarande vill skilja sig måste då börja om processen med att lämna in ny ansökan om äktenskapsskillnad och vänta ytterligare sex månaders betänketid. Den som har svårt med pappersformalia löper därmed risk att aldrig lyckas skilja sig.

Äktenskapsbalken 5 kap. 3 §

Betänketid och fullfölja skilsmässa

Gördis och Elsa är gifta. Gördis vill skilja sig men Elsa motsätter sig det. När Gördis ansöker om äktenskapsskillnad den 13 maj 2015 löper därför sex månaders betänketid till den 13 november 2015. Om Gördis vill fullfölja skilsmässan behöver hon skicka en ny anmälan, någon gång mellan den 13 november 2015 och den 13 maj 2016.

Betänketiden synes ha som syfte att makar ska fundera igenom sitt beslut innan de skiljer sig. Betänketidsreglerna har ett tydligt normbärande syfte och visar på äktenskapets starka symbolvärde. Att skilja sig anses inte vara samma sak som att avsluta ett samarbete vilket som helst. Dock medger lagstiftningen möjlighet för makar att i alla praktiska avseenden avsluta sitt förhållande redan under betänketidens gång. De kan flytta isär, genomföra bodelning, sälja sin bostad och aldrig prata med varandra mer. Det enda makarna inte får lov att göra under den här tiden är att gifta sig med någon annan, eftersom förbudet mot månggifte då träder in. Eftersom en av omständigheterna som utlöser betänketid är att makarna inte är överens om att skiljas innebär betänketidsreglerna i praktiken att den ena maken under sex månader har rätt att hindra den andra från att gifta om sig. En annan omständighet som utlöser betänketiden är att makarna bor med barn under 16 år. Reglerna utgår ifrån att barn far illa av skilsmässa. Lagens utgångspunkt är därmed att barn mår bra av att bo i stabila familjer och att makar tar hand om barnen tillsammans. Det kan säkert många gånger vara fallet, men inte alltid. I flera fall kan barn må bättre av att föräldrar tillåts gå skilda vägar omedelbart, till exempel i misshandelsrelationer. Om makar har levt åtskilda sedan två år tillbaka innan ansökan om äktenskapsskillnad lämnades till tingsrätten behövs ingen betänketid. Detta gäller oavsett om det finns barn under 16 år eller om den ena maken motsätter sig skilsmässan.

Äktenskapsbalken 5 kap. 4 § och 9 kap. 4 §

2.6 Bodelning efter skilsmässa

Efter en skilsmässa är personer enligt lag tvungna att genomföra en bodelning, det vill säga dela upp sin egendom (sitt bo) emellan sig. Huvudregeln är att all egendom ska delas lika mellan makarna. Det finns dock flera undantagsregler för att uppdelningen av två personers gemensamma ekonomi ska bli rättvis. Reglerna kring bodelning är därför bitvis komplicerade. Komplikationerna är resultatet av en lagstiftningsutveckling under lång tid där de undantag som gjorts först har blivit en ny norm, som i sin tur krävt nya undantag och så vidare. För att underlätta förståelsen har vi försökt att främst lyfta fram huvudreglerna. Bodelning kan delas upp i följande steg, som i det följande har fått var sitt avsnitt:

- Upprättande av bouppteckning, vilket är en förteckning över makarnas tillgångar och skulder.
- Andelsberäkning, som innebär en beräkning av hur mycket värde vardera maken ska behålla.
- Lottläggning, som innebär att bestämma vem som behåller vilken specifik egendom.
- Upprättande av bodelningsavtal som slår fast att bodelningen är genomförd.

Äktenskapsbalken 9 kap. 1 § 1 st.

Bodelning ska genomföras efter det att skilsmässan har blivit bekräftad genom dom. Om en av makarna begär det kan bodelningen dock genomföras redan under betänketiden, det vill säga så fort ansökan om äktenskapsskillnad lämnats in. Bodelningen är avslutad i och med upprättande av bodelningsavtal. Det finns ingen lagstadgad sista tidpunkt för när bodelningen måste vara avslutad så denna kan i princip ta hur lång tid som helst.

Äktenskapsbalken 9 kap. 4 §

2.6.1 Förteckning över egendom (bouppteckning)

Bouppteckning är en förteckning över makarnas tillgångar och skulder som ligger till grund för bodelningen. Det finns inga lagkrav på att upprätta en bouppteckning. Det behövs inte till exempel om makarna skrivit äktenskapsförord om att de bara har enskild egendom. Bouppteckning är dock att rekommendera i de flesta fall eftersom det blir viktigt att senare kunna visa vilka tillgångar och skulder som fanns vid ansökan om skilsmässa. Det är även lämpligt att bouppteckningen görs så snart som möjligt när ansökan om äktenskapsskillnad lämnats in. Det behöver inte vara svårare än att skriva upp allting på ett papper. En tidigt gjord bouppteckning är särskilt värdefull om det sedan går lång tid innan själva bodelningen genomförs.

Äktenskapsbalken 9 kap. 7 §

Egendom som ingår i bodelning

Andelsberäkningen görs utifrån den egendom som är makarnas giftorättsgods, vilket innebär att all enskild egendom hålls utanför. Huvudregeln om att makarna behåller hälften var gäller endast för äktenskap utan äktenskapsförord, utan arvegods eller gåvor med villkor om enskild egendom och där inga undantagsregler aktualiseras. I denna situation är nämligen all egendom som makarna äger giftorättsgods. Från bodelningen får varje make också ta undan föremål som enbart är till för makens personliga bruk, som kläder och smycken (så länge dessa inte uppgår till stora värden) och personliga presenter. Vissa former av personliga ersättningar får också undantas, till exempel ersättning för personskador eller kränkningar. Även rättigheter som inte kan överlåtas till någon annan får undantas. Detta kan till exempel vara fordringar på lön eller värdet av royalty för en opublicerad bok. Som huvudregel ingår inte heller värde av pensionsförsäkring eller pensionssparande i en bodelning.

Äktenskapsbalken 10 kap. 1–4 §§

Skulder som ska avräknas i bodelning

Makarna ska räkna av sina skulder från värdet av sitt giftorättsgods. Detta gäller makens samtliga skulder och dessa behöver inte ha någon särskild koppling till giftorättsgodset. Skulder som är direkt kopplade till makens enskilda egendom, till exempel lån med panträtt i fastighet som är enskild egendom, ska i vissa fall dock inte avräknas. Om makens skulder är större än värdet på dennes giftorättsgods så kommer denna make att lägga noll kronor i bodelningspotten. Det finns alltså ingen skyldighet för en make att i en sådan situation gå in och täcka den andra makens skulder.

Äktenskapsbalken 11 kap. 2 §

Tidpunkt för värdering

Det finns ingen reglering för när bouppteckningen ska göras, men de tillgångar och skulder som ska delas är de som fanns den dag då ansökan om äktenskapsskillnad lämnades in. Denna dag kallas den kritiska tidpunkten, och varken tillgångar eller skulder som tillkommer efter denna dag ska räknas in i bodelningen. Den kritiska tidpunkten är alltså avgörande för vilken egendom som ska ingå i bodelningen. Den är dock inte avgörande för värderingen av egendomen. Värderingen görs i stället den dag då bodelningen sker, och detsamma gäller för makarnas skulder. Uppdelningen av tidpunkter för vilken egendom som ingår och hur egendomen värderas beror på betänketidsreglerna, men även på den rent praktiska omständigheten att det ofta är känslomässigt att separera och att många par väntar med bodelningen tills det har gått en tid.

Äktenskapsbalken 9 kap. 2 § och 11 kap. 2 § 1 st.

Värdering av miljöbil

I exemplet ovan lämnade Gördis in skilsmäsoansökan den 13 maj 2015. I bouppteckningen antecknas att vid den tidpunkten utgörs Elsas giftorättsgods bland annat av en elhybridbil. Värdet av bilen är beräknat till 150 000 kr och Elsa har lån på 55 000 kr. På grund av betänketiden går skilsmässan igenom först i slutet av november 2015. Bilen är då värd 120 000 kr och Elsa har betalat tillbaka på lånet så att 50 000 kr kvarstår. I bodelningen beräknas därmed bilen till ett värde av 70 000 kr (120 000 – 50 000).

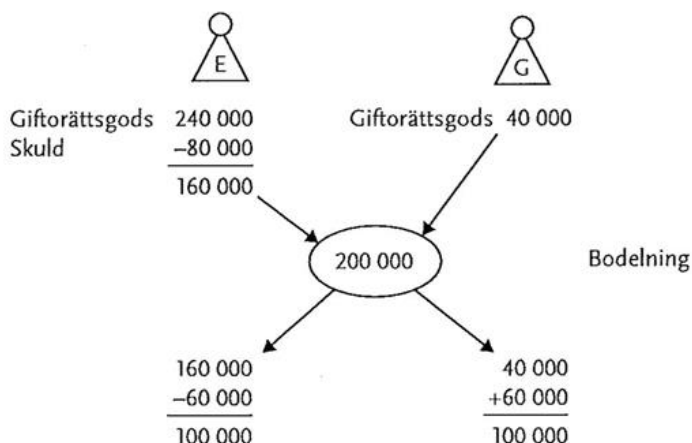
2.6.2 Hur mycket får var och en (andelsberäkning)?

Andelsberäkningen är själva uträkningen av hur mycket var och en ska behålla efter bodelningen. När värdet räknats ut drar vardera maken av lika mycket från det som dennes skulder uppgår till och lägger sedan det som blir över i bodelningspotten. Denna delas sedan mellan makarna så att var och en behåller egendom som uppgår till hälften av pottens värde. Det finns också regler för illojal värdeminskning och jämkning som kan ändra uppdelning till annat än hälften var om resultatet annars skulle medföra orättvisa konsekvenser. Det är även möjligt för makarna att på eget bevåg kommer överens om att dela upp värdet av egendomen annorlunda så att den ena maken får mer än hälften. Om det inte blir någonting över för den ena eller båda makarna så finns det inget att dela på och ingen egendom kommer att gå över från den ena till den andra maken.

Äktenskapsbalken 11 kap. 1–3 §§

Andelsberäkning

Elsa och Gördis ska räkna ut andelarna för bodelningen. Elsa har giftorättsgods till ett värde av 240 000 kr och skulder på 80 000 kr. Elsa bidrar därigenom till bodelningen med 160 000 kr. Gördis har giftorättsgods till ett värde av 40 000 kr och inga skulder. Den gemensamma bodelningsegendomen är således



200 000 kr (160 000 + 40 000) och de ska vardera behålla egendom för 100 000 kr (200 000/2). Elsa ska därmed ge egendom till Gördis till ett värde av 60 000 kr (100 000 – 40 000).

Illojal värdeminskning (vederlag)

Om en make har sålt av eller på annat sätt minskat sitt giftorättsgods på ett illojalt sätt, det vill säga medvetet planerat för att ha så lite giftorättsgods som möjligt, kan andelarna beräknas som om maken fortfarande ägde den tidigare egendomen. Detta kallas vederlagsregeln (eller treårsregeln). För att denna ska bli aktuell krävs det att minskningen av giftorättsgodset har skett genom att maken antingen (1) har gett bort det, (2) använt det för att öka värdet av enskild egendom eller rättigheter som inte ska ingå i bodelning eller (3) använt det för att betala skulder som uppkommit genom brott. Det krävs dessutom att minskningen har (1) varit av inte obetydlig omfattning och (2) skett inom tre år före ansökan om skilsmässa.

Äktenskapsbalken 11 kap. 4–4 a §§

Jämkning av orättvis fördelning (skevdelning)

Om resultatet av andelsberäkningen blir orättvist (oskäligt) kan denna ändras (jämkas) så att en av makarna får behålla mer än hälften av sitt giftorättsgods. Detta kallas också skevdelning. Det kan bara bli aktuellt om den make som ska lämna ifrån sig giftorättsgods till den andre begär detta. Den make som ska få egendom genom bodelningen kan däremot inte begära skevdelning för att få ut ännu mer egendom. Bedömningen av om andelsberäkningen är oskälig och jämningsreglerna kan användas ska göras från fall till fall. I bedömningen läggs speciell vikt vid äktenskapets längd och hur lång tid makarna bott tillsammans innan de gifte sig. Tanken bakom det är att det är oskäligt att lämna över eller överta egendom av större värde efter ett endast kortvarigt äktenskap. I förarbetet till äktenskapsbalken förespråkas en femårig giftorättstrappa som bedömningsverktyg. Enligt denna ska efter ett års äktenskap 1/5 av egendomen ingå i bodelningen, efter två år 2/5 och så vidare. Först efter fem år ska all egendom ingå. Även makarnas ekonomiska förhållanden i övrigt och andra omständigheter kan dock vägas in. Jämningsreglerna ska bara användas undantagsvis och är ett avsteg från den matematiska rättvisa som annars är äktenskapsbalkens utgångspunkt. Undantaget har dock ansetts nödvändigt för att resultatet av bodelningar vid kortvariga äktenskap inte bara ska vara rättvisa i teorin utan även i praktiken.

Äktenskapsbalken 12 kap. 1 § 1 st.

Regeringens proposition 1986/87:1 om äktenskapsbalk m.m., s. 184 f.

Giftorättstrappa

I exemplet ovan har Elsa och Gördis varit gifta i tre år och är överens om att tillämpa giftorättstrappan. De ska därmed dela på 60 % av sina tillgångar efter det att skulder har dragits av. I stället för 60 000 kr ska Elsa därmed ge egendom till Gördis till ett värde av 36 000 kr ($60\,000 \times 0,6$).

Jämkning av äktenskapsförord

Även äktenskapsförord som ger orättvisa konsekvenser kan jämkas, i viss mån eller till den grad att makarna helt ska bortse från att äktenskapsförordet finns. Till skillnad från skevelningsregeln kan jämkning av äktenskapsförord även begäras av den make som ska få egendom i bodelningen så att maken får mer egendom.

Äktenskapsbalken 12 kap. 3 §

2.6.3 Vem behåller vad (lottläggning)?

Var make bestämmer över sin egendom

Efter det att makarnas andelar räknats ut ska makarna komma överens om vem som behåller vad. Detta kallas lottläggning. Grundregeln är att varje make behåller sitt giftorättsgods. Den make som har mer giftorättsgods än den andra måste dock lämna över så mycket av detta till den andra att de båda får lika mycket. Vilken egendom som ska överlämnas bestämmer den givande maken. Denna kan också välja att i stället för egendom betala motsvarande värde i pengar.

Äktenskapsbalken 11 kap. 7 § och 9 § 1 st.

Egendom som makarna äger tillsammans omfattas av samägandelagen. De har då lika rätt att behålla egendomen, och om de inte kan komma överens har var och en av dem rätt att besluta att egendomen ska säljas. Om den andra maken inte vill detta så måste denna köpa ut den första för att kunna ha kvar egendomen (läs vidare om detta i avsnitt 4.4 Samägande).

Störst behov av gemensam bostad och bohag

När det gäller lottläggning av makarnas gemensamma bostad och bohag gäller särskilda regler. Om en av makarna anses behöva bostaden eller bohaget bättre än den andra har denne rätt att ta över detta. Dessa regler gäller oavsett vem av makarna som står som ägare, eller om egendomen är enskild på grund av äktenskapsförord. Är egendomen enskild genom villkor i arv eller vid gåva finns dock inte denna möjlighet.

Vid bedömningen av om någon av makarna har bättre behov av den gemensamma bostaden och bohaget än den andra läggs störst vikt vid om någon av makarna ska bo tillsammans med barn. Om en make ska ha barn

boende hos sig den största delen av tiden anses den maken ha större behov av bostad än den andra. Syftet med övertagandereglererna är således att skydda barn, och därför behöver barnen inte vara makarnas gemensamma för att reglerna ska kunna användas. Funktionsnedsättning eller sjukdom är också skäl som kan ha betydelse i bedömningen. Ett exempel kan vara att makarnas bostad är tillgänglighetsanpassad för den ena maken.

För att ett övertagande ska kunna krävas måste detta slutligen även betraktas som rimligt (skäligt) i det stora hela. Den make som övertar bostaden ska också ersätta den andra ekonomiskt för värdet av bostaden. I praktiken kan övertagande alltså endast ske om den make som ska ta över har råd med detta. Gäller övertagandet en hyreslägenhet är detta dock ett mindre problem eftersom hyreslägenheter inte anses ha något värde. Ingen ersättning blir därför aktuell i sådana fall.

Äktenskapsbalken 11 kap. 8 § 1–2 st.

En hyresvärd har inte rätt att motsätta sig att en make tar över ett hyresavtal enligt dessa regler (se mer i avsnitt 4.6 Hyresrätt). Med vissa undantag har inte heller bostadsrättsförening rätt att neka en make att överta en bostadsrätt och bli medlem i bostadsrättsföreningen (se mer i avsnitt 4.7 Bostadsrätt).

2.6.4 Avsluta bodelningen (bodelningsavtal)

Bodelning avslutas med upprättandet av ett skriftligt bodelningsavtal där det framgår hur bodelningen har genomförts. Efter det att bodelningsavtalet är undertecknat har ingen av makarna rätt att kräva någon ytterligare egendom av den andre. Bodelningsavtal ska undertecknas av båda makarna och ur bevishänseende kan det även vara lämpligt att undertecknandet bevitnas. Detta är dock frivilligt. Makarna kan också registrera bodelningsavtalet hos Skatteverket. Också detta är en frivillig bevissäkerhetsåtgärd, men den kan vara betydelsefull om någon av makarna skulle gå i konkurs efter bodelningen (läs mer om detta i avsnitt 4.2.5 Indrivning av skulder).

Äktenskapsbalken 9 kap. 5 § och 13 kap. 6 §

2.6.5 Om makar inte kommer överens

Bodelningsförrättare

Om makar inte kan komma överens om hur bodelningen ska gå till så kan någon av dem eller båda tillsammans begära att domstol utser en bodelningsförrättare. Vid verkligt allvarliga situationer där makarna levit i en relation med svåra problem, till exempel där det förekommit misshandel eller sexuella övergrepp, är möjligheten till bodelningsförrättare många gånger helt avgörande för att den utsatta parten ska kunna få någonting alls i en bodelning. En bodelningsförrättare kan då genomföra en bodelning utan att parterna

behöver träffas. Bodelningsförrättarens huvuduppgift är att försöka ena makarna kring en lösning. Först om detta inte går ska förrättaren på egen hand göra ett förslag till bodelning. Förrättaren upprättar då en bodelningshandling som visar hur denne anser att bodelningen ska göras. Är någon av makarna sedan missnöjd med detta förslag så kan denne invända genom att inom fyra veckor väcka talan i domstol. Bodelningen avgörs då av domstolen, som fastställer bodelningen genom dom. Om ingen av makarna invänder fastställs förrättarens förslag.

Äktenskapsbalken 17 kap. 1, 6 och 8 §§

Kostnaderna för en bodelningsförrättare ska som huvudregel delas lika mellan makarna. Förrättaren kan också bestämma att den ena maken ska betala en större del om denne medvetet dragit ut på processen eller fördyrat den. En make som får kvar mindre än 100 000 kr efter bodelning kan ansöka om statlig ersättning för förrättarens kostnader.

Äktenskapsbalken 17 kap. 7 och 7 a §§

Makar är skyldiga att bidra med information

Makar är skyldiga att lämna alla de uppgifter till varandra som behövs för bodelningen, i huvudsak uppgifter om deras respektive tillgångar och skulder. Om en make vägrar att göra detta kan en bodelningsförrättare ansöka om att domstol förelägger maken att göra det. Om maken sedan fortsätter att vägra kan domstolen döma ut vite. Med vite menas att maken kan tvingas betala pengar om denne inte lämnar ut uppgifterna.

Äktenskapsbalken 9 kap. 3 § och 17 kap. 5 §

Förhandsbesked om bostad

Om makarna inte kan komma överens om vem som ska bo kvar i en gemensam bostad kan tingsrätten fatta ett förhandsbeslut (interimistiskt beslut) i frågan fram till dess att bodelningen är klar. Vid bedömningen läggs särskild vikt vid om den ena maken ska bo med barn. Den make som i och med detta beslut får rätten att bo kvar har också rätt att använda det bohag som finns i bostaden såvida domstolen inte beslutar något annat. Den make som inte får bo kvar i bostaden måste genast flytta därifrån.

Äktenskapsbalken 14 kap. 7–8 §§

2.7 Underhåll efter skilsmässa

Efter en skilsmässa ska vardera maken som huvudregel försörja sig själv. Har en make behov av underhåll kan domstol dock besluta att den maken ska få underhållsbidrag, under förutsättning att detta anses skäligt mot den andra maken. Bestämmelserna är framför allt en konsekvens av den traditionella förekomsten av hemmafruar som inte förvärvsarbetar. I de allra flesta fall

handlar det om underhåll under en övergångsperiod. Om det finns långsiktiga svårigheter för den ekonomiskt underlägsne maken att försörja sig själv kan underhållsbidrag också utgå under längre tid. Detta kan bli fallet om makarna till exempel är pensionärer och har haft ett långvarigt äktenskap där den ena aldrig har förvärvsarbetet och har mycket låg pension. Underhållsskyldighet kan också bli aktuellt i andra fall men det måste då finnas mycket starka (synnerliga) skäl. Om det finns särskilda skäl kan underhåll också utgå med ett engångsbelopp. Regler om underhåll till barn efter skilsmässa finns i del 3 i denna bok.

Äktenskapsbalken 6 kap. 7–8 §§

2.8 Bodelning vid dödsfall

När en av makarna dör så upplöses äktenskapet. Som huvudregel ska bodelning först ske mellan dödsboet och den efterlevande maken. Sedan ska arvet efter den avlidna maken fördelas.

2.8.1 Behövs bodelning vid dödsfall?

Det är inte alltid nödvändigt att genomföra bodelning när en av makarna dör. Det gäller om makarnas hela egendom är giftorättsgods samt den avlidna maken saknar barn eller om paret har gemensamma barn. Den efterlevande maken behåller då helt enkelt all egendom som sin och sitter kvar i så kallat orubbat bo. När den andra maken dör ärver arvingarna all egendom, oavsett om en bodelning gjorts eller inte. Det kan dock vara lämpligt att genomföra en bodelning även i dessa fall, för att underlätta arvskiftet efter den andra maken.

I andra fall påverkas det framtida efterarvet av hur bodelningen genomförts. En bodelning är därför nödvändig om någon av makarna har enskild egendom eller om den först avlidna maken har testamenterat egendom till någon annan än den efterlevande maken. Om den först avlidna maken har barn som inte är gemensamma med den andra maken måste också en bodelning göras, eftersom hela arvet i det fallet går direkt till makens barn och ingenting går till den efterlevande maken. Bodelningen visar då vilken egendom som tillhör den efterlevande maken, denna ska maken behålla, och vilken egendom som ska ärvas av den avlidna makens barn. Reglerna är betydligt enklare för makar med gemensamma barn jämfört med makar som saknar barn eller där en av dem har barn tillsammans med någon annan. Reglerna är enklast om makarna lever ihop hela livet, bara har gemensamma barn och delar på alla sina ägodelar utan undantag.

2.8.2 Bodelningsprocessen vid dödsfall

Bodelning vid dödsfall genomförs i huvudsak på samma sätt som vid en skilsmässa, och här presenteras enbart skillnaderna. Bodelningen genomförs av den efterlevande maken och den avlidna makens dödsbo. Den efterlevande maken har getts en rad möjligheter att ta beslut om arvet som underlättar för denne och som arvingarna får finna sig i. Om en make dör under tiden som mål om skilsmässa pågår ska bodelningsreglerna vid skilsmässa användas i stället. Den efterlevande maken har då inte heller rätt att ärva.

Äktenskapsbalken 9 kap. 5 och 11 §§

Ärvidabalken 3 kap. 10 §

2.8.3 Förteckning över egendom (bouppteckning)

En bouppteckning ska innehålla uppgifter om makarnas tillgångar och skulder. Utgångspunkten för värderingen av egendomen är den dag dödsfallet inträffade. Vid en bodelning på grund av dödsfall så har den efterlevande maken på samma sätt som vid bodelning på grund av skilsmässa rätt att undanta personliga ägodelar från bodelningen. Denna rätt har dock inte den avlidna makens dödsbo. Vederlagsregeln som finns vid skilsmässa gäller inte heller vid dödsfall. Det innebär att dödsboet inte har rätt att kräva tillbaka egendom som den avlidna maken gjort sig av med för att medvetet minska sitt giftorättsgods. Om den avlidna maken har gett arvinge förskott på arv av sitt giftorättsgods ska värdet av detta också avräknas i bodelningen.

Äktenskapsbalken 9 kap. 2 § 1 st., 10 kap. 2–3 §§ och 11 kap. 5 §

2.8.4 Hur mycket får var och en (andelsberäkning)?

Huvudregeln för andelsberäkning är att den efterlevande maken och dödsboet ska behålla hälften var. Den efterlevande maken har dock rätt att bestämma att hen och den avlidna makens dödsbo ska behålla sitt giftorättsgods och att ingen likadelning ska göras. Detta kan göras för allt giftorättsgods eller för delar av det. I de fall den överlevande maken ärver all egendom så har detta val endast betydelse för efterarvet när den efterlevande maken också avlider. Beslutet bör antecknas i bouppteckningen eftersom det får betydelse senare. Skevdelningsregeln som finns vid skilsmässa gäller inte heller vid dödsfall, men däremot kan jämkning av oskäligen äktenskapsförord aktualiseras.

Äktenskapsbalken 12 kap. 2–3 §

2.8.5 Vem behåller vad (lottläggning)?

Vid lottläggningen bestäms det vilken sida som ska behålla vilken egendom. Vid en skilsmässa har den make som ska överlämna giftorättsgods rätt att välja att

lämna motsvarande värde i pengar. Detta gäller inte för dödsboet vid bodelning i anledning av dödsfall, utan dödsboet måste överlämna giftorättsegendom om det finns någon. Rätten för den bäst behövande maken att överta gemensam bostad gäller vid dödsfall endast den efterlevande maken. Den avlidna makens dödsbo kan inte hävda denna rätt.

Äktenskapsbalken 11 kap. 8 § 3 st. och 9 § 2 st.

2.9 Efterlevande makes arvsrätt

Efter det att bodelning har genomförts har den efterlevande maken rätt att ärva den avlidna maken. Som huvudregel behåller den efterlevande maken hälften av makarnas gemensamma egendom genom bodelningen (dennes del) och ärver den andra hälften (den avlidna makens del). Maken behåller därigenom all egendom. Den avlidna makens arvingar går dock inte arvlösa, men de måste vänta med att få ut sitt arv tills även den efterlevande maken dör.

Ärvdabalken 3 kap. 1 § 1 st.

2.9.1 Barn till bara den avlidna maken går före

Makars arvsrätt går före såväl gemensamma barns som andra arvingars. Lagstiftaren har alltså valt att låta barn till gifta föräldrar vänta på sitt arv till dess att båda föräldrarna har avlidit. Barn till bara den ena maken (så kallade särkullbarn) har däremot rätt att få ut sitt arv direkt vid sin förälders dödsfall. Här har lagstiftaren gjort bedömningen att barn inte ska behöva vänta på arv efter sin förälder tills också styvföräldern dör. Det innebär att särkullbarn har större rättigheter än gemensamma barn. Reglerna kan dock ställa särkullbarns behov mot en efterlevande make. Barnet har nämligen möjlighet att avstå från att ta ut sitt arv direkt och i stället vänta till efterarvet efter styvföräldern på samma sätt som gemensamma barn. Barnet bör dock i detta fall vara noga med att ange att det avstår från arvet till förmån för den efterlevande maken och inte avsäger sig sin arvsrätt helt. Enklast regler gäller alltså för makar med endast gemensamma barn.

Ärvdabalken 3 kap. 1 § 1 st. och 9 §

Särkullbarn är snäll mot styvpappa

Marsela och Alejo är gifta. De har det gemensamma barnet Sander. Marsela har också barnet Ejona sedan tidigare. När Marsela dör har Ejona rätt att få ut sitt arv efter sin moder omedelbart medan Sander måste vänta. Ejona tycker dock synd om sin styvpappa och avstår från att ta ut sitt arv. Alejo kan därför sitta kvar i orubbat bo.

2.9.2 Makes minimiarv

Om den avlidna maken har skrivit testamente till förmån för någon annan än den efterlevande maken så går testamentet före makens arvsrätt. Den efterlevande maken kan således göras arvlös genom testamente. Ett sådant testamente kan till och med hållas hemligt och uppdagas först när maken dör. Det finns dock skyddsregler som innebär att den efterlevande maken inte står helt utan arv. Makar har alltid rätt till minimiarv på upp till fyra prisbasbelopp (178 000 kr år 2015) om maken inte redan har fått det värdet genom bodelning. Det förutsätter att det finns tillräckligt med egendom efter den först avlidna maken. Detta kallas för stora basbeloppsregeln. Regeln går före både gemensamma barn, särkullbarn och testamentstagare som i stället får ut egendomen i form av efterarv när den efterlevande maken dör.

Ärvdabalken 3 kap. 1 § 2 st.

2.9.3 Den efterlevande makens fria förfoganderätt

Den egendom som en efterlevande make har kvar efter bodelning och arv bildar tillsammans en förmögenhetsmassa som maken får använda fritt under sin livstid. Maken får sälja egendomen, skänka bort den, byta ut den och så vidare. Den först avlidna makens arvingar har inte rätt att lägga sig i detta. Det finns dock en begränsning för den efterlevande maken. Denne kan inte testamentera bort all egendom till någon annan. En andel måste gå till den först avlidna makens arvingar genom efterarv. Detta kallas att den efterlevande maken har fri förfoganderätt över egendomen under sin livstid. Om den först avlidna maken inte har några efterarvingar ärver däremot den efterlevande maken kvarlåtenskapen med full äganderätt, vilket innebär att denne även har rätt att testamentera all egendom efter eget huvud.

Ärvdabalken 3 kap. 2 § 1 st.

2.10 Efterarv när den andra maken dör

När den efterlevande maken dör ska dennes egendom fördelas mellan de båda makarnas arvingar. Efterarvet till den först avlidna maken ska gå till dennes arvingar som kan vara barn, föräldrar, syskon eller syskonbarn (arvingar i första och andra arvsklassen, se avsnitt 5.2.1). Däremot går inget efterarv till mor- och farföräldrar, mostar, morbröder, fastrar och farbröder (tredje arvsklassen). Efterarv går endast till de arvingar som lever vid den efterlevande makens död, även om ytterligare arvingar varit i livet när den första maken dog. Finns det vid den efterlevande makens död bara arvingar efter en av makarna ärver dessa allt.

Ärvdabalken 3 kap. 2 § 1 st. och 8 §

2.10.1 Hur stort blir efterarvet?

Efterarvet är inte knutet till specifik egendom utan till den först avlidna makens andel av makarnas gemensamma egendom vid dödsfallet. Andelen beror på hur bodelningen mellan den efterlevande maken och dödsboet genomfördes. I de fall makarna bara har haft giftorättsgods så har den efterlevande maken behållit hälften av egendomen på grund av bodelning och den andra hälften på grund av arv. Här uppgår alltså efterarvet till den först avlidna makens arvingar till 50 %. Om bodelningen i stället gav den efterlevande maken 75 % av egendomen, och denne således ärvde 25 %, blir efterarvet 25 %.

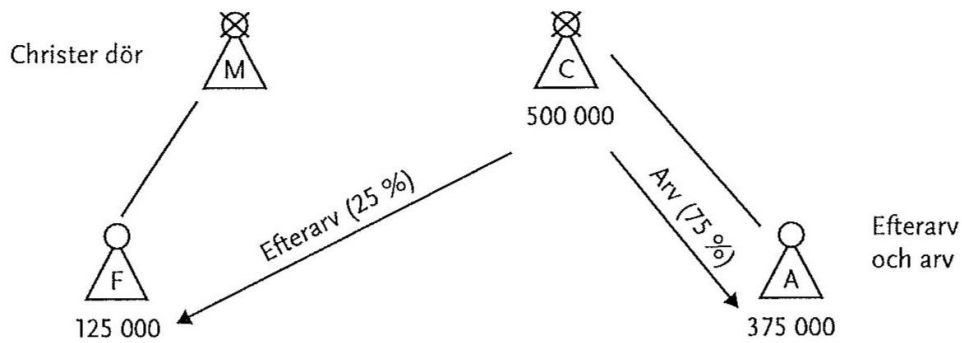
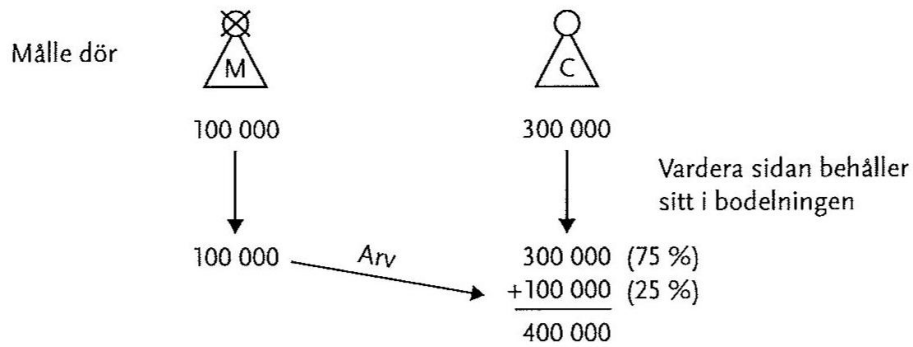
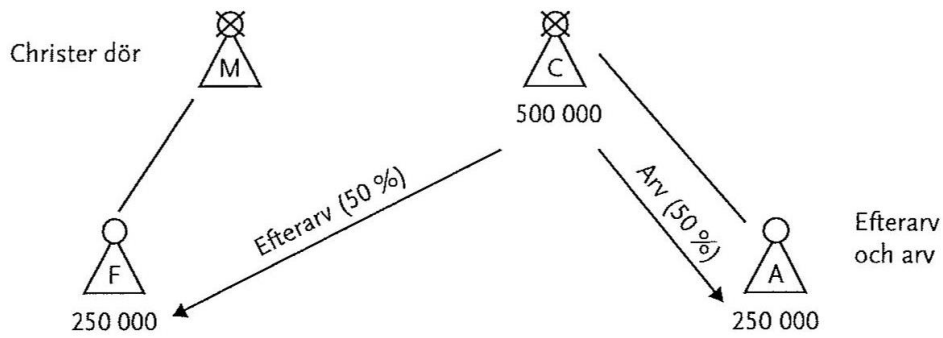
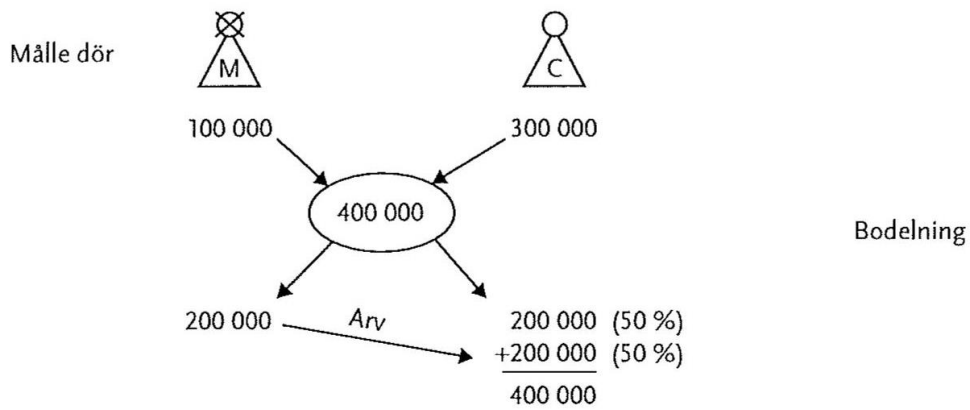
Har makarna endast gemensamma arvingar, till exempel bara gemensamma barn, får uppdelningen ingen betydelse eftersom alla arvingarna ärver båda makarna i samma utsträckning. Finns det däremot testamente, särkullbarn eller annan anledning till att makarna har olika arvingar får uppdelning vid bodelningen betydelse. Även här är lagreglerna enklast för makar med bara gemensamma barn. Efterarvingar som redan fått hela eller delar av sitt arv vid den först avlidna makens död får minskat efterarv i proportion till detta.

Ärvdabalken 3 kap. 2 § 2–3 st.

Beräkningar av efterarv

Målle och Christer är gifta. Christer har barnet Agnes och Målles närmaste arvinge är hans syster Fia. När Målle dör har han 100 000 kr i giftorättsgods. Christer har vid tillfället 300 000 kr i giftorättsgods. Christer beslutar att vardera sidan ska behålla sitt giftorättsgods vid bodelningen. Han behåller därmed 300 000 kr genom bodelning och ärver 100 000 kr. Målles arvinge Fia kommer därmed att ha rätt till 25 % av Christers egendom genom efterarv. När Christer dör uppgår hans egendom till ett värde av 500 000 kr. Fia ärver då 125 000 kr ($500\,000 \times 0,25$) och Christers arvinge Agnes ärver 375 000 kr ($500\,000 \times 0,75$). Se figur 2.2.

Om Christer i stället hade beslutat att bodelningen skulle genomföras fullt ut så hade Christer behållit 200 000 kr genom bodelning och 200 000 kr genom arv. Då skulle bägge sidornas arvingar ärva lika mycket var, det vill säga 250 000 kr. Se figur 2.3.



2.10.2 Egendomen har ökat eller minskat (vederlag och förkovran)

Har egendomen ökat från den första makens död till den andra makens död så ökar även arvet för efterarvingarna. Motsvarande gäller om egendomen har minskat. Arvingarna har som huvudregel ingen möjlighet att påverka detta, men även för arv finns undantagsregler för att se till att arvsfördelningen inte blir orättvis.

Har den sist avlidna maken minskat sin egendom på ett illojalt sätt kan efterarvingarna till den först avlidna maken kompenseras för minskningen i vissa fall. Denna regel kallas vederlag och har vid arv två villkor. Minskningen av egendomen ska vara väsentlig och minskningen ska dessutom ha skett genom gåva eller jämförlig handling. Den som fem år innan den sist avlidna makens död mottagit sådan gåva kan bli skyldig att lämna tillbaka den.

Ärvdabalken 3 kap. 3 §

Har den sist avlidna maken i stället ökat egendomen så ska det bara i vissa fall gynna dennes efterarvingar. Detta kallas förkovran och gäller om egendomen har ökat genom att den efterlevande maken tar emot gåva eller arv, eller genom att förvärvsarbeta efter tidpunkten för den först avlidna makens död. I dessa fall kan motsvarande värde skjutas över från den först avlidna makens efterarvingar till den sist avlidna makens arvingar. Regeln gäller däremot inte för allmän värdeökning av till exempel ett hus.

Ärvdabalken 3 kap. 4 §

2.10.3 Lottläggning vid efterarv

Vid efterarvet har vardera sidan rätt att så långt det går få ut den egendom som tillhört "sin" make. I övrigt gäller samma regler som vid bodelning vid dödsfall.

Ärvdabalken 3 kap. 5 §

2.10.4 Den efterlevande maken gifter om sig eller blir sambo

Om den efterlevande maken vid sin död har gift om sig eller blivit sambo så ska det inte påverka efterarvet. Efterarvet ska därför regleras innan bodelning och arv gentemot den nya maken eller sambon genomförs. Det kan innebära att efterarv först ska fördelas till arvingar efter tidigare make, sedan ska bodelning genomföras med ny make och slutligen ska arvskitte ske med ny make. Situationen kan bli än mer komplicerad om det nya äktenskapet/samboförhållandet har fortgått under många år. Det kan ju trots allt vara så att den först avlidna maken dör i unga år och att efterarv blir aktuellt först decennier senare. Skiljer sig den efterlevande maken från den nya maken eller separerar från den nya sambon ska egendom motsvarande efterarvet på motsvarande

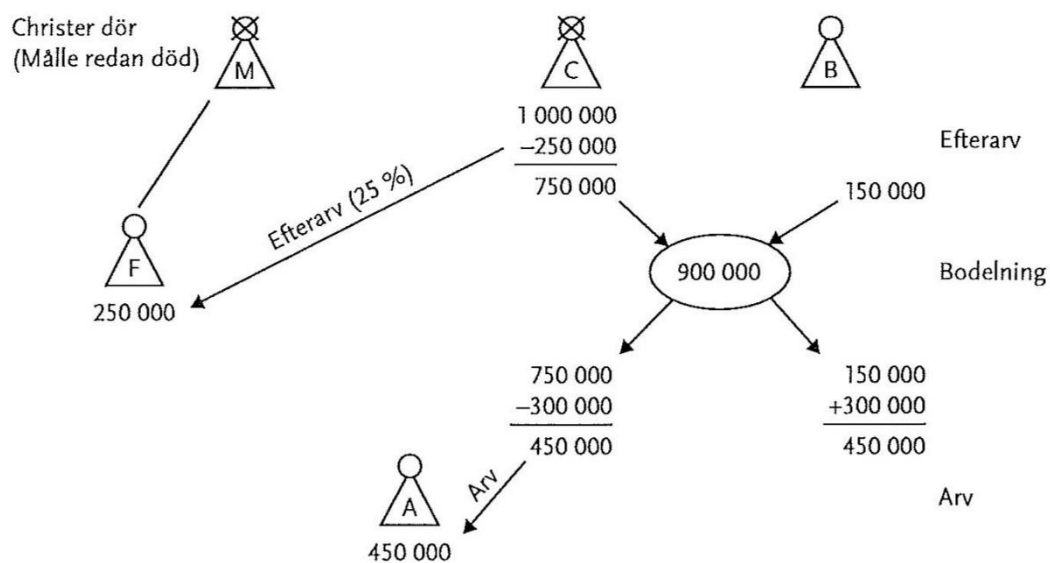
sätt avräknas innan bodelningen genomförs. Reglerna för efterarv är alltså enklast om den efterlevande maken inte skaffar ny partner.

Ärvdabalken 3 kap. 6–7 §§

Efterarv efter omgifte

I detta exempel gifter sig Christer sig med Bianca efter Målles död. Christer dör tio år senare. Då uppgår hans egendom till 1 000 000 kr och Biancas egendom till 150 000 kr.

Först ska Målles syster Fia få sitt efterarv. Detta uppgår till 25 % av Christers egendom, vilket innebär 250 000 kr. Sedan ska dödsboet efter Christer genomföra bodelning med Bianca. Christers resterande egendom är då 750 000 kr. Tillsammans med Biancas egendom på 150 000 kr utgör bodelningspotten 900 000 kr. Enligt huvudregeln behåller Bianca 450 000 kr genom bodelning. Agnes har som särkullbarn till Christer rätt att få ut sitt arv på 450 000 kr direkt. Se figur 2.4.



3

Samboförhållanden

3.1 Inledning till sambolagen

3.1.1 Skyddslag för ogifta par

Sambolagen gäller för två ogifta personer i ett parförhållande som stadigvarande bor tillsammans och som har gemensamt hushåll. Sambolagen har utformats med äktenskap som förlaga och är en avknoppning av äktenskapsbalken. Sambolagen stiftades som en skyddslagstiftning för framför allt kvinnor, som i olikkönade parförhållanden traditionellt har varit den ekonomiskt svagare parten. Dessa hade ett starkare skydd i äktenskapet än som ogifta och genom sambolagen försökte man återskapa en del av detta skydd även för förhållanden utanför äktenskap. En första rudimentär lag om gemensam bostad i "äktenskapsliknande samlevnad" stiftades 1973. Den första egentliga sambolagen kom 1987 och definierade sambor som en ogift kvinna och ogift man i "äktenskapslikt förhållande". Den separata lagen för samkönade par från samma år talade om "homosexuellt förhållande". Sambolagen blev könsneutral 2003, och i samband med detta omformulerades definitionen av sambo till två personer "i ett parförhållande". Liksom för gifta behandlar sambolagen framför allt frågor om ekonomi och bostad. Reglerna i sambolagen liknar de som gäller vid äktenskap men är inte så heltäckande. Medan äktenskap ingås genom att makarna genomgår en aktiv ceremoni så räcker det att ett par uppfyller lagens kriterier för samboförhållande för att de ska räknas som sambor. Detta oberoende av om de önskar vara sambor eller inte. Eftersom människor därigenom kan ses som sambor av lagen utan att aktivt välja det så har lagstiftaren inte gett lika starka rättigheter och skyldigheter till sambor som till gifta.

Sambor är ekonomiskt självständiga under samboförhållandet. För att skydda en ekonomiskt underordnad sambo finns dock skyddsregler kring sambornas gemensamma bostad och bohag. Den mest betydelsefulla rättsverkningen med sambolagen är dock att en sambo kan begära att bodelning ska göras vid separation eller dödsfall. Paret ska då dela sin samboegendom lika mellan sig. Som samboegendom räknas gemensam bostad och bohag, men endast om egendomen införskaffats för gemensamt användande. De sambor som inte vill dela bostad och bohag mellan sig vid en eventuell separation, eller som bara vill dela viss egendom, kan skriva samboavtal som reglerar detta. Sambor som har mer ekonomi gemensam än

bostad och bohag behöver därför, till skillnad från gifta makar, regleras detta på andra sätt. Se vidare kapitel 4.

Samboförhållande har även betydelse i rättsliga frågor som rör barn. Sambor kan ha rätt till assisterad befruktning till skillnad från personer som varken är gifta eller bor tillsammans. Faderskapspresumtion gäller dock inte för sambor. När sambor får barn behöver därför moderns partner underteckna faderskapsbekräftelse eller föräldraskapsbekräftelse. Däremot är faderskapsutredning och föräldraskapsutredning enklare än för föräldrar som inte är sambor. Sambor får inte heller gemensam vårdnad om barnet om de inte anmäler att de vill ha det så. En sambo kan i vissa fall bli underhållsskyldig för den andra sambons barn utan att själv vara dess förälder. (Läs mer om sambor och barn i del 2 och 3.)

Samboförhållande upplöses om någon av samborna gifter sig, vid separation eller om den ena sambon dör. Om en sambo begär bodelning ska deras samboegendom (gemensam bostad och bohag som införskaffats för gemensamt användande) delas lika mellan samborna. Det är endast sambornas bostad och bohag som ska delas mellan dem vid en separation. Om en sambo äger den gemensamma bostaden och den andra en bil kommer endast den första sambon att dela med sig av sin egendom vid bodelning, eftersom bilen inte utgör gemensam bostad och bohag. Denna risk är mindre inom äktenskap eftersom all egendom då delas lika vid bodelning. Par som flyttar ihop utan att gifta sig kan därför ha nytta av att tänka igenom vilka konsekvenser lagen ger. Vid dödsfall kan bodelning genomföras men sambor ärver inte varandra såvida de inte har skrivit testamente. För sambor finns det således inte någon rätt att sitta kvar i så kallat orubbat bo. (Läs mer om testamente i avsnitt 5.3.)

3.1.2 Huvudreglerna omfattar framför allt par som avser att gifta sig

Sambolagen är könsneutral och huvudreglerna omfattar sambor oavsett sexuell läggning eller könsidentitet. Det framgår i första paragrafen. Där stadgas även att lagen gäller två personer. I förordet till lagen står dessutom uttryckligen att sambolagen är tänkt att omfatta endast monogama relationer. Sambolagen exkluderar alltså familjekonstellationer med fler än två vuxna med gemensam ekonomi och bostad. Det gäller såväl flersamma relationer där fler än två personer har romantisk relation som kollektiv och andra grupper av människor som delar hem eller ekonomi utifrån icke-romantiska relationer. Sambolagen omfattar enligt första paragrafen dessutom enbart sammanboende som har ett parförhållande. Parförhållande definieras i förarbetet till lagen som ett förhållande där det "normalt ingår sexuellt samliv". Här är själva fundamentet för att omfattas av lagen att sambor har sex med varandra. Sambolagen exkluderar alltså personer med icke-sexuella relationer som bor ihop och har gemensam ekonomi, till exempel vänner eller syskon.

Sambolagen gäller uttryckligen par som bor tillsammans och har gemensamt hushåll. Huvudreglerna omfattar sambor som har delvis gemensam ekonomi. Undantagsregler gäller för sambor som har helt separata ekonomier. Sambolagen hjälper inte sambor som har all ekonomi gemensam, det enda som kan skyddas är bostad och bohag.

Sambolagen utgår slutligen ifrån att samboförhållande som huvudregel ska övergå i äktenskap. Andra paragrafens första punkt stadgar att samboförhållande upphör om samborna gifter sig med varandra, eller att någon av dem gifter sig med en annan person. Punkt två handlar om separation och till sist handlar den tredje punkten om dödsfall. Separation och dödsfall framställs därmed som undantag till att samborna gifter sig. Detta bekräftas även i reglerna om bodelning. Par som lever tillsammans som sambor på lång sikt framställs alltså som undantag i jämförelse med par som bor ihop ett tag med avsikt att senare gifta sig.

Sammanfattningsvis är sambolagen i sig ett undantag till äktenskapsbalken. När sambolagen ändå är aktuell är huvudscenariot två personer med ett sexuellt parförhållande som flyttar ihop och delar viss ekonomi under en period för att sedan gifta sig med varandra. Ingen av sambolagens regler behöver då bli aktuell innan paret i stället omfattas av äktenskapsbalken. Andra scenarier omfattas av undantagsregler, bland annat sambor som har mer gemensam ekonomi än bostad och bohag samt sambor som separerar eller lever hela livet utan att gifta sig. Ytterligare andra scenarier står helt utanför möjligheter att omfattas av sambolagen. Det gäller framför allt personer med en icke-sexuell relation eller mer än två personer som har gemensam bostad eller ekonomi.

3.2 Inleda samboförhållande

Sambolagen definierar sambor som två ogifta personer i ett parförhållande som stadigvarande bor tillsammans och som har gemensamt hushåll. Det innebär att två ogifta personer med ett parförhållande som flyttar samman, planerar att fortsätta bo tillsammans och som har gemensamt hushåll automatiskt anses vara sambor. Ingen speciell ceremoni krävs och samborna omfattas omedelbart av sambolagens regler. Alla ovanstående villkor måste uppfyllas i praktiken. Det går alltså inte att avtala om att sambolagen ska gälla, till exempel för personer som inte bor ihop eller för par där den ena eller båda parterna är gifta.

Sambolagen 1 §

Det finns ingen lagstiftning som reglerar ceremonier för ingående eller förändring av andra typer av relationer än äktenskap. Det är således fritt fram för var och en att utforma ceremonier kring att ingå samboförhållande. En sådan ceremoni saknar rättslig verkan och gör inte två personer mer till sambor i lagens mening.

3.2.1 Två ogifta personer i parförhållande

Sambolagen omfattar personer som lever i ett parförhållande. Trots att sambolagen endast hanterar frågor om ekonomi och bostad omfattas alltså inte alla konstellationer som bor långsiktigt tillsammans. I förarbetet till lagen förklaras att ett parförhållande innebär ett förhållande där det "normalt ingår sexuellt samliv". Detta innebär att två personer som aldrig avsett att ha en sexuell relation inte omfattas av sambolagen. Det gör däremot ett par som brukar, eller har brukat, ha sex med varandra men inte har det för tillfället. Två personer som inte har en sexuell relation men i övrigt uppfyller normerna för en romantisk parrelation kan möjligen anses ingå. Gemensamt sexliv är alltså ett avgörande kriterium för skydd av gemensam bostad och bohag.

Regeringens proposition 2002/03:80 Ny sambolag, s. 44

Enligt lagens förarbete är sambolagen tänkt att omfatta monogama relationer. Tre eller fler personer som bor tillsammans och har sexuella relationer med varandra omfattas inte av sambolagen samtidigt. Om en av dem skulle separera och begära bodelning skulle dock domstolen kunna bedöma att en av personens relationer utgör ett samboförhållande i lagens mening. Detta skulle också kunna bli möjligt om en person bor växelvis hos två eller fler personer som den har sexuellt förhållande med. Sambolagen skulle dock aldrig kunna omfatta alla personens relationer samtidigt. Det är svårt för personer i flersamma relationer att förutse hur en domstol skulle bedöma dem. Säkrast kan vara att skriva samboavtal om att sambolagen inte ska gälla och se till att reglera den gemensamma ekonomin och boendet på annat sätt. Sambolagen innebär också att tre eller fler personer som bor tillsammans kan ha olika rättslig ställning i förhållande till varandra ifall två av dem har sex med varandra och därmed räknas som sambor. Om personerna flyttar isär gäller sambolagen mellan två av dem medan mellan övriga gäller allmänna avtalsrättsliga regler.

Regeringens proposition 1986/87:1 om äktenskapsbalk m.m., s. 368 f.

Sambolagen omfattar inte heller gifta personer, oavsett vem eller vilka de bor med eller har sex tillsammans med. I ett parförhållande där den ena, eller båda personerna, är gifta med någon annan kan en bodelning enligt sambolagen således aldrig bli aktuell. Sambolagen är i huvudsak tänkt att omfatta vuxna, men kan enligt förarbetena också omfatta personer mellan 15 och 18 år.

3.2.2 Stadigvarande boende och gemensamt hushåll

För att räknas som sambor enligt lagen ska paret även stadigvarande bo tillsammans och ha gemensamt hushåll. Att stadigvarande bo tillsammans innebär att samborna planerar att fortsätta bo tillsammans, att de inte tänker bo ihop endast för en kort tid. Riktvärdet är här sex månader. Det innebär dock inte att ett par omfattas av sambolagen först efter sex månaders gemensamt

boende. Det räcker med att paret flyttat samman med intentionen att bo tillsammans i minst sex månader. Med gemensamt hushåll menas att samborna samarbetar kring vardagssysslorna i hemmet och att de även ekonomiskt har ett samarbete. Vad detta betyder i praktiken är inte helt klart. Möjligen är man sambor i lagens mening om man handlar tillsammans men ändå har var sin hylla i kylskåpet, möjligen inte.

Regeringens proposition 2002/03:80 Ny sambolag, s. 43 f.

3.2.3 Vid vilken tidpunkt uppstår samboförhållande?

Sambolagen gäller direkt när två personer i ett parförhållande flyttar ihop, så länge deras intention är att stadigvarande bo ihop. Om paret sedan flyttar isär igen redan efter några månader gör detta ingen skillnad i bedömningen av om paret har varit sambor eller inte. Den faktiska längden på förhållandet har alltså inte avgörande betydelse. Två personer kan även bli sambor enligt sambolagen vid en senare tidpunkt. Till exempel om personerna först flyttar ihop tillfälligt eller bor ihop med separata hushåll men sedan gör boendet stadigvarande eller hushållet gemensamt. Det kan även vara två vänner som bor ihop och som senare inleder ett parförhållande och då anses vara sambor i sambolagens mening. Personerna blir i dessa fall sambor från den dagen intentionen eller förhållandet ändras, tiden innan förändringarna ägde rum räknas inte som "sambotid".

3.2.4 Hur domstol bedömer samboförhållande

Om två personer inte är ense om ifall de är sambor eller inte, eller har varit sambor, kan domstol få avgöra frågan. Oftast sker det i samband med begäran om bodelning. Som huvudregel är det då den som påstår att paret har varit sambor som ska bevisa det. Omständigheter som anses starkt tala för att två personer har varit sambor är gemensamma barn eller om personerna varit folkbokförda på samma adress. Annan bevisning kan vara hyresavtal eller andra handlingar. Utifrån det som framkommit i målet gör domstolen sedan en helhetsbedömning. Domstolen efterfrågar inte bevisning om personernas sexuella liv.

Regeringens proposition 2002/03:80 Ny sambolag, s. 44 f.

Om en tvist angående samboförhållande inte uppstår mellan två personer utan i stället mellan dem och en myndighet är läget dock annorlunda. Detta kan till exempel bli aktuellt om två personer som bor ihop söker bostadsbidrag var för sig, vilket de inte har rätt att göra om de är sambor. Det räcker då att Försäkringskassan visar att det är sannolikt att personerna är sambor. Fullständig bevisning är inte nödvändig. Försäkringskassan anses nämligen ha svårare att föra bevisning än de enskilda personerna. Har Försäkringskassan

gjort sannolikt att två personer är sambor övergår bevisbördan och det är det upp till dem att bevisa att de inte är sambor.

Socialförsäkringsbalken 95 kap. 6 §

Sambor eller inte?

Alima har en hyreslägenhet som hon delar med två vänner, Beata och Yasmine. Alla tre har nära relationer med varandra och planerar att bo tillsammans i åtminstone några år tills de har studerat färdigt. De har olika hyllor i kylen men delar alla tre kostnaderna för hyra, el och bredband med mera. De turas också om att städa och laga mat. Under våren inleder Alima en kärleksrelation med Beata ivrigt påhejad av Yasmine. Yasmine har sedan tidigare en pojkvän som heter Hans. Han saknar bostad över sommaren och flyttar därför tillfälligt in i lägenheten. När höstterminen börjar har Alima och Yasmine en kortvarig sexuell relation med varandra. Alima, Yasmine och Hans tycker inte att det är problematiskt men Beata blir mycket upprörd. Detta leder snart till konflikter mellan alla fyra och till slut vill ingen av dem längre bo med någon av de andra. Alla är däremot intresserade av att få bo kvar i lägenheten.

Som kontraktssinnehavare har Alima som huvudregel rätt till lägenheten. Beata skulle dock kunna kräva att lägenheten ska ingå i bodelning. Det förutsätter att de ses som sambor i lagens mening. Det som talar för detta är att de har haft ett sexuellt parförhållande och planerat att bo stadigvarande tillsammans. Det är däremot osäkert om en domstol skulle anse att de har haft gemensamt hushåll. Det går därför inte att säkert förutsäga vilken bedömning en domstol skulle göra. I vart fall saknar det betydelse för bedömningen av deras samboförhållande att Alima även har haft en kortvarig sexuell relation med Yasmine.

Yasmine kommer däremot inte att kunna övertyga domstolen om att hon har varit sambo med Alima. De har visserligen planerat att bo stadigvarande tillsammans och de har haft en sexuell relation. En domstol skulle dock troligen inte anse att de har haft en parrelation eftersom deras sexuella relation varit kortvarig och att den dessutom överskuggas av Alimas och Beatas mer långvariga relation. Därtill är det även för dem osäkert om de ska anses ha haft ett gemensamt hushåll.

Yasmine och Hans kommer inte heller att ses som sambor eftersom de bara har haft intentionen att bo tillsammans under några månader. Det saknar dessutom betydelse för möjligheten att överta Alimas lägenhet.

3.3 Samboegendom

Sambolagen reglerar bara parets samboegendom. Som samboegendom räknas sambornas gemensamma bostad och bohag som har skaffats för gemensam användning. Med bostad menas i detta sammanhang en permanent bostad som är knuten till en byggnad. Husvagn, tält, bil som använts som bostad och liknande räknas alltså inte. Med bohag menas möbler och köksutrustning med mera. Samborna behöver inte äga bostaden eller bohaget gemensamt men däremot använda dem gemensamt. Det räcker dock inte att egendomen används gemensamt. Den måste också vara införskaffad för gemensam användning. Det betyder att den ena eller båda samborna skaffat egendomen med intentionen att båda ska använda den. Den typ av egendom som räknas som samboegendom är en högst begränsad del av parets ägodelar. Det är faktiskt enklare att redogöra för vad som *inte* är samboegendom. Det som faller utanför lagens definition av samboegendom kan delas upp i fyra kategorier:

1. Egendom som inte är bostad eller bohag, till exempel bil, fritidshus eller rättigheter till böcker.
2. Bostad eller bohag som inte är gemensam, till exempel kläder, övernattningslägenhet eller en träningsmaskin som bara den ena sambon använder.
3. Gemensam bostad eller bohag som inte har skaffats för gemensamt användande, till exempel en lägenhet som den ena personen skaffade innan paret flyttade ihop. Om en sådan lägenhet byts mot en annan medan de är sambor räknas dock den nya lägenheten som gemensam.
4. Egendom som genom villkor i gåva eller testamente ska vara enskild egendom.

Sambolagen 3–7 §§

Egendom som sambor äger gemensamt omfattas däremot alltid av samägandelagen, oavsett om den räknas som samboegendom eller inte. Det finns även möjlighet att ytterligare egendom kan anses omfattas av så kallad dold samäganderätt. Samägandelagen har störst betydelse för en båt, ett fritidshus eller liknande som inte omfattas av sambolagen. (Se vidare avsnitt 4.4 Samägande.)

3.4 Ekonomiska förhållanden under samboförhållande

Vardera sambon bestämmer självständigt över sin egen ekonomi och får som huvudregel handskas som den vill med sin egendom. Precis som för gifta par finns det dock undantag när det gäller den gemensamma bostaden och bohaget vilka är till för att skydda den underordnade parten i förhållandet.

3.4.1 Krav på samtycke kring gemensam bostad och bohag (rådighetsinskränkningar)

När det gäller sambornas gemensamma bostad och bohag finns det inskränkningar i vilka beslut en sambo kan ta på egen hand. Dessa inskränkningar kallas rådighets- eller förfogandeinskränkningar och innebär att samborna måste vara överens om att sälja, ge bort, låta inteckna, pantsätta, hyra ut eller låta någon annan använda den gemensamma bostaden eller bohaget, oavsett vilken sambo som äger dem. Reglerna är tvingande, vilket betyder att de inte kan avtalas bort.

Reglerna är i allt väsentligt desamma som för gifta vad gäller samtyckets form, vägran att lämna samtycke samt ogiltigförklaring om sambo agerat utan samtycke (se avsnitt 2.4.4). För sambor gäller reglerna dock endast för samboegendom. Reglerna omfattar alltså bostad som sambor äger tillsammans samt bostad som den ena sambon äger men som införskaffats för båda sambornas gemensamma bruk. Däremot omfattas inte en bostad som den ena sambon införskaffat innan samborna flyttade ihop eller en bostad som genom villkor i testamente eller vid gåva ska vara den ena sambons enskilda egendom.

Sambolagen 23–25 §§

3.4.2 Underhåll mellan sambor under samlevnad

I vissa fall är gifta makar skyldiga att försörja varandra, men motsvarande regler finns inte för sambor. Sambor kan inte med stöd i lag tvingas att skjuta till pengar för den andra sambons kostnader. När sambor söker försörjningsstöd ska dock deras inkomster som huvudregel beräknas som gemensamma på samma sätt som makar. I praktiken innebär detta att en av två sambor som inte kan försörja sig själv varken kan få försörjningsstöd om samborna gemensamt anses ha tillräcklig ekonomi för att försörja dem bägge. Sambor kan alltså bli indirekt underhållsskyldiga gentemot varandra. Det gäller däremot inte vänner som bor tillsammans och har gemensam ekonomi. Den indirekta underhållsskyldigheten uppstår alltså i och med att två personer bor tillsammans och har en sexuell relation. Det kan tänkas att denna indirekta underhållsskyldighet får som konsekvens att ekonomiskt utsatta personer i större utsträckning inte bryter upp från destruktiva förhållanden på grund av den ekonomiska beroendeställning som kan uppstå. Detta skulle i sin tur kunna innebära att personer med lägre inkomster har mindre möjligheter att vara självständiga i valet av parrelation.

SOSFS 2013:1. Socialstyrelsens allmänna råd om ekonomiskt bistånd

Indirekt underhållsskyldighet

Om Alima, Beata eller Yasmine i exemplet ovan söker bostadsbidrag eller försörjningsstöd så bedöms de individuellt så länge de inte ses som sambor. När Alima och Beata inleder en kärleksrelation ska de dock i stället bedömas tillsammans, förutsatt att de anses ha gemensamt hushåll.

3.5 Samboavtal

Genom att skriva samboavtal kan samborna reglera hur mycket, om något, av deras samboegendom som ska delas vid en separation. Det finns två sorters samboavtal. Den ena typen handlar om att sambolagens bodelningsregler inte ska gälla över huvud taget. Med ett sådant samboavtal behåller vardera sambon sin egendom vid separation eller dödsfall och ingenting delas. Den andra typen handlar om att viss egendom inte ska ingå i bodelningen, till exempel bostaden. Sådant samboavtal innebär att all övrig samboegendom kommer att delas lika mellan samborna vid separation eller dödsfall. Samboavtalet ska vara skriftligt och undertecknas av bägge samborna. Avtalet behöver inte registreras någonstans men av bevisskäl bör var och en av samborna ta var sitt påskrivet exemplar.

Sambolagen 9 §

Samboavtal reglerar endast sambornas samboegendom, det vill säga deras gemensamma bostad och bohag som har inskaffats för gemensamt användande. Sambor kan inte avtala att mer egendom ska ingå i bodelningen än vad som står i lagen, bara mindre. Samborna får i stället se till att sådan egendom omfattas av samägandelagen eller andra civilrättsliga arrangemang. Vill sambor ärva varandra måste de dessutom skriva testamente (se avsnitt 5.3 Testamente).

3.6 Samboförhållande upphör

Ett samboförhållande upphör när en eller båda samborna gifter sig med någon annan eller varandra, när samborna separerar eller när den ena sambon dör. Tidpunkten kan ha betydelse vid bodelning. Med separation menas lagtekniskt att samborna flyttar isär och bosätter sig på var sitt håll. Två sambor som gör slut på sin parrelation men fortsätter att bo tillsammans anses fortfarande vara sambor. Flyttkravet har sin huvudsakliga grund i praktiska bevisfrågor; det är lättare att bevisa att man flyttat isär än att ett sexuellt samboförhållande förändras till ett icke-sexuellt förhållande. Regeln sammanfaller dock även med samhällsnormen att två personer som en gång haft en parrelation förväntas fortsätta att vara ett par om ingen av dem tydligt visar att detta inte längre är

fallet. Som komplement finns regler om att ett samboförhållande ska anses upphöra om någon av samborna ansöker om bodelningsförrättare, rätt att få bo kvar i bostaden eller väcker talan om att överta bostaden.

Sambolagen 2 §

3.7 Bodelning vid separation

Bodelning ska genomföras om en av samborna begär att samboegendomen ska delas. Det finns dock inga regler som tvingar sambor som separerar att genomföra bodelning. Bodelningen måste begäras inom ett år från separationen och begäran ska riktas till den andra sambon. Bodelningsbegäran behöver inte ske i någon särskild form men det rekommenderas att den görs skriftligen. Den andra sambon är då skyldig att medverka till att bodelningen blir av, och om denna inte medverkar så kan bodelningen genomföras med hjälp av bodelningsförrättare eller domstol.

Sambolagen 8 och 11 §§

Reglerna för bodelningsproceduren liknar bodelning vid äktenskap. Bodelning kan delas upp i följande steg, som fått var sitt avsnitt i det följande:

- Eventuellt upprättande av bouppteckning, vilket är en förteckning över sambornas tillgångar och skulder.
- Andelsberäkning, som innebär en beräkning av hur mycket värde vardera sambo ska behålla.
- Lottläggning, som innebär att bestämma vem som behåller vilken konkret egendom.
- Upprättande av bodelningsavtal som slår fast att bodelningen är genomförd.

3.7.1 Förteckning över egendom (bouppteckning)

För att underlätta en bodelning kan samborna så snart som möjligt efter separationen skriva ner vilken samboegendom och vilka skulder som fanns (egendomsförhållandena) vid separationstillfället. Det är alltid svårare att göra detta i efterhand. Utgångspunkten för värderingen av samboegendomen är den tidpunkt då samboförhållandet upphörde.

Sambolagen 20 § (som hänvisar till äktenskapsbalkens 9 kap.)

Hur mycket får var och en (andelsberäkning)?

Det är enbart sambornas samboegendom som ska delas mellan dem, det vill säga endast gemensam bostad och bohag som har införskaffats för gemensam användning. Samborna ska dela lika på det sammanlagda värdet av deras

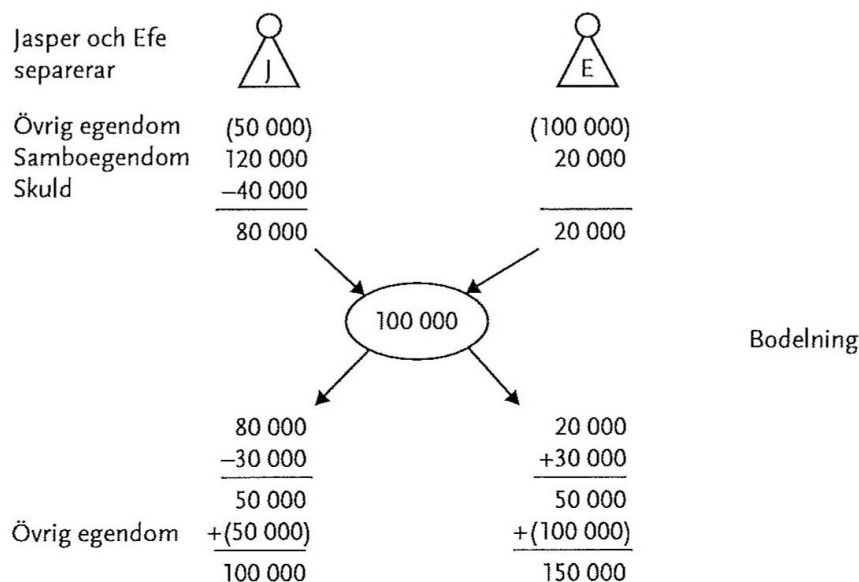
samboegendom, efter avdrag för skulder som hänger samman med samboegendomen. All övrig egendom lämnas utanför och behålls av den sambo som äger den.

Skulder som hänger samman med samboegendom är till exempel bolån på en gemensam bostad. Sådana skulder får dras av från värdet av samboegendomen. Ingen av samborna ska dock behöva stå på minus med mer skulder än tillgångar på grund av bodelning. Därför får även skulder som inte hör ihop med samboegendom dras av om det är så att sambons övriga egendom inte har ett tillräckligt stort värde för att täcka dem.

Sambolagen 12–14 §§

Andelsberäkning

Samborna Jasper och Efe har separerat och ska genomföra bodelning. Jasper har samboegendom till ett värde av 120 000 kr och skulder som hör ihop med samboegendomen på 40 000 kr. Han har även övrig egendom för 50 000 kr som inte ingår i bodelningen. Jasper bidrar därigenom till bodelningen med 80 000 kr (120 000 – 40 000). Efe har samboegendom till ett värde av 20 000 kr och övrig egendom för 100 000 kr. Den gemensamma bodelningsegendomen är således 100 000 kr (80 000 + 20 000) av vilken de behåller 50 000 kr var (100 000/2). Jasper ska därmed ge samboegendom till Efe till ett värde av 30 000 kr (50 000 – 20 000). Med den övriga egendomen inräknad behåller Jasper 100 000 kr (50 000 + 50 000) och Efe 150 000 kr (50 000 + 100 000). Se figur 3.1.



Ändring av orättvis fördelning (jämkning)

Om resultatet av bodelningen skulle bli orättvist (oskäligt) kan fördelningen ändras (jämkas). Detta innebär att en mindre del av egendomen överlämnas

från den ena till den andra sambon än vad som annars skulle vara fallet. Reglerna om jämkning kan åberopas av den sambo som ska överlämna egendom till den andra sambon. Den sambo som ska ta emot egendom kan dock inte använda reglerna för att få mer. Även samboavtal som ger orättvisa konsekvenser kan ändras eller åsidosättas helt.

Sambolagen 9 § 3 st.

Jämkningsreglerna ska bara användas undantagsvis och en skälighetsbedömning ska göras från fall till fall. Detta innebär att det aldrig går att förutse helt säkert vad en domstol ska komma fram till vid varje prövning. I bedömningen läggs framför allt vikt vid samboförhållandets längd eftersom det anses vara oskäligt att överta egendom av större värden efter endast kortvariga samboförhållanden. Enligt sambolagens förarbeten är ett riktmärke för vad som ska anses som ett kortvarigt samboförhållande att det varat i mindre än fem år. Sambolagen har dock ingen motsvarighet till den femåriga giftorättstrappa som är knuten till äktenskapsbalken. För samboförhållanden handlar det om en helhetsbedömning. I bedömningen kan även sambornas ekonomiska förhållanden och övriga omständigheter vägas in.

Sambolagen 15 §

Regeringens proposition 1986/87:1 om äktenskapsbalk m.m., s. 262 f.

3.7.2 Vem behåller vad (lottläggning)?

Efter det att sambornas andelar av samboegendomen räknats ut ska samborna komma överens om vem som ska behålla vilken egendom. Detta kallas lottläggning. Grundregeln är att vardera sambon behåller den egendom som den sambon äger. Den som ska överlämna egendom kan välja vilken egendom och även att i stället betala samma värde i pengar.

Om den ena sambon har större behov än den andra av att behålla den gemensamma bostaden eller bohaget kan denna sambo ha rätt att överta denna egendom. Detta gäller i så fall oberoende av vilken av samborna som äger bostaden, om den har införskaffats för gemensamt användande. Det gäller dock inte om den ena sambon fått bostaden i arv eller som gåva med villkor att den ska vara enskild. När det ska avgöras om någon av samborna har större behov av bostad och bohag är den mest betydelsefulla omständigheten för domstolens beslut om någon av dem ska bo med barn. Funktionsnedsättning eller sjukdom hos den ena sambon är också omständigheter som kan ha betydelse. För att övertaganderätten slutligen ska gå till en av samborna måste detta även betraktas som rimligt vid en helhetsbedömning. Den sambo som övertar bostaden måste också ersätta den andra ekonomiskt för bostadens värde. I praktiken kan övertagande alltså endast ske om den sambo som har rätt att ta över har råd med detta. Gäller övertagandet en hyreslägenhet är detta

dock inget problem eftersom hyreslägenheter inte anses ha något värde, ingen ersättning blir därför aktuell i sådana fall.

Sambolagen 16–17 §§

En hyresvärd har inte rätt att motsätta sig att en sambo tar över ett hyresavtal enligt dessa regler (se vidare avsnitt 4.6.4). Med vissa undantag har inte heller bostadsrättsförening rätt att neka en make att överta en bostadsrätt eller bli medlem i bostadsrättsföreningen (se mer i avsnitt 4.7.4).

3.7.3 Överta bostad som inte är samboegendom

I vissa fall kan den sambo som bäst behöver parets gemensamma bostad få ta över denna även om den inte är samboegendom. Detta gäller enbart hyreslägenheter och bostadsrätter, men däremot inte hus och fastigheter. Reglerna gäller heller inte om samborna genom samboavtal har bestämt att den gemensamma bostaden inte ska delas vid bodelning, eller om den ena sambon fått denna i arv eller som gåva med villkor att den ska vara enskild egendom. För att kunna begära att få överta bostad som inte är samboegendom krävs det att sambon ska bo med barn eller i annat fall har mycket starka (synnerliga) skäl. Ett övertagande ska även betraktas som rimligt vid en helhetsbedömning. Den sambo som övertar bostaden måste också ersätta den andra ekonomiskt för bostadens värde. Om den sambo som vill överta bostaden har flyttat ut från denna vid separationen ska anspråket om övertagandet framställas senast tre månader efter flytten. Om sambon bor kvar ska framställandet ske inom ett år från det att samboförhållandet upphörde.

Sambolagen 22 §

3.7.4 Avsluta bodelningen (bodelningsavtal)

Bodelningen avslutas med ett bodelningsavtal där det framgår vilka tillgångar och skulder som har tagits upp i bodelningen och hur dessa har fördelats. Det ska också framgå att båda samborna är nöjda med bodelningen och den ska vara undertecknad av var och en av dem. Efter det att bodelningsavtalet är undertecknat har ingen av samborna rätt att kräva ytterligare egendom av den andre.

Sambolagen 20 § (som hänvisar till äktenskapsbalkens 9 kap.)

3.7.5 Medan bodelningen pågår

Om sambor tvistar om vem som ska bo kvar i bostaden så kan tingsrätten fatta ett förhandsbeslut (interimistiskt beslut) om vem som ska bo där tillfälligt fram till dess att domstolsprocessen slutligen är klar och ett beslut fattats. Den sambo som får bo kvar under mellantiden har rätt att använda bohaget som

finns i bostaden om domstolen inte har beslutat något annat. Den andra sambon måste omedelbart flytta därifrån.

Sambolagen 28–29 §§

3.7.6 Om sambor inte kommer överens

Kan sambor inte komma överens om hur en bodelning ska gå till kan tingsrätten, efter ansökan från en eller bägge, utse en bodelningsförrättare. På samma sätt som vid äktenskap ska bodelningsförrättaren i första hand försöka få samborna att komma överens. Om detta inte lyckas ska förrättaren själv genomföra bodelning utifrån sambolagens regler. Om någon av samborna är missnöjd med förrättarens förslag kan sambon gå till domstol, som i så fall slutligen avgör hur bodelningen ska genomföras. Sådan talan till domstol ska väckas inom fyra veckor från det att samborna fått ta del av förrättarens bodelningsförslag. Om ingen av samborna invänder fastställs förrättarens förslag.

Kostnaderna för förrättaren delas lika mellan samborna, men om bodelningsförrättaren anser att den ena sambon fördröjt eller fördyrat processen kan denna sambo få betala en större del. Detta kan också vara fallet om sambornas ekonomiska förhållanden är ojämlika. Om en av samborna får kvar mindre än 100 000 kr efter bodelningen har denna sambo också möjlighet att få statlig ersättning för kostnaderna för bodelningsförrättaren.

Sambolagen 26 § (som hänvisar till äktenskapsbalkens 17 kap.)

3.8 Bodelning vid dödsfall

Om en sambo dör kan den efterlevande sambon begära att en bodelning ska genomföras. Bodelningen kommer då att göras innan arvet fördelas. Sådan bodelning genomförs huvudsakligen enligt samma regler som vid separation. Begäran om bodelning ska framföras inom ett år efter dödsfallet eller senast vid bouppteckningen efter den dode. Det finns dock inget lagkrav på att bodelning ska genomföras. Den avlidna sambons arvingar har inte heller rätt att begära bodelning.

Sambolagen 8 § 2 st. och 18 § 1 st.

3.8.1 Efterlevandeskydd

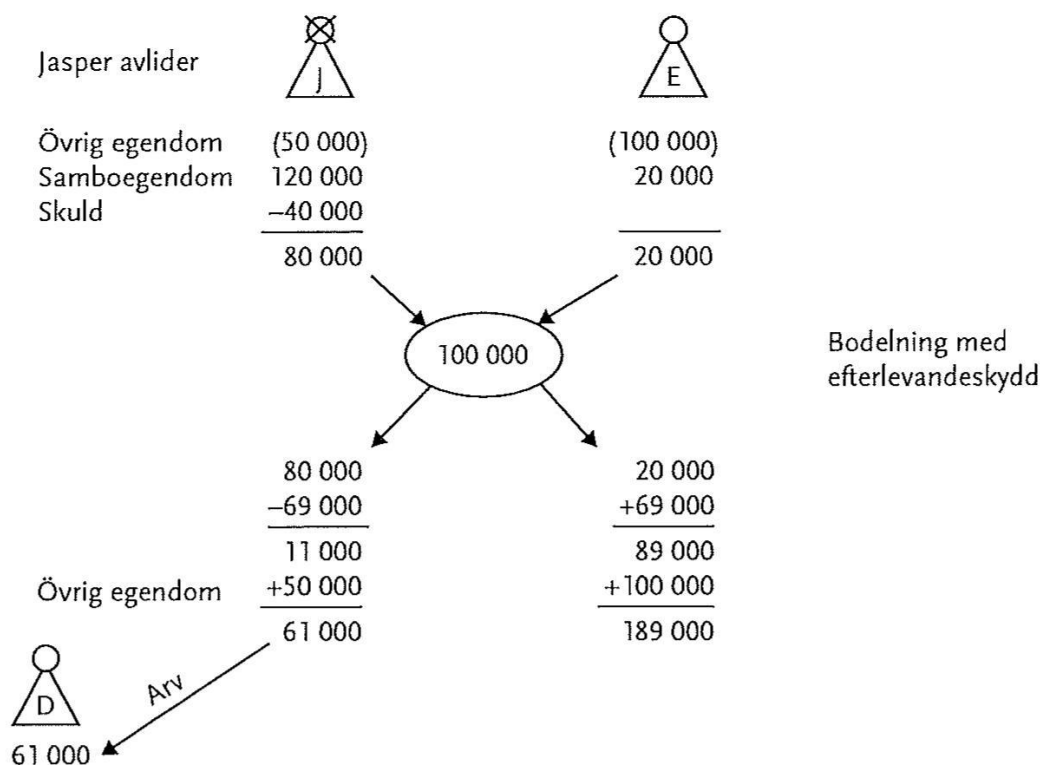
Det finns ett efterlevandeskydd i sambolagen som innebär att en efterlevande sambo alltid har rätt att vid bodelning behålla samboegendom som uppgår till ett värde av två prisbasbelopp (89 000 kr för år 2015). Regeln kallas lilla basbeloppsregeln i jämförelse med äktenskapsbalkens stora basbeloppsregel, vilken omfattar fyra basbelopp. Regeln innebär i praktiken följande. Om den sammanlagda samboegendomen uppgår till

- mindre än två prisbasbelopp behåller den efterlevande sambon all samboegendom
- mellan två och fyra prisbasbelopp behåller den efterlevande sambon egendom för två prisbasbelopp
- över fyra prisbasbelopp behåller den efterlevande sambon hälften av all samboegendom på samma sätt som vid separation.

I övrigt gäller samma regler för bodelning vid dödsfall som för bodelning vid separation och liksom då kan orättvisa bodelningar jämkas även vid dödsfall.

Efterlevandeskydd

I detta exempel har Jasper avlidit och Efe begär bodelning. Jaspers enda arvinge är systemen Dalila. Jaspers enda arvinge är systemen Dalila. Jasper hade samboegendom till ett värde av 120 000 kr och skulder som hörde ihop med samboegendomen på 40 000 kr. Jasper hade även övrig egendom för 50 000 kr som inte ingår i bodelningen. Han bidrar därigenom till bodelningen med 80 000 kr (120 000 – 40 000). Efe har samboegendom till ett värde av 20 000 kr och övrig egendom för 100 000 kr. Den gemensamma bodelningsegendomen är således 100 000 kr (80 000 + 20 000). Av detta ska Efe behålla 89 000 kr (år 2015). Jaspers dödsbo ska därmed ge samboegendom till Efe till ett värde av 69 000 kr (89 000 – 20 000) och behålla 11 000 kr (80 000 – 69 000). Med den övriga egendomen behåller Efe 189 000 kr (100 000 + 89 000) och Dalila ärver 61 000 kr (11 000 + 50 000). Se figur 3.2.



3.8.2 Överta bostad som inte är samboegendom

En efterlevande sambo kan begära att få överta sambornas gemensamma bostad om sambon kan visa att hen har bättre behov. Samma regler gäller som vid separation (se avsnitt 3.7.3). Det finns dock ingen tidsfrist för hur snart anspråket måste framställas efter dödsfallet. Detta kan göras när som helst under förutsättning att den efterlevande sambon fortfarande bor kvar.

Sambolagen 22 § 2 st.

3.8.3 Sambor ärver inte varandra utan testamente

Sambor ärver inte varandra. Bodelningsreglerna till skydd för den efterlevande sambon är även svaga. För att sambor ska ärva varandra måste de skriva testamenten. Har någon av samborna barn har de alltid rätt att få ut sin laglott (50 % av arvsrätten) direkt vid dödsfallet. Detta gäller både gemensamma barn och särkullbarn. Sambor med barn har därmed inte möjlighet att med säkerhet ärva varandra och kunna sitta kvar i så kallat orubbat bo. Har sambor gemensamma barn under 18 år kommer den efterlevande sambon dock att förvalta barnens arv i egenskap av förälder och förmyndare. Den efterlevande sambon bestämmer därigenom över det som barnen ärver från den avlidna sambon. På så sätt kan sambor i praktiken ändå sitta kvar i orubbat bo även utan testamente, åtminstone fram till dess att barnen blir myndiga.

Om någon har skrivit testamente att ens sambo ska ärva och samborna separerar innan dödsfallet sker, så anses testamentet som huvudregel vara utan verkan. Den före detta sambon kommer då inte att ärva. Om samborna vill att de ska ärva varandra (eller om en sambo vill att den andra ska ärva) oavsett om de vid dödsfallet fortfarande är sambor eller inte, måste de skriva detta specifikt i testamentet (se mer i avsnitt 5.3.7).

Ärvdabalken 11 kap. 8 §

4

Civilrättsliga arrangemang i familjesammanhang

4.1 Inledning till avtal, gåva, samägande, bostad och associationer

4.1.1 Vardagliga och formella avtal

Överenskommelser görs hela tiden, inte minst i nära relationer och inom familjer. Vi bestämmer vem som ska klippa gräset, vem som ska köpa busskort och hur vi delar på hyran. Oftast tänker vi inte alls på att det i juridisk mening är avtal vi ingår med varandra. Det är avtal som faktiskt kan vara juridiskt bindande trots att de flesta aldrig reflekterar över det eller ens har haft sådan avsikt. I och för sig får det inte heller någon större betydelse så länge parterna är överens eftersom det sociala samspelet då ofta är tillräckligt för att avtalen ska hållas. Personer som bor ihop kan göra enkla avtal om att till exempel dela boendekostnader för el, bredband och sophämtning. Sådana avtal behöver inte göras i någon särskild form. Även muntliga överenskommelser är bindande. Det kan ändå vara en poäng att skriva ner vad man kommit överens om. Det kan räcka med enkla anteckningar. Risken för missförstånd minskar då samtidigt som alla mer ordentligt tvingas att tänka igenom vad de kommit överens om. En skriftlig överenskommelse utgör dessutom bättre bevisning i domstol om det skulle uppstå en tvist.

Den juridiska regleringen av avtal är i grunden till för att personer ska känna sig trygga med att ingå avtal med personer de inte känner och förvänta sig att det kommer att följas. Inom affärsvärlden har detta mycket stor betydelse. Samma grundregler gäller för avtal även mellan närstående. Avtal styrs av civilrättsliga regler, som till skillnad från familjerätten är anpassade för samarbete mellan personer som inte har en nära eller tillitsfull relation. Det kan därför ibland ställa till problem när civilrättsliga regler appliceras på familjesituationer. Personer som gifter sig eller blir sambor får ett helt paket av lagregler, inklusive skyddsregler för den mest utsatta parten. Inom civilrätten gäller som grundregel endast det som uttryckligen avtalas av parterna. Det finns vissa regler som fyller ut luckor eller brister som avtalsparterna inte tänkt på. Men dessa kan inte jämföras med äktenskapets helhetslösning. Hur avtal formuleras har därför stor betydelse. Särskilda regler gäller även för olika avtalstyper. Detta ställer högre krav på att de som ingår avtal utformar dessa på

ett genomtänkt sätt. I flera situationer kan det vara värt att låta en kunnig jurist utforma ett formellt avtal.

Här är det endast möjligt att översiktligt beskriva de olika civilrättsliga arrangemangen. Detta kapitel inleds med de generella regler som gäller för alla avtal. Sedan följer de särskilda regler som gäller för gåvor och olika typer av avtal. Efter det följer regler för samägande och samägandebrev när människor äger egendom tillsammans. Bostäder omfattas av särskilda regler och boken lyfter fram vad som särskilt gäller för att äga bostad, hyra bostad och inneha bostadsrätt. Kapitlet tar vidare upp regler för olika samarbetsformer, som förening, bolag och stiftelse. Slutligen förklaras vad som gäller för egenhändigt uppgjorda avtal för egendomsfördelning där man försöker efterlikna bodelningsreglerna i äktenskapsbalken.

4.1.2 Teoretiskt tillgängligt för alla

Alla får ingå avtal. Det kan handla om samägande eller andra civilrättsliga arrangemang. De civilrättsliga lagarna saknar föreskrifter att avtalsparter ska vara två personer, att avtalsparter ska ha en parrelation eller liknande. Dessa lösningar kan därmed användas av alla konstellationer oberoende av hur många som ingår och vilka relationer personerna har sinsemellan. Det är till och med möjligt för en person att bilda stiftelse eller aktiebolag ensam. Civilrätten är alltså inte bara könsneutral utan också antalsneutral och relationsneutral. Dessa juridiska lösningar kan användas som komplement för par som är gifta eller sambor. De kan också användas fristående av konstellationer som faller utanför äktenskapsbalken och sambolagen, till exempel kollektiv, vänner som bor ihop eller fler än två personer som delar ekonomi. Civilrättsliga arrangemang kan också användas för större nätverk av individer och familjer, till exempel bilkooperativ och bostadsrättsföreningar.

De civilrättsliga reglerna är dock framför allt anpassade för att reglera enstaka projekt och samarbeten mellan människor som sker av praktiska anledningar snarare än att de delar liv med varandra. Avtal kan reglera olika samarbeten ner i minsta detalj men avtal som omfattar parternas totala egendom är rättsligt osäkra. När det gäller samägande har lagen som utgångspunkt att de som samäger har blivit gemensamma ägare till viss egendom utan att detta var syftet från början (exempelvis genom arv). Därför är lagen utformad utifrån att deras intresse för egendomen är rent ekonomisk och att de i slutänden säljer egendomen. Personer som samäger egendom för att de vill göra det utgör undantag som samägandelagen inte är anpassad för och dessa behöver i de flesta fall skriva samägandebrev. Egenhändiga avtal kräver juridisk kunskap, vilket gör att de främst är tillgängliga för dem som har tid och förmåga att sätta sig in i frågorna eller har råd att anlita jurist. Det krävs dessutom vana att ens kunna tänka i dessa banor, att egna familjerelationer

också innebär ekonomiska förhållanden. Civilrättens tillgänglighet är därför en klassfråga.

Sammanfattningsvis är civilrättsliga arrangemang i familjesammanhang undantag i sig. Huvudscenarier i civilrättsliga arrangemang är snarare nätverk av personer som samarbetar av praktiska skäl och där samarbetet avslutas när det inte längre är praktiskt. I dessa situationer är reglerna neutrala vad gäller antal parter, kön och relation.

4.2 Generella regler för avtal

4.2.1 Fri avtalsrätt

Avtalsrätten är i princip fri. Alla personer har rätt att bestämma om de vill ingå avtal, vilka de vill ingå avtal med och vad avtalet ska innehålla. Det finns dock vissa begränsningar. Personer som är under 18 år kan inte ingå rättsligt bindande avtal utan förmyndarens godkännande, vilket oftast är föräldern. Personer som har förvaltare eller anses ha en psykisk störning kan inte heller ingå avtal på egen hand. Diskrimineringslagen förbjuder också diskriminerande avtal, vilket dock endast är aktuellt för näringsidkare och inte mellan privatpersoner. Rättsväsendet stödjer inte avtal som bygger på brottsliga handlingar och står inte heller till förfogande för att avgöra enbart moraliska frågor, exempelvis om sexuell trohet.

4.2.2 Ingå avtal

Avtal kan ingås på många sätt. I sin grundläggande form ingås avtal genom att någon ger ett förslag och någon annan tackar ja till det (detta kallas att ett anbud möter en accept). Om parterna diskuterar olika förslag har de ingått ett bindande avtal först när båda uttrycker att de vill samma sak. För svårbedömda fall finns det ytterligare regler för när ett förslag anses bindande. I nästan alla fall krävs en aktiv handling för att en part ska bli bunden av ett avtal. Det går också att ingå bindande avtal med hjälp av andra personer genom att ge dem fullmakt.

Avtalslagen 1 kap. 1 § 1 st. och 6 § 1 st. samt 2 kap.

Avtal är som grundregel bindande oavsett vilken form de har. Muntliga avtal är lika bindande som skriftliga. Ur bevissynpunkt är dock skriftliga avtal att föredra eftersom det då blir tydligare vad parterna har kommit överens om. Vid en tvist i domstol utgör ett skriftligt avtal därför ett säkrare bevis än ett muntligt avtal. För vissa typer av avtal krävs det dock att de har en viss form. Köp av bostadsrätt eller fastighet är exempel på avtal som endast är giltiga om de upprättats skriftligt. Inom familjerätten är till exempel samboavtal liksom

äktenskapsförord bara giltiga om de är skriftliga och båda parterna har under-tecknat dem. Avtal som reglerar vårdnad om barn och umgänge med barn kräver dessutom socialnämndens godkännande för att vara giltiga.

Avtalslagen 1 kap. 1 § 3 st.

4.2.3 Avtal ska hållas

Den som ingått ett avtal är skyldig att uppfylla de åtaganden som avtalet innebär. Detta ska ske på det sätt som parterna kommit överens om. Om en avtalspart anser att en motpart inte uppfyllt ett avtal kan parten be domstol att slå fast att detta innebär avtalsbrott. I så fall kan parten få hjälp av kronofogde och polis med att driva igenom avtalet eller få ersättning, med tvång om så behövs. Om en avtalspart inte uppfyller sina åtaganden innehåller avtals-reglerna olika typer av påföljder som kan bli aktuella. Exempelvis har den som lånat ut pengar eller sålt på kredit rätt att ta ut dröjsmålsränta om betalning inte kommer i tid. Ett annat exempel är att hyresgäster har rätt att i vissa fall hålla inne med hyra om hyresvärden inte uppfyller sina förpliktelser när det gäller reparationer och liknande.

Avtalslagen 1 kap. 1 § 2 st.

Avtalsparter som inte är överens om vad avtalet mellan dem innebär måste tolka sitt avtal. Kommer parterna inte överens om hur avtalet ska tolkas kan de ta hjälp av domstol. Domstolen kommer då att tolka avtalet utifrån ordalydelsen, vad som faktiskt står i avtalet, och hur situationen såg ut när avtalet skrevs med mera. Domstolen beaktar även hur liknande avtal vanligen brukar utformas och tolkas. Det är ofta svårt att förutsäga hur en domstol kommer att tolka ett avtal eftersom det finns så många faktorer som kan spela in. Ju tydligare avtalsparterna formulerar sig i avtalet, desto bättre är det. Det minskar risken för att tvister över huvud taget ska uppstå och ökar dessutom möjligheten att lösa eventuella tvister, i eller utanför domstol.

Det finns vissa situationer då domstol kan förklara ett avtal ogiltigt i sin helhet. Då gäller avtalet inte alls och eventuell betalning eller andra åligganden som redan har uppfyllts ska gå tillbaka. I andra situationer kan domstol bestämma ändringar i innehållet men att avtalet i sig fortfarande gäller (jämkning). Ogiltigförklaring och jämkning kan krävas om ett avtal är förfalskat, om en avtalspart varit omyndig eller om en part varit utsatt för tvång med mera. Det finns även en möjlighet att jämka eller ogiltigförklara ett avtal som är orättvist (oskäligt). Vad detta betyder prövas från fall till fall. Särskild hänsyn tas bland annat till om den ena parten befinner sig i en utsatt ställning i förhållande till den andra, till exempel en konsument gentemot en näringsidkare.

Avtalslagen 3 kap. 28–31 och 36 §§

De som har ingått ett avtal är fria att komma överens om att ändra avtalet, att strunta i det eller att avtala något helt nytt. Eftersom det ofta tar emot att gå till domstol mot personer i ens närhet är det vanligen på dessa sätt tvister löses mellan närstående.

Låna grannens bil

Anna har en bil med flera år på nacken som hon låter sin granne Bertil använda. De har pratat om att han ska betala 20 kr per körd mil. När avgassystemet går sönder vill Anna att han också ska betala delar av reparationen. Bertil vägrar och säger att de inte har pratat om något sådant. De börjar gräla och Bertil säger att han inte ens tänker betala för de senaste månadernas körningar.

Anna och Bertil har ett muntligt avtal om 20 kr per mil. Avtalet är tydligt och inte heller orättvist, varför Bertil bör anses vara bunden att följa det. Däremot har de inte varit tydliga med avtal kring vem som har ansvar för om bilen går sönder. Denna del av avtalet behöver tolkas. Det vanligaste är att den som äger en bil har ansvaret och att hen får räkna in eventuella kostnader för reparation i hyran. En domstol skulle därmed troligast gå på Bertils linje. Anna har således möjlighet att få hjälp att kräva in 20 kr milen för de körningar Bertil gjort men inte kostnader för reparationen.

4.2.4 Avtals giltighet gentemot utomstående

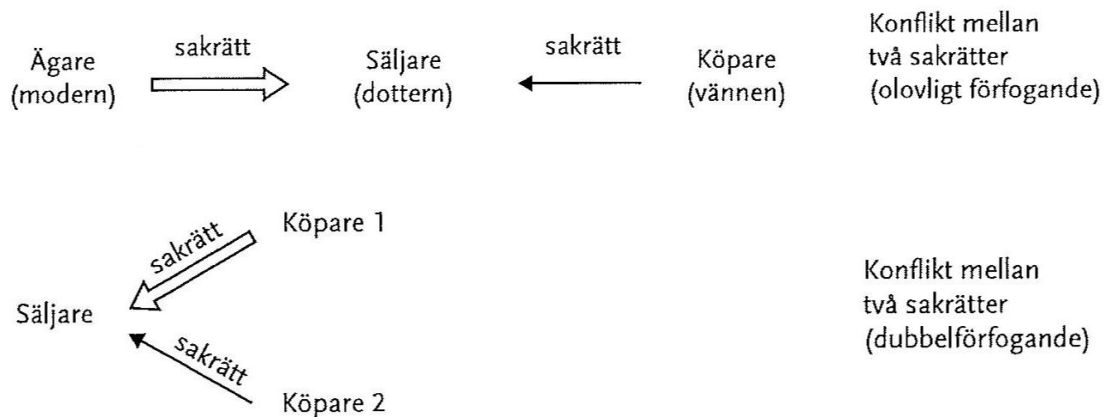
Det är endast de personer som ingått ett avtal som är bundna att följa avtalet. Trots det kan avtal även påverka utomstående personer (så kallad tredje man). Detta kan exempelvis bli fallet om en vuxen dotter säljer sin moders TV till en vän utan lov. Det är dottern och vännen som är avtalsparter men modern påverkas i högsta grad. En konflikt uppstår då mellan vännen, dottern och modern. Modern kommer att vilja ha tillbaka sin egendom av vännen, medan vännen kommer att vilja antingen få tillbaka sina pengar av dottern eller få behålla TV:n. Ett annat exempel är när en person lånar pengar av sin farbror för att köpa någonting och sedan missköter sina betalningar. Farbrodern som lånat ut pengar har då rätt att med hjälp av kronofogden kräva in pengarna. Kronofogden har dock bara rätt att utmäta sådan egendom som är den skuldsattas. Detta innebär att om den skuldsatta har gett bort till exempel en bil till en sambo så kan en konflikt uppstå mellan sambon och farbrodern som är fordringsägare (kallas även borgenären). Sambon vill då behålla sin egendom och farbrodern vill ha pengar av den skuldsatta personen. Sådana här konflikter blir ofta komplicerade att hantera och därför skiljer lagstiftningen på de olika typerna av krav och reglerar dem på olika sätt.



Anspråk på pengar och specifik sak

I fallet med den skuldsatta personen som har gett bort en bil till sin sambo står konflikten mellan sambons anspråk på bilen och farbroderns anspråk på pengar. På juridiskt språk kallas detta att sakrätt (sambons krav på bil) står emot fordring (farbroderns krav på pengar). När så är fallet har sakrätten som huvudregel företräde. Det innebär att sambon som huvudregel har rätt att behålla bilen. Förutsättningen för att sambon ska ha rätt att behålla sådan egendom är dock att gåvan har överlåtits på rätt sätt (fullbordats) och därmed blivit juridiskt bindande. Först då har äganderätten övergått från den skuldsatta personen till dennes sambo och blivit onåbar för farbrodern. Om gåvan har fullbordats kort tid innan den andra sambon går i konkurs kan dock gåvan återvinnas (se avsnitt 4.2.5 Indrivning av skulder).

Vad som i praktiken krävs för att en överlåtelse ska anses fullbordad är olika i olika situationer. Vanligen räcker det med att gåvan överlämnats till gävmottagaren. För gåvor mellan makar krävs det dock att överlåtelsen registrerats hos Skatteverket. Anledningen till detta är att skydda långivare och andra fordringsägare från sken- och efterhandskonstruktioner där skuldsatta försöker undanhålla egendom genom att påstå att den tillhör någon annan. Giftna par kan med hjälp av äktenskapsbalkens regler om gåva eller bodelning under äktenskap på ett förhållandevis enkelt sätt överlåta vilken typ av egendom som helst mellan sig och därmed göra den giltig gentemot utomstående. En make kan ge bort egendom till den andra maken och på så sätt skydda den från att bli utmätt av Kronofogden. För sambor är det dock inte lika enkelt att överlåta egendom mellan sig så att det blir giltigt gentemot utomstående. Särskilda problem uppstår om de redan har egendomen hemma hos sig eller på annat sätt redan delar den (så kallad gemensam besittning). Om de redan har egendomen i gemensam besittning kan den ju inte överlämnas och på detta sätt fullborda gåva eller köp. Detta gäller även andra familjekonstellationer som har gemensam bostad. Alla som bor ihop, förutom möjligen makar, som vill överlåta egendom mellan sig bör ta hjälp av en kunnig jurist för att vara säkra på att överlåtelsen är giltig även gentemot utomstående. Överlåtelse av egendom som samborna inte redan har i gemensam besittning kan dock fullbordas genom att den överlämnas.



Två anspråk på samma specifika sak

I fallet med dottern som sålt sin moders TV till en vän står den huvudsakliga konflikten mellan vännen och modern, som båda gör anspråk på att äga TV:n. Detta kallas på juridiskt språk att två sakrättsliga anspråk står mot varandra. Huvudregeln i sådana fall är att den äldsta sakrätten har företräde, det vill säga att modern som hade TV:n först har rätt att få tillbaka sin egendom. Vännens yngre sakrätt kan dock i vissa fall få företräde framför moderns äldre sakrätt om egendomen är överlämnad och om köparen har varit i så kallad god tro vid köpet. För att anses ha varit i god tro ska vännen inte haft någon anledning att misstänka att dottern inte varit den rätta ägaren till egendomen. Även i detta fall kan dock modern ha rätt att få tillbaka sin egendom, men då måste hon betala lösen för egendomen till vännen. Lösenbeloppet kan modern sedan kräva av dottern.

Godtrosvärvslagen 2–3 och 5–7 §§

En liknande situation är när en säljare har sålt samma egendom två gånger till två olika köpare, till exempel om dottern har sålt samma TV till två olika personer. Då gäller som huvudregel samma princip att äldsta anspråket har företräde om egendomen är överlämnad. I en sådan situation är det vanligtvis bara en köpare som har kunnat få egendomen överlämnad till sig. Denne har då rätt att behålla den. Den köpare som inte har rätt till TV:n får i stället kräva dottern på pengar.

4.2.5 Indrivning av skulder

Utmätning

Den som lånat ut pengar (kallas fordringsägare eller borgenär) har rätt att få betalt på den överenskomna förfallodagen. Får fordringsägaren inte betalt den dagen har denne rätt att efter 30 dagar kräva att den skuldsatta (kallas gäldenär) utöver skulden även betalar dröjsmålsränta. Dröjsmålsräntan är ett

påtryckningsmedel för att gäldenärer ska betala sina skulder i tid och räntan är därför högt satt.

Räntelagen 4 och 6 §

Om gäldenären fortfarande inte betalar sin skuld kan fordringsägaren ta hjälp av Kronofogden med att driva in denna. Detta sker genom utmätning. Utmätning kan bara genomföras om fordringsägaren kan visa att skulden verkligen är riktig. Ett avtal mellan parterna är inte tillräckligt bevis för att skuldförhållandet är riktigt och att en utmätning kan påbörjas. Fordringsägaren behöver en så kallad exekutionstitel. För att skaffa en sådan kan fordringsägaren be Kronofogden skicka ett betalningsföreläggande till gäldenären. Om denna då erkänner sin skuld eller inte svarar på föreläggandet meddelar Kronofogden ett beslut som gäller som exekutionstitel. Om gäldenären bestrider skulden behöver fordringsägaren föra talan i domstol. En dom i domstol där det framgår att det föreligger ett skuldförhållande mellan parterna fungerar också som exekutionstitel.

Själva utmätningen innebär att Kronofogden tar pengar och/eller egendom från gäldenären som uppgår till skuldens storlek, med tvång om det behövs, och överlämnar det till fordringsägaren. Vanligtvis utmäter Kronofogden i första hand lön från gäldenären. Istället för att gå in på gäldenärens konto går lönen då direkt till Kronofogden, som betalar skulderna. Egendom överlämnas inte som den är utan säljs på offentlig auktion (kallas också exekutiv auktion). Sedan överlämnas pengar från försäljningen till fordringsägaren. Kronofogden har dock inte rätt att ta alla gäldenärens tillgångar. Alla har rätt att behålla egendom för sin egen och sin familjs omedelbara behov, så kallat existensminimum.

Utsökningsbalken 5 kap. 1–2 §§

I de fall då egendom trots allt utmäts är det Kronofogden som ska bevisa att egendomen verkligen ägs av gäldenären och inte av någon annan. Om egendom finns hos en gäldenär går dock bevisbördan över och det är upp till gäldenären att bevisa att den tillhör någon annan. Makar och sambor har också bevisbördan om de påstår att saker som de har tillsammans i gemensam besittning är samägda eller ägs av den person som inte har skulder. Gåvor mellan makar behöver dessutom registreras för att vara giltiga gentemot utomstående. Både makar och sambor kan ha nytta av att spara kvitton eller liknande bevis för vem som äger vad och vilken egendom som ägs gemensamt. Detta gäller särskilt då den ena parten riskerar att få stora skulder. Bevisbördan för gemensam besittning gäller bara makar och sambor. För två personer som bor tillsammans eller har egendom tillsammans utan att vara gifta eller sambor är det Kronofogden som har bevisbördan för vem som äger egendom som ska utmätas.

Utsökningsbalken 4 kap. 17–22 §§

Skuldindrivning

Anna som lånat ut sin bil i exemplet ovan kan kräva Bertil på dröjsmålsränta för de körningar han inte har betalat. Hon kan också be Kronofogden om hjälp att skicka betalningsföreläggande eller gå till domstol för att få dom på att Bertil har en skuld. Sedan kan Kronofogden driva in skulden från Bertil. Om Anna upplyser Bertil om dessa möjligheter kanske han betalar frivilligt.

Konkurs och skuldsanering

Om flera fordringsägare har krav på betalning av samma gäldenär har de som huvudregel lika stor rätt att få betalt. Har gäldenären då inte tillräckligt stora tillgångar för att betala alla har fordringsägarna rätt att få betalt i proportion till hur stor gäldenärens skuld är hos var och en av dem. Fordringsägare som har panträtt eller annan säkerhet för sina fordringar har dock i ett sådant läge företräde framför andra fordringsägare.

Kan gäldenären inte betala sina skulder, och inte heller verkar ha möjlighet att kunna göra det i framtiden, så kan denne begäras i konkurs av fordringsägarna. En konkursförvaltare tar då över gäldenärens hela egendom och delar ut det som finns till fordringsägarna. Precis som vid utmätning har dock gäldenären även i denna situation rätt att behålla egendom upp till det värde som behövs för sin egen och sin familjs omedelbara behov (så kallat existensminimum).

Konkurslagen 1 kap. 2 §

Vid konkurs har konkursförvaltaren i vissa situationer rätt att ta tillbaka (återvinna) egendom som den skuldsatta gett bort eller sålt till annan person. Överlåtelser som gäldenären gjort till närstående kan återvinnas upp till tre år tillbaka i tiden. För att detta ska vara möjligt krävs dock att överlåtelserna har varit till nackdel för fordringsägarna och att de inneburit att gäldenären efter överlåtelserna inte haft tillräckligt mycket egendom kvar för att täcka sina skulder. Även bodelningar mellan makar kan gå tillbaka på detta sätt.

Konkurslagen 4 kap. 5–13 §§

En person kan beviljas skuldsanering om personen inte kan antas ha förmåga att betala sina skulder inom överskådlig tid. Skuldsaneringen ska vara skälig, vilket bland annat innebär att skuldhavaren under lång tid ska ha ansträngt sig för att betala skulderna.

Skuldsaneringslagen

Make i konkurs

Plogbillsaktivisten Galina är gift med Lejo. Hon har genomfört civila olydnadsaktioner där hon förstört militära flygplan till mycket höga kostnader. När kronofogden kommer för att utmäta hennes egendom som betalning för skadeståndet säger hon att hon skänkt allt till Lejo. Kronofogden kan då begära att hon ska bevisa detta genom visa att gåvorna registrerats i domstol. Kronofogden kan dessutom begära att gåvor som registrerats de senaste tre åren ska gå tillbaka till Galina så att egendomen kan utmätas.

4.3 Gåva, köp, hyra, tjänster och lån

Här följer de särskilda regler som gäller för olika sorters avtal. I familjesammanhang är de viktigaste avtalssorterna köp, hyra, tjänster och lån. För alla dessa gäller ovanstående allmänna avtalsrättsliga regler men också särskilda regler för just den avtalssorten. Gåvor kan i juridisk mening ses som ensidiga handlingar från en person till en annan och därmed inte ett avtal mellan två personer. Eftersom reglerna för gåva till stor del påminner om avtal tar vi ändå upp dem i detta kapitel.

Avtalsreglerna för hus och fastigheter (så kallad fast egendom) skiljer sig i många fall från avtalsreglerna för egendom som inte är knuten till en fastighet (så kallad lös egendom). Fast egendom är i familjesammanhang oftast bostäder, varför vi tar upp lagreglerna för fast egendom i avsnitten 4.5–4.7 om bostäder nedan.

4.3.1 Gåva

En gåva innebär att en person ger någonting till en annan person utan att kräva någon kompensation eller motprestation. Detta sker ofta mellan närstående personer och gåvolagen är utformad för sådana förhållanden. De vanligaste tvisterna kring gåva handlar om att gåvogivaren ångrar sig och försöker ta tillbaka gåvan. En bindande gåva kan dock inte krävas tillbaka. Det räcker att givaren av en gåva överlämnar gåvan till mottagaren för att gåvan ska vara bindande. Givaren kan efter ett överlämnande som huvudregel inte ändra sig och ta tillbaka gåvan.

Om en gåva överlämnats under tvång eller liknande kan dock avtalslagens regler om ogiltighet bli aktuella. En överlämnad gåva kan inte utmätas för givarens skulder, givaren äger ju inte längre egendomen. Om givaren vill ställa villkor för gåvan, till exempel att den ska vara mottagarens enskilda egendom, bör givaren skriva ner detta i ett gåvobrev. För gåvor mellan makar behöver också ett gåvobrev skrivas och registreras hos Skatteverket för att gåvan ska vara skyddad från givarens fordringsägare.

Ett löfte om en framtida gåva är däremot som huvudregel inte bindande utan kan tas tillbaka av givaren fram till dess att gåvan faktiskt överlämnats. Det finns

dock två undantag då gåvolöften ändå anses bindande: (1) om givaren undertecknat en skriftlig gåvohandling och gett denna till mottagaren eller (2) om gåvolöftet uttalats offentligt, exempelvis i en annons eller inför en större grupp människor. Under vissa omständigheter kan dock även ett sådant bindande gåvolöfte tas tillbaka. Dels gäller ålderdomliga regler om att löfte kan tas tillbaka om givarens ekonomi försämras så att utkrävande av gåvan skulle vara "uppenbart obilligt", eller om mottagaren gör givaren "märklig orätt". Dessutom kan gåvolöften som är orättvisa (oskäligen) jämkas eller ogiltigförklarade enligt allmänna avtalsrättsliga principer. Löften om gåvor efter gåvogivarens död är aldrig bindande om de inte utformats som ett testamente.

Gåvolagen 1–2 och 5 §§

Avtalslagen 36 §

Ge bort racercykel

Julianna har skaffat en ny racercykel och ger bort sin gamla till sin gode vän Theo. När Theo hämtar cykeln blir han så glad att han lovar Julianna att hon ska få hans bil eftersom han nu inte längre behöver den. Efter ett par dagar ångrar han sig dock. Julianna blir då besviken och vill ha tillbaka sin cykel.

Juliannas gåva av cykeln är rättsligt bindande i och med att cykeln överlämnades. Däremot är Theos gåvolöfte om bilen inte bindande eftersom löftet varken var skriftligt eller uttalat offentligt. Julianna har inga möjligheter att få hjälp av domstol, varken för att få tillbaka cykeln eller för att få bilen.

4.3.2 Köp och byte

Ett köp innebär att ett avtal sluts mellan säljaren och köparen om bland annat varans pris, skick och leverans. De flesta köp är helt okomplicerade och innebär att vi går till affären, plockar till oss det vi vill ha, betalar och tar med oss våra varor. Köp kan dock vara mer komplicerade än så och det är inte ovanligt att tvister uppstår om vad köpare och säljare avtalat. Sådana tvister kan vara särskilt uppslitande om köparen och säljaren har en nära relation.

För att undvika de vanligaste tvisterna kan det vara bra att göra ett skriftligt köpeavtal där det framgår åtminstone vad som sålts, på vilket datum och till vilket pris. Om parterna kommit överens om fler villkor bör även de skrivas ner. För frågor som parterna inte reglerar gäller köplagens regler, till exempel att köpeobjektet ska ha det skick som köparen med fog kunnat förutsätta och att ansvaret för köpeobjektet går över till köparen när den överlämnas. Många drar sig för att skriva avtal eftersom de tror att det är komplicerat och pompöst, men ett enkelt papper eller e-postmeddelande där överenskommelsen framgår räcker långt. Då finns det nämligen en utgångspunkt som både köpare och säljare är överens om. Det blir också mycket lättare för en domstol att fylla ut

eventuella luckor med köplagens regler. Vid köp av större ekonomisk vikt kan det också vara klokt att ta hjälp av en kunnig jurist.

Köplagen

Köplagen reglerar även byten, där en sak byts mot en annan sak i stället för pengar. Byten förekommer fortfarande till exempel för bostäder. Reglerna är i stort sett samma som för köp.

Sälja racercykel

Ross säljer sin racercykel till sin syster Edda som sätter in 3 000 kr på hans konto. Ross säger att han kan passa på att cykla den till hennes stad eftersom det är billigare än att skicka. På vägen går växlarna sönder och han lämnar den fastlåst i ett träd. Edda blir trött på sin bror och säger att hon inte vill ha en trasig cykel, att hon verkligen inte vill hämta den någonstans i skogen utan hon ber honom i stället att skicka tillbaka pengarna. Ross blir sur och säger att köpt är köpt.

Ross och Edda har ett köpeavtal som de båda är bundna av. Eftersom de inte avtalat om något annat än pris och att Ross ska leverera cykeln gäller köplagens regler om att cykeln ska vara i ett för Edda rimligt skick och att Ross varit ansvarig för cykeln till dess att han överlämnat den. Edda kan därför kräva att den ska ha hela växlar och skickas hem till henne. Om Ross hämtar och lagar cykeln inom rimlig tid är dock Edda bunden av sin del av avtalet och kan då som huvudregel inte kräva att få pengarna tillbaka. De kan också komma överens om helt andra lösningar.

4.3.3 Hyra och lån av saker

Hyra innebär att en person (hyrestagaren) får använda den andres (uthyrarens) egendom mot ersättning. En sådan överenskommelse är ett avtal och följer därmed allmänna avtalsregler. Någon ytterligare specialreglering för hyra av lös egendom finns inte men köplagens regler kan vara användbara i vissa frågor. Det innebär att hyrestagaren har ansvaret för hyresobjektet så länge denne hyr det, men är inte skyldig att ersätta skador som uppkommer genom olyckshändelser. Är hyrestagaren oförsvarligt slarvig (vårdslös) med egendomen kan denne dock bli ersättningskyldig. Precis som andra avtal är hyresavtalet bindande oavsett form, men av bevisskäl och till förebyggande av konflikter är naturligtvis ett skriftligt avtal att föredra. Avtalet bör reglera hyrans storlek, hyresobjektets skick, hur lång tid uthyrningen ska pågå alternativt vilken uppsägningstid som gäller.

Köplagen

Om någon får använda en annan persons egendom utan ersättning eller motprestation rör det sig om ett lån (kallas saklån till skillnad från lån av pengar). I motsats till hyra så är ett saklån inte ett avtal mellan två personer och

regleras därför inte i avtalslagen. Saklån påminner snarare om en gåva begränsad i tid och regleras i stället genom ett fåtal ålderdomliga paragrafer i handelsbalken från 1736. Dessa innebär i huvudsak att låntagaren ska vara försiktig med egendomen, bekosta underhållet för den, lämna tillbaka den när långgivaren begär det, inte använda den till något annat än låntagaren fått lov till och inte låna ut den till någon annan. Låntagaren är inte skyldig att ersätta skador på egendomen som uppkommer genom olyckshändelser utan långgivaren ska stå för oförutsedda utgifter.

Handelsbalken 11 kap. 1 och 3 §§

Låna och hyra racercykel

Kimo lånar en racercykel av sin älskarinna Hilda. De kommer överens att om Kimo kommer att låna cykeln lång tid ska hen ge Hilda pengar för slitage. Hilda blir bestört när hon upptäcker att Kimo lämnat cykeln utomhus hela sommaren så att kedjan och växlar börjat rosta ordentligt. Hilda vill ha betalt för bytet av växlar.

Kimo och Hilda har en överenskommelse som i början omfattas av reglerna för saklån eftersom Kimo först får låna cykeln utan motprestation. När "lång tid" har gått och Kimo ska börja betala omfattas överenskommelsen i stället av reglerna för hyra eftersom Kimo nu lovat att betala för slitage. I detta fall blir det dock inte större skillnad. Cykeln har inte börjat rosta av en olyckshändelse och Kimo bör enligt bägge reglerna ersätta det som rostas sönder.

4.3.4 Tjänster

En överenskommelse om att en person ska utföra en tjänst mot betalning är ett avtal mellan en person som vill få tjänsten utförd (uppdragsgivaren) och den som utför tjänsten (uppdragstagaren). Tjänster regleras således av avtalslagen. Mellan konsumenter och näringsidkare gäller även konsumenttjänstlagen men det finns inga uttryckliga regler för hur tjänster mellan privatpersoner ska hanteras. Detta innebär att vad som gäller för tjänstens utförande beror på vad parterna kommit överens om och att det inte finns passande fyllnads- eller skyddsregler som kan fylla ut avtalet om det uppstår en tvist. Det är alltså viktigt för parterna att vara noggranna när de avtalar om hur och när tjänsten ska utföras och att försöka tänka igenom alla delar av arbetet innan. Ett tjänsteavtal bör vara skriftligt, trots att detta inte krävs för att det ska vara giltigt, och åtminstone specificera vad det är för tjänst som ska utföras, när den ska vara klar och vad tjänsten ska kosta. Detta är ett minimum, det finns naturligtvis en mängd andra saker som kan vara med, till exempel vad som ska hända om uppdragsgivaren inte är nöjd med kvaliteten på arbetet eller om tjänsten inte är utförd i tid.

Laga racercykel

Filip har en racercykel med skeva hjul. Han ber sin farbror Henrik laga den. Henrik lyckas tyvärr förstöra hjulen ytterligare så att Filip i stället behöver köpa nya hjul.

Filip och Henrik har ingått ett tjänsteavtal. De har dock inte specificerat vilka krav Filip kan ställa på Henrik och det finns inga tydliga lagregler för detta. Det är osäkert hur domstol skulle döma och det enklaste är om de själva kommer överens om en lösning.

4.3.5 Lån av pengar

Överenskommelser om att låna pengar kallas kreditavtal och omfattas av den allmänna avtalsrätten. Mellan konsumenter och näringsidkare gäller utöver detta även konsumentkreditlagen. För lån av pengar mellan privatpersoner så gäller skuldebrevslagen om kreditavtalet varit skriftligt, i annat fall finns det ingen övrig reglering. Av den här anledningen bör kreditavtal vara skriftliga. Avtalet bör innehålla lånesumman, när lånet ska betalas tillbaka, vem som har rätt att kräva betalning samt om låntagaren ska betala ränta och i så fall hur mycket. Om ränta inte har avtalats betraktas lånet vara räntefritt fram till betalningsdatum, sedan utgår dröjsmålsränta.

Har flera personer en skuld tillsammans har den som lånat ut pengar som huvudregel rätt att kräva hela betalningen av en av vem som helst av låntagarna. Detta kallas att flera gäldenärer är solidariskt ansvariga för skulden. Den som fått betala hela summan har sedan i sin tur rätt att kräva betalning från de andra låntagarna för deras del. Om långgivaren och låntagarna är överens kan de dock avtala om att långgivaren bara kan kräva var och en av låntagarna på deras del.

För att försäkra sig om att få betalt kräver långgivare ibland olika typer av säkerheter för skulden, även i nära relationer. Detta gäller speciellt om det rör sig om större belopp. De vanligaste säkerheterna är panträtt och borgen. Panträtt innebär enkelt uttryckt att långgivaren får rätten att sälja egendom som pantsatts om skulden inte betalas. Låntagaren har dock rätt att få tillbaka den pantsatta egendomen om skulden betalats. Gäldenären har också rätt att få ut det eventuella överskott från försäljningen av panten som inte går åt till att täcka skulden. Borgen innebär att en annan person tar på sig att betala skulden om låntagaren själv inte har möjlighet att göra detta. Den som går i borgen kallas borgespersion (att skilja från borgenär som är ett annat namn för fordringsägare). Långgivaren kan dock inte kräva betalning från borgespersionen hur som helst utan måste i första hand försöka få betalt av låntagaren själv. Det förekommer dock ofta att en borgespersion åtar sig borgen ”såsom för egen skuld”, vilket innebär att långgivaren kan vända sig till borgespersionen direkt. Om borgespersionen tvingas betala skulden till långgivaren har borgespersionen i

sin tur rätt att kräva igen betalningen från låntagaren. Den som går i borgen bör lita på låntagaren. Ordspråket ”den som går i borgen, går i sorgen” finns inte utan anledning.

Handelsbalken 10 kap. 8–9 §§

Gå i borgen för solidariskt ansvar

Ulrika går med på att gå i borgen såsom för egen skuld för ett lån till sin son Tor så att han och hans pojkvän Steve kan köpa en bostadsrätt. När Tor och Steve åker utomlands för att arbeta på ekologiska bondgårdar i Europa en sommar missar de avbetalningarna på lånet. Banken vänder sig då till Ulrika och kräver att hon ska betala i stället.

Banken har rätt att kräva hela avbetalningen av Tor eftersom han är solidariskt ansvarig för lånet tillsammans med Steve. Då Ulrika gått i borgen såsom för egen skuld kan banken kräva henne på detta. Om hon betalar kan hon kräva tillbaka detta av Tor efteråt. Tor kan sedan i sin tur kräva att Steve betalar tillbaka sin del till honom.

4.4 Samägande

4.4.1 Äga tillsammans

Samägande innebär att äga egendom tillsammans. Detta regleras i samägandelagen som är från 1904. Samägandelagen är framför allt skriven för samägande mellan personer som inte själva har valt att äga saker tillsammans. Skolboksexemplet är två syskon som har fått ett arv gemensamt. Samägandelagen ger varje delägare rätten att på egen hand sälja sin del av egendomen till vem som helst. Detta gör att den ofta inte fungerar så bra för avsiktliga samägandesituationer, till exempel när två eller flera personer har köpt ett hus tillsammans. Om samägandelagens regler inte passar delägarna kan dessa dock komma överens om andra villkor. Detta kallas samägandeavtal. Ett sådant avtal kan därför vara mycket användbart för närstående som äger egendom tillsammans.

Samägande och samägandeavtal kan användas i de flesta konstellationer och oberoende av hur många delägarna är eller vilka relationer de har till varandra. Samägande är alltså såväl könsneutralt och antalsneutralt som relationsneutralt. Om fler än två personer delar ett hus eller annan specifik egendom av större ekonomisk betydelse kan samägande ofta vara den enklaste regleringen. Samägande har även giltighet om någon av delägarna dör. Då ärvs delägarens andel av dennes arvingar. Även sambor kan ha nytta av att bli samägare till annan egendom än bostad och bohag eftersom sådan inte räknas som samboegendom och därmed inte ingår i eventuell bodelning. Därigenom har båda sambor rätt till sådan egendom vid en separation eller dödsfall. Makar

kan på liknande sätt vara intresserade av att bli samägare till egendom som är enskild på grund av villkor vid arv, testamente eller gåva.

Ett samägandeavtal kan inte i sig bestämma att viss egendom ska betraktas som gemensamt ägd. Om en person äger ett hus och vill att flera ska äga det tillsammans måste de inblandade först reglera ägandeförhållandena genom gåva, köp eller liknande mellan sig. Sedan kan de reglera samägandet i ett avtal. I dessa situationer är det vettigt att ta hjälp av en kunnig jurist så att överlåtelsen blir korrekt och giltig. Delägarna har också eget ansvar för att utforma samägandeavtalet så att alla eventualiteter förutses eftersom de lagregler som fyller ut luckor i avtalet ofta inte passar närstående så bra. Därför kan det vara värdefullt att även här låta en kunnig jurist utforma avtalet.

Samägande passar inte för att reglera en helt gemensam ekonomi. Samägande gäller en specifik egendom i taget. Samägande för hela den gemensamma ekonomin skulle kräva att personerna såg till att äga all befintlig och framtida egendom gemensamt samt tänka ut hur samägandet skulle regleras för alla olika sorters egendom. För en gemensam ekonomi passar bodelningsreglerna i äktenskapsbalken mycket bättre. De familjekonstellationer som inte vill eller får gifta sig kan överväga att nöja sig med att samäga den viktigaste egendomen. Alternativet är att ingå egenhändiga egendomsfördelningsavtal som dessvärre är juridiskt oprövade (se avsnitt 4.4 Egenhändiga avtal för egendomsfördelning).

4.4.2 Ingå samägande

Om en egendom ägs av två eller fler personer innebär detta samägande. Det krävs inga avtal eller andra aktiva handlingar. Ett samägande uppstår och ingås alltså genom att personer köper, får eller ärver egendom tillsammans. Det kan också ingås genom att en person som äger egendom överlåter andelar av egendomen till andra. Ytterligare delägare kan på detta sätt tillkomma efter hand. Reglerna för när överlåtelser av andelar blir giltiga gentemot utomstående är bitvis komplicerade (se avsnitt 4.2.4 Avtals giltighet gentemot utomstående).

När två eller flera personer äger egendom tillsammans gäller samägandelagen automatiskt, oavsett om de avsett detta eller inte. För att bestämma att samägandet ska regleras på annat sätt än samägandelagens regler kan delägarna upprätta samägandeavtal. Ett sådant avtal reglerar samägande som redan finns och gör inte i sig att viss egendom blir samägd. Avtalet är bara bindande för de personer som avtalat detta. Om någon av dem säljer sin andel så gäller inte avtalet den nya delägaren. Samägandeavtalet är knutet till personer som samägar och inte till själva egendomen.

Dela hus

Dragomir, Jasna och Gunnar är tre goda vänner som har hittat ett hus som de vill dela. De köper huset tillsammans, vilket gör att huset blir samägt. De skriver i samband med köpet ett samägandeaftal som bland annat reglerar att de ska vara överens om någon vill sälja sin andel.

Jasna inleder en parrelation med Lo, som flyttar in i huset. De kommer överens om att Jasna kan sälja halva sin andel till Lo. Lo skriver sedan på samägandeaftalet, som då omfattar dem alla fyra.

4.4.3 Dold samäganderätt

Samägande kan också uppkomma enligt reglerna för dold samäganderätt. Dessa regler är inte reglerade i lag utan har vuxit fram genom domstolspraxis. Syftet har varit att skydda makar och sambor som avsett att äga egendom tillsammans men som inte reglerat detta juridiskt genom att till exempel stå på köpehandlingarna tillsammans. Förutsättningarna för dold samäganderätt är (1) att en person förvärvar egendom för gemensamt bruk med en annan person, (2) att den andra personen har lämnat ekonomiskt tillskott med (uttalad eller outtalad) avsikt att bli samägare och (3) att den första personen har insett att den andra förväntat sig att de ska äga egendomen gemensamt. I detta fall anses de vara delägare och samägandet omfattas av samägandelagen. Hur stor andel var och en anses äga beror på hur mycket de har betalat.

Högsta domstolen NJA 2008 s. 826

De domstolsbeslut som hittills kommit avseende dold samäganderätt har handlat om makar och sambor. Högsta domstolen har dock uttalat att reglerna lika gärna bör kunna gälla för syskon och vänner. Däremot kan reglerna inte gälla mellan två juridiska personer, till exempel bostadsrättsföreningar. Domstol har inte tagit ställning till om dold samäganderätt även kan omfatta tre eller fler personer, men eftersom domstolen erkänt att principen kan gälla utanför parrelationer bör även fler personer kunna omfattas.

Högsta domstolen NJA 2002 s. 142

Dold samäganderätt till bil

Stina och Sven bor tillsammans. De bestämmer sig för att de behöver en bil och Stina köper en av sin brorson. Stina och Sven betalar lika mycket, både vid köpet och för reparationer och underhåll. Några år senare separerar de och Sven vill få ut halva värdet av bilen.

Sven kan anses ha dold samäganderätt till bilen eftersom Stina köpt bilen för att använda den tillsammans med Sven. Han har också betalat i avsikt äga bilen lika mycket som hon, vilket hon också insett. Han har betalat för halva bilens värde och har därför rätt till hälften av bilen när han begär att samägandet ska upphöra.

4.4.4 Avsluta samägande

Samägande upphör när egendomen inte längre ägs gemensamt av delägarna, till exempel genom att hela egendomen säljs. En delägare kan också avsluta sin del i samägandet genom att sälja eller på annat sätt överlåta sin andel till de andra delägarna eller till någon annan. Eventuellt samägandeaftal tappar sin verkan för den som inte längre samäger egendomen. Finns det fortfarande två eller fler delägare kvar fortsätter dock avtalet att gälla mellan dessa (såvida de inte har kommit överens om annat).

4.4.5 Samägandelagen

Samägandelagen gäller automatiskt när två eller fler personer äger egendom tillsammans. Alla delar av lagen kan dock avtalas bort genom samägandeaftal.

Andelar

Varje delägare av en samägd egendom äger enligt samägandelagen lika stor andel av denna som personen har betalat med pengar eller erlagt genom annan motprestation. Andelen gäller det ekonomiska värdet av egendomen och inte en specifik del av den, till exempel ett visst rum i ett hus. Delägarna ansvarar i samma omfattning för sin del av kostnaderna för egendomen. Om egendomen genererar vinst så ska dock vinsten delas lika mellan delägarna, ingen andelsberäkning av vinster ska alltså göras. Varje delägare har rätt att fritt förfoga över sin andel och kan till exempel sälja eller skänka bort denna till vem som helst utan att behöva be om tillstånd från de övriga delägarna.

Samägandelagen 1 och 15 §§

Ärva fritidshus tillsammans

Yrsa och Zet är syskon och ärver tillsammans med sin kusin Åsa ett fritidshus. Fördelningen blir Yrsa 25 %, Zet 25 % och Åsa 50 %. Enligt samägandelagen ska de ändå betala lika stor andel för värme, vatten, reparationer och liknande. Zet är inte intresserad av huset utan skänker sin andel till sin vän Älin, som blir delägare tillsammans med Yrsa och Åsa. Yrsa och Åsa kan inte säga nej till detta.

Beslut och konflikter

Huvudregeln i samägandelagen är att delägarna ska vara överens om beslut om egendomen, till exempel om ett hus ska målas om eller inte. Två delägare kan alltså inte överrösta en tredje. En delägare får dock ensam ta beslut om nödvändiga och brådskande åtgärder om de andra delägarna inte går att nå. Även i sådana fall ska alla delägare dela på kostnaderna.

Samägandelagen 2 §

Om delägarna inte kan komma överens på längre sikt kan varje delägare begära att egendomen ska förvaltas av en utomstående god man. Delägaren vänder sig då till tingsrätten, som utser en god man för egendomen som tar hand om och bestämmer över den tills vidare. Kostnaderna för den gode mannen ska delägarna dela på. Förvaltningen av god man kan när som helst avbrytas om samtliga delägare är överens om detta. Varje delägare kan även bestämma att hela egendomen ska säljas på offentlig auktion. Lagstiftaren har här ansett att detta är en bra sista utväg om delägarna inte är överens. I undantagsfall (vid synnerliga skäl) kan de andra delägarna dock få rätt att hindra en sådan tvångsförsäljning.

Samägandelagen 3–6 §§

Bestämma om fritidshus tillsammans

Yrsa och Åsa vill renovera fritidshuset men Älin menar sig inte ha råd med detta. Samägandelagen har då inga regler som gör att Yrsa och Åsa kan tvinga henne.

På grund av renoveringskonflikten så gör de minimalt underhåll. Åsa anser att huset förfaller och begär att tingsrätten ska utse en god man som förvaltar huset. Den gode mannen bestämmer att huset ska målas om. Alla tre ska betala för både ommålningen och dessutom för den gode mannens förvaltningskostnader.

När det blir så stora kostnader vill Älin inte längre vara med som delägare och ber Yrsa och Åsa att köpa ut henne. De kan välja mellan detta eller att Älin har rätt att kräva att hela huset säljs på offentlig auktion.

Samägande vid samboförhållande och äktenskap

Om två delägare är gifta makar eller sambor gäller utöver samägandelagen även äktenskapsbalken respektive sambolagen. I flera situationer tar äktenskapsbalkens eller sambolagens regler över samägandelagens. Till exempel finns det skyddsregler som hindrar en make eller sambo att sälja en andel av ett gemensamt hem mot den andras vilja.

4.4.6 Samägandeavtal

Personer som aktivt väljer att äga något tillsammans har ofta nytta av att upprätta samägandeavtal som reglerar hur samägandet ska fungera. Samägandeavtalet kommer då att gälla i stället för samägandelagens regler. Samägandelagens regler kan dock fortfarande användas av domstol för att fylla ut de eventuella luckor som finns i avtalet om en tvist uppstår. Parterna måste därför sätta sig in i samägandelagens regler för att kunna skriva avtalet så att de regler i samägandelagen som de inte vill ha i stället regleras av avtalet.

Samägandeavtal är giltiga och bindande i vilken form de än har, även som muntlig överenskommelse. Det gäller även vardagliga överenskommelser som parterna kanske inte ens tänkt på som samägandeavtal. Liksom i de flesta fall är det dock en fördel om avtalet är skriftligt, detta inte minst eftersom det gör att parterna i större utsträckning tvingas att tänka igenom alla delar av avtalet ordentligt. Ett skriftligt avtal är dessutom alltid bättre ur bevissynpunkt om en tvist skulle uppstå. Avtalet är endast bindande för de personer som ingått det. Om det tillkommer en ny delägare så måste avtalet skrivas om så att det omfattar även den nya personen. Ett samägandeavtal kan dock skrivas så att andelar bara får överlåtas på villkor att den nya delägaren accepterar samägandeavtalet så som det är skrivet. Detta är förstås något som underlättar, framför allt om man kan förvänta sig att ägandet av egendomen kommer att förändras över tid till fler eller andra delägare än de ursprungliga.

Ta beslut

Samägandeavtalet kan reglera hur beslut kring den samägda egendomen ska se ut, det vill säga vilka beslut samtliga delägare ska ta gemensamt och vilka som var och en kan ta på egen hand. Delägarna kan till exempel ha olika ansvarsområden som de själva beslutar om, de kan ha rätt att själva ta beslut upp till en viss kostnad eller ha rätt att självmant ta beslut som är brådskande.

Avtal kan också reglera hur överens delägarna behöver vara för att ett beslut ska gälla, till exempel om alla delägare måste vara helt överens (konsensus) eller om det räcker att fler än hälften är överens (majoritetsbeslut). Hur "tung" varje röst ska vara kan också specificeras i avtalet, till exempel kan varje delägars röst vara lika eller så kan man bestämma att röster ska vara baserade på hur stor andel i egendomen delägaren har. Det går även att bestämma att olika regler ska gälla för olika typer av beslut.

Delägarna behöver också reglera i avtalet hur långvarig oenighet mellan delägarna ska hanteras, enligt samägandelagens regler om utomstående förvaltning och tvångsförsäljning eller på något annat sätt. Detta är särskilt viktigt om de har valt att beslut ska tas gemensamt i konsensus.

Överlåta egendomen

I samägandeavtal bör delägarna ta ställning till under vilka förutsättningar var och en ska ha rätt att sälja, skänka eller testamentera sin andel. Exempelvis kan de bestämma att de övriga delägarna har förtursrätt till att köpa ut en delägare som vill sälja, att nya delägare måste godkännas av de befintliga, till vilket pris andelarna får säljas och så vidare.

Avtalet bör också reglera hur en delägare kan bli fri från samägandet om den har svårt att överlåta sin andel. Samägandelagens regler ger här en möjlighet för varje delägare att tvinga igenom en försäljning av hela egendomen som en sista utväg om inget annat fungerar. Ett alternativ kan vara att de delägare som vill behålla egendomen tvingas att köpa ut den som inte längre vill vara med.

Användning och kostnadsfördelning

Samägandelagen reglerar inte hur den samägda egendomen får användas av de olika delägarna. Även detta kan dock skrivas in i ett samägandeavtal. Till exempel kan ett fritidshus delas upp i olika rum eller perioder under året som delägaren har rätt att förfoga över.

Avtalet kan reglera att kostnader och intäkter ska fördelas lika, utifrån hur mycket de olika delägarna använder egendomen eller efter andra kriterier. Det kan reglera under vilka omständigheter och villkor andra än delägarna får använda egendomen, till exempel om och hur ett fritidshus får hyras ut.

Samägandeavtal för fritidshus

Exempel på ett kort samägandeavtal för personer som äger ett fritidshus tillsammans

Samägandelagen

Vi avtalar genom detta avtal att reglerna i samäganderättslagen inte ska gälla för vårt ägande av fastigheten Fiskmåsen.

Förvaltning och beslut

Delägarna ska sköta Fiskmåsen gemensamt. Beslut om förvaltning fattas med majoritetsbeslut vid de årliga Fiskmåsemötena.

Kostnadsfördelning

Delägarna ska betala ett årligt belopp för den löpande driften av Fiskmåsen. Varje ytterligare kostnad och investering fördelas enligt beslut på Fiskmåsemötena.

Nyttjande

Varje delägare har lika rätt att använda fastigheten enligt schema som fastställs på Fiskmåsemötena. Delägare får endast hyra ut eller låna ut Fiskmåsen eller del av denna om samtliga övriga delägare ger sitt tillstånd till detta.

Försäljning

Vi är eniga om att så långt möjligt se till att förhindra att Fiskmåsen säljs till utomstående. Ingen bör heller profitera otillbörligt på den värdestegring som fastigheten genomgått. Skulle en försäljning ändå bli aktuell ska den gå till enligt följande. Om en eller flera delägare önskar sälja sin andel ska övriga delägare erbjudas att få köpa aktuell andel. Om flera delägare önskar köpa andelen så ska andelen fördelas inbördes efter köparnas tidigare ägarandelar så att alla delägare äger lika stor andel som tidigare. Priset ska motsvara gällande taxeringsvärde. Vill ingen av de andra delägarna köpa andelen så ska andelen eller fastigheten som helhet bjudas ut till offentlig auktion.

Hovenäset den 12 maj 2013

Viktor V

Pavel P

Bogdan B

Parternas egenhändiga namnteckningar bevitnas av:

Sabina S

Veronica V

(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

4.5 Äga bostad

Den som äger sin egen bostad har stor frihet att göra vad den vill med denna. Det är därmed en boendeform som innebär stor frihet men också eget ansvar. Förutom att äga hus går det numera också att äga lägenheter. Om flera personer köper, ärver eller på annat sätt blir gemensamma ägare till en fastighet gäller samägandelagen. Delägare tjänar ofta på att skriva samägandeval för att reglera sina mellanhavanden (se avsnitt 4.4 Samägande). Om flera personer bor ihop utan att alla äger bostaden kommer ägaren i många fall att ses som en hyresvärd och övriga boende som hyresgäster. Det innebär en rad rättigheter och skyldigheter. Vid uthyrning av egen bostad gäller dock förenklade regler (se nedan).

4.5.1 Köp och gåva av fast egendom

Köp och gåva av fastigheter regleras i såväl den allmänna avtalsrätten och i reglerna för köp och gåva som i särskilda regler för fast egendom. En överlåtelse av en fastighet måste vara skriftlig för att vara giltig. Detta gäller både vid köp, byte och gåva. Överlåtelseavtalet ska vara undertecknat av både säljaren och köparen samt innehålla fastighetsbeteckningen, vilken typ av överlåtelse det handlar om och pris. Den som övertar fastigheten ska även söka lagfart för denna. Detta ger köparen ytterligare skydd gentemot till exempel den förra

ägarens långivare som kan ha haft panträtt i fastigheten. Om säljaren är gift eller sambo behöver denna i flera fall ge sitt samtycke till försäljningen.

Jordabalken 4 kap. 1 §

Det är den som köper en fastighet som är skyldig att undersöka den så noggrant att alla eventuella fel och brister upptäcks. Det är i allmänhet svårt för en köpare att i efterhand kräva tillbaka pengar på grund av att fastigheten har brister som kunde ha upptäckts vid en noggrann besiktning. Om fastigheten avviker mycket ifrån vad köparen "med fog kunnat förutsätta" ligger dock ansvaret på säljaren. Många fastighetstvister handlar just om detta.

Jordabalken 4 kap. 19 §

4.5.2 Servitut och samfälligheter

Det är vanligt att fastighetsägare samarbetar om olika saker med sina grannar. Rätten att använda en väg på grannens tomt eller en gemensam vattenledning kan regleras i så kallade servitut. Ett servitut gäller som grundregel för all framtid och följer därför med fastigheten om den byter ägare. Samarbete kan även ske genom samfälligheter som är mark, vägar, anläggningar eller annat som gemensamt tillhör flera fastigheter. Andelen i samfälligheten är knuten till fastigheten och följer även den med fastigheten vid ägarbyte.

Jordabalken 7 och 14 kap.

Samfällighetslagen

4.6 Hyresrätt

Hyresrätt innebär en rätt att använda en bostad som någon annan äger. Lagstiftningen försöker att avväga ägarens intressen gentemot hyresinnehavarens. Hyresgästers typiska intressen är att bostaden har en bra standard, att betala låg hyra, att kunna bo i bostaden så länge de vill samt kunna byta lägenhet eller hyra ut i andra hand. Hyresvärdars typiska intressen är att ha låga kostnader för skötseln, att få in hög hyra, kunna ha tillgång till lägenheten när de vill och bestämma vem som hyr den. På grund av den stora betydelsen av bostäder i människors liv omgärdas hyra av bostad av utförliga tvingande regler.

De som hyr bostad är relativt begränsade i vad de får och inte får göra med sitt boende. Vanligtvis får hyresgäster till exempel inte bygga om, och till och med en relativt enkel sak som att måla om ska hyresvärden ofta godkänna. Hyresgäster omfattas däremot av skyddsregler kring uppsägning och lägenhetens standard med mera. Hyresförhållanden av bostäder regleras i jordabalkens tolfte kapitel. Detta kapitel brukar också kallas hyreslagen.

Två eller fler personer som delar ett hyresavtal brukar kallas medhyresgäster. De har lika stor rätt till hyresavtalet. Det finns även specifika regler för vad som

gäller om en av dem dör eller gör så att hyresrätten blir förverkad. För makar och sambor som hyr en bostad finns det särskilda skyddsregler gentemot en hyresvärd. I äktenskapsbalken och sambolagen finns dessutom regler som hindrar en av makarna eller samborna att göra sig av med en gemensam bostad. Det är dessa regler som ger en make eller sambo rättigheter. Om två makar eller sambor bor i en hyresrätt som den ena är ensam kontraktsinnehavare till anses den andra sambon eller maken nämligen inte som hyresgäst till sin partner, med de rättigheter det skulle ha inneburit.

Kollektiv, vänner som delar bostad och andra konstellationer som inte är par omfattas däremot av hyreslagens allmänna regler. Den som äger ett hus och bor tillsammans med andra personer än en partner kommer att ses som hyresvärd, och de övriga som hyresgäster. Detta aktualiserar flertalet rättigheter och skyldigheter mellan dem. I liknande situation hamnar personer som bor ihop i en hyreslägenhet med andra än en partner. Den eller de som står på hyreskontraktet (förstahandshyresgästen) blir hyresvärd gentemot de övriga, vilka ses som inneboende. Även den som hyr ut lägenhet i andra hand blir hyresvärd. Alla dessa situationer ställer högre krav på att reglera boendeförhållandena. Det är ofta klokt att ta fram skriftliga hyresavtal. Detta blir dock inte aktuellt mellan makar och sambor, eftersom de inte anses ha en relation som hyresvärd och hyresgäst gentemot varandra.

4.6.1 Ingå hyresavtal

En överenskommelse om att hyra en bostad är ett avtal. Parterna kallas hyresgäst och hyresvärd. Om flera personer bor tillsammans blir den eller de som står på hyreskontraktet förstahandshyresgäster medan övriga ses som inneboende. Make, sambo eller barn som inte står på hyreskontrakt ses inte som hyresgäster men omfattas i stället av rättigheter som liknar en medhyresgästs.

Ett hyresavtal kan vara muntligt, men i de flesta fall är det skriftligt och bör också vara det för tydlighetens skull. Avtalet bör åtminstone omfatta hyrans storlek, vad som ingår i hyran och hur länge uthyrningen gäller. Dessutom bör både hyresgästens och hyresvärdens namn och kontaktuppgifter finnas med. Hyresavtalet kan utöver detta reglera flera olika saker. Hyreslagen fyller dock ut luckor i ett hyresavtal, till exempel uppsägningstid om detta inte är reglerat i avtalet. Hyreslagens regler är tvingande till hyresgästens förmån. Det innebär att om reglerna i hyreslagen är förmånligare för hyresgästen än vad hyresavtalet med hyresvärden är så gäller alltid hyreslagens regler och dessa kan inte avtalas bort.

Jordabalken 12 kap. 1 § 5 st.

Det förekommer att den som vill hyra en bostad uppmanas att betala ersättning till den som hyr ut för att få ingå eller överta ett hyresavtal. Denna

typ av ersättningar är inte tillåtna och den som säljer hyresavtal kan dömas till fängelse. Den som köper ett hyresavtal på detta sätt riskerar dock inte straff utan har i stället både rätt att bo kvar och kräva tillbaka betalningen.

Jordabalken 12 kap. 65 §

4.6.2 Andrahand, inneboende och uthyrning av egen bostad

En hyresgäst som vill hyra ut sin bostad i andra hand behöver som huvudregel hyresvärdens godkännande för detta. Andrahandshyresgästen kommer däremot inte att ha något hyresavtal med hyresvärden. Det är i stället förstahandshyresgästen som behåller avtalet och fortsätter att vara ansvarig för att hyran betalas och att grannar inte störs med mera. Förstahandshyresgästen ses i sin tur som hyresvärd för andrahandshyresgästen.

Jordabalken 12 kap. 39 §

Om hyresvärden inte godkänner en andrahandsuthyrning kan hyresgästen vända sig till hyresnämnden. Hyresnämnden ska lämna tillstånd till andrahandsuthyrning om hyresgästen har beaktansvärda skäl och hyresvärden inte har befogad anledning att vägra. Beaktansvärda skäl kan vara ålder, sjukdom, tillfälligt arbete eller studier på annan ort, längre utlandsvistelse, särskilda familjeförhållanden och liknande. Hyresvärd har befogad anledning att vägra om andrahandshyresgästen inte är skötsam eller brister i betalning av hyran. Om en lägenhet hyrs ut i andra hand utan tillåtelse från varken hyresvärden eller hyresgästen kan detta vara grund för att hyresrätten förverkas. Förstahandshyresgästen har dock möjlighet att först rätta sig, antingen genom att få tillstånd från hyresnämnden eller genom att säga upp andrahandshyresgästen.

Jordabalken 12 kap. 40 §

Enklare regler gäller för inneboende. Inneboende kräver som huvudregel inget godkännande från hyresvärden så länge hyresvärden inte tar skada av det. Det kan till exempel handla om kollektiv, vänner som delar bostad eller att hyra ut ett rum till en utomstående person. Om en inneboende stör grannar eller liknande är dock förstahandshyresgästen ansvarig och i slutänden kan förstahandshyresgästen bli uppsagd om denne inte tar sitt ansvar för sina inneboende. En hyresgäst ses även i sin tur som hyresvärd gentemot de inneboende, vilket aktualiserar rättigheter och skyldigheter dem emellan. Detta blir dock inte aktuellt om en inneboende är hyresgästens maka eller sambo. Det finns i stället andra regler som skyddar makar och sambor utan hyreskontrakt.

Jordabalken 12 kap. 41 §

Privatpersoner som hyr ut egen bostad omfattas av förenklade regler. Det gäller den som hyr ut en lägenhet eller del av lägenhet i villa, ägarlägenhet eller

bostadsrätt som den själv äger. Andra villkor gäller då för hyrans storlek, uppsägningstid och besittningsrätt (läs mer nedan).

Lag om uthyrning av egen bostad

Inneboende, andrahand och sedan makar

Agaton bor i en trerumslägenhet. Han vill sänka sina bostadskostnader och hyr ut ett rum till Isa. Hyresvärden klagar på att det är för många personer som använder tvättstugan men har inget att invända när Agaton påpekar att han har rätt att ha inneboende.

Senare flyttar Agaton utomlands för ett tillfälligt arbetsuppdrag. Isa bor kvar i lägenheten. Hon blir sen med en hyra, varefter hyresvärden upptäcker att Agaton inte är kvar i lägenheten. Han hotar då med att säga upp kontraktet på grund av otillåten andrahandsuthyrning. Agaton flyttar då hem igen. Hyresvärden får finna sig i att Agaton har rättat sig och att lägenheten inte längre hyrs ut i andra hand.

Agaton och Isa blir förtjusta i varandra och bestämmer sig för att gifta sig. Agaton flyttar utomlands igen under kortare och längre perioder. I och med att Isa numera är Agatons maka ses hon varken som inneboende eller andrahandshyresgäst, vilket gör att hyresvärden inte kan komma med några invändningar.

4.6.3 Hyresvärdens och hyresgästens rättigheter och skyldigheter

De grundläggande reglerna mellan hyresvärd och hyresgäst handlar om hyra, uppsägning, störningar och bostadens skick. Hyra ska enligt lag vara skälig, vilket innebär att hyresvärd inte får ta för hög hyra. Fastighetsägare och hyresgästföreningar förhandlar regelbundet om hyresnivåer men hyra kan också bestämmas direkt mellan hyresvärd och hyresgäst. Vid uthyrning av egen bostad får hyresvärden högst ta ut hyra som inte är mycket mer än de kostnader som hyresvärden själv har för till exempel ränta, driftskostnader och slitage på möbler. Hyresgäst som anser att hyran är för hög kan be hyresnämnden att pröva om den är skälig i förhållande till likvärdiga lägenheter. Vid uthyrning av rum och uthyrning i andrahand kan för hög hyra dessutom återbetalas retroaktivt.

Jordabalken 12 kap. 53–55 e §§

Lag om uthyrning av egen bostad

Hyresavtal kan tidsbegränsas i upp till nio månader. Om hyresgästen bor i bostaden längre än så gäller hyresavtalet tills vidare. Avtalet gäller också tills vidare om hyrestiden inte reglerats alls i avtalet eller om avtalet anger en

tidsbegränsad period längre än nio månader. I dessa situationer måste hyresavtalet sägas upp för att upphöra. Vanligtvis är uppsägningstiden tre månader. Vid uthyrning av egen bostad har hyresgästen alltid en månads uppsägningstid.

Jordabalken 12 kap. 3–5 §§

Lag om uthyrning av egen bostad

Hyresgäst har i flera fall besittningsrätt. Det innebär att hyresvärden i dessa fall inte kan säga upp avtalet om denne inte har speciella skäl. Sådana skäl kan till exempel vara att huset ska rivas eller att hyresavtalet är kopplat till en anställning som upphört. Hyresvärdar får vanligtvis finna sig i att ha kvar sina hyresgäster även mot sin vilja. Hyresvärden har ofta inte heller möjlighet att vägra en sambo eller make till en hyresgäst att ta över hyresavtalet vid dödsfall, skilsmässa eller separation (se mer nedan). Vid uthyrning av egen bostad finns däremot ingen besittningsrätt. Hyresvärden kan också ha rätt att säga upp hyresavtalet om hyresgästen inte uppfyller sina skyldigheter. Dessa inkluderar att betala hyran i tid, att inte hyra ut i andra hand utan tillåtelse, att inte störa sina grannar, att bevara bostaden i gott skick och att inte använda lägenheten till brottslig verksamhet. Om hyresavtalet sägs upp på någon av dessa grunder kallas det att hyresrätten förverkas.

Jordabalken 12 kap. 23–26 och 42–46 §§

Lag om uthyrning av egen bostad

Uppsägning från hyresvärd sida måste vara skriftlig om en hyresgäst hyrt bostad i mer än tre månader. Uppsägningen bör innehålla orsaken till beslutet. Om uppsägningen inte beror på att den avtalade hyrestiden är uppnådd, utan att hyresgästen brutit mot sina skyldigheter, måste hyresgästen *delges* beslutet. Delgivning innebär att hyresvärden måste försäkra sig om att hyresgästen verkligen har fått beslutet, till exempel genom att överlämna det personligen och få hyresgästen att skriva under kvitto på mottagandet eller genom att skicka det i rekommenderat brev.

Jordabalken 12 kap. 8 och 42 §§

Hyresvärd har å sin sida skyldighet att se till att bostaden är i brukbart skick och reparera skador i den. Uppfyller inte hyresvärden sina skyldigheter kan hyresgästen ha rätt att avhjälpa bristerna på hyresvärdens bekostnad, ha rätt till nedsättning av hyran och i vissa fall få skadestånd. Vid mycket allvarliga brister där hyresvärden försummar fastighetsvården kan hyresnämnden dessutom besluta om tvångsförvaltning av bostaden. Då går en förvaltare in och tar över driften av fastigheten och avhjälper bristerna i stället för den egentliga hyresvärden.

Jordabalken 12 kap. 9–18 §§

Bostadsförvaltningslagen

4.6.4 Överlåtelse och förlängning för makar, sambor och medhyresgäster

Om en ny hyresgäst tar över ett hyresavtal från en annan hyresgäst och därigenom blir ny hyresgäst kallas det överlåtelse av hyresrätt. Som huvudregel kräver sådan överlåtelse godkännande från hyresvärden. Om en hyresgäst säger upp sig eller blir uppsagd kan en make, sambo eller medhyresgäst ha rätt att ta över hyresrätten. Det kallas förlängning av hyresavtal och kräver också som huvudregel hyresvärdens godkännande. Godkännande för överlåtelse av hyresrätt krävs dock inte om make eller sambo till hyresgästen ska ta över hyresavtalet på grund av separation eller skilsmässa, och inte heller vid dödsfall.

Jordabalken 12 kap. 33 §

Hyresvärd har inte heller rätt att vägra en överlåtelse till en person som är närstående till hyresgästen och som har bott tillsammans med denna i ett par år, eller har haft avsikt att bo tillsammans på längre sikt. Situationen uppstår vanligtvis vid dödsfall och möjliggör att till exempel barn, föräldrar eller syskon kan bo kvar. Den yttre gränsen för vem som räknas som närstående är inte rättsligt fastställd.

Jordabalken 12 kap. 34 §

Om en hyresgäst har beaktansvärda skäl kan hyresvärden inte heller vägra att godkänna att denna person byter till sig en annan lägenhet och att hyresvärden därmed får en ny hyresgäst. Beaktansvärda skäl kan i detta sammanhang vara ändringar i familjen eller ekonomin som gör att hyresgästen behöver en större eller mindre bostad, att hyresgästen måste flytta till annan ort eller om hyresgästen på grund av funktionsnedsättning har särskilda behov.

Jordabalken 12 kap. 35 § 1 st.

Om en hyresgäst själv säger upp hyresavtalet, eller nekas att förlänga det, kan andra som bor i lägenheten fortfarande ha rätt att förlänga hyresavtalet för egen del. Make eller sambo som också står på hyresavtalet (är medhyresgäst) har rätt till förlängning till och med om partnern har förverkat lägenheten genom att missköta sig så allvarlig att hyresvärden har rätt att säga upp avtalet. Detta gäller dock inte om förverkandet beror på för sen hyresbetalning eftersom medhyresgäster alltid är ansvariga för att hyran betalas. Make eller sambo som inte står på hyresavtalet (inte är medhyresgäst) har dessutom rätt att ta över hyresavtalet från den andra även om förverkande skett på grund av för sen hyresbetalning. Den nya hyresgästen blir dock i detta fall återbetalningsskyldig för de försenade hyror som maken eller sambon dragit på sig. Andra medhyresgäster än make och sambo har även förlängningsrätt men bara så länge hyresrätten inte är förverkad, oavsett anledning. Det innebär att två vänner som tillsammans står på ett hyresavtal har större ansvar för varandra än

om de hade haft en parrelation, till exempel att se till att den andra inte uppträder störande.

Jordabalken 12 kap. 47 §

Överta hyresavtal

Agaton och Isa i exemplet ovan blir gravida men får missfall. Detta leder till att båda får en djup depression under en period och bland annat missar flera hyresbetalningar. Till slut får hyresvärden godkännande från hyresnämnden att hyresrätten är förverkad. Isa tar då tag i situationen och kräver att hon som make ska få ta över avtalet. Efter det att hon har betalat de försenade hyrorna kan hyresvärden inte neka detta.

4.7 Bostadsrätt

I en bostadsrättsförening äger medlemmen en andel i föreningen och till denna andel är det knutet en rätt att använda viss lägenhet. Bostadsrättsföreningen äger fastigheten som helhet. Medlemmarna är både ägare och boende. Därigenom kommer bostadsrättsföreningar runt en del av de typiska intresse-motsättningarna mellan fastighetsägare och hyresgäster. De konflikter som uppkommer står ofta mellan olika individer och kollektivet.

Bostadsrättshavare betalar inte hyra utan i stället en avgift till föreningen som används till renoveringsarbeten, underhåll och lånekostnader för hela fastigheten. Medlemmarna bestämmer gemensamt om fastigheten. Själva lägenheten bestämmer ägaren som huvudregel dock själv över och kan bygga om eller sälja den vidare.

4.7.1 Upplåta bostadsrätt

Den som bor i bostadsrätt är medlem i föreningen och har genom ett upplåtelseavtal mellan sig och denna rätt att nyttja bostadsrätten som sin egen. När medlemmen vill sälja sin bostadsrätt är det andelen tillsammans med nyttjanderätten som säljs. Detta görs genom ett överlåtelseavtal mellan säljaren och köparen. Köparen måste bli medlem i föreningen för att köpet ska bli giltigt.

Nyttjanderätten av en bostadsrätt gäller utan tidsbegränsning och bostadsrättsföreningen kan endast säga upp avtalet om bostadsrättshavaren allvarligt åsidosätter sina skyldigheter (se nedan). Bostadsrättshavaren å sin sida kan endast bli av med sin bostadsrätt genom att överlåta den på någon annan, eller i sista hand avsäga sig den så att den tillfaller föreningen.

Bostadsrättslagen 4 kap. 11 §

4.7.2 Uthyrning av bostadsrätt och inneboende

Reglerna för uthyrning av bostadsrätt liknar reglerna för andrahandsuthyrning av hyresrätt. För att hyra ut en bostadsrätt i sin helhet i andra hand krävs således bostadsrättsföreningens godkännande, men inte för att ha inneboende. Rätten att ha inneboende gäller dock enbart så länge föreningen eller någon av medlemmarna inte tar skada av det.

Bostadsrättslagen 7 kap. 8 och 10 §§

I båda fallen har bostadsrättsföreningen inget avtal med andrahandshyresgästen eller den inneboende utan det är bostadsrättshavaren som fortsatt är ansvarig för att avgiften betalas och att andra skyldigheter uppfylls. Bostadsrättshavaren är i sin tur hyresvärd för andrahandshyresgästen eller den inneboende. Det innebär en rad rättigheter och skyldigheter. Vid uthyrning av egen bostad gäller dock förenklade regler (se avsnitt 4.6.2 ovan).

4.7.3 Föreningens och bostadsrättshavarens rättigheter och skyldigheter

Bostadsrättsföreningen ansvarar för att lägenheten har den standard som är avtalad vid bildandet av bostadsrättsföreningen. Efter den ursprungliga upplåtelsen så har bostadsrättshavaren själv ansvar för lägenhetens standard. Föreningen har då bara ansvar för den gemensamma fastigheten där bostadsrätten ingår. Var den exakta gränsen mellan föreningen och bostadsrättshavaren går specificeras i föreningens stadgar.

Bostadsrättslagen 7 kap. 1–3 och 12 §§

Bostadsrättshavaren ska vid bildandet av bostadsrättsföreningen betala en insats till denna, efter det tillkommer fortlöpande avgifter som vanligtvis betalas månadsvis. Hur stor insatsen och årsavgiften ska vara bestäms av medlemmarna i bostadsrättsföreningen. Bostadsrättshavaren har skyldighet att bland annat inte störa grannarna och att bevara bostaden i gott skick. Bostadsrättshavaren måste även se till att företrädare för bostadsrättsföreningen får tillträde till bostaden om det behövs för reparationer eller nödvändig tillsyn.

Bostadsrättslagen 7 kap. 6, 9 och 14 §§

Om bostadsrättshavare vill renovera eller bygga om i lägenheten är det i princip fritt att själv ta beslut om detta. För att få göra väsentliga förändringar i lägenhetens konstruktion, till exempel att flytta bärande väggar och att ändra dragningen av vattenledningar, krävs dock att bostadsrättsföreningens styrelse ger sitt tillstånd.

Bostadsrättslagen 7 kap. 7 §

En bostadsrättsförening kan säga upp ett avtal med en bostadsrättshavare om denna allvarligt åsidosätter sina skyldigheter. Detta kallas att bostadsrätten förverkas och kan bli aktuellt vid till exempel försenad avgift, otillåten andrahandsuthyrning, störande av grannar eller om lägenheten används till brottslig verksamhet.

Bostadsrättslagen 7 kap. 17–22 §§

4.7.4 Överlåtelse av bostadsrätt

Bostadsrättshavare kan överlåta bostadsrätten till vem som helst, under förutsättning att den tilltänkta bostadsrättshavaren kan antas som medlem i föreningen. Vem som får bli medlem regleras i föreningens stadgar. Ingen tilltänkt bostadsrättshavare får nekas medlemskap i föreningen av skäl som inte finns med där. Den nya medlemmen måste dock även kunna betala avgifterna till föreningen.

Bostadsrättslagen 2 kap. 3 §

En make, sambo eller annan närstående person som bott tillsammans med en bostadsrättshavare har stärkt rätt att bli medlem i bostadsrättsföreningen. Dessa kan endast nekas medlemskap om de inte uppfyller villkor (som skrivits in i föreningens stadgar) om att alla medlemmar ska tillhöra någon särskild sammanslutning eller liknande villkor. Det ska också vara rimligt att kräva att personen ska uppfylla sådana villkor. Blir en person nekad medlemskap på tveksamma grunder kan beslutet prövas av hyresnämnden.

Bostadsrättslagen 2 kap. 5 och 10 §§

Överlåtelsehandlingar vid köp, byte eller gåva av bostadsrätt ska vara skriftliga och innehålla lägenhetsbeteckning, pris och parternas underskrifter. Om överlåtaren är gift eller sambo och bostadsrätten är deras gemensamma bostad ska maken eller sambon dessutom ge sitt skriftliga samtycke till överlåtelsen. Om dessa formkrav inte är uppfyllda i överlåtelsehandlingen så är denna ogiltig och parterna kan utan vidare ångra sig. Ett överenskommet pris som överstiger det som framgår av överlåtelsehandlingen är även det ogiltigt och överskottet som köparen betalat kan krävas tillbaka av denne. Överlåtelsen är inte heller giltig om köparen nekas inträde i bostadsrättsföreningen.

Bostadsrättslagen 6 kap. 4–5 §§

Överlåtelser av bostadsrätter genom bodelning, arv eller testamente är giltiga även om den nya bostadsrättshavaren nekas medlemskap i bostadsrättsföreningen. Bostadsrättsföreningens styrelse har dock rätt att i en sådan situation kräva att den nya innehavaren överför bostadsrätten till någon annan inom sex månader. Om innehavaren inte gör detta har bostadsrättsföreningen rätt att sälja bostadsrätten tvångsvis. Innehavaren kommer då att få

ersättningen för försäljningen när denna skett, men tillåts inte själv att bo i bostadsrätten.

Bostadsrättslagen 6 kap. 2 §

4.8 Föreningar, bolag och stiftelser

4.8.1 Samarbetsformer för nätverk

Familjer och gemenskaper finns i hela spannet från små familjeenheter till stora nätverk. Äktenskapsbalken och sambolagen är tillgängliga för par medan avtal och samägande är applicerbart även för större och öppnare konstellationer. Föreningar, bolag och stiftelser är användbara för de ännu större nätverken, till exempel grannsamverkan, politiska sammanslutningar och affärsverksamhet. Vi har valt att i den här boken ge en kort introduktion till dessa samarbetsformer för att ge en inblick i vad som skulle kunna vara värt att lära sig mer av i olika situationer.

Föreningar, bolag och stiftelser är juridiska personer som kan äga egendom, sätta sig i skuld och ingå avtal precis som fysiska personer. En juridisk person är skapad av en eller flera fysiska personer. Medlemmar eller delägare är som huvudregel inte personligt ansvariga för den juridiska personens skulder. Av den anledningen kan en juridisk person vara en användbar lösning för grupper av personer som vill samarbeta ekonomiskt men slippa riskera att bli personligen ansvariga för annans skuld. En juridisk person kan vara en samarbetsform till exempel för grannar som vill köpa trädgårdsmaskiner tillsammans eller ett kollektiv som vill köpa en fastighet. Ofta kan juridiska personer också ha enkla sätt för att personer ska kunna tillkomma eller lämna ett samarbete utan att samarbetsformen måste göras om vid varje förändring. Detta kan jämföras med till exempel samägande där varje delägare är personligt ansvarig och samägandebrev måste förnyas varje gång en person tillkommer.

Gemensamt för föreningar och bolag är att de är samarbetsformer som ingås genom avtal om att samverka för ett gemensamt mål. Beroende på syftet med verksamheten finns det flera olika typer av samarbetsformer att välja på. Föreningar är sprungna ur en demokratisk tradition. Varje medlem har vanligtvis lika stor bestämmanderätt över föreningen. Föreningar kan ha såväl ekonomiskt som ideellt syfte och är som huvudregel öppna för nya medlemmar. Medlemmarna kan träda in i och ur föreningen utan att denna måste förändras. Bolag kommer ur affärsmässig tradition och syftar som huvudregel till ekonomisk vinst. Bestämmanderätten i bolaget står i proportion till hur mycket varje delägare har investerat i detta och vinster beräknas och delas ut på samma sätt. Ett bolag kan behöva omorganiseras om nya delägare vill ansluta sig eller gamla delägare vill gå ur. Ett aktiebolag kan dock drivas av en ensam person och andelar kan enkelt överlåtas mellan personer. En stiftelse har till skillnad från

både bolag och föreningar varken medlemmar eller delägare utan består av egendom och stadgar om hur denna egendom ska användas.

4.8.2 Ideella föreningar

Ideella föreningar har ett ideellt syfte och/eller bedriver ideell verksamhet. I Sverige finns tusentals ideella föreningar som sysslar med allt från fågelskådning till grannsamverkan, fotboll och politik. De drivs av medlemmarna själva och bygger på medlemmarnas engagemang. Föreningen kan äga egendom som klubbhus, bilar, utrustning och liknande och är en juridisk person fristående från medlemmarna. Det saknas lag för ideella föreningar men vissa regler anses ändå gälla av hävd. En ideell förening blir en egen juridisk person genom att minst två (vissa hävdar tre) medlemmar antar stadgar och väljer en styrelse. I övrigt styrs föreningen av dess stadgar.

4.8.3 Ekonomiska föreningar

Ekonomiska föreningar har både ekonomiskt syfte och bedriver ekonomisk verksamhet. De bygger på medlemmar som aktivt deltar i verksamheten och kallas därför ofta kooperativ. Vanliga former är medarbetarägda företag, föräldrakooperativa förskolor och bilpooler. Som grundregel går eventuell vinst tillbaka till medlemmarna. Ekonomiska föreningar är juridiska personer och omgärdas av detaljerad lagstiftning. Inom ramen för lagstiftningen kan föreningen anta egna stadgar.

Lag om ekonomiska föreningar

4.8.4 Bostadsrättsförening och kooperativ hyresrättsförening

Bostadsrättsföreningar och kooperativa hyresrättsföreningar är specialformer av ekonomiska föreningar som äger fastigheter med syfte att upplåta bostäder till medlemmarna. Medlemmarna i föreningen bor i de enskilda lägenheterna och bestämmer tillsammans över huset. Eftersom föreningen äger huset kommer bostadsrättsföreningar och hyreskooperativ runt en del av de typiska intressekonflikterna som finns mellan traditionella hyresvärdar och hyresgäster. De konflikter som uppkommer står ofta mellan olika individer och kollektivet.

I en bostadsrättsförening äger medlemmen en andel i föreningen och till denna andel är det knutet en rätt att använda viss lägenhet. En bostadsrätt kan säljas och därmed inbringa vinst. Bostadsrättsinnehavaren har rättigheter och skyldigheter (se mer i avsnitt 4.7 Bostadsrätt). Föreningen kan bestämma ytterligare regler i sina stadgar.

Bostadsrättslagen

Medlemmarna i en kooperativ hyresrättsförening äger också en andel i föreningen och har ett hyresavtal med föreningen. De betalar en insats när de flyttar in som de återfår när de flyttar ut. Medlemmen har inte rätt att sälja sin lägenhet och kan inte göra vinst på sitt boende. Hyresgästen har samma rättigheter och skyldigheter som vid traditionella hyresavtal (se mer i avsnitt 4.6 Hyresrätt). Föreningen kan dessutom bestämma ytterligare regler i sina stadgar.

Lag om kooperativ hyresrätt

4.8.5 Enkla bolag, handelsbolag och aktiebolag

Enkla bolag har ingen särskild form utan är en rättslig beteckning på en överenskommelse mellan personer att bedriva näringsverksamhet. Två familjer som äger ett hus tillsammans och som gemensamt kommer överens om att hyra ut detta anses till exempel ha bildat ett enkelt bolag. Det enkla bolaget är inte en juridisk person utan det är bolagsmännen själva som är ansvariga för eventuella skulder och tillgångar. Bolagets verksamhet regleras genom avtalet mellan bolagsmännen.

Handelsbolagslagen 4 kap.

Ett handelsbolag är en juridisk person där delägarna har personligt ekonomiskt ansvar. Varje delägare kan sluta avtal för bolagets räkning och varje delägare är även var för sig ansvarig för bolagets skulder. Handelsbolag är enkla att bilda för samarbete inom näringsverksamhet men innebär ett stort ekonomiskt ansvar för varje delägare. Om några av handelsbolagets delägare begränsar sitt ansvar för bolaget benämns bolaget i stället kommanditbolag.

Handelsbolagslagen 2–3 kap.

Ett aktiebolag omfattar ett aktiekapital om minst 50 000 kr och är den enda juridiska person som kan bildas av en person. Bolagets andelar (aktier) kan dock säljas och köpas av olika personer utan att själva bolaget påverkas. Delägare är inte personligen ansvariga för bolagets skulder. Avsaknaden av personligt ansvar i kombination med möjligheten till flexibelt ägarskap har gjort aktiebolag till en mycket populär bolagsform för vinstdrivande näringsverksamhet. Reglerna för aktiebolag är omfattande.

Aktiebolagslagen

4.8.6 Stiftelser

En stiftelse har varken medlemmar eller delägare utan består av egendom som lever sitt eget liv i enlighet med ett stiftelseförordnande (stadgarna som anger vad stiftelsens egendom ska användas till), i princip för all framtid. Stiftelser har bland annat använts för att förvalta fastigheter i syfte att ge bostäder till viss grupp människor. En stiftelse bildas genom ett skriftligt undertecknat förordnande där syftet med stiftelsen framgår (till exempel genom ett

testamente). Stiftelsen förvaltas sedan av en styrelse och övervakas av länsstyrelsen så att tillgångarna inte missköts. Stiftelsens syfte kan ändras om det med tiden blir olämpligt eller omodernt, men detta kräver tillstånd av Kammarkollegiet.

Stiftelselagen

4.9 Egenhändiga avtal för egendomsfördelning

4.9.1 Oprövade avtal tillgängliga för alla familjekonstellationer

Äktenskap kan endast ingås genom vigsel och inte på annat sätt. På motsvarande sätt gäller sambolagen endast dem som uppfyller lagens kriterier för att vara sambor. Dessa formkrav och kriterier går inte att komma runt och avtal mellan två eller flera personer som innebär att äktenskapsbalkens eller sambolagens regler ska gälla mellan dem är inte familjerättsligt giltiga. Enligt Högsta domstolen kan sådana avtal dock ha vissa begränsade rättsverkningar enligt förmögenhetsrättsliga regler. Hur ett sådant avtal ska tolkas och praktiskt tillämpas är dock upp till domstolen att bedöma i varje enskilt fall, vilket gör resultatet av ett sådant avtal mycket osäkert att förutsäga.

Högsta domstolen NJA 1985 s. 172

Det är dock möjligt att två eller flera personer skriver avtal som innebär att de ska dela egendom mellan sig enligt förmögenhetsrättsliga regler, särskilt gåvolagen, i stället för familjerättsliga regler. Avtalets innehåll kan dock ta inspiration av bodelningsreglerna i äktenskapsbalken. Ett sådant avtal kan innebära att var och en bestämmer över sin egendom under tiden de vill ha gemensam ekonomi. När gemenskapen upplöses delar personerna upp egendomen mellan sig på det sätt som de har avtalat. Vi har valt att kalla sådana avtal egendomsfördelningsavtal. Ett alternativ hade varit att kalla dem bodelningsavtal men detta begrepp används redan i annat sammanhang.

Fördelen med egendomsfördelningsavtal är att de kan upprättas mellan två eller flera personer oavsett vilka relationer de har till varandra och vilket symboliskt värde de än tillskriver avtalet. De är således både köns-, antals- och relationsneutrala. Detta gör dem särskilt intressanta för dem som inte vill eller får gifta sig med varandra. Även sambor kan ha nytta av ett egendomsfördelningsavtal för de delar av deras egendom som inte regleras i sambolagen. Egenhändiga egendomsfördelningsavtal är mest lämpade för personer som planerar att ha en helt gemensam ekonomi på lång sikt. För dem som kan nöja sig med att rättsligt skydda en egendom eller några få specifika egendomar är samägande i stället en bättre lösning.

En stor nackdel med egendomsfördelningsavtal är att de är rättsligt oprövade. Giltigheten och den praktiska bedömningen av den här typen av avtal har ännu aldrig prövats i domstol. Det innebär att det inte med säkerhet går att

säga hur en tvist om tolkningen eller giltigheten skulle avgöras. Detta ställer stora krav på avtalsparterna att formulera avtalet mycket tydligt och precist och de måste noga tänka igenom konsekvenserna av det. Det finns heller inga regler att falla tillbaka på eller för att fylla ut luckor i avtalet. Troligen kommer en domstol att bedöma egendomsfördelningsavtal som ett löfte om framtida gåvor parterna emellan, det vill säga att parterna genom avtalet lovar att i framtiden ge bort en del av sin egendom. Detta skulle bland annat innebära att avtalet bara blir bindande mellan parterna och inte gentemot utomstående. Den andra stora nackdelen är således att sådana avtal är svåra att formulera och även kräver omfattande arbete, även för en kunnig jurist. Det är dock värt att komma ihåg att om ett sådant avtal innebär att parterna fortsätter vara överens och därmed följer det frivilligt så har det ju trots allt fyllt en funktion.

Agell & Brattström. Äktenskap Samboende Partnerskap, s. 257 f.

4.9.2 Former för att ingå egendomsfördelningsavtal

Löfte om framtida gåvor måste vara skriftliga och undertecknade för att vara bindande. Det är således att rekommendera att egendomsfördelningsavtalet utformas på detta sätt. För säkerhets skull kan även parternas underskrift bevitnas av utomstående personer eftersom det höjer bevisvärdet vid en eventuell tvist. Det bör också upprättas i flera exemplar så att varje part har var sitt och/eller att ett exemplar förvaras hos en pålitlig utomstående person.

I det fall ett egendomsfördelningsavtal inkluderar en bostadsrätt krävs enligt reglerna för gåvolöften dessutom att lägenhetsbeteckningen framgår och att det handlar om en överlåtelse utan betalning. Gåvolöften som gäller fastigheter kan dock aldrig ges med bindande verkan över huvud taget. Fast egendom bör därför för säkerhets skull hållas utanför egendomsfördelningsavtal och i stället regleras genom till exempel samägande.

Avtal eller löften om att ge bort egendom efter sin död är aldrig bindande om de inte utformas som ett testamente. Vill egendomsavtalets parter ärva varandra måste de alltså även skriva ett testamente. Testamente och egendomsfördelningsavtal kan skrivas i samma handling. Parternas underskrifter måste i detta fall bevitnas av två personer för att delen med testamente ska bli giltig.

4.9.3 Egendomsfördelningsavtals innehåll

Ett egendomsfördelningsavtal behöver vara mycket noggrant utformat och innehålla alla bestämmelser om vad som ska gälla mellan parterna i händelse av separation. Luckor i ett egendomsfördelningsavtal kan nämligen endast fyllas ut enligt allmänna avtalsrättsliga regler som inte är anpassade för denna sorts avtal. Egendomsfördelningsavtalet kan inte hänvisa till äktenskapsbalken eller

sambolagen så att man på så sätt kommer överens om att de bodelningsreglerna ska användas vid separationen. Det finns däremot ingenting som hindrar att parterna i avtalet tar inspiration av innehållet i till exempel äktenskapsbalkens bodelningsregler för att uppnå önskat resultat. Här redovisas några frågor som parterna kan ta ställning till i avtalet och några exempel på regleringar.

När ska egendomsfördelning genomföras?

- 1) När någon av parterna begär det.
- 2) När någon av parterna begärt det vid två tillfällen med tidsbestämd betänketid emellan.
- 3) Vid separation, om parterna flyttar isär eller liknande.

Vilken egendom ska ingå och vilka skulder ska avräknas i egendomsfördelningen?

- 1) All egendom och alla skulder från första dagen, eventuellt med specifika undantag (till exempel vissa saker, gåvor eller arv med villkor om enskild egendom, egendom som samägs med utomstående, studieskulder).
- 2) All egendom först efter det att parterna bott tillsammans en viss tid (till exempel en femårstrappa).
- 3) Endast bostad och bohag, eventuellt med specifika tillägg.
- 4) Egendom som parterna skaffar efter att ha ingått avtalet, men inte egendom de hade med sig innan.
- 5) Endast skulder som är knutna till egendom som ingår i egendomsfördelningen.

Hur ska fördelningen ske?

- 1) Egendomen delas lika.
- 2) Egendomen delas i olika stora andelar enligt regler som anges i avtalet.

Vem behåller vad?

- 1) Den part som har mer egendom än den andra får välja att kompensera den andra med pengar eller egendom.
- 2) En av parterna har rätt att behålla eller överta i avtalet specificerad egendom, till exempel en bostad, en båt eller en häst.
- 3) Parterna ska även efter egendomsfördelningen äga i avtalet specificerad egendom gemensamt.

Omfattar egendomsfördelningsavtalet fler än två personer är det enklast om egendomen fördelas mellan samtliga personer om en av dem begär fördelning. De parter som efter detta vill ha fortsatt egendomsgemenskap med varandra

kan sedan skriva ett nytt egendomsfördelningsavtal dem emellan. Ett nytt avtal bör även skrivas om någon mer person tillkommer.

Resultatet av ett egendomsfördelningsavtal påverkas av om parterna sinsemellan eller med utomstående personer samäger egendom, anses vara sambor enligt sambolagen eller är gifta. Detta behöver parterna ta hänsyn till när de utformar egendomsfördelningsavtalet. Till exempel är gåvolöften mellan gifta makar aldrig giltiga. Parterna behöver även tänka på att sådana förhållanden kan förändras efter hand och hur detta i så fall ska lösas.

4.9.4 Ändra och avsluta egendomsfördelningsavtal

Om parterna är överens kan de ändra i egendomsfördelningsavtalet genom att skriva ett nytt. För säkerhets skull kan de skriva på det gamla avtalet att det inte längre gäller och även ange detta i det nya avtalet som samtliga parter skriver under. Om parterna inte är överens om att ändra i avtalet bör det kunna ändras genom de allmänna avtalsrättsliga principerna för jämkning (se avsnitt 4.2.3 Avtal ska hållas). Parterna kan vara oeniga om bland annat hur egendomsfördelningsavtalet ska tolkas och vilket resultat en egendomsfördelning ska få. I en sådan situation kan de gemensamt gå till en kunnig jurist för att få hjälp eller ta tvisten till domstol, som får avgöra den.

När någon av parterna begär egendomsfördelning på det sätt som egendomsfördelningsavtalet stadgar, ska detta göras i enlighet med avtalet. När fördelningen sedan är klar är avtalet avslutat och har inte längre någon giltighet. En fördelning kan avslutas med en undertecknad handling som visar vilka tillgångar och skulder som har omfattats av egendomsfördelningen, hur egendomen har fördelats och att parterna är nöjda med egendomsfördelningen.

Parterna kan också avsluta avtalet utan fördelning om de är överens om det. En parts möjlighet att kräva egendomsfördelning bör även förfalla (preskriberas) tio år efter det att omständigheterna för att kunna kräva fördelning inträffat. Avtalet bör även kunna avslutas genom att någon part lyckas åberopa ogiltighetsreglerna i den allmänna avtalsrätten (se avsnitt 4.2.3 Avtal ska hållas) eller de ålderdomliga ogiltighetsreglerna i gåvolagen (se avsnitt 4.3.1 Gåva).

Egendomsfördelningsavtal

Exempel på ett enkelt egendomsfördelningsavtal

Avtal om fördelning av egendom vid separation

Vi, Niklas N, Patrik P och Rina R, avtalar härmed att när en av oss så begär ska vår egendom, sedan våra skulder räknats av mot denna egendom, fördelas lika mellan oss.

Örebro den 26 september 2010

Niklas N

Patrik P

Rina R

Parternas egenhändiga namnteckningar bevittnas av:

Sara S

Thea T

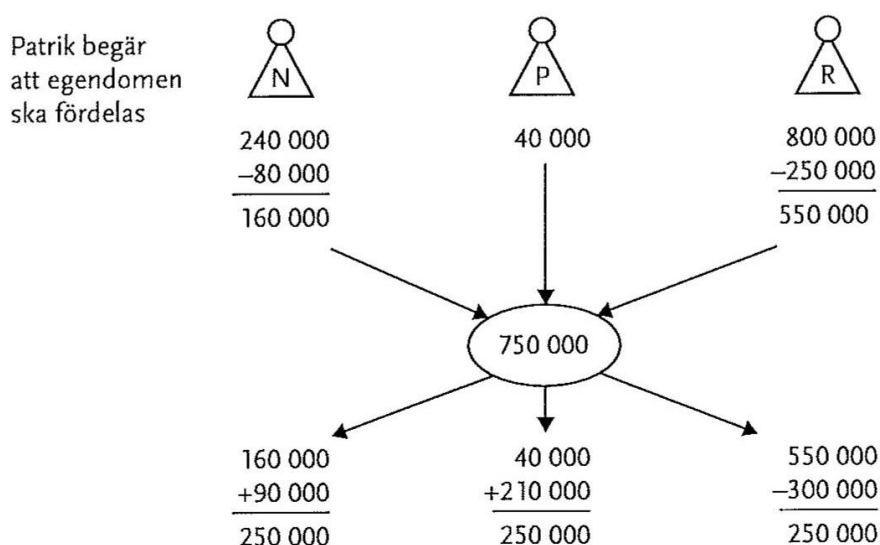
(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

Fördelning vid separation

En egendomsfördelning skulle kunna bli enligt följande:

Patrik P begär att deras egendom ska fördelas. Niklas N har egendom till ett värde av 240 000 kr och skulder på 80 000 kr. Han bidrar därigenom till fördelningen med 160 000 kr. Patrik P har egendom till ett värde av 40 000 kr och inga skulder. Rina R har egendom till ett värde av 800 000 kr, skulder på 250 000 kr och bidrar därigenom till fördelningen med 550 000 kr.

Den gemensamma egendomen är således 750 000 kr (160 000 + 40 000 + 550 000) och de ska vardera behålla egendom för 250 000 kr (750 000/3). Rina R ska därmed ge egendom till Niklas N till ett värde av 90 000 kr (250 000 – 160 000) och till Patrik P till ett värde av 210 000 kr (250 000 – 40 000). Se figur 4.4.



5

Arv

5.1 Inledning till ärvdabalken

5.1.1 Sofistikerad arvsordning och fri testamentsrätt

En person som dör lämnar efter sig ägodelar och detta regleras i ärvdabalken. Ärvdabalken skrevs redan 1734 och en hel del ändringar har naturligtvis gjorts sedan dess. Arv har av tradition gått vidare efter släktband men tidigare lagar gav även kyrkan, och sedermera staten, en del av arvet. Lika arvsrätt för män och kvinnor infördes redan 1845, och ärvdabalken var kanske därmed vårt lands första könsneutrala familjelagstiftning. Barn födda utom äktenskapet hade dock länge ingen arvsrätt, men 1867 infördes begränsad arvsrätt efter modern och arvsrätt efter moderns släktingar 1905. Först 1970 fick barn födda utom äktenskapet rätt att ärva även sin fader. I den tidiga ärvdabalken skulle arv fördelas mellan alla släktingar som var i livet, vilket ofta ledde till komplicerade uträkningar. Uträkningarna har dock underlättats betydligt sedan 1928 då kusiner och mer avlägsna släktingar förlorade sin arvsrätt. Samhället har även haft en del i arvsrätten ända fram tills arvsskatten togs bort 2005. Sedan dess bygger arvsreglerna helt på släktled och först om inga sådana arvingar finns går arvet till Allmänna arvsfonden.

Arvsordningen baseras fortfarande på släktled enligt matematiska principer. Varje gren av släkträdets får lika mycket arv att dela på och sedan delar arvingarna inom den släktgrenen lika på sin del. Av grundläggande betydelse för arv är bestämmelserna i föräldrabalken. Vem som får ärva och inte beror nämligen på vem som i rättsligt hänseende betraktas som släkt, vilket i sin tur bygger på rättsligt fastställda föräldra–barn-relationer, som även leder till att syskon, fastrar och syskonbarn med flera får ärva. Barn ärver sina rättsliga föräldrar oberoende av vilken typ av förhållande de har till varandra eller vilken kontakt de har. En förälder kan inte heller göra sina barn helt arvlösa i och med att barn alltid har rätt att få ut sin laglott.

Även äktenskapsbalken har stor betydelse för arv. I äktenskap ingår en ömsesidig arvsrätt mellan makarna (se avsnitt 2.9). Om makarna har gemensamma barn får dessa vänta med att få ut sitt arv tills båda föräldrarna har dött. Barn till bara den ena föräldern (så kallade särkullbarn) har dock fortfarande rätt att ärva direkt vid sin förälders död. Det finns inga lagregler som ger motsvarande arvsrätt i andra relationer än mellan gifta makar. Sambor ärver inte varandra utan att skriva testamente.

I och med att livslängden ökat och att äldre i mindre utsträckning bor med sina vuxna barn har det blivit fler och fler makar som velat sitta kvar i så kallat orubbat bo. Många har skrivit testamenten som gjort att makarna ärver med förtur framför barnen. Till slut blev detta så vanligt att principen infördes i ärvdabalken 1987.

Arv kan också regleras genom testamente. Varje individ har tack vare testamentesreglerna rätt att bestämma vem som ska ärva. Rätten att testamentera bort sin egendom har blivit mer och mer fri genom historien. Under medeltiden fanns inte någon testamentsrätt alls eftersom det ansågs vara av stor vikt att egendom stannade inom ätten. Därefter har testamentesrätten utvecklats med tiden och i dag inskränks denna rätt bara av barns laglott och makars rätt till ett minimiarv.

5.1.2 Huvudreglerna omfattar framför allt gifta par med gemensamma barn

Ärvdabalkens första kapitel slår fast att arv går till levande personer och till svenska såväl som utländska medborgare. Några få undantag från detta bekräftar huvudregeln att alla människor har möjlighet att ärva. Ärvdabalkens andra kapitel föreskriver att arv ska fördelas enligt matematiska principer. Varje släktgren ärver lika mycket oavsett hur många personer som ingår i släktgrenen. Som vi har visat i föregående kapitel kan de enskilda personerna därigenom få olika stora andelar av arvet. De allmänna arvsreglerna ger inget utrymme för att fördela arv efter hur stort behov olika arvingar har men detta går att justera genom testamente. Bakgrunden till detta är nog inte lagstiftarens tro på matematisk rättvisa utan snarare förekomsten av uppslitande arvstvister mellan arvingar. Matematisk fördelning är helt enkelt ett pragmatiskt sätt att förebygga konflikter. Denna matematiska rättvisa kan jämföras med exempelvis äktenskapsbalkens regler om bodelning där ambitionen är att resultatet ska bli rättvist i praktiken. Den matematiska fördelningen bidrar till att minska antalet arvstvister. Om den avlidne önskar en annan fördelning av arvet som denne anser vara mer rättvis så finns också möjligheten för hen att reglera arvet genom testamente.

Huvudregeln i ärvdabalkens andra kapitel är att arv går till den avlidnes barn, och att dessa ärver exakt lika mycket. Först om den avlidne inte har egna barn ärver andra släktingar enligt undantagsregeln. Arvsordningen är direkt knuten till släktrationer. Endast släktband som fastställts rättsligt omfattas. Det finns alltså ingen arvsrätt för till exempel bonusföräldrar, styvsyskon eller en vän som agerar moster, så länge det inte finns testamente.

Det tredje kapitlet innehåller en sekundär huvudregel som ger makar rätt att ärva varandra, men bara som en tillfällig lösning. När den andra maken dör faller ärvdabalken tillbaka på den primära huvudregeln att barnen ärver, vilket då kallas efterarv. Huvudreglerna för makars arvsrätt gäller framför allt om de lever

i en kärnfamilj och är varandra trogna även efter döden. Undantagsregler gäller dels om den avlidna maken har barn med annan än sin make, så kallade särkullbarn. Då ärver barnet sin förälder före den efterlevande maken. Undantagsregler blir också aktuella om den efterlevande maken, en änka eller änkling, får en ny partner. Då ska bodelning med den nya partnern genomföras innan efterarvet fördelas. Däremot finns det inga regler som ger sambor rätt att ärva varandra, så länge det inte finns testamente. Två eller fler personer kan skriva ömsesidiga testamenten för att ärva varandra men dessa är inte lika tillförlitliga som gifta makars arvsrätt.

Reglerna om testamente ger en långtgående möjlighet att själv bestämma över sin kvarlåtenskap. Vem som helst kan få ärva genom testamente. Testamentsrätten är därmed både könsneutral och antalsneutral. Den är även relationsneutral, förutom att den avlidnes barn och make alltid har rätt till ett visst arv oavsett vad som står i ett testamente. Enkla regler gäller därmed för en individ utan nära familjeband. En ogift person utan egna barn kan utforma testamente helt efter eget huvud. För en person som inte har släktingar i livet närmare än kusiner, och inte heller har skrivit testamente, går arvet till Allmänna arvsfonden.

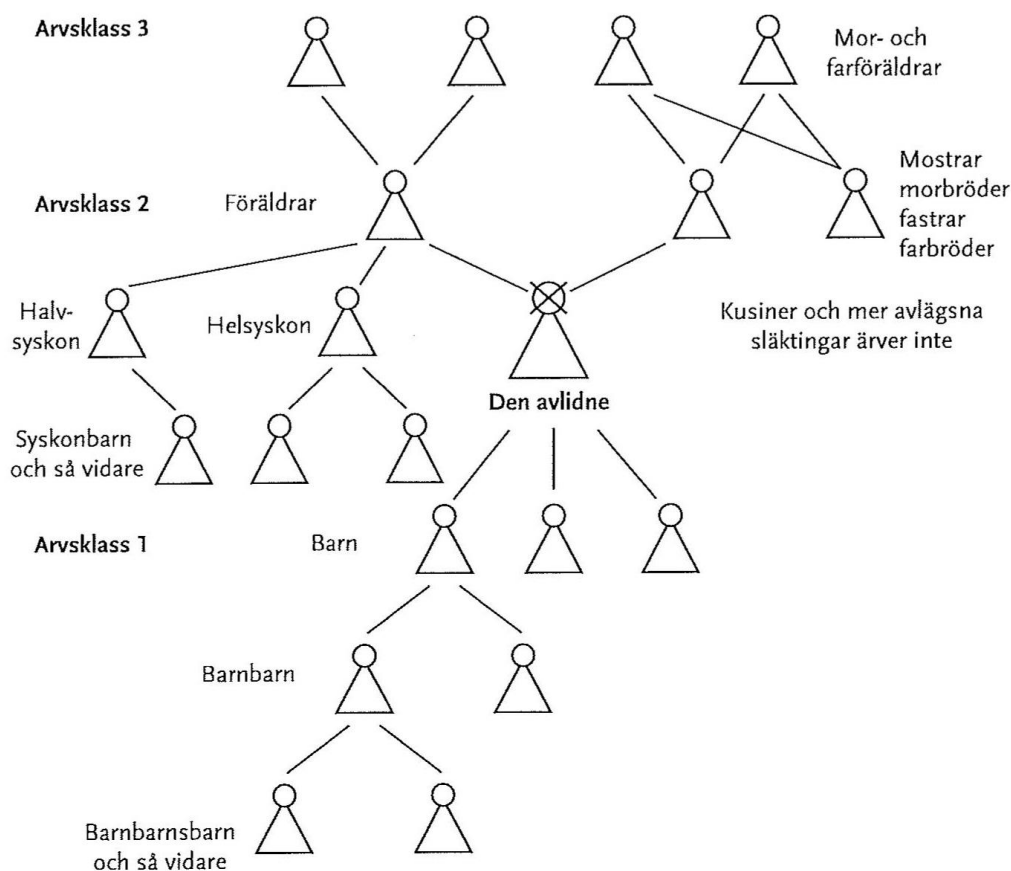
Sammanfattningsvis är huvudreglerna för arv aktuella för ett familjescenario där två personer gifter sig och får gemensamma barn. De lever hela livet tillsammans och den make som lever längst får inte heller någon ny partner. I detta scenario ärver den efterlevande maken all egendom och kan sitta kvar i så kallat orubbat bo. När den andra maken avlider ärver barnen allt. De delar arvet lika mellan sig och kan föra arvet vidare genom släktleden. Fler regler än så behöver inte bli aktuella. Enkla undantagsregler gäller även för en individ utan nära släktingar. Något mer komplicerade undantag gäller för makar med särkullbarn och efterlevande make som skaffar ny partner. Vissa relationer är exkluderade ur arvsordningen men kan inkluderas genom testamente. Det gäller bland annat ogifta par, fler än två vuxna som vill ärva varandra samt barn och andra släktingar som inte fastställts rättsligt.

5.2 Arvsordningen

5.2.1 Arvsklasser

Arvsberättigade efter en avlidne person grupperas av lagstiftningen i klasser beroende på hur nära släkt de varit. Olika arvsklasser har olika stor rätt till arvet. Endast om det inte finns någon enda arvinge kvar i den första arvsklassen går arvet vidare till nästa arvsklass och så vidare. I första arvsklassen finns den avlidnes barn, barnbarn och så vidare, det vill säga släkt i rakt nedåtgående led (så kallade bröstarvingar). Dessa ärver i första hand. I andra arvsklassen finns den avlidnes föräldrar, syskon, syskonbarn och så vidare, det vill säga föräldrarna och nedåtgående led efter föräldrarna. Dessa ärver först om det inte finns någon arvinge i den första arvsklassen. I tredje och sista arvsklassen finns den avlidnes mor- eller farföräldrar, mosttrar, morbröder, fastrar och farbröder. Dessa ärver först om det varken finns arvingar i den första eller andra arvsklassen. Där är dock arvsklasserna slut. Kusiner och mer avlägsna släktingar ärver inte. Finns det inga arvingar alls och inte heller något testamente går arvet till Allmänna arvsfonden. Fondens medel ska gå till att stödja ideella projekt för barn, ungdomar och personer med funktionsnedsättning. Se figur 5.1.

Ärvidabalken 2 kap. 2–4 §§ och 5 kap.

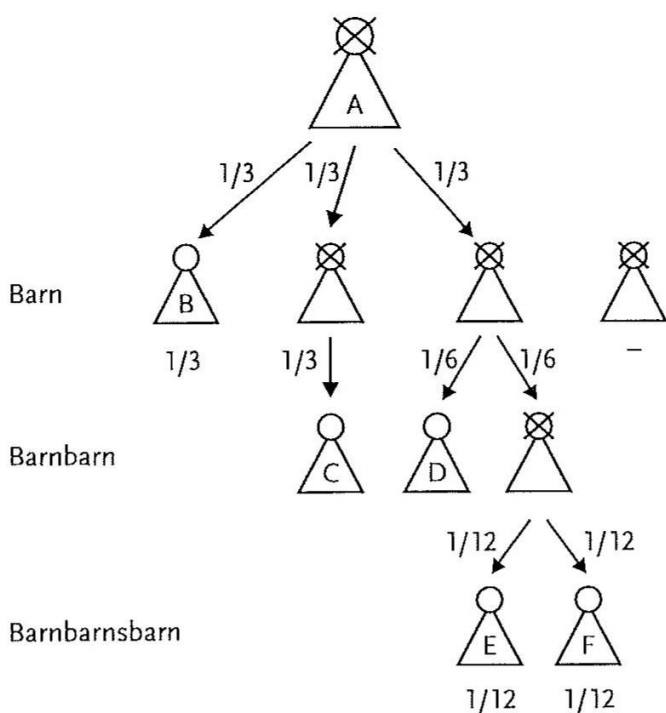


5.2.2 Makars arvsrätt

I första hand går dock gifta personers arv till den avlidnes make, och först när även denne har avlidit sprids arvet genom släktleden. Giftna makar kan alltså ses som arvsklass noll före de andra. Makar ärver dock inte egendom med full äganderätt. Den efterlevande maken är fri att förfoga över egendom efter sitt eget tycke, men har inte rätt att testamentera bort den till någon annan så att efterarvingarna förlorar sin arvsrätt. Den efterlevande makens förtur gäller dock bara framför gemensamma barn. Barn till bara den avlidne maken har alltid rätt att få ut sitt arv direkt efter sin förälders död. Makar har dock alltid rätt att ära ett minimibelopp (se vidare i avsnitt 2.9 Efterlevande makes arvsrätt).

5.2.3 Arvsandelar

Arv fördelas enligt matematiska principer. Varje släktgren får alltid lika stor andel av arvet. Om den arvinge som står "först i kön" i släktgrenen är död går dennes del vidare nedåt till hans barn, barnbarn och så vidare. Detta innebär vanligtvis att ju längre ner i en släktgren arvet går, desto fler kommer att dela på det. De flesta människor har ju fler barnbarn än barn och så vidare. I släktgrenar med få personer ärver således varje person mer än i släktgrenar med många personer. Fördelningen av arv kan bli komplicerad. Ofta är det till hjälp att rita upp släktförhållandena.

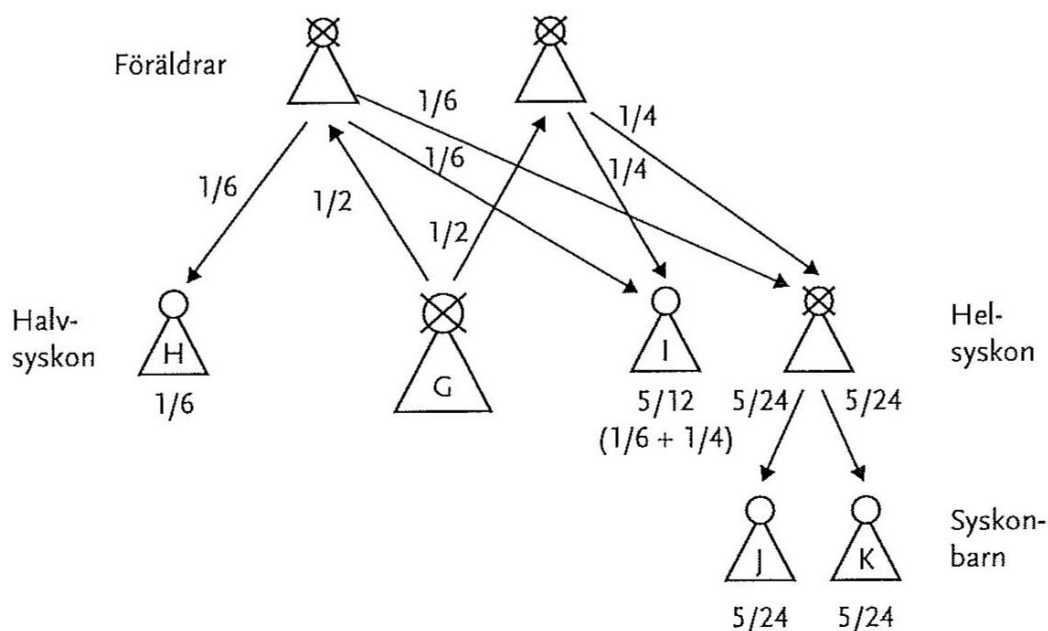


Arv till första arvsklassen

Anastasia har haft fyra barn, av vilka Boris är det enda som fortfarande lever. Arvet fördelas därför inom den första arvsklassen. Ett av de avlidna barnen har inte några barn. Det finns därför ingen i denna släktgren som kan ära. Arvet delas i stället lika mellan de tre kvarvarande släktgrenarna. Boris får sin släktgrens hela tredjedel.

Arvet till Anastasias två andra avlidna barn går vidare till barnbarnen i respektive släktgren. Cecilia är ensamt barnbarn i sin släktgren och får släktgrenens hela tredjedel.

I den sista släktgrenen har det funnits två barnbarn. David är i livet medan det andra barnbarnet har avlidit och efterlämnat två barn Ejnar och Freya, som är Anastasias barnbarnsbarn. Vartdera barnbarnet delar lika på den tredjedel som tillfaller släktgrenen. David som är i livet får $1/6$. Den andra sjättedelen delas av barnbarnsbarnen Ejnar och Freya som får $1/12$ var. Se figur 5.2.



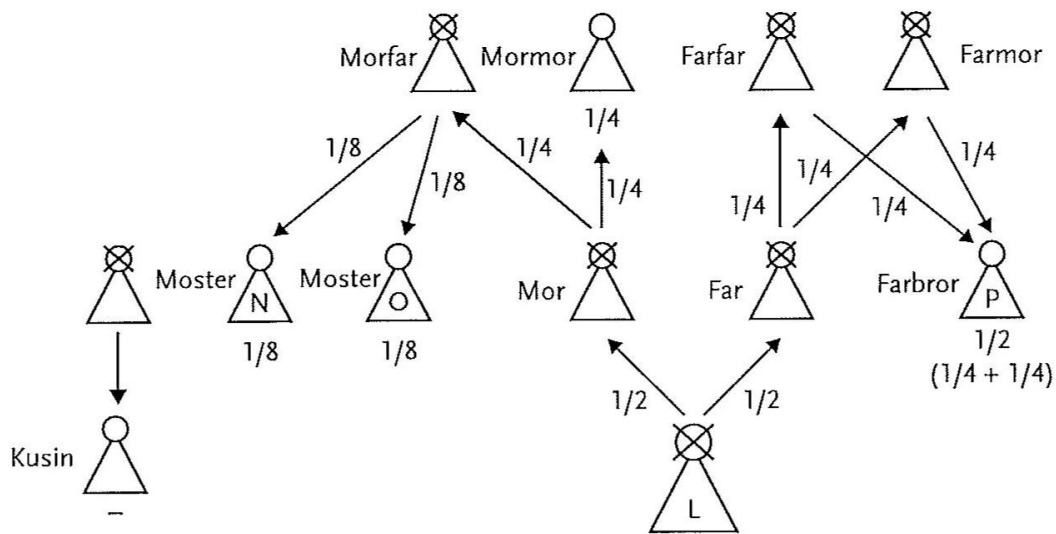
Arv till andra arvsklassen

Görul har inte haft några barn, varför arvet går till den andra arvsklassen. Göruls bägge föräldrar har avlidit och deras andelar går därför vidare till hennes syskon. Hon har halvsyskonet Hilda och dessutom två helsyskon, varav endast Ivan är i livet. Det andra helsyskonet har haft två barn, Jocko och Kamilla, som därmed är Göruls syskonbarn.

Vardera släktgrenen efter föräldrarna ärver hälften var av kvarlåtenskapen. Hilda ärver endast sin förälder. Denna förälder har haft tre barn som ska dela lika, vilket innebär $1/6$ var. Hilda ärver därför $1/6$ av Göruls kvarlåtenskap.

Den andra förälderns andel ska däremot delas mellan enbart dennes två barn, vilket innebär $1/4$ var. Ivan ärver $1/6$ efter sin ena förälder och $1/4$ efter

sin andre. Han får därmed $\frac{5}{12}$ ($\frac{1}{6} + \frac{1}{4}$) av Göruls egendom. Jockos och Kamillas släktgren får lika mycket som Ivan. Av detta får de hälften var, vilket innebär $\frac{5}{24}$ var. Se figur 5.3.



Arv till tredje arvsklassen

Laila har haft ett barn som dock inte är i livet och inte heller har några arvingar. Laila har ingen av föräldrarna i livet och har inte heller haft några syskon. Hennes arv går därför till den tredje arvsklassen. Vardera släktgrenen efter Lailas mor- och farföräldrar ärver en fjärdedel var.

Lailas mormor Manja är i livet och ärver $\frac{1}{4}$. Lailas morfar har avlidit och hans del av arvet går därför vidare till Lailas mostrar. En moster är död men har efterlämnat kusiner till Laila. Eftersom kusiner inte ärver får hennes släktgren inget arv. Mostrarna Nanna och Ottar är däremot i livet och delar därför på den döda morfaderns fjärdedel. De ärver alltså $\frac{1}{8}$ vardera av Lailas kvarlåtenskap.

Lailas bägge farföräldrarna är döda. Farbror Petrus är den enda i livet i denna släktgren och han ärver därför bägge farföräldrarnas fjärdedelar, det vill säga hälften av Lailas egendom. Se figur 5.4.

5.2.4 Förskott på arv

Om den avlidne under sin livstid har gett bort egendom till någon av sina arvingar kan detta betraktas som förskott på arv. Sådant förskott ska räknas av från arvingens andel av arvet. Bestämmelsen hänger ihop med ambitionen om rättvisa mellan arvingar och även att föräldrar inte ska kunna göra ett barn arvlöst genom att ge bort egendom. Om arvlåtaren har gett bort så mycket av sin kvarlåtenskap till ett av sina barn att de andra barnen inte kan få ut sin laglott, kan dessa kräva tillbaka förskottet från det första barnet.

Ärvdabalken 7 kap. 4 §

Gåvor som innebär normala kostnader som föräldrar har för sina barn under uppväxttiden räknas inte som förskott på arv, inte heller sedvanliga födelsedagspresenter och liknande. Om den avlidne uttryckligen sagt att en gåva till ett barn inte ska vara ett förskott, eller om detta framgår av omständigheterna, så ska det inte heller räknas som förskott. Det gäller hela första arvsklassen, det vill säga även gentemot barnbarn och barnbarnsbarn. För arvingar i andra och tredje arvsklassen gäller motsatt antagande. Gåvor eller förmåner till personer inom dessa arvsklasser räknas endast som förskott på arv om arvlåtaren uttryckligen sagt att den ska vara förskott, alternativt om det med hänsyn till omständigheterna måste anses ha varit förskott på arv.

Ärvdabalken 6 kap. 1–2 §§

Förskott på arv

Mika och Thor ska dela på ett arv på 300 000 kr. Mika har tidigare fått ett förskott på 100 000 kr i samband med att hen köpte en bostadsrätt. Det totala arvet beräknas därför vara 400 000, varav varje barn ska behålla 200 000 kr. Mika som redan fått förskott får därmed 100 000 kr och Thor får resterande 200 000 kr.

5.3 Testamente

5.3.1 Fri testamentsrätt med undantag

Genom testamente kan en person bestämma vem som ska ärva denne. Den som skrivit testamente kallas testator. De som vill att deras kvarlåtenskap ska fördelas på annat sätt än arvsordningens regler behöver skriva testamente. Det kan gälla många familjekonstellationer men kanske särskilt sambor, livslånga icke-romantiska förhållanden samt styvföräldrar och andra icke-rättsliga föräldrar. Testamente kan även riktas till djur, ideella ändamål och juridiska personer med flera. Det läggs stor vikt vid vad som brukar kallas testatorns yttersta vilja. Lagreglerna är utformade för att så långt som möjligt respektera testatorns vilja, förutom i vissa undantagsfall.

5.3.2 Barns laglott

Barn har alltid rätt till hälften av ett arv, vilket kallas laglott. Den andra hälften kan testatorn ge bort till vem som helst. Det innebär att om en förälder testamenterar sin egendom till andra än sina barn har barnet rätt till minst hälften av vad barnet skulle få ut om testamentet inte fanns. En förälder kan alltså inte göra ett barn helt arvlöst. Detta gäller även för barnbarn och andra arvingar i rakt nedstigande led (så kallade bröstarvingar). Om ett testamente inskränker ett barns laglott kan barnet begära att testamentet ska jämkas. Om

en förälder har testamenterat bort mer än hälften av sin kvarlåtenskap gäller testamentet om barnet inte aktivt kräver att få ut sin del. Detta ska göras inom sex månader.

Ärvdabalken 7 kap. 1 §

5.3.3 Makes minimiarv

Makar ärver varandra. Har en av makarna testamenterat sin egendom till annan person går testamentet dock före makens arvsrätt. En make kan alltså göra den andra maken arvlös. Däremot har maken som huvudregel rätt att behålla makarnas egendom genom bodelning. Makar har dessutom alltid rätt till ett minimiarv. Om testatorns make inte får behålla upp till fyra basbelopp (178 000 kr år 2015) genom bodelning är överskjutande del av testatorns arv alltid förbehållet maken. Om testatorn har testamenterat bort även denna del har maken rätt att behålla minimibeloppet fram till sin död. Efter det går det vidare enligt testatorns vilja. (Se mer i avsnitt 2.9.2)

Testamentera allt?

När Ingrid dör efterlämnar hon maken Joakim, barnen Fjodor och Gurra samt en större förmögenhet på 10 miljoner kronor. Hon har skrivit testamente med innebörden att all hennes förmögenhet ska ärvas av hennes två älskarinnor Malin och Olga. Ingrid och Joakim hade även äktenskapsförord att all egendom skulle vara enskild.

Fjodor och Gurra kan kräva att få sina laglotter. Utan testamente skulle de ha ärvt hälften var av Ingrids kvarlåtenskap. Nu får de i stället en fjärdedel var, det vill säga 2,5 miljoner kr. Joakim har rätt att behålla 178 000 kr. Malin och Olga får dela på resten, det vill säga 2 411 000 kr var ($5\,000\,000 - 178\,000/2$). När Joakim avlider kommer Malin och Olga att ha rätt till efterarv efter honom.

5.3.4 Ömsesidiga testamenten

Två personer kan skriva testamente tillsammans med innebörden att de ärver varandra (eller rättare sagt att den som lever längst ärver den andre). Detta kallas ömsesidiga eller inbördes testamenten. Ett sådant testamente får liknande effekt som arvsrätten för gifta makar. Makar behöver dock inte skriva ömsesidiga testamenten eftersom deras arvsrätt är reglerad direkt i lag.

Ömsesidiga testamenten kan upprättas mellan vilka personer som helst, även mellan tre eller fler personer. Man kan säga att reglerna är köns-, antals- och relationsneutrala. Däremot kan personer som skriver ömsesidiga testamenten aldrig lita fullt på att de gäller. Ett ömsesidigt testamente betraktas nämligen rättsligt som två eller flera (så många parter som skrivit testamentet tillsammans) ensidiga testamenten. Detta innebär att var och en av testatorerna har rätt att ändra i sin del, till och med utan att de andra vet om

det. Detta kan testatorerna inte heller skydda sig ifrån eftersom avtal om arv inte är tillåtna i Sverige. Det går alltså inte att avtala om att det ena testamentet ska gälla endast om det andra gör det. Det är dessutom möjligt att ändringar som en av testatorerna gjort upptäcks först när personen är död. Den som ensidigt återtar sin del av ett ömsesidigt testamente kan dock förlora rätten att ärva de andra om hen i och med detta "väsentligen rubbat förutsättningarna för det ömsesidiga förordnandet". En praktisk förutsättning för detta är givetvis att återtagandet är känt, vilket det kanske inte är om den som inte har ändrat sin del av testamentet dör först. Det är alltså inte möjligt att göra helt säkra överenskommelser om att ärva varandra. Det är alltid den enskilda individen som ges sista ordet över sitt arv. Ömsesidiga testamenten behöver därför bygga inte bara på juridik utan också på tillit.

Ärvdabalken 10 kap. 7 §

De som skriver ömsesidiga testamenten bör också ange hur efterarvet ska fördelas när alla som omfattas av testamentet har avlidit. Det kan göras genom att specificera vem eller vilka som ska ärva i andra hand. Det kan också göras genom att skriva att arvet ska gälla med fri förfoganderätt eller med full äganderätt. Fri förfoganderätt innebär att efterarvet går till den först avlidnes arvingar. Full äganderätt innebär att den sist avlidnes arvingar får allt som denne har, inklusive arvet efter den först avlidne.

Ömsesidigt testamente

Exempel på ett enkelt ömsesidigt testamente

Vi, Robert R och Hoa H, bestämmer genom detta testamente att i händelse av enderas död ska den som överlever den andra ärva hela dennes egendom med fri förfoganderätt.

Ålidhem den 14 juni 1977

Robert R *Hoa H*

Undertecknade testamentsvittnen intygar härmed att Robert R och Hoa H i dag vid sina sinnens fulla bruk och av egen fri vilja i vår samtliga närvaro förklarat för oss att ovanstående är deras yttersta vilja och testamente samt att de egenhändigt undertecknat testamentet.

Carolus C *Nicoline N*

(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

5.3.5 Testamentes form

För att vara giltigt ska ett testamente vara skriftligt, undertecknat av testatorn och bevittnat av två personer. Om dessa formkrav inte är uppfyllda kommer testamentet inte att ha någon rättsverkan. Vittnena ska genom att sätta sina signaturer på testamentet intyga att testatorn undertecknat det själv. De ska vara medvetna om att det är ett testamente de signerar, men de behöver inte känna till innehållet i det. Testamentet bör upprättas i åtminstone två exemplar som förvaras var för sig på säkra ställen. Arvingarna kan också informeras om att testamente finns.

Ärvdabalken 10 kap. 1 §

Den som vill upprätta ett testamente måste vara myndig, men den som fyllt 16 år har dock rätt att skriva testamente över egendom som är dennes egen. Vittnena i sin tur måste vara minst 15 år, de får inte lida av "psykisk störning" och de får inte själva vara förmånstagare i testamentet eller nära anhöriga till testatorn.

Ärvdabalken 9 kap. 1 § och 10 kap. 4 §

Testamentet gäller inte om testatorn upprättat det under påverkan av "psykisk störning", av tvång eller genom att någon missbrukar testatorns "oförstånd, viljesvaghet eller beroendeställning". Det är därför vanligt att vittnena i testamentet intygar att testatorn varit psykiskt frisk vid tillfället och att denne upprättade testamentet frivilligt. Sådant intyg är inte nödvändigt för att testamentet ska vara giltigt men det fungerar som bevis om någon skulle vilja ogiltigförklara testamentet.

Ärvdabalken 13 kap. 2–3 §§

Om testator på grund av sjukdom eller nödfall är förhindrad att upprätta ett testamente som uppfyller formkraven kan denne avkunna ett nödtestamente. Detta kan göras muntligt inför två vittnen eller skriftligt med bara testatorns egen underskrift och är då giltigt så som ett korrekt upprättat testamente. Om testatorn åter blir kapabel till att skriva ett vanligt testamente blir nödtestamentet dock ogiltigt efter tre månader.

Ärvdabalken 10 kap. 3 §

Testamenten kan ändras ända fram till testatorns död, och det är alltid det senaste testamentet som gäller. Ändringar ska göras enligt samma formkrav, det vill säga skriftligt, med underskrift och bevittning av två personer. Det enklaste och säkraste sättet är att förstöra det gamla testamentet och skriva ett nytt. Görs i stället ändringar i ett redan befintligt testamente måste testatorn vara mycket tydlig med vad som är ändrat och vad som ska gälla. Återkallelse av ett testamente görs genom att förstöra det eller på något annat sätt "otvetydigt ge till känna" att det inte längre gäller.

Ärvdabalken 10 kap. 5–6 §

5.3.6 Testamentes innehåll

Testamenten kan handla dels om specifik egendom eller pengasumma (så kallat legat), dels om hur arvet i sin helhet ska delas upp. Testatorn är fri att i testamentet sätta upp villkor som ska gälla för egendomen när mottagaren (testamentstagaren) fått den. Villkoren kan vara i princip vad som helst som inte strider mot lag, god sed eller som är omöjligt att uppfylla. Testamentstagaren har dock rätt att vägra ta emot egendomen om denne inte vill uppfylla villkoren.

Det vanligaste är att testatorn skriver vem som ska ärva denne i första ledet och sedan lämnar arvsfrågan för kommande led därhän, det vill säga att inte reglera vad som ska hända med arvet efter det att testamentstagaren dör. Det är dock möjligt att skriva testamenten med innebörden att först ärver A, när A dör ärver B, sedan C och så vidare. Lagstiftningen tillåter sådana upplägg med begränsningen att testatorn någorlunda säkert ska kunna överblicka utvecklingen över den tid som testamentet sträcker sig. De som är testamentstagare måste nämligen vara i livet eller avlade vid testatorns död. Ett ännu ofött foster kan således vara testamentstagare, men inte barn som eventuellt kommer att avlas i framtiden. Undantag kan under vissa omständigheter göras för testators barnbarn i rakt nedstigande led som denne kan testamentera till trots att de inte är avlade vid dennes död.

Ärvdabalken 9 kap. 2 §

5.3.7 Tolkning av testamente

Om det är oklart vad en testator menat med sitt testamente kan testamentet behöva tolkas. Det gäller också om omständigheter har förändrats sedan testamentet skrevs. Huvudprincipen vid tolkning av testamente är att tyda testatorns vilja, och det saknar betydelse hur testamentstagarna uppfattar testamentet. Om en testator till exempel har testamenterat en viss summa pengar till en fackförening för papperslösa arbetare och just denna fackförening inte finns kvar vid testatorns död, ska inte den testamenterade summan automatiskt gå tillbaka till testatorns arvingar. Om möjligt ska arvet i stället gå

till en annan organisation med samma eller liknande syfte. Detta eftersom det faktiskt var testatorns vilja att stödja papperslösa arbetare.

Ärvdabalken 11 kap. 1 §

Om det är svårt att slå fast vad som var testators vilja finns det flera hjälpregler för hur testamenten ska tolkas och fyllas ut. Dessa regler följer lagstiftarens antagande om vad som är vanliga intentioner hos testatorer i allmänhet, vilket kan behövas eftersom testatorn inte längre finns att fråga. Tolkningsreglerna är även till hjälp när ett testamente skrivs. Genom att på förhand veta vilka huvudregler lagstiftningen utgår ifrån, vet den som vill skriva testamente enligt andra principer att hen behöver vara extra tydlig med detta. Genom att normen har synliggjorts är det lättare att göra avsteg från denna. Testatorn kan utöver detta även utse en testamentsexekutor som är välbekant med hur testatorn tänkt när testamentet skrevs. Eftersom reglerna är omfattande och konsekvenserna av testamenten ofta svåra att förutse kan det vara klokt att ta hjälp av en kunnig jurist, särskilt om det testamente som skrivs inte följer traditionella samhällsnormer. Här följer ett par exempel på tolkningsregler.

Enskilda föremål

Om ett testamente innebär att en testamentstagare ska få specifik egendom eller pengasumma (så kallat legat) ska detta enligt tolkningsreglerna delas ut innan den resterande kvarlåtenskapen delas upp mellan arvingarna. Om inte kvarlåtenskapen räcker till alla legat går specifik egendom före pengar.

Ärvdabalken 11 kap. 2–5 §§

Testamentstagaren är död

Om den som är testamentstagare har avlidit och det inte står något annat i testamentet utgår tolkningsreglerna ifrån att testatorns vilja har varit att testamentstagarens arvingar då ska ärva i stället. Detta innebär att en testator som vill att någon ska ärva i andra hand för det fall testamentstagaren skulle vara död, uttryckligen måste skriva detta i testamentet. Om det inte finns någon som träder in i testamentstagarens ställe, exempelvis om denne inte har några arvingar, fördelas dennes arv mellan de övriga testamentstagarna.

Ärvdabalken 11 kap. 6–7 §§

Separerat från make eller sambo

Ett testamente till förmån för make eller sambo anses inte längre vara giltigt om makarna skilt sig eller håller på att skilja sig, eller om samborna separerat. För att ett testamente ska gälla även för en före detta make eller sambo måste detta uttryckligen skrivas i testamentet.

Ärvdabalken 11 kap. 8 §

5.4 Allmänna förutsättningar för arv och testamente

5.4.1 Arvinge ska vara vid liv

Det är bara arvingar som lever vid arvlåtarens död som kan ta emot arv. Här ingår också arvingar till arvlåtaren som är avlade vid tidpunkten för arvlåtarens död och som sedan föds vid liv. Det räcker att en arvinge överlevt arvlåtaren med en liten stund, vilket exempelvis kan vara fallet vid trafikolyckor. Går det inte att bevisa vem som avlidit först får ingen av dem arva varandra, vilket kan få betydelse för efter arv.

Ärvdabalken 1 kap. 1–2 §§

5.4.2 Förlorad rätt att ta emot arv och testamente

Den som uppsåtligen dödat någon förlorar rätten att ta emot arv av denne. Detta kallas att arvsrätten förverkas, och övriga arvingar ärver då som om den som förverkat arvsrätten inte är livet. Om ett barn mördar sin förälder får barnet alltså inte arva, utan arvet går i förekommande fall som helhet till mördarens barnbarn, den dödes andra barn, barnbarn och så vidare.

Ärvdabalken 15 kap.

5.4.3 Preskription av arv och testamente

Om en arvinge inte ger sig till känna kan arvsrätten gå förlorad (preskriberas). Detta sker enligt huvudregeln tio år efter dödsfallet. Om en kallelse till bouppteckningen har skickats till okända arvingar ska dessa dock ge sig till känna inom högst fem år. Den som hävdar arvsrätt på grund av faderskap som tidigare varit okänt ska göra detta redan inom tre månader. Preskriberas en arvsrätt så ska arvet fördelas mellan de övriga arvingarna som om arvingen inte levde.

Ärvdabalken 15 kap.

5.4.4 Klandra testamente

Om det finns ett testamente ska samtliga arvingar få reda på det efter testatorns död och delges innehållet. Detta gäller både de som förlorar arv på grund av testamentet och de som tack vare testamentet får arva. En arvinge som anser att ett testamente är felaktigt och helt ogiltigt måste påpeka detta inom sex månader från det att denne fick ta del av det. Detta kallas att göra en klandertalan av testamente. En arvinge som vill göra en annan tolkning av testamentet ska väcka talan om detta innan preskriptionstiden går ut.

Ärvdabalken 14 kap.

5.4.5 Avsägelse och avstående av arv

En arvinge kan avsäga sig ett framtida arv. Avsägelse innebär som huvudregel att varken arvingen själv eller dennes arvingar i rakt nedstigande led ärver något, men arvingen kan också uttrycka att avsägelsen innebär att arvet istället går vidare till nästa arvinge. Detta kan vara aktuellt om arvingen redan fått motsvarande egendom eller om ett barn har brutit relationen med sin förälder. För att en sådan avsägelse ska vara bindande ska den göras skriftligen till arvlåtaren. Det kan till exempel göras genom att arvingen skriftligen godkänner ett testamente som arvlåtaren skrivit med innebörden att arvingen inte får ärva något. Om arvsavsägelsen görs av ett barn till arvlåtaren har barnet dock i vissa fall ändå rätt att få ut sin laglott om det inte fått den tidigare. Minderåriga kan inte avsäga sig sitt arv.

Ärvdabalken 17 kap. 2 §

Avsägelse av arv ska skiljas från avstående av arv som innebär att en arvinge avstår från hela eller delar av arvet till förmån för sina arvingar i rakt nedstigande led. Detta var förut ett vanligt förekommande sätt att minska arvsskatten innan den avskaffades 2005. En arvinge som är barn till den avlidne men inte till dennes sambo eller make (styvbarn) kan också avstå sitt arv fram till dess att maken eller sambon också dör och i stället få sitt arv samtidigt med halvsyskon eller andra efterarvingar. Arvingen som avstår bör i denna situation vara noga med att klargöra att det inte är fråga om ett fullständigt avsägande utan enbart en fördröjning tills vidare.

5.5 Genomföra arvskifte

5.5.1 Dödsboet

Personer som genom testamente eller arvsordningen är arvsberättigade efter den döde kallas dödsbodelägare. Det är dessa som fram till dess att arvet delats upp tar hand om (förvaltar) den dödes egendom. Innan arvet delats upp är det dock inte dessa personer som äger den dödes egendom, det gör dödsboet efter den avlidne. Dödsbodelägarna måste vara överens om hur egendomen ska hanteras om det inte gäller beslut som måste tas omedelbart, till exempel att betala räkningar. Är delägarna inte kapabla att komma överens kan domstol utse en boutredningsperson som då tar hand om förvaltningen i stället. Testatorn kan också själv utse en person som ska sköta dödsboet, en testamentsexekutor, och denne har då samma befogenheter som en boutredningsperson.

Ärvdabalken 18–19 kap.

5.5.2 Bouppteckning

Den eller de som har hand om dödsboets egendom ska utse två personer till att vara så kallade goda män, och dessa har till uppgift att inom tre månader från dödsfallet sammankalla samtliga dödsbodelägare till ett möte. På detta möte ska den dödes tillgångar och skulder gås igenom och skrivas upp i en bouppteckning som sedan ligger till grund för beräkningen av varje arvinges andel i kvarlåtenskapen. Detta kan också göras på distans om dödsbodelägarna skriftligen intygar att de blivit kallade men avstått. Bouppteckningen ska sedan registreras hos Skatteverket.

Ärvdabalken 20 kap.

5.5.3 Arvskifte

Innan arvet slutligen delas upp ska den dödes skulder regleras genom att skulderna antingen betalas eller tas över av någon annan. Om den döde varit gift eller sambo ska även bodelning göras (se Bodelning vid dödsfall i avsnitt 2.8 respektive 3.8). Har den döde varit gift och sedan gift om sig eller blivit sambo ska efterarvet för den tidigare maken regleras innan sådan bodelning görs, se ovan.

Ärvdabalken 21 och 23 kap.

Om det finns testamente med specifik egendom eller penningssumma (legat) ska dessa delas ut först. Sedan delas resten av kvarlåtenskapen mellan de övriga arvingarna. När det har bestämts hur stor del varje släktgren ska få behöver arvingarna (det vill säga dödsbodelägarna) komma överens om vem som ska ha vilken egendom. Detta kallas lottläggning. När arvet slutligen delats upp ska processen avslutas med ett skriftligt avtal mellan dödsbodelägarna där uppdelningen framgår. Avtalet kallas arvskifte.

Ärvdabalken 22 kap.

Om arvingarna inte kommer överens om hur mycket var och en ska få kan var och en av dem begära att tingsrätten utser en skiftesperson som då i stället gör uppdelningen. Skiftespersonen har liknande befogenheter som en bodelningsförrättare vid skilsmässa eller separation mellan sambor. Den arvinge som inte är nöjd med hur skiftespersonen fördelar arvet kan föra talan om detta i domstol, som då slutligen avgör frågan. Om arvingarna är överens om fördelningen men inte vem som ska ha specifik egendom så får varje arvinge en andel i denna egendom. Delägarna kommer då att äga egendomen tillsammans i enlighet med samägandelagens regler.

Ärvdabalken 23 kap.

5.6 Begravning

5.6.1 Ansvar och kostnader

Det är regeringen som bestämmer vem som är ansvarig för begravningsverksamheten på varje ort. För närvarande är det Svenska kyrkan eller kommunen. Dessa är skyldiga att utan kostnad tillhandahålla bland annat

- lokal för begravningsceremoni utan religiösa symboler
- kremering
- gravsättning
- gravplats på allmän begravningsplats i 25 år.

Begravningslagen 9 kap.

Ovan nämnda tjänster bekostas genom begravningsavgiften som är en del av inkomstskatten. Övriga kostnader för begravningen betalar dödsboet efter den avlidne. Om dödsboet inte har medel till detta kan socialtjänsten gå in och täcka dessa. I vissa försäkringar ingår också begravningshjälp.

Begravningslagen 5 kap. 2 §

Det finns begravningsombud i varje län som ska tillvarata anhörigas intresse och som kan svara på frågor om begravningen. Dessa är tillgängliga för alla utom medlemmar i Svenska kyrkan. Dessutom finns begravningsbyråer och andra serviceföretag som kan anlitas för att hjälpa till med begraving. Anhöriga till en avliden person har ingen skyldighet att ta ansvar för en begraving. Om ingen anhörig eller trossamfund ordnar begraving är det kommunens ansvar att göra det.

5.6.2 Form för begraving

Begravningslagen innehåller regler för hur kremering, gravsättning i jorden och spridning av aska ska gå till. Däremot saknas regler för begravningsceremoni, minnesstund och liknande. Sådan kan utformas fritt efter de anhörigas och/eller den avlidnes önskemål. En vanlig fråga handlar om ifall aska får spridas på annan plats än begravningsplatser. För detta krävs länsstyrelsens godkännande. Enklast är att få tillstånd för att sprida aska till havs eller i fjällen.

Begravningslagen 10 kap.

5.6.3 Tvistlösning

Anhöriga till en avliden person har ibland olika viljor eller olika uppfattningar om hur den avlidne skulle ha önskat sin begraving. Detta kan ha sin grund i att de anhöriga har olika religion eller livsåskådning. Det händer även att föräldrar eller andra anhöriga inte erkänner sitt barns val av partner eller andra

närstående, till exempel om relationerna inte följer traditionella samhälls-
normer. I vissa fall har den avlidne inte ens varit öppen med sin eller sina
partner. Begravningslagen har därför regler för denna typ av tvistlösning. Om
de anhöriga inte kan enas om kremering eller jordbegravning kan var och en av
dem be den som är ansvarig för begravningsverksamheten att medla mellan
dem för att komma fram till en lösning. Som en sista utväg har länsstyrelsen rätt
att besluta vem av de efterlevande som får bestämma över begravningen.
Länsstyrelsen ska vid ett sådant beslut beakta sådana önskemål den avlidne
själv kan ha haft samt ta hänsyn till parternas personliga förhållande till den
avlidne. I fråga om parternas personliga förhållande är det främst samlevnad,
släktskap eller annan nära anknytning som ska ges betydelse. Utöver det är det
inte fastslaget vilka efterlevande som väger tyngst. Länsstyrelsen ska inte ta
beslut efter vilka relationer som vanligen eller enligt samhällsnormer brukar
anses vara viktiga, utan varje fall ska bedömas för sig.

Begravningslagen 5 kap. 3–4 §§

Del 2

Få barn och erkännas som förälder

Olika aspekter av föräldraskap

Föräldraskap kan se väldigt olika ut. En del får barn utan att ha planerat det, andra försöker i årtal utan att lyckas bli föräldrar. Vissa vill inte bli föräldrar och för andra är det självklart att skaffa barn. Vissa vill bli förälder på egen hand, andra tillsammans med en partner, vissa med en vän och andra med flera andra personer med olika grad av aktivt föräldraansvar. En del längtar efter att bli biologisk eller genetisk förälder, för andra är det sociala föräldraskapet viktigast. För många är det inte alls säkert att de kan bli förälder över huvud taget och då kan olika former av hjälp behövas med detta. Det kan handla om medicinska svårigheter eller funktionsnedsättning kring fertilitet eller förmåga att bära barn. Det kan också bero på relationsstatus, till exempel att en person är ensamstående eller har ett samkönat förhållande.

Begreppet förälder har ingen definition i lagtexten och många av oss reflekterar förmodligen inte heller över det i någon större utsträckning. De rättsliga huvudreglerna utgår i dag från att föräldraskapet är givet. Den kvinna som föder ett barn anses vara moder och hennes make eller den man som varit upphov till spermier anses vara fader. Dessa två anses även ha det sociala föräldraansvaret. I många fall är det dock inte så enkelt, relationer mellan barn och föräldrar kan se olika ut. Det finns därför behov av att kunna sortera mellan olika aspekter av föräldraskap. Det går att särskilja huvudsakligen fyra aspekter: det biologiska, det genetiska, det sociala och det rättsliga föräldraskapet. Dessa olika aspekter av föräldraskap kan hänga ihop och vara kombinerade, men de kan också vara skilda från varandra.

Biologisk och genetisk förälder

I vardagstal skiljer vi ofta inte mellan biologisk och genetisk förälder. Det finns dock skillnader mellan begreppen. Den person som har varit gravid och föder ett barn benämns biologisk moder, eller biologisk förälder. Den som har gett upphov till ett ägg till ett barn benämns däremot genetisk moder, eller genetisk förälder. I många fall blir en kvinna gravid med sina egna ägg och är därmed både biologisk och genetisk moder. Vid äggdonation är det dock två olika personer. Barnet föds då av den biologiska modern och bär den genetiska moderns arvsanlag.

Motsvarande tudelning mellan biologiskt och genetiskt föräldraskap finns inte på fadersidan. Den person vars spermier befruktat ägget benämns genetisk fader, eller genetisk förälder. Barnet bär den genetiska faderns arvsanlag och det finns egentligen ingen annan biologisk koppling till barnet. Barnet kan ha kommit till genom såväl samlag som assisterad befruktning. Därför används inte begreppet biologisk fader, förutom i vardagstal. I många fall har den genetiska fadern en parrelation med modern, men så är inte alltid fallet. Vid spermadonation är det en annan person än moderns partner som är genetisk

fader. Ofta avser kvinnans partner också att ta hand om barnet. Skillnaden mellan spermadonation och insemination med den blivande faderns spermier handlar alltså framförallt om sociala aspekter.

För transpersoner eller intersexpersoner som blir föräldrar behöver begreppen nyanseras ytterligare. En transman (person som ändrat juridisk könstillhörighet från kvinna till man) som har behållit sin reproduktiva förmåga kan föda barn och ge upphov till ägg. Transmän kan alltså ha fysiologiska förutsättningarna för att bli både biologisk och genetisk förälder. En transkvinna (person som ändrat juridisk könstillhörighet från man till kvinna) kan vara upphov till spermier och därigenom bli genetisk förälder. Det pågår rättsprocesser avseende om transman som föder barn ska folkbokföras som moder eller fader, och om transkvinnor vars spermier ger upphov till barn ska folkbokföras som fader eller moder. I den här boken använder vi i dessa situationer begreppet biologisk förälder för den som föder ett barn och genetisk förälder för den som är upphov till ägg eller spermier (se mer i avsnitt 1.7 Språkliga begrepp).

Social förälder

Den som tar det sociala föräldraansvaret för ett barn benämns social förälder. Begreppet social förälder används av vissa endast för föräldrar som inte har biologisk eller genetisk koppling till ett barn. Vi får dock fram fler nyanser när vi ser att socialt föräldraskap ibland sammanfaller med biologi och genetik, och ibland skiljer sig åt. Det finns flera olika grunder till socialt föräldraskap. Socialt föräldraskap kan grundas redan i en avsikt innan ett barns födelse eller växa fram senare i barnets liv. Barnet kan vara en social förälders genetiska eller biologiska barn, ha tillkommit genom sperma- eller äggdonation, kommit utav flera personers vilja att bli föräldrar tillsammans, vara en partners barn, ha adopterats eller ha kommit till genom surrogatmödraskap med mera. Socialt ansvar för barn kan också utövas på många olika sätt. Det kan handla om vardaglig omvårdnad, långsiktigt ansvar för barnets personliga förhållanden och även ekonomiskt ansvar för ett barns försörjning. En person kan ta hela det primära föräldraansvaret ensam eller dela det med en eller flera andra föräldrar. Socialt föräldraskap kan också handla om att ta ett kompletterande ansvar som familjehemsförälder eller medförälder. Dessutom kan barn ha andra betydelsefulla vuxna runt sig som tar olika grader av ansvar utan att de därför ses som föräldrar, till exempel vänner och mor- eller farföräldrar.

Rättslig förälder

Den som fastställs som fader, moder eller förälder enligt föräldrabalken benämns rättslig förälder. Lagreglerna för vem som fastställs som förälder beror på flera faktorer, bland annat föräldrarnas kön, deras relation och hur barnet

har kommit till. Den svenska lagstiftningen erkänner heller inte fler än två rättsliga föräldrar. I vissa situationer är det en och samma process att få barn, ta socialt föräldransvar och fastställas som rättslig förälder. Lagstiftningen är upplagd så att när det sociala och biologiska/genetiska föräldraskapet sammanfaller så fastställs som huvudregel dessa föräldrar även rättsligt. Det finns dock ingen given koppling eller kronologi mellan de olika aspekterna av föräldraskap. Till exempel kan en kvinna och en man bli gravida (biologiskt och genetiskt föräldraskap) där modern vill ta hand om barnet men inte fadern (socialt föräldraskap). Moderskapet fastställs då rättsligt i och med att barnet föds och faderskapet kan fastställas genom dom (rättsligt föräldraskap). Fadern kan då tvingas bland annat att betala underhållsbidrag (socialt föräldraskap). Ett annat exempel är att en gift kvinna får barn med en man hon inte är gift med men döljer detta för sin make. Då fastställs moderskapet utifrån att hon är biologisk förälder medan faderskapet för hennes man fastställs trots att han inte är genetisk förälder. Däremot kan han ta rollen som social förälder. Ett tredje exempel är att det skapas sociala föräldraband mellan ett barn och en partner till föräldern (även kallat styvförälder). Då kan styvföräldern närståendeadoptera barnet och blir rättslig förälder. Ett fjärde exempel är internationell adoption där en person först godkänns av socialnämnden som potentiell adoptivförälder, därefter sammanförs med ett barn och binder sociala föräldraskapsband. Adoptionen slås sedan fast i domstol. Ett femte exempel är att två personer gifter sig för att sedan bli gravida med hjälp av spermadonator inom svensk sjukvård. Då har makarna en gemensam intention att bli sociala föräldrar. Den som föder barnet fastställs rättsligt utifrån det biologiska föräldraskapet medan den andra maken fastställs enbart utifrån det sociala föräldraskapet, utan genetisk koppling till barnet. Spermadonatorn som är genetisk fader fastställs däremot inte. Ett sjätte exempel är ett par med två kvinnor som genomför spermadonation med hemmainsemination. Då fastställs den biologiska modern och spermadonatorn som rättsliga föräldrar. Den icke-biologiska moderns intentioner att bli social förälder får ingen rättslig verkan. Hon kan däremot ta över det rättsliga föräldraskapet av spermadonatorn genom adoption. Ett sjunde exempel är surrogatmödraskap med de tilltänkta föräldrarnas ägg och spermier. Då fastställs surrogatmoder rättsligt utifrån att hon är den biologiska modern. Hon är däremot inte genetisk förälder och avser inte heller att vara social förälder. Fadern fastställs rättsligt utifrån hans genetiska koppling till barnet. Den moder som är genetisk förälder och som avser att vara social förälder fastställs däremot inte rättsligt. Hon kan dock erkännas som rättslig förälder genom adoption. Många ytterligare scenarier är möjliga.

Till det rättsliga föräldraskapet knyts ett flertal rättsverkningar, bland annat vårdnad, umgänge och underhåll som vi kommer att gå igenom i bokens tredje del, samt arv som vi har gått igenom i bokens första del. Lagstiftningen erkänner endast ett fåtal rättsliga band mellan barn och icke-rättsliga föräldrar.

Lagreglerna för vem som fastställs som rättslig förälder har därigenom stor betydelse.

I föräldrabalkens första kapitel används begreppet förälder enbart när ett par med två kvinnor får barn genom spermadonation inom svensk sjukvård, i alla andra fall används antingen moder eller fader. Det är olyckligt eftersom begreppet förälder i de flesta sammanhang är ett öppet och könsneutralt begrepp, inklusive föräldrabalkens senare kapitel. I den här boken använder vi begreppet rättslig förälder som ett könsneutralt begrepp och skriver uttryckligen när det handlar om något annat (se mer i avsnitt 1.7 Språkliga begrepp).

Lagändringar kring föräldraskap

Det har skett stora förändringar i samhällsattityderna och lagstiftningen kring vilka som ska ha möjlighet att få barn och erkännas som föräldrar. Adoption och andra former av socialt ansvarstagande för icke-genetiska barn har förekommit länge. Den första lagstiftningen för adoption kom 1917 och lagreglerna fördes vidare i föräldrabalken när den tillkom 1949. I samband med att internationella adoptioner ökat har det tillkommit ytterligare reglering, bland annat flera internationella konventioner. Från 1930-talet och framåt genomfördes tvångssteriliseringar i stor omfattning utifrån föreställningar om att människor med vissa arvsanlag, sociala beteenden eller medicinska faktorer inte skulle vara lämpliga att bli föräldrar. Sådan tvångssterilisering förbjöds i lag 1975. Tvångssterilisering i samband med ändring av juridisk könstillhörighet avskaffades dock först 2013.

Sverige anslöt sig 1990 till FN:s konvention om barnets rättigheter, ofta kallad barnkonventionen. Det innebär att Sverige bland annat åtagit sig att sätta barnets bästa i främsta rummet när det gäller alla beslut som rör barn. Principen har inte kommit till tydligt uttryck för ofödda barn i de lagar som rör hjälp att få barn eller att fastställas som förälder, på det sätt som det uttrycks kring födda barns rättigheter. Tanken om barnets bästa kan ändå skönjas i de lämplighetsprövningar som krävs för att få assisterad befruktning eller för att få adoptera barn. Det handlar dock lika mycket om en prövning av om de blivande föräldrarna anses lämpliga i samhällets ögon.

Den tekniska utvecklingen kring fertilitetshjälp har under de senaste decennierna gjort att många personer som inte tidigare kunnat få biologiska barn nu har möjlighet till det. Lagstiftningen har också förändrats efter hand i spåren av detta. År 1984 stiftades lagen om insemination och spermadonation, 1988 lagen om befruktning utanför kroppen och 2001 blev äggdonation tillåtet. Dessa bestämmelser sammanfördes i den nya lagen om genetisk integritet 2006. Parallellt med detta har reglerna om vilka som ska fastställas som rättsliga föräldrar förändrats i föräldrabalken.

Det har även skett stora förändringar i samhällssynen på föräldraskap för bisexuella och homosexuella personer. Juridiskt föregicks detta av erkännande av samkönade par genom att inkludera dem i en egen sambolag 1987, partnerskapslagen 1994 och sedan det könsneutrala äktenskapet 2009. När det gäller föräldraskap fick samkönade par möjlighet att adoptera 2003. Detta har fortfarande främst betydelse vid närståendeoption eftersom internationella adoptioner inte förmedlas till samkönade par i dagsläget. År 2005 fick par med två kvinnor möjlighet till insemination och spermadonation. Reglerna för olikkönade och samkönade par skiljer sig dock fortfarande på flera punkter. En statlig utredning föreslog 2007 att man skulle ta bort dessa skillnader men det har ännu inte lett till förändrad lagstiftning.

SOU 2007:3 Föräldraskap vid assisterad befruktning

Ändring av juridisk könstillhörighet var länge bunden till krav på sterilisering. Kammarrätten i Stockholm förklarade i en dom i december 2012 att detta krav stred mot Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna. Domen vann laga kraft i januari 2013 och därmed var tvångssteriliseringen avskaffad. Steriliseringskravet togs sedan bort ur lagtexten i juli 2013. Sterilisering i samband med förändring av juridisk könstillhörighet kan dock fortfarande genomföras på frivillig väg. Transmän kan i dag föda barn och ge upphov till ägg, medan transkvinnor kan ge upphov till spermier. I förarbetet till lagändringen konstaterades det att dagens lagstiftning inte är anpassad till att personer som ändrat könstillhörighet blir föräldrar. Lagstiftaren menade dock att de flesta reglerna kunde tillämpas analogt och vikten av ett snabbt avskaffande av steriliseringskravet ansågs vara prioriterat. Det är inte självklart i vilka situationer lagreglerna ska tillämpas analogt med en persons juridiska könstillhörighet och i vilka de ska tillämpas analogt med de fysiologiska förutsättningarna att bli förälder. Det innebär att tillämpningen av reglerna för att få hjälp med assisterad befruktning efter ändrad könstillhörighet i vissa delar fortfarande är osäker.

Kammarrätten i Stockholm dom den 19 december 2012 (mål nr 1968-12)

Regeringens proposition 2012/13:107 Upphävande av kravet på sterilisering för ändrad könstillhörighet, s. 19 f.

Riksdagen beslutade 2012 att regeringen skulle ta fram lagförslag om rätt till assisterad befruktning för ensamstående kvinnor. Regeringen tillsatte 2013 en utredning angående flera aspekter av utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet. Utredningen har lämnat förslag om assisterad befruktning för ensamstående kvinnor och regeringen har lagt en lagrådsremiss. Lagförslagen föreslås träda i kraft den 1 april 2016. Utredningen ska även ta ställning till samtidig ägg- och spermadonation där ingen i det tilltänkta föräldraparet har genetisk koppling till barnet. Utredningen ska dessutom ta ställning till om altruistiskt surrogatmödraskap ska regleras i Sverige och om det krävs

reglering för barn som tillkommit genom surrogatmödraskap utomlands. Slutligen ska utredningen ta ställning till om det behövs förändrade regler i och med att steriliseringskravet vid ändring av könstillhörighet har tagits bort. Det är alltså många frågor om lagstiftningen för att få barn och erkännas som förälder som nu ligger i denna utredning. År 2015 beslutade också riksdagen att regeringen bör undersöka de nuvarande reglerna för att fastställa faderskap för barn till ogifta och se om det behövs förändringar, till exempel faderskapspresumtion för sambor.

Dir. 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet

SOU 2014:29 Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Lagrådsremiss Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Riksdagens betänkande 2014/15:CU6 Familjerätt

6

Hjälp att få barn

6.1 Inledning till assisterad befruktning

6.1.1 Olika sätt för hjälp med att få barn

Det finns flera olika former av hjälp att få för personer som är ofrivilligt barnlösa. Här följer förklaringar på olika aspekter och definitioner av begrepp som används i denna bok. Genomgång av lagreglerna kopplat till de olika aspekterna följer senare. Vilka lösningar som kan bli aktuella och vilken hjälp lagen tillåter beror på flera faktorer. Kapitlet handlar om att bli biologisk eller genetisk förälder. Adoption behandlas i ett eget kapitel.

Fertilitetsbehandling innebär olika sorters hjälp som underlättar möjligheter att bli gravid, till exempel hormonstimulering och kirurgi samt livmoders-transplantation.

Assisterad befruktning innebär hjälp att bli gravid på andra sätt än genom samlag, det vill säga ett samlingsnamn för insemination och befruktning utanför kroppen.

Insemination innebär införsel av spermier i livmoder. Det kan handla om spermier som kommer från en tilltänkt fader eller av en spermadonator. Insemination kan genomföras både med hjälp av professionell vård och genom heminsemination i egen regi.

Befruktning utanför kroppen innebär att ägg befruktas med spermier utanför kroppen och att det befruktade ägget sedan förs in i livmoder. Detta kallas även *in vitro-fertilisering (IVF)* eller *provrörsbefruktning*. Ägget kan komma från en tilltänkt moder eller från en äggdonator. Spermier kan komma från en tilltänkt fader eller från en spermadonator. Befruktning utanför kroppen kräver professionell vård.

Spermadonation innebär att en donator ger spermier utan avsikt att bli social förälder. Den eller de som tar emot spermadonationen kan vara av olika konstellationer. Spermadonation kan genomföras genom insemination eller genom befruktning utanför kroppen.

Äggdonation innebär att en donator ger ägg utan avsikt att bli social förälder. Även här kan den eller de som tar emot äggdonationen vara av olika konstellationer. Ägget befruktas utanför kroppen.

Samtidig ägg- och spermadonation innebär att ett par samtidigt tar emot både sperma- och äggdonation. Detta kallas även embryodonation men medicinskt sett är det samma process som vid endast äggdonation. Skillnaden är att spermerna kommer från en donator i stället för från en tilltänkt fader.

Surrogatmödraskap innebär att en person blir gravid i syfte att efter födseln överlämna barnet till en eller flera tilltänkta föräldrar. Detta kallas även assisterat moderskap och värdgraviditet. Den eller de tilltänkta föräldrarna kan vara av olika konstellationer. Spermerna kan komma från en tilltänkt fader eller från en spermadonator. Ägget kan vara surrogatmoderns, komma från en tilltänkt moder eller från en äggdonator. Befruktningen kan genomföras genom insemination eller genom befruktning utanför kroppen.

Tillgången till de olika sätten att få hjälp med att få barn är lagreglerad på flera sätt. I detta kapitel redovisas lagregler för olika situationer och för olika konstellationer. Det finns separata lagkapitel för insemination och befruktning utanför kroppen men de största skillnaderna gäller egentligen assisterad befruktning med ett pars egna ägg och spermier i jämförelse med äggdonation eller spermadonation. Vi behandlar därför ofta reglerna för insemination och befruktning utanför kroppen parallellt. Detta kapitel redogör också för vad som gäller för sperma- och äggdonation utanför svensk sjukvård samt surrogatmödraskap. Reglerna för assisterad befruktning inom svensk sjukvård är sammanlänkade med reglerna för fastställande av föräldraskap. Huvudregeln är att de som tillåts få hjälp med att få barn på detta sätt också ska bli barnets rättsliga föräldrar. Utanför svensk sjukvård gäller delvis andra regler (se mer om detta i avsnitt 7.5).

6.1.2 Huvudreglerna omfattar framför allt olikkönade par med tillräcklig fertilitetsfunktion

Den uttalade utgångspunkten för lagstiftningen för att få barn är att föräldrar klarar av detta på egen hand utan hjälp. Lagen om genetisk integritet definierar till exempel insemination med att "föra in spermier i en kvinna på konstlad väg". Det innebär motsatsvis att samlag anses vara det naturliga tillvägagångssättet. Detta framgår även av att assisterad befruktning omfattas av undantagsregler när det gäller fastställande av föräldraskap. Det finns heller ingen lagstadgad rätt att få barn eller att bli förälder. Lagen reglerar bara vilka villkor som gäller för tillgång till assisterad befruktning i allmänhet. I det enskilda fallet bygger möjligheten att få assisterad befruktning även på samhällets resurser och

prioriteringar. Det händer att krav på att fler grupper ska få tillgång till assisterad befruktning möts med motargument att barn inte är en rättighet. Då blandas diskussionen om tillgång till assisterad befruktning i allmänhet ihop med diskussionen om likabehandling inom ramen för att samhället redan erbjuder assisterad befruktning.

Det är inte alla som får hjälp med assisterad befruktning. Samhället erbjuder hjälp att få barn till personer som bedöms vara lämpliga. Vid spermadonation och äggdonation ska de som vill bli föräldrar genomgå en lämplighetsprövning. Vid assisterad befruktning med ett olikkönat pars egna ägg och spermier krävs dock ingen lämplighetsprövning. Det kan ses som att de av lagstiftningen automatiskt definieras som lämpliga föräldrar. Det finns dessutom även regler för vilka familjekonstellationer som tillåts få hjälp med assisterad befruktning och vilka som inte får det. Utöver den individuella lämplighetsprövningen ställer alltså lagstiftningen även krav på hur den kommande föräldrakonstellationen ska se ut. Det handlar bland annat om ifall den tilltänkte föräldern har någon att vara förälder med, vilken relation de tilltänkta föräldrarna har och om de har samma eller olika kön. Dessa krav kan ses som legaldefinitioner på vilka familjekonstellationer som är lämpliga att bli föräldrar. Man kan säga att lagstiftaren har sett till att ha både hängslen och livrem för att se till att endast lämpliga personer får hjälp att bli föräldrar. Innan en person kan bli aktuell för lämplighetsprövning över huvud taget måste hen först visa att hen tillhör en godkänd familjekonstellation.

Ett första krav för att få hjälp med att få barn är att det är två personer som vill bli föräldrar. Svensk sjukvård får endast erbjuda assisterad befruktning till par. Assisterad befruktning får därmed inte erbjudas ensamstående eller en person som har en partner om inte partnern också vill bli förälder. Ensamstående kvinnor föreslås få ta emot spermadonation i Sverige. I förarbetet till lagförslaget beskrivs detta uttryckligen som ett undantag till huvudregeln att ett barn ska ha rätt till två föräldrar. Huvudregeln kommer alltså även fortsatt att vara två föräldrar. Lagen medger heller inte fler än två föräldrar. Detta exkluderar familjescenarier där fler än två personer avser att ha en föräldraroll, till exempel två kvinnor och en spermadonator som alla vill ha aktiv roll i barnets liv. Denna exkludering handlar dock mer om det rättsliga föräldraskapet. Två kvinnor kan i vissa fall tillåtas få hjälp att inseminera med en spermadonator de själva känner, men donatorn förväntas att inte vilja ha någon föräldraroll och kommer inte att fastställas som rättslig förälder.

Ett andra krav är att de två tilltänkta föräldrarna ska en parrelation, som ska vara reglerad antingen genom att de är gifta eller sambor. Denna huvudregel gäller i alla situationer och har inte några undantag. Vissa landsting har dessutom ytterligare regler om att parrelationen ska ha varat i viss tid. Två sörbor och två vänner eller personer med annan icke-romantisk relation exkluderas ur lagstiftningen och tillåts inte få hjälp, såvida de inte gifter sig. Det kan till exempel handla om par som separerat men som redan har barn och

tycker föräldrasamarbetet fungerar så bra att de vill ha fler barn tillsammans. Kravet på parrelation hindrar även två samkönade par att få barn tillsammans. Mannen som ska bli genetisk pappa och kvinnan som ska bli biologisk moder har parrelationer med sina respektive och inte med varandra. Det är även kravet på en parrelation som hindrar svensk vård från att hjälpa till med assisterad befruktning i surrogatmödraskapsarrangemang då surrogatmodern inte har någon parrelation till de tilltänkta föräldrarna.

Ett tredje krav är att det tilltänkta föräldraparet består av antingen en kvinna och en man eller av två kvinnor. Par med två män tillåts inte få tillgång till någon sorts assisterad befruktning. Enklast regler gäller för par med en kvinna och en man som använder egna ägg och spermier. Då krävs inte heller någon lämplighetsprövning. Detta trots att det medicinska ingreppet vid insemination inte skiljer sig från spermadonation, utan bara vem spermier kommer från och vem som ska fastställas som rättslig fader. På samma sätt är det medicinska ingreppet lika för befruktning utanför kroppen oavsett om paret använder egna ägg eller tar hjälp av äggdonator. De enkla reglerna kan ha att göra med att sådan assisterad befruktning ligger så nära normen heterosexuella par som får barn genom samlag. De tilltänkta föräldrarnas behov väger i denna situation också tyngre än det blivande barnets bästa i och med att det inte sker någon lämplighetsprövning av föräldrarna. Två kvinnor behöver däremot alltid genomgå lämplighetsprövning i samband med assisterad befruktning eftersom det alltid är ett krav för spermadonation. De har heller inte tillgång till äggdonation i och med att lagen förbjuder samtidig sperma- och äggdonation. Reglerna för fastställande av föräldraskap är också mer komplicerade för två kvinnor än en kvinna och en man som får barn genom spermadonation på samma sätt. Vissa landsting har dessutom olika regler för olikkönade och samkönade par, till exempel vad gäller kostnader och hur många försök som erbjuds.

Ett fjärde krav är att minst en av de blivande föräldrarna behöver ha tillräcklig fertilitetsförmåga att bli genetisk förälder. Det är nämligen inte tillåtet med samtidig ägg- och spermadonation. För par med en kvinna och en man betyder det att antingen måste mannen ha fungerande spermier eller kvinnan ha fungerande ägg. Eftersom det inte heller är tillåtet med surrogatmödraskap behöver kvinnan även ha förmåga att bära barn. Förbudet mot samtidig ägg- och spermadonation hindrar även två kvinnor att föra över ett ägg från den ena till den andra, eftersom de också behöver spermadonation. Det innebär att för par med två kvinnor måste åtminstone en av kvinnorna ha både fungerande ägg och förmåga att bära barn. Par där en av personerna har nedsatt fertilitetsförmåga kan alltså få hjälp att få barn men däremot inte par där båda har sådan funktionsnedsättning. Det hindrar även personer som genomgått sterilisering, till exempel i samband med ändring av juridisk könstillhörighet.

Det är inte längre ett krav att en blivande förälder ska ha en stabil och entydig könsidentitet och vara cisperson. Sedan tvångssteriliseringen avskaffades är det

möjligt att bli biologisk och genetisk förälder även efter ändrad juridisk könstillhörighet. Transpersoner och intersexpersoner som har ändrat juridisk könstillhörighet tillåts även att få hjälp med assisterad befruktning. Tydligare regler gäller dock för cispersoner med stabil och entydig könsidentitet. Lagstiftningen om assisterad befruktning har inte ändrats sedan tvångsteriliseringen upphörde. Lagen könsbestämmer till exempel den som ska ta emot assisterad befruktning som "kvinna". Transpersoner och intersexpersoner nämns inte och det råder inte full klarhet i hur lagen ska tolkas. Den rimliga tolkningen är dock att transpersoner och intersexpersoner omfattas av samma möjligheter till assisterad befruktning som cispersoner, utifrån sina fysiologiska förutsättningar att bli förälder.

För personer som inte tillåts få hjälp med assisterad befruktning enligt svensk lag finns det möjligheter att ordna det i egen regi genom heminsemination, med hjälp av vård i andra länder eller med hjälp av surrogatmoder. Det innebär dock i flera fall betydande kostnader. Som vi går igenom i kommande kapitel finns det även risk att de tilltänkta föräldrarna inte fastställs rättsligt. Detta kan innebära ytterligare kostnader för den juridiska processen. Möjligheten att få biologiska eller genetiska barn blir för normbrytande familjer därmed en klassfråga.

Sammanfattningsvis är lagstiftningens utgångspunkt att assisterad befruktning i sig är ett undantag till att få barn genom samlag. Om vi ser till lagens huvudregler för assisterad befruktning omfattar de ett scenario med en kvinna och en man med stabil och entydig könsidentitet som har en parrelation, reglerad genom äktenskap eller samboförhållande. Paret vill bli föräldrar i första hand med kvinnans egna ägg och mannens egna spermier trots att en av dem har nedsatt fertilitetsfunktion. I detta scenario har paret flera möjligheter att få hjälp med assisterad befruktning. Om de behöver ägg- eller spermadonation behöver de genomgå lämplighetsprövning. Fler regler än så behöver inte bli aktuella. Andra scenarier omfattas av undantagsregler. Det gäller par med två kvinnor och personer som ändrat juridisk könstillhörighet. Ytterligare scenarier är exkluderade från lagstiftningen. Det gäller fortfarande ensamstående kvinnor. Det gäller även två personer som inte har en romantisk parrelation, såvida de inte gifter sig. Det gäller också ensamstående män, par med två män och par där båda har nedsatt fertilitetsfunktion.

6.2 Vilka får utföra assisterad befruktning?

I Sverige får privata vårdgivare endast utföra fertilitetsbehandling som innebär assisterad befruktning och insemination för olikkönade par med mannens egna spermier. All annan assisterad befruktning får bara utföras på offentligt finansierade sjukhus, om inte Socialstyrelsen ger särskilt tillstånd till privat vårdinrättning. Det gäller insemination med spermadonation och alltid för befruktning utanför kroppen. För spermadonation eller äggdonation genom

befruktning utanför kroppen krävs dessutom att sjukhuset är ett universitets-sjukhus.

Lag om genetisk integritet 6 kap. 2 § och 7 kap. 4 §

Det är förbjudet att vanemässigt eller i vinstsyfte utföra assisterad befruktning utanför dessa lagregler. Det innebär att det är förbjudet att vid mer än enstaka tillfällen hjälpa till med heminsemination, förutom om det gäller olikkönade par som använder mannens egna spermier.

Lag om genetisk integritet 8 kap. 4 §

6.3 Fertilitetsbehandling och assisterad befruktning utan donation

6.3.1 Fertilitetsbehandling

Fertilitetsutredning och fertilitetsbehandling räknas inte som assisterad befruktning. Det saknas lagregler för sådan behandling och det finns därför inga hinder för att erbjuda detta till alla. Vissa offentligt finansierade sjukhus har dock valt att inte erbjuda sådan behandling till andra än dem som också får genomgå assisterad befruktning i svensk sjukvård. Andra landstingsanknutna sjukhus erbjuder fertilitetsbehandling till alla. Det kan alltså i praktiken vara svårt på vissa ställen att få fertilitetsvård, till exempel vid planerat surrogatmödraskap. Rådgivning kring fertilitet och liknande är alltså inte förbjudet att ge, men alla som vill ha den kan inte få den i landstingens regi.

6.3.2 Assisterad befruktning med egna spermier och ägg

Olikkönade par med en kvinna och en man som är gifta eller sambor kan få hjälp med både insemination och befruktning utanför kroppen om de använder egna spermier och ägg. Paret behöver inte genomgå någon lämplighetsprövning. Mannen ska ge sitt samtycke till inseminationen men det finns inget krav på att samtycket ska vara skriftligt. Insemination får även utföras av privat vårdgivare.

Lag om genetisk integritet 6 kap 1–3 §§ och 7 kap. 3–5 §§

Dessa regler bör omfatta även transpersoner och intersexpersoner som ändrat juridisk könstillhörighet som ingår i ett par som kan använda egna ägg och spermier. Det kan handla om spermier från en transkvinna och ägg från en ciskvinna. Det kan även handla om spermier från en cisman och ägg från en transman. Och slutligen spermier från en transkvinna och ägg från en transman. Reglerna omfattar även transpersoner och intersexpersoner som varken identifierar sig som kvinna eller man.

Jenny och Benny är vänner och vill få hjälp med att få barn

Jenny och Benny har en parrelation, längtar efter barn men blir inte gravida. De får hjälp med insemination av en fertilitetsklinik och får då barnet Sigurd. I samma veva separerar de men får föräldrasamarbetet att fungera bra. Efter några år vill de båda ha fler barn och att Sigurd får syskon. De bestämmer sig för att försöka bli föräldrar tillsammans igen. Den här gången säger fertilitetskliniken nej för att de inte längre är sambor. De försöker i stället med heminsemination men det ger inget resultat. Till slut gifter de sig för sakens skull. Då får de hjälp av fertilitetskliniken, blir gravida och föder barnet Sanna. De är nöjda med två barn och skiljer sig.

6.4 Sperma- och äggdonation inom svensk offentlig sjukvård

När assisterad befruktning även innebär sperma- eller äggdonation tillkommer ytterligare lagregler. Utöver dessa regler har även landstingen möjlighet till ytterligare villkor, vilka ser olika ut i olika delar i landet.

6.4.1 Förbud mot samtidig ägg- och spermadonation (embryodonation)

Ett par kan få ta emot antingen ägg- eller spermadonation. Samtidig ägg- och spermadonation (så kallad embryodonation) är inte tillåtet i Sverige. Det krävs alltså genetisk koppling mellan barnet och någon av de blivande föräldrarna. Regeringen har tillsatt en utredning som ska ta ställning till om samtidig ägg- och spermadonation ska tillåtas.

Lag om genetisk integritet 7 kap. 3 §

Dir. 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet

6.4.2 Parrelation och samtyckande partner

Den som ska ta emot donerade spermier eller ägg ska vara gift eller sambo. Partnern ska ge sitt skriftliga samtycke till den assisterade befruktningen, vilket också innebär att partnern kommer att fastställas som förälder. Detta samtycke kan återkallas fram till dess att befruktningen har skett och i sådana fall avbryts förfarandet.

Lag om genetisk integritet 6 kap. 1 § och 7 kap. 3 §

6.4.3 Olikkönade par, samkönade par, transpersoner och intersexpersoner

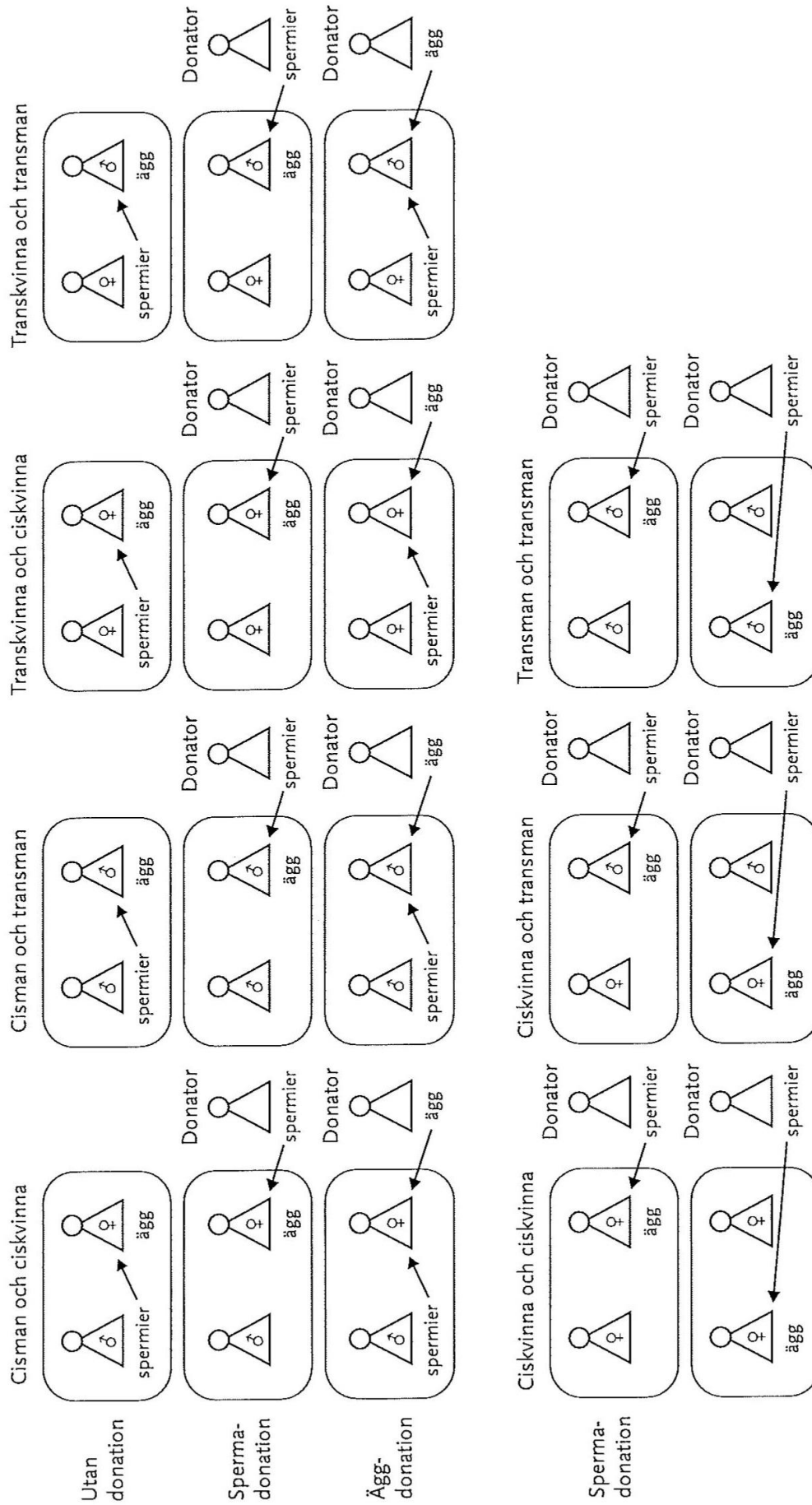
Både olikkönade par med en kvinna och en man och samkönade par bestående av två kvinnor tillåts att ta emot spermadonation inom den offentliga sjukvården enligt i princip samma villkor. I ett par med två kvinnor kan endera av kvinnorna ta emot spermadonation. I landsting som ger möjlighet till spermadonation för par som redan har barn kan även den andra kvinnan ta emot spermadonation. Om den kvinnan som tar emot spermadonation inte lyckas bli gravid tillåter vissa landsting möjlighet att föra över försök till den andra kvinnan. Par med två kvinnor får dock aldrig ta emot äggdonation eftersom samtidig ägg- och spermadonation är förbjudet. Reglerna för fastställelse av föräldraskap skiljer sig också mellan olikkönade och samkönade par (se kapitel 7).

Den som får ta emot sperma- och äggdonation benämns i lagen som kvinna men bör också omfatta en transman som ändrat juridisk könstillhörighet. En transman med intakt livmoder har därmed möjlighet att ta emot assisterad befruktning på samma villkor som kvinnor. Han kan därmed få ta emot donerade ägg om paret använder partners spermier, eller donerade spermier om paret använder hans ägg. Partnern benämns i lagen med könsneutrala termer och kan alltså vara man, kvinna, transperson eller intersexperson. Ett par med en ciskvinna och en transkvinna kan därmed få ta emot donerade ägg om de använder transkvinnans spermier, eller donerade spermier om de använder ciskvinnans ägg. Den som ändrar juridisk könstillhörighet får frysa in spermier eller ägg, vilket till exempel kan vara aktuellt vid frivillig sterilisering. Dessa kan senare användas genom assisterad befruktning. Reglerna omfattar även transpersoner och intersexpersoner som varken identifierar sig som kvinna eller man.

Vilka par kan få ägg- eller spermadonation?

Figur 6.1 är en schematisk illustration över vilka par som tillåts få ägg- eller spermadonation i Sverige. Den är framför allt till för läsare som är ovana vid föräldraskap för transpersoner, intersexpersoner och samkönade par. Den är uppställd så att de personer som är på samma rad befinner sig i samma situation även om deras könsidentitet skiljer sig åt.

Illustrationen är upplagd efter personer som har ändrat juridisk könstillhörighet och behållit livmoder och ägg respektive spermier. Transpersoner och intersexpersoner som har steriliserat sig och inte sparat könsceller omfattas av de situationer där en person inte använder spermier eller ägg. Personer som varken identifierar sig som kvinna eller man omfattas av alla situationer.



6.4.4 Lämplighetsprövning

Innan en ägg- eller spermadonation får ske ska en läkare pröva om detta är lämpligt. I lämplighetsprövningen ingår en medicinsk bedömning om sjukdomar kan överföras till barnet samt om de bägge tilltänkta föräldrarna kommer att kunna fungera som föräldrar under barnets hela uppväxt utifrån ålder, sjukdomar och funktionsnedsättning. I prövningen ingår också en psykologisk och social bedömning av om paret kommer att vara lämpliga som föräldrar. Här tas det bland annat hänsyn till om de har en stabil relation, om de är beredda att acceptera barnet som sitt eget och om de är beredda att berätta för barnet om dess ursprung. I denna del av bedömningen rekommenderas att en beteendevetare deltar, men det är läkare som tar det formella beslutet. Nekar läkare kan beslutet överprövas av Socialstyrelsen.

Lag om genetisk integritet 6 kap. 3 § och 7 kap. 5 §

SOSFS 2009:32 Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om användning av vävnader och celler i hälso- och sjukvården och vid klinisk forskning 4 kap. 11–13 §§

6.4.5 Landstingsregler

Landstingen har olika ytterligare villkor för assisterad befruktning. Skillnaderna handlar bland annat om antal försök och åldersgränser för den som ska bära barnet och för dennes partner. Vissa landsting har skilda åldersgränser för om partnern är man eller kvinna. En del landsting har också som regel att föräldrarna inte får ha gemensamma barn sedan tidigare, vilket innebär att de bara kan få hjälp med att få ett barn. Detta innebär för ett par bestående av två kvinnor att bara den ena kvinnan kan få hjälp med att bli gravid. I vissa landsting har samkönade par möjlighet att byta till den andra kvinnan om den första inte kan bli gravid, i andra inte. De olika landstingens regler har ändrats flertal gånger och det är inte möjligt att i denna bok redogöra för alla. Sveriges Kommuner och Landsting arbetar för att reglerna ska bli lika i hela landet.

Sveriges Kommuner och Landsting 2014, Assisterad befruktning

6.4.6 Sperma- och äggdonatorer

Sperma- och äggdonatorer ska genomgå utredning och godkännas av läkare. Denna prövning omfattar att donatorn inte har smittsamma sjukdomar, att donatorn har en mogen och insiktsfull inställning till donation samt att donatorn kommer att kunna hantera att barnet har rätt att få information om donatorn och kan komma att ta kontakt med donatorn. Det kan även vara aktuellt för transkvinnor att donera sperma och transmän att donera ägg. Donatorn ska sedan ge ett skriftligt samtycke till donation. Detta samtycke kan när som helst återkallas. Donatorn får viss ersättning.

Lag om genetisk integritet 6 kap. 4 § och 7 kap. 6 §

SOSFS 2009:30 Socialstyrelsens föreskrifter om donation och tillvaratagande av vävnader och celler 4 kap. 4 §

Om paret som ska ta emot donation önskar så får deras läkare försöka hitta en donator som har liknande ögon-, hud- och hårfärg samt kroppsbyggnad som den i paret som inte kommer att vara genetiskt förälder. Andra önskemål bör läkaren dock inte tillmötesgå. Ägg eller spermier från en donator bör inte användas så att donatorn ger upphov till fler än sex barn, och ägg eller spermier från en avliden donator får inte användas. Donation från någon som paret känner (närståendedonation) ska bara tillåtas i undantagsfall och läkaren måste i sådana fall förvissa sig om att donatorn vill donera av sin egen fria vilja och att både donatorn och paret kan hantera situationen.

6.4.7 Barns rätt till information om sin donator

Barn som tillkommit genom sperma- eller äggdonation har rätt att få information om donatorn när barnet "uppnått tillräcklig mognad", något som i allmänhet anses vara uppfyllt i de övre tonåren. Den information som får sparas är donatorns utseende, yrke och intressen samt familjeförhållanden. Informationen ska sparas i minst 70 år och är sekretessbelagd för alla utom för barnet självt. Barnens rätt till information har motiverats både utifrån psykologiska och praktiska behov, till exempel kring ärftliga sjukdomar. Rätten till information förutsätter att föräldrarna berättar för barnet om dess genetiska ursprung. Eftersom detta i praktiken ofta inte görs har socialnämnden en skyldighet att hjälpa personer som tror att de har tillkommit genom donation att söka information om detta.

Lag om genetisk integritet 6 kap. 4–5 §§ och 7 kap. 6–7 §§

SOSFS 2009:32 Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om användning av vävnader och celler i hälso- och sjukvården och vid klinisk forskning 5 kap. 2 §

Lisa möter sin donator

Lisas föräldrar berättar tidigt att hon kommit till genom en spermadonator. Hon är nyfiken och ställer många frågor men föräldrarna säger att de inte vet vem det är. Hon kommer att tänka på det igen när hon själv börjar fundera på att bli förälder. Socialnämnden hjälper henne då att ta fram journalerna om donatorn. Med hjälp av journalerna kontaktar hon donatorn och de tar en fika tillsammans.

6.5 Sperma- och äggdonation utanför svensk sjukvård

Spermadonation kan genomföras som heminsemination utan hjälp av sjukvård. Detta kan genomföras av många olika föräldrakonstellationer. Spermadonatorn kan känna de tilltänkta föräldrarna men det är också möjligt att se till att de tilltänkta föräldrarna och donatorerna är anonyma för varandra. Det finns även möjlighet att ta emot sperma- eller äggdonation genom privat vård i andra länder än Sverige. De tilltänkta föräldrarna får då bekosta vården själva. Sperma- och äggdonation är i flera länder dessutom tillåtet för fler typer av familjekonstellationer och situationer än i Sverige. Det gäller bland annat ensamstående kvinnor och samtidigt sperma- och äggdonation. I vissa länder är donatorerna kända och i vissa anonyma.

Det saknas lagregler i Sverige för heminsemination och för assisterad befruktning i andra länder. Det är därmed inte förbjudet. En konsekvens är dock att samordningen mellan lagen om genetisk integritet och föräldrabalken kring vem som blir rättslig förälder inte gäller. Detta ställer oftast inte till problem vid äggdonation och inte heller för par med en kvinna och en man som tar emot spermadonation. För övriga konstellationer som tar emot spermadonation ska däremot spermadonatorn fastställas som rättslig fader enligt svensk lag, i stället för den tilltänkta föräldern. Detta kan dock ändras genom adoption efter det att barnet har fötts. Överenskommelser mellan spermadonator och tilltänkta föräldrar om att i framtiden godkänna adoption är däremot inte giltiga. Detta innebär att både barnet, spermadonatorn och de tilltänkta föräldrarna utsätts för rättsliga risker (se mer i avsnitt 7.5 Föräldraskap vid assisterad befruktning utanför svensk sjukvård).

6.6 Surrogatmödraskap

Surrogatmödraskap innebär att en kvinna blir gravid med ett barn för att sedan överlämna det till den eller de personer som är de tilltänkta föräldrarna. Detta kallas även assisterat moderskap eller värdgraviditet. Personer som tar hjälp av en surrogatmoder är ofta personer som inte kan eller vill bära barn själva. Det kan till exempel vara ensamstående kvinnor eller män, olikkönade par, samkönade par med två män eller transpersoner och intersexpersoner som varit tvungna att sterilisera sig i samband med förändring av könstillhörighet.

Drivkraften att ta hjälp av surrogatmoder är ofta att få barn med genetisk koppling till sig själv. Därför används ofta de tilltänkta föräldrarnas spermier och/eller ägg. Det är dock även möjligt att använda både donerade ägg eller spermier. Det enklaste rent tekniskt sett är att använda surrogatmoderns ägg eftersom befruktning då kan ske genom enbart insemination. Många väljer dock för både surrogatmoderns och de tilltänkta föräldrarnas skull att hellre använda ägg från antingen en tilltänkt förälder eller äggdonator, vilket kräver befruktning utanför kroppen.

Surrogatmödraskap är inte förbjudet i Sverige men heller inte lagreglerat. Diskussionen om ifall surrogatmödraskap ska regleras i Sverige innehåller flera viktiga frågor. Det handlar bland annat om gränser för att tillåta individer att ta egna beslut, vilka familjekonstellationer som ska ges möjlighet att bli föräldrar, ifall det är försvarbart att tillåta en moder att på förhand lova att lämna bort ett barn som hon ska föda samt att surrogatmödraskap kan vara ett led i att kvinnor utnyttjas och kvinnokroppar ses som varor. En ytterligare fråga är hur barn som redan i dag tillkommer genom surrogatmödraskap ska ges rättsligt skydd, och även surrogatmodrar och tilltänkta föräldrar. Regeringen har tillsatt en utredning som både ska ta ställning till om altruistiskt surrogatmödraskap ska tillåtas i Sverige och om det behövs särskilda regler för barn som tillkommit genom surrogatmödraskap utomlands.

Gondouin. Tears for queers.

Ekis Ekman. Varat och varan : prostitution, surrogatmödraskap och den delade människan.

Dir. 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet

6.6.1 Surrogatmödraskap inom Sverige

Svensk sjukvård får inte hjälpa till med assisterad befruktning för surrogatmödraskap. Det finns dock inga förbud mot att surrogatmödraskap genomförs i Sverige genom heminsemination för att sedan överlämnas till den eller de tilltänkta föräldrarna. Även vid altruistiskt surrogatmödraskap som grundar sig i ideellt engagemang från surrogatmoderns sida kan det vara aktuellt med ersättning för förlorad inkomst och kostnader för försäkring med mera. Det finns dock inga möjligheter till juridiskt bindande överenskommelser kring detta, sådana överenskommelser kan endast vara moraliskt bindande. Bli surrogatmodern skadad, får kostnader eller inkomstförlust så kan hon inte kräva ersättning för detta med hjälp av domstol. Ansvaret vilar helt på de inblandade individerna. Surrogatmodern kommer också alltid att fastställas som rättslig moder. Detta kan på liknande sätt som vid assisterad befruktning utomlands ändras genom adoption efter det att barnet har fötts. Överenskommelser mellan surrogatmodern och de tilltänkta föräldrarna om att i framtiden godkänna adoption är inte giltiga. Detta innebär att både barnet, surrogatmodern och de tilltänkta föräldrarna utsätts för rättsliga risker under adoptionsprocessen (se mer i avsnitt 7.6 Föräldraskap vid surrogatmödraskap).

6.6.2 Surrogatmödraskap utomlands

Det finns inte heller något förbud mot att personer i Sverige genomför surrogatmödraskap utomlands. Surrogatmödraskap är tillåtet och reglerat i flera andra länder. Då finns lagregler som fastställer de tilltänkta föräldrarna som rättsliga föräldrar i stället för surrogatmodern. I andra länder är det möjligt

att genomföra surrogatmödraskap på grund av att lagstiftning kring frågan saknas. Surrogatmödraskap i andra länder genomförs både utifrån ideellt engagemang och utifrån ett intresse för ekonomisk ersättning från såväl surrogatmödrar och surrogatmödraförmedlingar. I flera länder genomförs kommersiell surrogatmödraförmedling i industriell skala. De svenska tilltänkta föräldrarna står många gånger i avsevärt ekonomiskt överläge gentemot surrogatmodern. Även surrogatförmedlingen kan vara i överläge gentemot surrogatmodern. Det saknas internationell reglering av dessa frågor, till skillnad från till exempel internationell adoption. De aktuella länderna kan dock ha regler som möjliggör ekonomiska överenskommelser som är rättsligt bindande i det landet. Reglerna varierar kraftigt i olika länder, vilket kräver god kännedom om det aktuella landets regler för att kunna förutsäga konsekvenserna av alla de situationer som kan uppkomma. Överenskommelser om ekonomisk ersättning kan även vara svåra att verkställa över landgränser. Bli surrogatmodern skadad eller om kostnader eller inkomstförlust uppstår så är det inte säkert att hon kan kräva ersättning av personer som befinner sig i Sverige. Olika länder har även olika regler för vad som gäller för att få föra ett barn ut ur det aktuella landet och till Sverige.

I Sverige kommer den som föder barnet alltid att anses vara dess rättsliga moder oavsett hur föräldraskapet regleras i det land där surrogatmödraskapet genomförs. Detta kan dock även i dessa situationer ändras genom adoption efter det att barnet har fötts, med de risker det innebär för barnet, surrogatmodern och de tilltänkta föräldrarna (se mer i avsnitt 7.6 Föräldraskap vid surrogatmödraskap).

6.7 Hjälp att inte få barn

6.7.1 Preventivmedel

Möjligheten att planera föräldraskap har avgörande betydelse för många människor. Detta är dock inte omgärdat av lagstiftning i särskilt hög grad. Tillgången till vissa preventivmedel kan vara receptbelagd. Unga flickor kan åtminstone från att de är 15 år få sådana utskrivna utan samtycke eller kännedom från vårdnadshavare. Att genomgå sterilisering och genomföra abort är dock lagreglerat.

Hälso- och sjukvårdens ansvarsnämnd (HSAN) 2542/02:A3. Beslut 2003-02-07

6.7.2 Sterilisering

Sterilisering innebär att ta bort fortplantningsförmågan genom ett kirurgiskt ingrepp. Detta kan göras på både män och kvinnor. Den som är över 25 år får själv bestämma sig för att sterilisera sig. Personer mellan 18 och 25 år behöver däremot ha tillstånd av Socialstyrelsen. Sådant tillstånd får ges i tre fall: om

personens arvsanlag kan medföra allvarlig ”psykisk störning” eller sjukdom för barnet, om det innebär medicinsk fara för personen att bli gravid och i samband med ändring av juridisk könstillhörighet. Kravet på tvångssterilisering i samband med ändring av juridisk könstillhörighet är avskaffat men kan fortfarande genomföras på frivillig väg.

Steriliseringslagen 3–4 §§

6.7.3 Abort

Den som är gravid får själv ta beslut att genomgå en abort till och med att fostret är 18 veckor. Socialstyrelsen kan dock neka abort om aborten skulle medföra fara för den gravida. En abort efter vecka 18 får endast genomföras om Socialstyrelsen ger sitt tillstånd till detta. Ett sådant tillstånd får lämnas om det finns mycket starka (synnerliga) skäl och fram till dess att fostret är livsdugligt (enligt praxis fram till den 22:a veckan). Om graviditeten innebär allvarlig fara för den gravidas liv eller hälsa får abort utföras även senare.

Abortlagen 1, 3, 4 och 6 §§

7

Fastställa föräldraskap

7.1 Inledning till fastställande av rättsligt föräldraskap

7.1.1 Barn har rätt till föräldrar

Föräldraskapet till ett barn ska som huvudregel alltid fastställas. Detta slås fast i barnkonventionen och följer också av föräldrabalkens regler. Lagstiftningen har som utgångspunkt att det är både socialt och psykologiskt viktigt att känna till sitt ursprung och att det är en rättighet för alla människor att få den informationen. Föräldraskap har även avgörande rättslig betydelse eftersom föräldraskap är knutet till en rad rättigheter och skyldigheter. Föräldrabalkens regler om fastställande av föräldraskap utgör därmed en knutpunkt för stora delar av familjerätten. Äktenskapsbalken har stor betydelse för fastställande av föräldraskap i och med faderskapspresumtionen. Sambolagen har också betydelse genom att gifta par och sambor får ta emot assisterad befruktning, vilket i sin tur innebär att de fastställs som föräldrar. Föräldrabalkens regler om vårdnad, umgänge och underhåll tar sin utgångspunkt i relationen mellan barnet och dess rättsligt fastställda föräldrar. Ett barn har så gott som inga rättigheter till andra vuxna än dess föräldrar. Barn–föräldra–relationen är även avgörande för arvsordningen eftersom arv fördelas enligt de släktled som fastställts rättsligt.

7.1.2 Flera faktorer avgör föräldraskap

Vem som är ett barns förälder kan vid en första anblick ses som något självklart, alla vet ju hur barn blir till. Föräldrabalken utgår ifrån grundprincipen att det rättsliga föräldraskapet ska vara överensstämmande med det biologiska, det genetiska och det sociala föräldraskapet. Juridiken kring fastställande av föräldraskap kan därför vid en första anblick ses som en enkel bevisfråga. DNA-teknik har också avsevärt ökat graden av säkerhet vid fastställande av genetiskt faderskap, vilket har förstärkt möjligheten att upprätthålla grundprincipen om överensstämmelse mellan genetiskt och rättsligt faderskap. När man tittar närmare på lagstiftningen så är det dock inte i alla situationer självklart vem som ska anses vara förälder. Den tekniska utvecklingen av assisterad befruktning och acceptansen för fler familjekonstellationer har breddat alternativen. Det rättsliga fastställandet av föräldraskap beror numera på ett flertal faktorer. De grundläggande faktorerna är biologisk eller genetisk koppling samt visad

intention att bli förälder. Sådan intention kan uttryckas på flera olika sätt och få rättslig verkan. Det kan handla om att ingå äktenskap, bekräfta faderskap eller föräldraskap och att ge samtycke till assisterad befruktning. Ytterligare villkor som påverkar vilka som fastställs som föräldrar är föräldrarnas kön och könsidentitet, föräldrarnas relationsform och könssammansättning, antal föräldrar samt hur befruktningen har gått till.

Huvudregeln för faderskap är faderskapspresumtion, vilket innebär att en man som är gift med en kvinna förutsätts (presumeras) vara fader till de barn hon föder. Mannen fastställs som fader utifrån att han genom giftermålet har visat en intention att bli förälder tillsammans med sin fru. Lagstiftningen utgår också ifrån att han är barnets genetiska fader. Inom ramen för äktenskap grundas alltså det rättsliga faderskapet på en kombination av socialt och genetiskt föräldraskap. Det finns även flera undantagsregler för faderskap, och lagstiftningen berör tre huvudsakliga scenarier: (1) fastställa en genetisk fader som vill vara förälder, (2) fastställa en genetisk fader som vill undgå föräldraskapet, (3) fastställa en icke-genetisk fader som vill vara förälder. En genetisk fader kan i det första scenariot fastställas rättsligt genom att visa intention att vilja vara förälder, antingen på förhand genom att ha ingått äktenskap eller i efterhand genom att underteckna faderskapsbekräftelse. Har ingen man visat intention att vara fader ska som huvudregel den genetiska fadern fastställas genom dom i enlighet med det andra scenariot. I samband med att spermadonation tilläts i Sverige 1984 infördes också lagstiftning där mannen i ett olikkönat par fastställs som rättslig fader utan att vara genetisk förälder. Mannen fastställs i stället utifrån att han har visat intention att bli förälder dels genom att samtycka till den assisterade befruktningen, dels med tillägg av antingen faderskapspresumtion, faderskapsbekräftelse eller dom. Spermadonatorn undgår samtidigt att bli rättslig fader. Det har sedan länge också funnits praktiska möjligheter att låta en icke-genetisk fader kvarstå som rättslig fader genom "felaktig" faderskapspresumtion oavsett om barnet kommit till genom assisterad befruktning eller samlag. Det innebär också att den genetiska fadern undgår rättsligt faderskap. Kommer det fram att en gift man inte är genetisk fader ska dock det rättsliga faderskapet ändras. Har barnet tillkommit genom assisterad befruktning som den gifta mannen har samtyckt till ska dock faderskapspresumtionen bestå.

När det gäller moderskap är regelverket enklare. Den som föder ett barn ska alltid fastställas som rättslig moder. Lagstiftningen för moderskap baseras alltså enbart på det biologiska föräldraskapet. Det genetiska och sociala föräldraskapet ges ingen rättslig betydelse. När äggdonation blev tillåtet i Sverige 2001 tillkom en lagregel som fastställer den som föder ett barn som rättslig moder även om hon inte är barnets genetiska moder. En surrogatmoder som avser att lämna ett barn till andra tilltänkta sociala föräldrar ska alltid fastställas som moder.

Samkönade par med två kvinnor tilläts ta emot spermadonation i Sverige 2005. Den icke-biologiska modern fastställs som förälder utan att vara genetisk förälder, på liknande sätt som vid faderskap vid spermadonation. Hon fastställs utifrån att ha visat intention att bli förälder genom att samtycka till assisterad befruktning inom svensk sjukvård, med tillägg av föräldraskapsbekräftelse eller dom. Även här undgår spermadonatorn att bli rättslig fader. Någon föräldraskapspresumtion för gifta samkönade par finns inte.

Vid heminsemination och spermadonation i utlandet skiljer sig reglerna för olikkönade par i jämförelse med andra konstellationer. När en kvinna och en man tar emot spermadonation utanför svensk sjukvård ska mannen fastställas som fader, och inte spermadonatorn. Dessa regler är bekväma för olikkönade par som skaffar spermadonation på egen hand. De kan genomföra rättssäker spermadonation även genom heminsemination och utomlands. Barnet har däremot ofta inte rätt till information om spermadonatorn och många gånger inte praktiska möjligheter till det heller. När två kvinnor gör samma sak ska däremot spermadonatorn fastställas som fader, och inte den icke-biologiska modern. Motsvarande gäller ensamstående kvinnor samt en kvinna och en man som varken är gifta eller sambor. I dessa situationer kan den förälder som inte fastställs rättsligt adoptera barnet men adoptionsprocessen är förknippat med rättsliga risker. Lagstiftningen för spermadonation utanför svensk sjukvård skiljer sig alltså i hög grad mellan olikkönade och samkönade par. I båda situationerna handlar det om att par blir med barn med spermier från en annan person än den biologiska moderns partner. Det enda som skiljer sig är vilket kön moderns partner har. Detta har uppmärksammats bland annat i en statlig utredning redan 2007. Utredningen föreslog att reglerna skulle ändras så att de var lika för både samkönade och olikkönade par. Förslaget har dock ännu inte lett till lagstiftning.

SOU 2007:3 Föräldraskap vid assisterad befruktning

Tvångssterilisering av transpersoner och intersexpersoner som ändrar juridisk könstillhörighet avskaffades 2013. Det råder dock ännu rättslig osäkerhet om i vilka situationer en förälder ska betecknas som fader eller moder samt när faderskapspresumtion ska tillämpas eller inte. Regeringen har 2013 tillsatt en utredning om utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet. Utredningen har 2014 gett ut ett delbetänkande om assisterad befruktning för ensamstående kvinnor och hur föräldraskap ska fastställas i dessa situationer. Enligt lagrådsremiss föreslås lagändringarna träda i kraft i april 2016. Utredningen ska även ta ställning till surrogatmödraskap och hur fastställande av föräldraskapet i så fall ska regleras. Utredningen ska också undersöka behov av förändringar av reglerna för fastställande av föräldraskap utifrån att tvångssteriliseringen har avskaffats samt för barn tillkomna genom surrogatmödraskap utomlands.

Direktiv 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet

SOU 2014:29 Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Lagrådsremiss Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

7.1.3 Huvudreglerna omfattar framför allt gifta olikkönade monogama föräldrapar som får barn genom samlag

Föräldrabalken utgår ifrån att det ska fastställas två föräldrar för ett barn. Socialnämnden har långtgående skyldighet att ta reda på information om två föräldrar för varje barn. Barn som har en ensam förälder ses som tydliga undantag av lagen. Fler än två föräldrar fastställs heller aldrig rättsligt. I konstellationer där tre eller fler personer tar föräldraansvar kan endast två av dem vara rättsliga föräldrar. Lagen exkluderar därmed barn med bonusföräldrar efter det att en förälder skaffat ny partner, utökade familjer med fler än två vuxna och två samkönade par som får barn med varandra. Föräldrabalken delar också upp personer i antingen förälder eller inte, utrymmet för mellanting och nyanser av olika grader av föräldraansvar är mycket litet. De rättsliga föräldrarna har allt ansvar och barn har nästan inga rättigheter till icke-rättsliga föräldrar. Detta exkluderar barn som har fler än två personer som vill ta någon form av föräldraansvar även om de inte är primärföräldrar. Det kan bland annat gälla ovanstående exempel med bonusföräldrar. Det kan också gälla samkönade par eller infertila olikkönade par som vill att en spermadonator eller surrogatmoder ska ha en roll i barnets liv.

Huvudreglerna för fastställande av föräldraskap grundar sig i romersk rätt. Modern är den som föder ett barn och fadern är hennes äkta make. Dessa principer har stått sig genom historien och utgör fortfarande lagens huvudregler. Huvudregeln för moderskap är inte ens nedskrivna utan tillämpas fortfarande genom denna oskrivna rättsprincip. Föräldrabalkens första paragraf handlar om faderskapspresumtion. Denna regel har många praktiska fördelar

för gifta olikkönade par. Genom att gifta sig med en kvinna lämnar en man på förhand faderskapsbekräftelse "carte blanche" till alla de barn hans fru föder. Regeln är framför allt praktisk för monogama par som endast har sex med varandra så att mannen säkert är genetisk fader. Den är även praktisk för par som vill framstå som monogama. Tidigare fick barn utom äktenskapet sämre rättsställning men det finns fortfarande kvar starka sociala sanktioner mot utomäktenskapliga barn. Om en gift kvinna får barn med en annan man än den hon är gift med kan det döljas relativt enkelt tack vare faderskapspresumtionen. I och med detta bidrar reglerna om faderskapspresumtion till att upprätthålla den monogama traditionen. Det innebär att lagstiftningen som främsta utgångspunkt för föräldrar har olikkönade gifta monogama par. I andra hand ska faderskap fastställas genom faderskapsbekräftelse. Denna undantagsregel omfattar alla olikkönade föräldrar som inte är gifta. Detta omfattar såväl sambor och andra parrelationer som vänner och kortvariga relationer. Innan en bekräftelse godkänns ska socialnämnden genomföra en faderskapsutredning. För sambor är denna utredning mycket kort och görs utifrån särskild blankett. Det innebär att de har möjlighet att ange en icke-genetisk fader. De behöver dock uttryckligen ljuga. Är modern inte sambo med fadern görs en längre utredning, som bland annat består av frågor om vilka män hon har haft sex med under den aktuella perioden. I tredje hand, om modern är ogift och ingen man frivilligt vill bekräfta faderskap, ska faderskap fastställas genom dom. Ju längre ett barns föräldrar befinner sig från en gift monogam parrelation, desto tydligare undantagsregler gäller. Huvudreglerna om fastställande av föräldraskap handlar dessutom om barn som tillkommit genom samlag, vilket innebär att den biologiska modern och den genetiska fadern fastställs som rättsliga föräldrar. Paragraferna om sperma- och äggdonation där en icke-genetisk fader eller moder kan fastställas rättsligt kommer sist i kapitlet.

Allra sist kommer regeln om par med två kvinnor som tar emot spermadonation. Par med två kvinnor särbehandlas dessutom gentemot par med en kvinna och en man. Detta trots att två kvinnor som tar emot spermadonation befinner sig i samma situation som ett olikkönat par; en av de tilltänkta föräldrarna kommer att vara icke-genetisk förälder. Den icke-biologiska modern betecknas inte som moder till barnet utan i stället som förälder. Detta har motiverats med att lagtekniska problem skulle kunna uppstå om ett barn har två mödrar, till exempel för att det finns föräldrapenning knutet till biologiskt moderskap. Termen förälder används inom juridiken endast för denna situation. Det pekar ut samkönade föräldrar som avvikande från olikkönade. Här har lagstiftaren valt att hellre stigmatisera samkönade föräldrar än att förändra de andra lagar där missuppfattningar kunnat uppstå. Det finns heller inte någon motsvarighet till faderskapspresumtion för två kvinnor. Den biologiska moderns make kan fastställas först efter att ha lämnat in föräldraskapsbekräftelse eller genom dom. Detta har motiverats med att det behöver kontrolleras att den födande kvinnan kan ha blivit med barn med en

man i stället för genom den assisterade befruktningen. Argumentet haltar dock eftersom det lika gärna kan vara fallet för gifta par med en kvinna och en man som tar emot spermadonation.

Vid spermadonation genom heminsemination eller utomlands kan mannen i ett par med en kvinna och en man fastställas som fader om de är gifta eller sambor. För alla andra konstellationer som tar emot spermadonation utanför svensk sjukvård ska spermadonatorn fastställas. Lagstiftningen särbehandlar därmed föräldrar som är vänner, par med två kvinnor och ensamstående kvinnor negativt. Det gör att par med två kvinnor adopterar barn som de redan uppfattar som sitt eget. Liknande gäller för surrogatmödrskapsarrangemang. Ju längre bort från föreställningen om naturligt föräldraskap genom samlag mellan en kvinna och en man, desto tydligare undantagsregler gäller.

Reglerna för fastställande av föräldraskap skiljer sig också åt beroende på föräldrarnas kön. Huvudregel och enda regel för moderskap är att det biologiska moderskapet ska fastställas rättsligt. Med andra ord förväntas kvinnor alltid vara rättsliga föräldrar och ta socialt föräldraansvar för barn de föder. För män tillhandahåller lagen fler alternativ och kombinationer av genetiskt, socialt och rättsligt faderskap. Att reglerna skiljer sig på grund av kön har delvis en grund i att det är enklare att fastställa biologiskt moderskap jämfört med genetiskt faderskap. Det finns även kopplingar till traditionen av att stigmatisera utomäktenskapliga barn. Gravida kvinnor kunde skydda sig själva och sitt barn från den utsattheten genom att ingå äktenskap med en man. Kvinnor har även traditionellt förutsatts ta ett större ansvar för barn och det har funnits större anledning att ha regler mot män som smiter från föräldraansvar än för kvinnor. Historiskt har det inte heller varit ovanligt att mödrar som inte velat ta hand om barn de föder i stället låtit adoptera bort barnet. Reglerna för fastställande av föräldraskap avser alltså delvis att skydda kvinnor. Samtidigt riskerar reglerna att kvarhålla kvinnor i rollen som självklart huvudansvariga för barn. Lagstiftningen befinner sig här i ett könsmaktsdilemma i hur den ska förhålla sig till en ojämsstäld verklighet.

Avskaffandet av tvångssterilisering för transpersoner och intersexpersoner som ändrar juridisk könstillhörighet har ställt lagstiftningen om moderskap och faderskap inför ytterligare utmaningar. Här skiljer sig de fysiologiska förutsättningarna till föräldraskap från de traditionella könskategorierna. Föräldrar med stabil och entydig könsidentitet är tydlig utgångspunkt i lagstiftningen och barn till transpersoner och intersexpersoner står fortfarande i rättsligt osäkra situationer.

För att sammanfatta lagens huvudscenariot för fastställande av föräldraskap handlar det om en kvinna och en man med stabil könsidentitet som är gifta och har en monogam livsstil. De får barn genom samlag, vilket gör att kvinnan är biologisk och genetisk moder medan mannen är genetisk fader. I det här scenariot får barnet båda som rättsliga föräldrar från födseln och livet ut. Inga fler lagregler berörs. Det biologiska, genetiska och rättsliga föräldraskapet

sammanfaller. Andra scenarier omfattas av undantagsregler. Det gäller bland annat barn till sambor och andra föräldrar som inte är gifta, när ingen man visar intention att vara fader samt vid all ägg- och spermadonation. Barn till par med två kvinnor omfattas av ytterligare undantagsregler oavsett om föräldrarna är gifta med varandra. Barn till transpersoner och intersexpersoner omnämns inte i lagstiftningen alls men omfattas ändå. Ytterligare andra scenarier är exkluderade ur lagstiftningen, vilket innebär att barn har föräldrar som inte fastställs rättsligt. Det gäller barn som tillkommer genom assisterad befruktning utanför den svenska sjukvården om föräldern är ensamstående kvinna, föräldrarna är två vänner som varken är gifta eller sambor eller ett par med två kvinnor. Det gäller även alla surrogatmödrskapsarrangemang. För barn som har fler än två föräldrar står barnet utan rättsliga band till vissa av sina föräldrar.

7.2 Moderskap

7.2.1 Modern anses alltid vara känd

Den som föder ett barn (den biologiska modern) fastställs som rättslig moder till barnet. Det görs genom anmälan till folkbokföringen av sjukhus, barnmorska eller modern själv. När det gäller moderskap är alltid vem som föder avgörande, alltså det biologiska moderskapet. Lagstiftningen tar för givet att det går att veta vem det är som fött ett barn och vem som föder. Det saknas därför lagregler för att fastställa moderskap, förutom vid äggdonation.

Om två barn skulle förväxlas, modern vara okänd eller om det skulle finnas annan osäkerhet kring moderskapet så har dock socialnämnden skyldighet att utreda moderskapet. Det rättsliga moderskapet kan sedan fastställas genom en så kallad allmän fastställsetalan i domstol, enklast med hjälp av DNA-analys.

Rättegångsbalken 13 kap. 2 §

Är Fatah mamma till Abdul?

Abdul kommer till Sverige som ensamkommande flyktingbarn. Flera år senare får han kontakt med Fatah, en kvinna i Somalia som skulle kunna vara hans moder men det saknas dokument om det. Socialtjänsten hjälper dem att ta DNA-analys, Fatah visar sig vara Abduls genetiska moder och moderskapet fastställs av svensk domstol.

7.2.2 Moderskap vid äggdonation

Vid äggdonation fastställs alltid den som föder barnet som rättslig moder, även om hon inte är barnets genetiska moder. Äggdonatorn som är genetisk moder kommer aldrig att anses vara rättslig förälder. Även då äggdonation har utförts

utanför Sverige kommer den som föder ett barn att anses vara rättslig moder enligt svensk lag, oavsett om utländsk lag säger något annat.

Föräldrabalken 1 kap. 7 §

7.2.3 Moderskap för par med två kvinnor

När par med två kvinnor får barn efter att ha tagit emot spermadonation så kommer den kvinna som föder barnet att fastställas som barnets rättsliga moder. Lagstiftaren har valt att reservera begreppet moder bara för den som föder barnet och som är biologisk moder. Den andra kvinnan som är icke-biologisk moder kommer i stället att fastställas som förälder om spermadonationen genomförts inom svensk sjukvård. Har spermadonationen genomförts genom heminsemination eller utomlands ska som huvudregel i stället spermadonatören utses som rättslig fader. (Se mer i respektive avsnitt nedan.)

Föräldrabalken 1 kap. 9 §

7.2.4 Moderskap vid surrogatmödraskap

Det saknas reglering i svensk lag för rättsligt föräldraskap vid surrogatmödraskap. En surrogatmoder kommer därför i enlighet med reglerna ovan alltid att fastställas som rättslig moder till ett barn hon föder. Detta gäller även om surrogatmodern saknar genetisk koppling till barnet, och även om det är en av de tilltänkta föräldrarna som donerat sina ägg och är genetisk förälder. (Se mer om dessa frågor nedan.)

7.3 Faderskap

Rättsligt faderskap kan fastställas genom faderskapspresumtion, faderskapsbekräftelse eller dom. Vid assisterad befruktning gäller särskilda regler för faderskap som även skiljer sig mellan om befruktningen genomförs inom svensk sjukvård eller inte.

7.3.1 Faderskapspresumtion

En man som är gift med en kvinna förutsätts vara fader till de barn kvinnan föder under äktenskapet. Detta kallas faderskapspresumtion (presumtion innebär ett antagande som gäller tills annat är visat). Någon bekräftelse av det rättsliga faderskapet behöver inte göras. Socialnämnden gör i dessa fall inte heller någon faderskapsutredning. Huvudregeln för faderskapet bygger alltså i första hand på socialt faderskap, och närmare bestämt att en man i och med att han gift sig har uttryckt intention att vara fader. Faderskapspresumtion gäller om modern är gift när barnet föds. Om modern var gift vid befruktningen men har genomgått

skilsmässa tills barnet föds gäller inte faderskapspresumtion för hennes tidigare make.

Föräldrabalken 1 kap. 1 §

Faderskapspresumtion kan dock brytas om det visas att moderns make inte är den genetiska fadern. Regeln utgår alltså ifrån att mannen som uttryckt intention för socialt faderskap också är genetisk fader. En faderskapspresumtion kan hävas på två sätt. Dels genom att en annan man fastställs som fader genom faderskapsbekräftelse – det förutsätter att maken, modern och socialnämnden godkänner bekräftelsen. Dels genom DNA-analys eller liknande som visar på att maken inte är barnets genetiska fader. Om faderskapspresumtionen hävs utan annan mans faderskapsbekräftelse ska socialnämnden verka för att nytt faderskap fastställs genom domstol.

Föräldrabalken 1 kap. 2 och 3 §§

Faderskapspresumtion gäller även för gifta makar som tar emot spermadonation. Då anses mannen vara barnets fader, även om han inte är genetisk fader. Faderskapspresumtionen kan alltså inte hävas för en gift man till barn som tillkommit genom att han har samtyckt till spermadonation. Här ges socialt faderskap företräde framför genetiskt. Det gäller oavsett om spermadonationen har genomförts inom eller utanför svensk sjukvård. Presumtionsreglerna gäller dock endast för olikkönade par. Det finns ingen motsvarande moderskapspresumtion för den icke-födande kvinnan i ett par med två kvinnor. (Se mer om dessa frågor nedan.)

Faderskapspresumtion gäller enbart för gifta par. Riksdagen har dock uppmanat regeringen att undersöka behov av förändringar som till exempel faderskapspresumtion för sambor.

Riksdagens betänkande 2014/15:CU6 Familjerätt

Andi blir pappa tillsammans med sin fru

Andi och Petra är gifta. Andi misstänker att Petra är otrogen men han för det inte på tal. När Petra blir gravid blir han mycket glad och tänker inte mer på det. När barnet föds blir han fastställd som rättslig fader.

7.3.2 Faderskapsbekräftelse

Faderskap kan också fastställas genom faderskapsbekräftelse. Det är det huvudsakliga tillvägagångssättet för alla andra föräldrakonstellationer än gifta olikkönade par. Reglerna om faderskapsbekräftelse bygger på att samtliga inblandade är överens om vem som är rättslig fader. Faderskapsbekräftelse ska vara skriftlig och bevitnas av två personer. För att vara giltig ska den också godkännas skriftligen av socialnämnden och av modern (eller av särskild förordnad vårdnadshavare om modern inte är i livet). Är barnet myndigt så ska

även barnet själv godkänna bekräftelsen. Om någon av dessa vägrar att ge sitt godkännande får inte faderskapsbekräftelsen rättslig verkan och faderskapet ska i stället fastställas genom dom. Socialnämnden ska innan godkännande genomföra en faderskapsutredning för att undersöka om mannen som vill bekräfta också är genetisk fader (se nedan). Faderskapsbekräftelse bygger alltså både på socialt och genetiskt faderskap.

Föräldrabalken 1 kap. 4 § 1 st.

Socialnämnden har blanketter för faderskapsbekräftelse och tillhandahåller även vittnen. Denna avdelning av socialnämnden kallas i många kommuner för familjerätten. Bekräftelse kan lämnas redan innan barnet är fött men det är inte alla kommuner som har rutiner för det. Socialnämnden ska också vänta med att godkänna bekräftelsen tills efter födseln. Högsta Förvaltningsdomstolen (tidigare kallad Regeringsrätten) har slagit fast att godkänd faderskapsbekräftelse anses gälla redan från barnets födelse. Bekräftelsen har alltså rättsverkan bakåt i tiden. Däremot kan det tiden innan bekräftelse lämnas och godkänns finnas praktiska problem med att söka föräldrapenning (se kapitel 11).

Föräldrabalken 1 kap. 4 § 2 st.

Regeringsrätten RÅ 2008 ref. 68

Om en bekräftelse visar sig vara felaktig, det vill säga att den som givit bekräftelse inte är barnets genetiska fader, ska denna ogiltigförklaras. Vid spermadonation kan dock en man anses vara fader trots att han inte är genetisk fader. Det förutsätter att han är sambo med modern och att han har samtyckt till spermadonationen. Även i detta fall får socialt faderskap företräde framför genetiskt (se mer om detta nedan).

Föräldrabalken 1 kap. 4 § 3 st.

Åke blir pappa tillsammans med sin sambo

Åke och Nanna lever tillsammans som sambor och får barn. De går tillsammans till socialnämnden och bekräftar faderskapet. Åke blir fastställd som rättslig förälder efter socialnämndens godkännande.

7.3.3 Dom om faderskap

Om faderskap inte fastställs genom bekräftelse eller presumtion ska det i stället fastställas genom dom. Det kan handla om att det finns flera presumtiva fäder, att ingen man vill erkänna faderskapet men kan också bli aktuellt om en presumtiv fader är död. Faderskap kan också fastställas genom dom efter det att faderskapspresumtion hävts eller att faderskapsbekräftelse ogiltigförklarats. Som bevisning i faderskapsmål används numera nästan enbart DNA-analys eftersom det kan bevisa genetiskt faderskap med mycket hög säkerhet. Är det

inte möjligt att genomföra DNA-analys kan äldre bevisregler användas. Enligt dessa kan en man fastställas som fader om det visas att han har haft samlag med barnets moder och att barnet sannolikt är avlat av honom. Faderskap kan också fastställas om modern sannolikt har blivit gravid med en mans spermier genom assisterad befruktning. Dom om faderskap bygger som huvudregel enbart på genetiskt faderskap.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 1 st.

För att undvika alltför många domstolsprocesser, ibland många år efter barnets födelse, finns det bestämmelser om talerätt i faderskapsmål. Den som har talerätt får ta initiativ och föra talan om faderskap i domstol. Dessa regler bidrar till att stävja arvstvister. Det är nämligen inte ovanligt att faderskap ifrågasätts först efter en faders död när hans arv ska fördelas. Genom att begränsa vilka som får föra talan ger reglerna dock även möjlighet att lägga locket på misstankar om otrohet. Om faderskapspresumtion ska hävas har enbart barnet och den rättsliga fadern talerätt. Är barnet inte myndigt får förmyndaren, vilket oftast är modern, eller god man föra barnets talan i frågan. Om den rättsliga fadern är död och varken har bott med barnet eller bekräftat faderskapet har dock även mannens fru och arvingar talerätt. Det innebär omvänt att om mannen är död men har bott med barnet eller har bekräftat faderskapet så har bara barnet talerätt. Det saknas lagregler för talerätt om ogiltigförklarande av faderskapsbekräftelse men enligt domstol gäller samma regler som för hävande av faderskapspresumtion. Om fadern är död har dock mannens arvingar ändå inte talerätt, fadern har ju bekräftat faderskapet.

Föräldrabalken 3 kap. 1–2 §§

Högsta domstolen NJA 1988 s. 525

När faderskap ska fastställas har barnet talerätt. Även i denna situation får också vårdnadshavaren eller god man föra barnets talan om barnet inte är myndigt. Också socialnämnden har rätt att föra talan förutsatt att modern är ogift. En presumtiv fader som vill fastställa sitt faderskap har däremot ingen talerätt. Han får i stället försöka övertyga barnet, modern eller socialnämnden att göra det.

Föräldrabalken 3 kap. 5 §

Sanna har möjlighet att häva faderskap

Sanna har bott med sina föräldrar Sten och Ylva samt en äldre bror Vilgot. När Sten dör berättar Ylva att han inte har varit Sannas "riktiga" pappa och att det finns en man i Spanien som är hennes genetiska pappa. Vilgot är därmed hennes halvsyskon. Brodern är intresserad av att få hela arvet efter sin pappa och vill därför att faderskapet ska hävas. Sanna är mest omtumlad och vet inte vad hon vill.

Eftersom Sten är död och Sanna och Sten har bott ihop är det bara hon som har talerätt att upphäva faderskapet. Vilgot har som arvinge ingen talerätt. Om Sanna ser till att faderskapet upphävs förlorar hon rätten till arv från Sten. Om hon låter faderskapet vara har hon å andra sidan inte möjlighet att rättsligt fastställa sin genetiska pappa som rättslig fader.

7.3.4 Faderskapsutredning

Socialnämnden är alltid skyldig att utreda vem som är fader till ett barn, förutom då modern är gift och faderskapspresumtionen inte ifrågasätts. Om faderskapsbekräftelse lämnas av ett sambopar med en kvinna och en man genomförs faderskapsutredningen genom att socialnämnden bara frågar om de är övertygade om att mannen är far till barnet. För övriga föräldra-konstellationer kan faderskapsutredningen bli mer omfattande. Då beräknas den tidsperiod då befruktning bör ha skett (konceptionstiden) utifrån barnets födelsevikt. Modern får sedan frågan om hon under den aktuella perioden har haft sex med någon annan man än den som bekräftar faderskapet. Om det finns flera presumtiva fäder till ett barn så ska socialnämnden ta initiativ till att DNA-analyser görs. Detta ska även ske om en presumtiv fader begär det. Om en presumtiv fader vägrar att medverka till en DNA-analys kan tvingande beslut om saken tas i domstol. Som en sista utväg kan han tvingas till medverkan med hjälp av polis. Barn kan endast tvingas att genomgå DNA-analys om det finns särskilda skäl för det och om barnet inte kan antas ta skada. Vid assisterad befruktning ska socialnämnden i stället utreda att mannen har lämnat samtycke och att barnet sannolikt har uppkommit genom den assisterade befruktningen.

Föräldrabalken 2 kap. 1 och 6 §§

Lag om blodundersökning vid utredning av faderskap 2 a §

SOSFS 2011:2 Socialnämndens utredning och fastställande av faderskap 3–6 kap.

Om modern till ett barn inte medverkar till att faderskapet utreds har socialnämnden i uppdrag att försöka övertala henne att göra detta. Om hon vägrar att medverka utan giltigt skäl kan hon förlora rätten till underhållsstöd från Försäkringskassan (se avsnitt 11.3.7).

Socialförsäkringsbalken 18 kap. 8 §

SOSFS 2011:2 Socialnämndens utredning och fastställande av faderskap 4 kap.

Faderskapsutredning ska bedrivas skyndsamt och som huvudregel vara slutförd inom ett år från barnets födsel. Faderskapsutredning får läggas ner om det inte är möjligt för socialnämnden att få fram tillräcklig information eller om utredningen skulle vara skadlig för barnet eller modern (till exempel om modern har utsatts för en våldtäkt). Utredningen får också läggas ner om modern ger samtycke till adoption av barnet, dock inte sådan närståendeadoption tillsammans med moderns partner som innebär att modern kommer att kvarstå

som förälder. Har utredningen lagts ner kan den dock tas upp igen vid ett senare tillfälle om det finns anledning till det.

Föräldrabalken 2 kap. 7–8 §§

SOSFS 2011:2 Socialnämndens utredning och fastställande av faderskap 12–13 kap.

Tore blir inte pappa

Tore och Nilla träffas ibland och har sex. Nilla berättar efter ett tag att hon är gravid men att hon inte vet om det är Tore som är pappa. Tore säger att han gärna är pappa till barnet i vilket fall som helst. Efter att ha funderat på det tycker Nilla samma sak. Tore är med under förlossningen och är mycket glad när Ilja föds.

Tore och Nilla berättar hur de tänker för socialnämnden och ber att få fylla i faderskapsbekräftelse. Socialnämnden säger att de måste göra en DNA-analys för att kunna godkänna bekräftelsen. Analysen visar att Tore inte är genetisk fader. Socialnämnden begär därför att få veta vilka andra män Nilla har haft samlag med under den aktuella perioden. DNA-prov visar att Peter är genetisk fader och han fastställs därför som rättslig fader. Tore drar sig undan både Ilja och Nilla. Peter är inte intresserad av att vara pappa, vilket gör att han och Nilla har konflikter. Först efter ett par år förstår hon att Tore hade kunnat adoptera Ilja, men nu tycker Tore att det är för sent.

7.4 Föräldraskap vid assisterad befruktning inom svensk sjukvård

Reglerna för vilka som har tillgång till assisterad befruktning inom svensk sjukvård är sammanlänkade med reglerna för fastställande av faderskap och av föräldraskap för par med två kvinnor. Huvudregeln är att de som får assisterad befruktning också ska bli barnets rättsliga föräldrar. Vid assisterad befruktning utanför svensk sjukvård gäller delvis andra regler, se nedan. (Se även mer om assisterad befruktning i kapitel 6.)

7.4.1 Assisterad befruktning med egna spermier och ägg

Par med en kvinna och en man som vill genomgå assisterad befruktning med mannens spermier och kvinnans ägg kan få hjälp av svensk sjukvård, under förutsättning att paret är gifta eller sambor samt att mannen har samtyckt till den assisterade befruktningen. Detta kan ske genom insemination eller befruktning utanför kroppen.

Kvinnan fastställs som rättslig moder utifrån huvudregeln om det biologiska moderskapet. Mannen fastställs som rättslig fader enligt samma villkor som om befruktningen hade skett genom samlag. Enligt särskilda bevisregler ska en man vars spermier använts vid assisterad befruktning likställas med fader om det är

sannolikt att barnet avlats av honom. Föräldrabalken 1 kap. 8 § utgår ifrån att mannen har samtyckt till den assisterade befruktningen, men enligt 5 § ska han fastställas som fader även om det saknas samtycke. Dessa bevisregler är framför allt till för de fall då faderskapet inte kan fastställas genom DNA-prov. Rättsverkningarna är dock desamma. Om föräldrarna är gifta fastställs faderskapet genom faderskapspresumtion, i andra fall genom faderskapsbekräftelse eller dom. För en kvinna och en man som genomgår assisterad befruktning med egna spermier och ägg hänger alltså det biologiska och genetiska föräldraskapet samman med det rättsliga föräldraskapet.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 1 st. och 8 §

Peter och Pilas blir föräldrar genom IVF

Peter och Pilas är sambor och försöker få barn tillsammans men lyckas inte. Efter flera andra fertilitetsbehandlingar erbjuder sjukvården dem IVF och befruktar Pilas ägg utanför kroppen med Peters spermier. Pilas blir gravid och föder barnet Kiet. Peter fyller i faderskapsbekräftelse och fastställs som fader.

7.4.2 Äggdonation

Par med en kvinna och en man kan även få hjälp av svensk sjukvård med äggdonation. Detta utförs genom befruktning utanför kroppen. Paret ska vara makar eller sambor och mannen ska ha samtyckt till befruktningen. I Sverige är det inte tillåtet för par att ta spermadonation samtidigt som äggdonation. Det gör att mannen alltid är genetisk far till barnet eftersom det är hans spermier som måste användas. Det gör även att äggdonation inte är tillåtet för par med två kvinnor eftersom de behöver spermadonation.

Den kvinna som föder ett barn ska alltid fastställas som rättslig moder. Detta gäller även vid äggdonation då den som föder barnet inte är dess genetiska moder. Äggdonatorn kommer aldrig att anses vara rättslig förälder. Mannen ska fastställas som rättslig fader enligt samma regler som vid assisterad befruktning med egna spermier och ägg (se ovan). Vid äggdonation går alltså den biologiska modern före den genetiska modern och även den genetiska fadern fastställs rättsligt.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 1 st. samt 7 och 8 §§

Katriane blir mamma genom äggdonation

Katriane och Jean är gifta och får barnet Belle genom äggdonation inom svensk sjukvård. Katriane fastställs som rättslig moder på grund av det biologiska moderskapet medan Jean fastställs som rättslig fader genom faderskapspresumtion. Belles rätt till information är det enda rättsliga bandet till äggdonatorn.

7.4.3 Spermadonation för olikkönade par

Olikkönade par med en kvinna och en man kan dessutom få hjälp av svensk sjukvård med spermadonation. Kvinnan befruktas då med donatorns spermier genom insemination eller befruktning utanför kroppen. Även i denna situation ska paret vara makar eller sambor och mannen ska ha samtyckt till den assisterade befruktningen.

Kvinnan fastställs som rättslig moder utifrån grundregeln om biologiskt moderskap. Mannen ska fastställas som rättslig fader som om han hade varit genetisk fader. Detta förutsätter att paret är gifta eller sambor och att mannen har lämnat samtycke, vilket som sagt även är ett krav för spermadonation inom svensk sjukvård. Vid spermadonation låter lagstiftningen den sociala fadern som givit samtycke fastställas rättsligt i stället för den genetiska fadern som är donator. Om paret är gifta gäller faderskapspresumtion och annars faderskapsbekräftelse eller dom. Sådan faderskapspresumtion kan inte hävas och faderskapsbekräftelse kan inte ogiltigförklaras trots att barnet har en annan genetisk fader. Om den samtyckande mannen inte är gift och inte heller bekräftar faderskapet kan faderskapet fastställas i domstol. Faderskap som fastställts enligt dessa regler kan bara hävas om det visar sig att sjukvården missat att se till att samtycke till insemination fanns eller om det visar sig att barnet tillkommit på annat sätt än genom den aktuella inseminationen.

Föräldrabalken 1 kap. 6 §

Enligt en uttrycklig regel kan en spermadonator inom svensk sjukvård inte fastställas som rättslig fader. Spermadonatorn kommer inte att ha några rättsliga band till barnet utöver barnets rätt till information. Spermadonatorer inom den svenska sjukvården kan alltså lita på att de endast förblir donatorer.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 2 st.

Kent blir pappa genom spermadonation

Kent är gift med Dorotea. Efter att ha försökt få barn länge genomgår de insemination med spermier från en spermadonator inom svensk sjukvård. Dorotea blir till slut gravid. Paret blir dock ovänner och skiljer sig innan barnet föds. Kent vägrar att bekräfta barnet "som inte ens är hans". Faderskapspresumtion gäller inte eftersom Kent och Dorotea inte längre är gifta. Domstol fastställer honom i stället som rättslig fader genom dom utifrån att han har samtyckt till inseminationen.

7.4.4 Spermadonation för par med två kvinnor

Par med två kvinnor kan av den svenska sjukvården få hjälp med spermadonation genom insemination eller befruktning utanför kroppen. Även här ska paret vara makar eller sambor och moderns partner ska ha samtyckt till den assisterade befruktningen.

Den kvinna som föder barnet kommer att fastställas som rättslig moder. Hennes partner kommer att fastställas som rättslig förälder under förutsättning att paret är gifta eller sambor och att partnern har givit sitt samtycke, vilket ju också är krav för spermadonationen. Spermadonatorn kommer inte att fastställas som rättslig fader. Lagstiftningen låter alltså den icke-biologiska moderns sociala föräldraskap gå före spermadonatorns genetiska föräldraskap. Föräldraskap som fastställts enligt dessa regler kan bara hävas om det visar sig att sjukvården missat att se till att samtycke fanns eller om det visar sig att barnet tillkommit på annat sätt än genom den aktuella assisterade befruktningen.

Föräldrabalken 1 kap. 5 och 9 §§ samt 3 kap. 14 §

I dessa delar är reglerna lika dem för olikkönade par som tar emot spermadonation. I andra frågor skiljer sig reglerna. Den icke-biologiska modern betecknas inte som moder till barnet utan i stället som förälder. Termen förälder används inom juridiken endast för denna situation trots att det i vardagstal är en könsneutral term för både fäder och mödrar. Detta riskerar att skapa språklig förvirring. Myndigheter skriver därför ofta "förälder enligt föräldrabalken 1:9". Detta är en mer klagörande beteckning men kräver viss förförståelse.

Föräldrabalken 1 kap. 9 §

Det finns heller inte någon motsvarighet till faderskapspresumtion för två kvinnor. Den biologiska moderns make presumeras inte vara förälder och kan fastställas först efter att ha lämnat in föräldraskapsbekräftelse eller genom dom. Föräldraskapsbekräftelsen ska godkännas av socialnämnden först efter att ha genomfört föräldraskapsutredning. Det finns även regler för det fall modern gifter sig med en man i tidsperioden mellan den assisterade befruktningen och att barnet föds. I detta fall fastställs mannen som rättslig fader enligt faderskapspresumtion men han kan i denna situation begära att socialnämnden utreder föräldraskapet så att moderns dåvarande partner fastställs som förälder i stället. Motsvarande händelse för ett olikkönat par, där kvinnan gifter sig med en annan man än den som samtyckt till spermadonationen, är dock inte lagreglerad.

Föräldrabalken 2 kap. 8 a och 9 §§

Safa och Kamilla blir föräldrar genom spermadonation

Safa och Kamilla är gifta och genomgår spermadonation inom svensk sjukvård. Safa blir gravid och föder barnet Abdul. Socialnämnden skickar hem en blankett om att bekräfta faderskap eller föräldraskap enligt FB 1:9. Safa och Kamilla tänker inte att det gäller dem eftersom de är gifta. Först när Kamilla söker föräldrapenning upptäcker de att endast Safa är fastställd som rättslig moder. Kamilla fyller i en ny blankett om föräldraskapsbekräftelse och blir därefter fastställd som rättslig förälder.

7.5 Föräldraskap vid assisterad befruktning utanför svensk sjukvård

Spermadonation kan genomföras genom heminsemination utan hjälp av sjukvård. Det finns även möjlighet att genomföra sperma- eller äggdonation i andra länder genom insemination eller genom befruktning utanför kroppen. I flera länder är detta tillåtet oavsett vilka relationer de tilltänkta föräldrarna har sinsemellan. Det finns alltså föräldrakonstellationer som har tillgång till assisterad befruktning utanför men inte inom den svenska sjukvården. I dessa situationer finns ingen samordning med lagstiftningen för fastställande av föräldraskap så att de som tar emot donation med säkerhet också fastställs som föräldrar. Reglerna för spermadonation skiljer även mellan olikkönade par, samkönade par och andra föräldrakonstellationer.

7.5.1 Äggdonation utanför svensk sjukvård

Den som föder ett barn fastställs i Sverige alltid som rättslig moder, oavsett reglerna i det land där äggdonationen utfördes. Detta gäller oavsett om den födande kvinnan är ensamstående, lever i parrelation med en man eller med en kvinna. Äggdonator fastställs heller aldrig som förälder i Sverige. Det biologiska moderskapet går före det genetiska moderskapet även vid äggdonation utanför svensk sjukvård. För par med en kvinna och en man som genomgår assisterad befruktning med donerade ägg men egna spermier ska mannen fastställas som fader. Detta följer av samma regler som faderskap vid äggdonation inom svensk sjukvård (se ovan). Om äggdonation kombineras med spermadonation gäller samma regler som för endast spermadonation. Dessa regler skiljer sig för olika föräldrakonstellationer (se nedan).

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 1 st. samt 7 och 8 §§

7.5.2 Spermadonation utanför svensk sjukvård för olivk6nade par

Par med en kvinna och en man som antingen 6r gifta eller sambor och som f6r barn genom spermadonation genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i utlandet faller under samma regler som vid spermadonation inom svensk sjukv6rd. Modern fastst6lls r6ttsligt enligt grundregeln f6r biologiskt moderskap. Mannen fastst6lls som r6ttslig fader, under f6ruts6ttning att paret 6r gifta eller sambor och att mannen har samtyckt till spermadonationen. Samtycket beh6ver inte ha n6gon s6rskild form och kan vara s6v6l skriftligt som muntligt. Faderskapet kan fastst6llas genom faderskapspresumtion, faderskapsbekr6ftelse och dom. Spermadonatorn kommer inte att ha n6gra r6ttsliga band till barnet. Barnet har heller inte r6tt till information om spermadonatorn om detta inte f6ljer av det aktuella landets lag. Regeln inneb6r d6rmed avsteg b6de fr6n huvudregeln att det 6r den genetiska fadern som ska vara r6ttslig fader och fr6n andrahandsregeln att barnet i annat fall har r6tt till k6nning om sitt genetiska ursprung. Faderskap som fastst6llts enligt dessa regler kan bara h6vas om det visar sig att samtycke till insemination saknats eller om det genom DNA-analys visar sig att barnet inte tillkommit genom den aktuella inseminationen. Om mannen inte har gett sitt samtycke ska spermadonatorn fastst6llas som r6ttslig fader. Detsamma g6ller om kvinnan och mannen varken 6r gifta eller sambor.

F6r6ldrabalken 1 kap. 5 § 1 st. och 6 §

Jakob och Siiri blir f6r6ldrar med hj6lp av Jakobs bror

Jakob och Siiri 6r gifta. De f6rs6ker men lyckas inte f6a barn. Jakobs bror Allan erbjuder sig att hj6lpa till. Siiri blir gravid genom heminsemination med Allans spermier. N6r barnet Elias f6ds blir Jakob fastst6lld som r6ttslig fader genom faderskapspresumtion. De kommer 6verens om att inte ber6tta f6r Elias att Allan 6r hans genetiska pappa.

7.5.3 Spermadonation utanför svensk sjukvård för par med två kvinnor

När par med två kvinnor tar emot spermadonation utanför svensk sjukvård ska den som föder barnet fastställas som rättslig moder. Moderns partner ska däremot inte fastställas som rättslig förälder. I stället ska spermadonatorn fastställas som rättslig fader. Här faller lagreglerna tillbaka på principen att det genetiska och rättsliga faderskapet ska följas åt. Detta trots att spermadonatorn inte har för avsikt att bli förälder och att det i stället finns en icke-biologisk moder som vill vara förälder och många gånger i praktiken redan är barnets andra förälder. Lagstiftningen för spermadonation utanför svensk sjukvård skiljer sig alltså i hög grad åt mellan olikkönade och samkönade par.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 1 st.

Socialnämnden har skyldighet att utreda faderskapet även om den genetiska fadern är spermadonator, oavsett om han befinner sig i Sverige eller i något annat land. Är spermadonatorn känd ska han erbjudas att bekräfta faderskapet. Om donatorn inte bekräftar faderskapet kan han fastställas som fader genom dom. Är spermadonatorn okänd har socialnämnden i uppdrag att utreda faderskapet till dess att "det visar sig omöjligt att få erforderliga upplysningar för bedömning av faderskapsfrågan". För att göra detta använder de moderns kunskaper om donatorn. Om hon inte vill medverka i utredningen ska de försöka övertyga henne om att göra det. Har barnet kommit till genom spermadonation i ett land där spermadonatorn är anonym enligt det landets lag lägger socialnämnden ner faderskapsutredningen. Detta kan visas till exempel genom kvitto från inseminationskliniken. Då konstateras det att fadern är okänd och modern blir ensam rättslig förälder.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § samt 2 kap. 5 och 7 §§

Den icke-biologiska modern kan ansöka om adoption för att också bli rättslig förälder. Detta ses som närståendeadoption och bägge mödrarna blir gemensamma rättsliga föräldrar. I och med detta klipps dessutom de rättsliga banden till spermadonatorn av. Förutsättningarna för adoption är att paret är gifta och att domstol genom lämplighetsprövning bedömer att adoptionen är till fördel för barnet. Om spermadonatorn är fastställd som rättslig fader ska även han godkänna adoptionen. Den rättsliga modern har dock enskild vårdnad eftersom hon inte är gift med spermadonatorn. Det gör att spermadonatorn inte behöver medge adoptionen formellt. Hans inställning har ändå betydelse för lämplighetsbedömningen (se mer i kapitel 8 Adoption).

Den rättsliga modern får ge samtycke till adoption först ett par veckor efter födseln. Överenskommelser om att i framtiden godkänna adoption är inte giltiga. Partnern kommer att vara rättslig förälder först om och när adoption godkänns av domstol. Det är även då de juridiska banden mellan spermadonatorn och barnet bryts. Det finns därför avsevärda rättsliga risker under

adoptionen. För det första kan adoption nekast, även om detta inte är vanligt vid närstående adoption. För det andra kan paret separera eller på något annat sätt hamna i konflikt, vilket kan leda till att adoptionen avbryts. För det tredje kan spermadonatorn ändra sig och vägra medge adoption, vilket hindrar adoptionen. För det fjärde kan moderns partner dö, vilket också avbryter adoptionen. Om däremot den rättsliga modern dör kan dock adoptionen fortgå genom att partnern adopterar barnet ensam.

Om adoptionen inte går igenom kommer den födande modern och spermadonatorn att kvarstå som rättsliga föräldrar. Barnet kommer då att stå utan lagliga rättigheter till sin icke-rättsliga moder. Den icke-rättsliga modern kommer inte heller att ha lagliga rättigheter till sitt barn. Den icke-rättsliga modern har ingen bestämmanderätt över barnet och den rättsliga modern kan till och med vägra barnet och den icke-rättsliga modern att träffa varandra. Barnet kommer i stället att ha rättsliga band till spermadonatorn. Han kan bland annat begära vårdnad och umgänge (se kapitel 10). Den rättsliga modern kan å sin sida begära att spermadonatorn ska betala underhållsbidrag (se kapitel 11). Lagstiftningen lägger alltså ett stort ansvar på de inblandade parterna att se till att fullfölja föräldraskapet rättsligt. Spermadonation för två kvinnor utanför svensk sjukvård behöver därmed vila mer på personlig tillit än på lagstiftning.

Jamila och Lin blir föräldrar genom spermadonation i Danmark

Jamila och Lin tar emot spermadonation i Danmark. Jamila blir gravid och föder barnet Noel. De har valt en spermadonator som är anonym enligt dansk lag. Det gör att socialnämnden lägger ner faderskapsutredningen. Jamila fastställs som ensam rättslig förälder.

Både Jamila och Lin är emot äktenskap men de planerar ändå att gifta sig för att kunna adoptera tillsammans. Efter något år vill dock Jamila separera och de har varken hunnit gifta sig eller ansöka om adoption. Samarbetet mellan föräldrarna fungerar bra även när de bor isär. De märker dock att maktbalansen mellan dem är ojämn eftersom bägge vet att Jamila skulle ha lagen på sin sida om de blev ovänner och Jamila skulle vägra låta Noel och Lin träffa varandra. De gifter sig därför och ansöker om adoption. När adoptionen gått igenom skiljer de sig och firar att de blivit jämställda föräldrar.

7.5.4 Spermadonation utanför svensk sjukvård för en kvinna

En kvinna som ensam tar emot spermadonation utomlands eller genom heminsemination omfattas av liknande regler som par med två kvinnor. Kvinnan ska fastställas som rättslig moder och spermadonatorn som rättslig fader. Socialnämnden ska också se till att utreda faderskapet. Även här faller lagreglerna tillbaka på principen att det genetiska och rättsliga faderskapet ska följas åt. Riksdagen har beslutat att ensamstående kvinnor ska få tillgång till assisterad befruktning inom svensk sjukvård. Det föreslås dock ingen ändring av lagstiftningen för assisterad befruktning utanför svensk sjukvård.

Föräldrabalken 1 kap. 5 § 1 st.

SOU 2014:29 Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Lagrådsremiss Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Om modern har tagit emot spermadonation från ett land där spermadonatorn enligt lag är anonym lägger socialnämnden ner faderskapsutredningen. Detta kan visas till exempel genom kvitto från inseminationskliniken. Då konstateras det att fadern är okänd och modern blir ensam rättslig förälder. Detta är det enda rättssäkra sättet för en kvinna att bli förälder själv. Faderskapsutredning ska även läggas ner vid heminsemination med anonym spermadonator. Om det senare framkommer information om spermadonatorn ska han dock fastställas, även om det har gått lång tid sedan barnet föddes.

Om spermadonatorn är känd kommer han att förbli rättslig fader. Adoption utgår ifrån att en person tar över föräldraskapet. Det är inte tillåtet att avsäga sig sitt föräldraskap utan att någon annan tar över det. Har modern ingen partner som kan adoptera barnet tillsammans med henne så finns det därför ingen möjlighet för spermadonatorn att avsäga sig det rättsliga faderskapet. Det innebär att en kvinna med känd spermadonator inte har möjlighet att bli ensam rättslig förälder. Modern kommer som utgångspunkt att ha enskild vårdnad eftersom hon inte är gift med spermadonatorn. Spermadonatorn kommer dock att kunna begära vårdnad och umgänge (se kapitel 10). Modern kan å sin sida begära underhållsbidrag (se kapitel 11).

7.6 Föräldraskap vid surrogatmödraskap

Surrogatmödraskap innebär att en kvinna blir gravid med ett barn för att sedan överlämna det till den eller de personer som är de tilltänkta föräldrarna. Befruktningen kan genomföras genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i andra länder (se mer i avsnitt 6.6 Surrogatmödraskap). Det finns inget förbud i svensk lag mot att genomföra surrogatmödraskap. Bristen på reglering gör dock att lagreglerna för fastställande av föräldraskap inte stämmer överens med de tilltänkta föräldrarna och surrogatmoderns intentioner.

Regeringen har tillsatt en utredning som både ska ta ställning till om altruistiskt surrogatmödraskap ska tillåtas i Sverige och om det behövs särskilda regler för barn som tillkommit genom surrogatmödraskap utomlands.

Dir. 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet

7.6.1 Fastställande av föräldraskap vid surrogatmödraskap

Surrogatmodern kommer alltid att betraktas som rättslig moder enligt svensk lag. Det gäller oavsett om det befruktade ägget är surrogatmoderns eget, om det kommer från en av de tilltänkta föräldrarna eller från en äggdonator. Det gäller även oavsett om ett annat lands lag betraktar de tilltänkta föräldrarna som rättsliga föräldrar i stället för surrogatmodern. En äggdonator riskerar aldrig att ses som rättslig förälder i Sverige. Lagstiftningen för surrogatmödraskap faller tillbaka på grundprincipen att den biologiska modern fastställs rättsligt i stället för den genetiska modern eller den eller de tilltänkta föräldrarnas sociala föräldraskap. I vissa länder kan de tilltänkta föräldrarna fastställas som rättsliga föräldrar i stället för surrogatmodern. Även faderskap och vårdnad kan fastställas enligt det aktuella landets lagar. I vissa situationer kan sådana beslut i annat land få rättsverkningar i Sverige. Den internationella familjejuridiken är dock komplicerad och ännu inte prövad i svensk domstol vad gäller surrogatmödraskap.

Föräldrabalken 1 kap. 7 §

Den genetiska fadern ska fastställas som rättslig fader enligt gängse regler. Faderskap kan fastställas genom faderskapsbekräftelse med surrogatmoderns och socialnämndens medgivande eller genom dom med DNA-prov som bevis. Om spermerna kommer från en av de tilltänkta föräldrarna ska han fastställas som fader. Har spermerna kommit från en spermadonator ska i stället han fastställas som rättslig fader. Undantaget för att en tilltänkt förälder fastställs i stället för spermadonator är inte aktuellt eftersom surrogatmodern inte är gift eller sambo med någon av de tilltänkta föräldrarna. Är spermadonatorn okänd fastställs surrogatmodern som ensam rättslig förälder. Om surrogatmodern däremot är gift med en man kommer han som utgångspunkt att betraktas som rättslig fader genom faderskapspresumtion. Faderskapspresumtionen kan brytas genom att mannen medger faderskapsbekräftelse från den genetiska fadern eller genom dom.

Föräldrabalken 1 kap. 1–5 §§

De tilltänkta föräldrarna kan ansöka om adoption enligt svenska lagregler för att bli rättsliga föräldrar. I och med adoptionen klipps också de rättsliga banden av mellan surrogatmodern och barnet. Förutsättningarna för adoption ser olika ut beroende på om det finns två tilltänkta föräldrar eller en.

7.6.2 Adoption efter surrogatmödraskap för två tilltänkta föräldrar

Två tilltänkta föräldrar kan efter surrogatmödraskap bli rättsliga föräldrar tillsammans genom adoption. Om den ena föräldern redan är fastställd som rättslig fader så är det hans partner som ansöker om adoption. Detta är möjligt både för par med en kvinna och en man och par med två män eftersom lagreglerna för adoption är lika för olikkönade och samkönade par. Paret ska vara gifta och domstol ska bedöma att adoptionen är till fördel för barnet. Det krävs även samtycke från surrogatmodern och den rättsliga fadern. Om ingen av de tilltänkta föräldrarna är genetisk fader ska i stället spermadonatorn fastställas som rättslig fader, förutsatt att han är känd. I detta fall är det båda de tilltänkta föräldrarna som ansöker om gemensam adoption, och de rättsliga banden till både surrogatmodern och spermadonatorn klipps av. Samtycke krävs förutom av surrogatmodern också av spermadonatorn.

Det är först när en adoption är genomförd som båda de tilltänkta föräldrarna blir rättsliga föräldrar och surrogatmodern inte längre är rättslig moder. Adoptionsprocessen kan börja först en tid efter det att barnet har fötts. Surrogatmodern får ge sitt medgivande till adoption först ett par veckor efter barnets födsel. Överenskommelser om att i framtiden godkänna adoption är inte giltiga. Redan vid födseln kan dock en rättslig fader ansöka om att domstol ska fastställa enskild vårdnad för honom. Detta ska godkännas om surrogatmodern samtycker och det inte anses uppenbart oförenligt med barnets bästa (se kapitel 10). Då behöver inte surrogatmodern formellt medge adoption. Om barnet förs till Sverige innan någon av de tilltänkta föräldrarna hunnit få vårdnaden står barnet utan rättsliga vårdnadshavare i Sverige. Det kan då uppkomma komplikationer när det krävs formellt beslut från barnets vårdnadshavare, till exempel beslut kring akut sjukvård. Det finns möjlighet att skriva en fullmakt där surrogatmodern ger befogenhet att ta sådana beslut till de tilltänkta föräldrarna. Det är dock inte prövat i vilken utsträckning en sådan fullmakt är giltig.

Det finns avsevärda rättsliga risker under adoptionsprocessen, på liknande sätt som vid spermadonation utanför svensk sjukvård för par med två kvinnor. För det första kan adoption nekas av domstol, även om detta inte är vanligt vid närståendeadoption. För det andra kan de tilltänkta föräldrarna separera eller på något annat sätt hamna i konflikt, vilket kan leda till att adoptionsprocessen avbryts. För det tredje kan surrogatmodern (och i förekommande fall även spermadonatorn) ändra sig och vägra medge adoption, vilket hindrar adoptionen. För det fjärde kan den icke-rättsliga föräldern dö, vilket också avbryter adoptionen. Om däremot surrogatmodern eller den rättsliga fadern dör kan adoptionen fortgå, i det senare fallet genom att partnern adopterar barnet ensam. Om adoptionen inte går igenom kommer surrogatmodern och den genetiska fadern att kvarstå som rättsliga föräldrar. Barnet kommer då att

stå utan lagliga rättigheter till sin icke-rättsliga förälder. Den icke-rättsliga föräldern kommer inte heller att ha lagliga rättigheter till sitt barn. Barnet kommer i stället att ha rättsliga band till surrogatmodern. Hon kommer att stå med ansvar för och rättslig bindning till ett barn hon inte avsett att bli förälder till, delat med den rättsliga fadern som hon inte heller har avsett att ha delat föräldraskap med. Vid surrogatmödraskap genomfört i utlandet kan barnet dessutom riskera att hamna i kläm mellan olika länders regler. Om de tilltänkta föräldrarna skulle ändra sig eller dö innan barnet kommit till Sverige är det svårt för det aktuella landets myndighet att utkräva ansvar. Barnet lämnas då kvar hos surrogatmodern som inte har för avsikt att ta hand om barnet. Har det rättsliga ansvaret redan gått över till de tilltänkta föräldrarna enligt landets lag riskerar barnet att stå helt utan föräldrar och att bli kvar i ett land där det inte är önskat. Lagstiftningen lägger alltså ett mycket stort ansvar på de inblandade parterna att se till att fullfölja föräldraskapet rättsligt. Vid internationellt surrogatmödraskap har de tilltänkta föräldrarna ofta ett överordnat läge och såväl surrogatmodern och barnet kan vara utlämnade till deras välvilja.

Återkallat samtycke till adoption i samband med surrogatmödraskap

C och K var gifta och ville få barn. K kunde dock inte bära barnet i sin livmoder. De kom överens med sin vän P att hon skulle bli surrogatmoder åt dem. De genomförde provrörsbefruktning i Finland med C:s spermier och K:s ägg som sedan fördes in i P:s livmoder. Barnet N föddes.

C bekräftade faderskapet och fastställdes som rättslig fader. K ansökte om adoption med C:s medgivande. Sedan uppstod konflikter mellan C och K. C drog tillbaka medgivandet under adoptionsprocessen. Högsta domstolen nekade därför till adoptionen och lät P kvarstå som rättslig moder.

Två domare var dock skiljaktiga. De framhöll dels att C inte skulle förlora sitt faderskap på grund av adoptionen, dels att avsikten med adoptionen var att K:s rättsliga föräldraskap skulle uppnå överensstämmelse med hennes genetiska och faktiskt utövande föräldraskap. De ville godkänna adoptionen utifrån N:s bästa. Domstolens majoritet fasthöll dock vid att adoptionen skulle nekas på grund av att den rättsliga fadern motsatte sig adoptionen.

Högsta domstolen NJA 2006 s. 505

7.6.3 Adoption efter surrogatmödraskap för en tilltänkt förälder

En kvinna kan bli rättslig moder efter surrogatmödraskap med spermadonation genom att adoptera barnet som ensamstående. Det har ingen rättslig betydelse om barnet har tillkommit genom den tilltänkta moderns ägg eller av äggdonator. Genom adoptionen kommer de rättsliga banden att klippas av gentemot både surrogatmodern och spermadonatoren. Förutsättningarna för adoption är att domstol finner att adoptionen är till fördel för barnet samt att surrogatmodern och spermadonatoren ger sitt samtycke. Samma rättsliga risker

uppkommer som vid adoption med två tilltänkta föräldrar. Det är dessutom möjligt att domstolen anser att det faktum att barnet bara får en förälder talar emot adoptionen.

Motsvarande är även möjligt för en man efter surrogatmödraskap med spermadonation. Om han adopterar barnet klipps de rättsliga banden av från både surrogatmodern och spermadonatorn. Drivkraften att anlita surrogatmoder kommer dock ofta ur viljan att bli genetisk förälder. En man som låter en surrogatmoder bli befruktad med sina egna spermier kan inte adoptera barnet. Han blir ju fastställd som rättslig fader redan utifrån att han är genetisk fader. Har fadern ingen partner som kan adoptera barnet tillsammans med honom så finns det ingen möjlighet för surrogatmodern att avsäga sig det rättsliga moderskapet. Surrogatmodern kommer fortsättningsvis att betraktas som moder med alla rättigheter och skyldigheter det innebär. Det innebär att en man har möjlighet att bli ensam rättslig förälder med hjälp av surrogatmoder bara om han inte själv är genetisk fader till barnet.

7.7 Föräldraskap efter ändrad juridisk könstillhörighet

Lagstiftningens utgångspunkt är att en persons kön är självklart och därmed också att en förälder är antingen moder eller fader. Det är dock möjligt att ändra juridisk könstillhörighet från kvinna till man eller tvärtom. Det gäller både transpersoner och intersexpersoner. Lagreglerna för ändring av juridisk könstillhörighet var fram till 2013 även förknippade med tvångssterilisering. Lagstiftningen utgick ifrån att endast cispersoner skulle tillåtas bli föräldrar. I dag är det möjligt för transmän att föda barn och ge upphov till ägg och för transkvinnor att ge upphov till spermier.

Det finns däremot inte något val att folkbokföras som något annat än man eller kvinna, och därmed inga möjligheter att fastställas rättsligt som annat än moder eller fader. Termen förälder används i lagstiftningen endast för den icke-biologiska modern när två kvinnor får barn genom spermadonation inom svensk sjukvård. En person som identifierar sig som varken kvinna eller man kommer därför ändå att bli bedömd enligt de regler som gäller för en moder eller en fader utifrån personens juridiska kön. Rättsliga konsekvenser uppstår enbart för personer som ändrar sin juridiska könstillhörighet. Detta avsnitt behandlar därför föräldraskap just efter ändrad juridisk könstillhörighet.

7.7.1 Moder eller fader i folkbokföringen

När en person ändrar juridisk könstillhörighet innebär det bland annat att personen får ett nytt personnummer i folkbokföringen som överensstämmer med den nya könstillhörigheten. Om personen som ändrar juridisk könstillhörighet är förälder ska även uppgifter om moderskap ändras till faderskap, eller tvärtom. Barnets folkbokföring ändras däremot inte utan

föräldern kommer i uppgifter om barnet att kvarstå som fader eller moder i enlighet med den tidigare könstillhörigheten. Föräldrarnas nya personnummer och eventuellt nya namn kommer dock att stå. Detta gör att ett barn i folkbokföringen kan ha en moder med manligt personnummer och namn eller en fader med kvinnligt personnummer och namn. En person kan även bli förälder efter att ha ändrat juridisk könstillhörighet. Enligt Skatteverket ska en transman som föder barn ändå folkbokföras som biologisk moder. En transkvinna vars spermier ger upphov till barn ska på motsvarande vis folkbokföras som biologisk fader om denne bekräftar faderskapet. Det innebär att en man kan vara folkbokförd som moder och en kvinna som fader. En transkvinna som har tagit emot spermadonation inom svensk sjukvård tillsammans med en partner som är kvinna kommer dock att fastställas som förälder enligt reglerna för par med två kvinnor. Flera rättsprocesser pågår i dessa frågor och rättsläget är ännu oklart.

Regeringens proposition 2012/13:107 Upphävande av kravet på sterilisering för ändrad könstillhörighet, s. 13

7.7.2 Fastställande av föräldraskap efter ändrad juridisk könstillhörighet

När tvångsteriliseringen avskaffades konstaterades det i förarbetet till lagändringen att dagens lagstiftning inte är anpassad till att personer som ändrat könstillhörighet blir föräldrar. Lagstiftaren menade att de flesta reglerna kunde tillämpas analogt och ett snabbt avskaffande av steriliseringskravet ansågs vara viktigt. Det innebär att rättstillämpning för fastställande av föräldraskap efter ändrad könstillhörighet fortfarande till viss del är osäker. Regeringen har tillsatt en utredning som bland annat ska ta ställning till om avskaffandet av steriliseringskravet kräver följdändringar i föräldrabalken.

Regeringens proposition 2012/13:107 Upphävande av kravet på sterilisering för ändrad könstillhörighet, s. 19 f.

Dir. 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet

Transman föder barn

En transman som föder barn bör fastställas som moder enligt grundregeln att den som föder ett barn alltid ska anses vara barnets moder. Det gäller även om transmannen har tagit emot äggdonation. Eventuellt kan ändå beteckningen fader användas trots att den rättsliga regeln berör kvinnor. En transman ska inte fastställas som förälder om han agerar äggdonator. (Se mer i avsnitt 7.2.)

När en transman föder barn ska som huvudregel den som har gett upphov till spermorna fastställas som rättslig fader. Om det är transmannens partner som är genetisk fader är det dock osäkert enligt vilka regler. Rimligen bör emellertid transmannens partner omfattas av samma regler som en partner till en moder. Om transmannen är gift med den genetiska fadern bör i så fall

faderskapspresumtion gälla. Faderskap kan även fastställas genom faderskapsbekräftelse eller dom. Om en transman föder barn efter att ha tagit emot spermadonation tillsammans med en cisman han är gift eller sambo med bör samma regler gälla som för olikkönade par. Det innebär att partnern ska fastställas som rättslig fader, oavsett om spermadonationen skett inom eller utanför svensk sjukvård. Har transmannen en partner som är ciskvinna bör samma regler gälla som för par med två kvinnor. Det innebär att partnern som är icke-biologisk moder ska fastställas som förälder om spermadonationen skett inom svensk sjukvård. Har spermadonationen skett genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i annat land ska däremot istället spermadonatorn fastställas. Om transmannen har tagit emot spermadonationen ensam bör samma regler gälla som för ensamstående kvinnor, vilket innebär att känd spermadonator ska fastställas som rättslig fader. (Se mer i avsnitt 7.3-5)

Transman har partner som föder barn

En transman och en ciskvinna kan få barn om de har tagit emot spermier från en donator. Om de är gifta kommer transmannen att fastställas som fader enligt faderskapspresumtion eftersom modern är gift med en man. Faderskapspresumtionen kan hävas eftersom transmannen inte kan ha gett upphov till spermier och med säkerhet inte är genetisk förälder. Om modern däremot tagit emot spermadonation med samtycke av transmannen ska faderskapspresumtion dock fortsätta gälla. Detta har slagits fast av domstol. Även faderskap på grund av faderskapsbekräftelse bör kvarstå om det grundar sig på sådan spermadonation. (Se mer i avsnitt 7.3-5.)

Faderskapspresumtion efter ändrad könstillhörighet

N och M var sambor. M är kvinna och N är transman som under denna period genomgick könsutredning för att ändra juridisk könstillhörighet från kvinna till man. De bad N:s bror att vara spermadonator och genomförde heminsemination, vilket ledde till att M blev gravid. När spermadonationen skedde var N fortfarande folkbokförd som kvinna men när barnet föddes hade han ändrat könstillhörigheten till man. Då hade även N och M gift sig. N registrerades som fader enligt reglerna för faderskapspresumtion eftersom modern var gift med en man. N och M skildes dock några år senare. M ansökte då om enskild vårdnad och menade att N inte skulle anses vara fader till barnet.

Domstolen konstaterade att N visserligen juridiskt sett var kvinna när befruktningen skedde. Eftersom en icke-biologisk moder inte ska fastställas när två kvinnor tar emot spermadonation utanför svensk sjukvård skulle N utifrån det inte fastställas som förälder. När barnet föddes var dock N man och en man som samtycker till att hans partner tar emot spermadonation ska alltid fastställas som fader. Domstolen kom fram till att en analog tillämpning av den

senare regeln var den rimligaste utgångspunkten i detta fall. Domstolen slog därför fast att N fortfarande ska anses vara barnets fader.
Göta Hovrätt dom den 26 juni 2014 (mål nr T 2656-13)

Spermier från transkvinna ger upphov till barn

En transkvinna vars spermier ger upphov till barn bör fastställas som fader genom faderskapsbekräftelse eller dom. Eventuellt kan ändå beteckningen moder användas trots att den rättsliga regeln berör män. Faderskapspresumtion bör dock inte gälla om transkvinnan är gift med en kvinna, eftersom regeln bara gäller när modern är gift med en man. En transkvinna ska inte fastställas som förälder om hon agerar spermadonator inom svensk sjukvård. (Se mer i avsnitt 7.3-5.)

Transkvinna har partner som föder barn

Ett par med en transkvinna och en ciskvinna kan också få barn genom att ciskvinnan tar emot spermadonation. Då bör samma regler gälla som för par med två kvinnor. Det innebär att transkvinnan som är icke-biologisk moder ska fastställas som förälder om spermadonationen skett inom svensk sjukvård. Har spermadonationen skett genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i annat land ska däremot istället spermadonatorn fastställas. (Se mer i avsnitt 7.4-5.)

8

Adoption

8.1 Inledning till adoption

8.1.1 Byte av föräldrar

Adoption innebär att ett barn får nya föräldrar. Rättsverkningarna av en adoption är att adoptivföräldrarna fastställs som rättsliga föräldrar medan alla juridiska band till tidigare föräldrar och släktingar klipps av. Adoptivföräldrarna blir vårdnadshavare och även underhållsskyldiga för barnet. Barnet kommer också att ärva adoptivföräldrarna och sina nya släktingar. Barnet byter som huvudregel även efternamn. Om en person adopterar sin makes barn (så kallad styvbarnsadoption) kommer dock maken att kvarstå som förälder medan de juridiska banden klipps av gentemot den andra föräldern. Makarna blir då gemensamma föräldrar. Adoption utgår alltid ifrån att en person tar över föräldraskapet. Det är inte tillåtet att avsäga sig ett rättsligt föräldraskap utan att någon annan tar över det. En förälder kan visserligen förlora vårdnaden men kvarstår som rättslig förälder om inte barnet adopteras av annan.

Den första adoptionslagen infördes i Sverige 1917. Lagen omfattade då så kallad svag adoption där adoptivbarnet fortfarande hade vissa rättsliga kopplingar till de ursprungliga föräldrarna. År 1949 fördes reglerna i stort sett oförändrade till föräldrabalken och 1959 reformerades reglerna till att innebära så kallad stark adoption. Från 1960-talet ökade antalet internationella adoptioner, vilket ledde till upprättandet av internationella konventioner som skulle se till att lagregler i givarländer och mottagarländer var mer enhetliga. Sverige tillträdde 1967 års Europarådskonvention om adoption och 1993 års Haagkonvention. Barnkonventionen som Sverige tillträdde 1990 reglerar att staten vid adoption ska säkerställa att barnets främsta beaktas. År 2003 fick samkönade par tillåtelse att adoptera i Sverige. Detta var inte tillåtet enligt 1968 års Europarådskonvention varför Sverige frånträdde den. Europarådet antog en ny konvention 2008 vilken ännu inte har trätt i kraft. En svensk statlig utredning föreslog 2009 att det skulle införas en grundläggande bestämmelse om att barnets bästa ska vara avgörande för alla beslut om adoption som rör barn under 18 år. Utredningen föreslog också att sambor skulle tillåtas adoptera. Krav på äktenskap för adoption kvarstår ordagrant sedan den första adoptionslagen 1917 och utredningen framhåller att lagstiftaren när det gäller barns rättigheter sedan 1970-talet förhållit sig neutral till om föräldrar är gifta eller inte. Utredningen har ännu inte lett till lagändring.

De adoptioner som är vanligast i Sverige i dag är internationell adoption där adoptivföräldrarna adopterar ett barn de inte har någon tidigare relation med. Näst vanligast är närståendeadoption inom Sverige där adoptivföräldrar och adoptivbarn redan har en relation. Det förekommer även internationell närståendeadoption där adoptivföräldrar i Sverige redan har en relation till ett barn i ett annat land. Dessutom förekommer icke-närståendeadoption inom Sverige även om det numera är ganska ovanligt. Adoption gäller oftast minderåriga barn men den kan även gälla myndiga personer som juridiskt vill formalisera en föräldra–barn-relation i vuxen ålder, till exempel mellan familjehemsbarn och familjehemsförälder. De rättsliga förutsättningarna för de olika typerna av adoption är desamma. Dock tillkommer vissa ytterligare regler vid internationell adoption.

Socialstyrelsen, Familjerätt 2013

8.1.2 Huvudreglerna omfattar framför allt olikkönade gifta par

Den bakomliggande utgångspunkten för föräldrabalken är att föräldraskap består livet ut. Adoption är i sig ett undantag från denna grundprincip. Adoption är därför omgärdat av relativt höga krav och en omfattande process. Enligt barnkonventionen ska barnets bästa vara vägledande vid adoption, men detta är inte en uttalad princip i föräldrabalkens adoptionsregler. För att en adoption ska gå igenom krävs det att domstol bedömer att adoptionen är till fördel för barnet. Det är adoptivbarnets väl som ligger till grund för bedömningen och inte adoptivföräldrarnas önskan att bli föräldrar. Domstolen ska framför allt bedöma om de sökande adoptivföräldrarna är lämpliga som föräldrar. Här har lagstiftningen gett socialnämnden i uppgift att utreda adoptivföräldrarnas lämplighet. Utöver det har lagstiftningen även formella krav på adoptivföräldrarna. Det innebär att det inte räcker att socialnämnden kommer fram till att en eller två personer är lämpliga som adoptivföräldrar, deras familjekonstellation ska dessutom uppfylla vissa kriterier. På liknande sätt som vid assisterad befruktning kan dessa formella krav betraktas som legaldefinitioner för lämpliga adoptivföräldrar.

Huvudregeln för lagstiftningen om adoption är två adoptivföräldrar som är gifta med varandra. Ensamstående personer kan också tillåtas att adoptera men de utgör undantag. Vill två personer adoptera tillsammans måste de också vara gifta, här finns inga undantag. Kravet på äktenskap utesluter sambor, två vänner och andra konstellationer som möjliga gemensamma adoptivföräldrar. Det finns även förbud mot att en person blir ensam adoptivförälder om hen är gift. Detta utesluter de flesta situationer där en av makarna redan har en nära relation till barnet medan den andra maken inte har det, eller där enbart den ena vill bli adoptivförälder. Det finns dock undantag om maken till exempel är

försvunnen. Det är heller inte tillåtet att bli fler än två föräldrar genom adoption, i likhet med övriga föräldrarättsliga lagar.

Adoptionsreglerna är formellt könsneutrala, vilket innebär att adoptivföräldrar kan vara såväl ensamstående män och ensamstående kvinnor som samkönade par, olikkönade par och dessutom transpersoner. Den enda könsbestämda regeln är att en moder inte får ge samtycke till att adoptera bort sitt barn förrän ett par veckor efter födseln. Motsvarande regel finns inte för fäder. Av den lagstiftning som reglerar möjligheten att bli föräldrar är adoptionsreglerna de enda som är så gott som könsneutrala. De praktiska möjligheterna till internationell icke-närståendeadoption är dock mycket mindre för ensamstående män och samkönade par på grund av givarländernas och de internationella adoptionsorganisationernas inställning. Det finns i dag inga som förmedlar internationell adoption till samkönade par. Däremot har lagens könsneutralitet stor praktisk betydelse när det gäller närståendeadoption för samkönade par som redan har en befintlig relation till ett barn. Detta har bland annat gett möjligheter för samkönade par att bli rättsliga föräldrar efter spermadonation utanför den svenska sjukvården eller genom surrogatmödraskap. Den i paret som inte är biologisk eller genetisk förälder, och därmed inte heller rättslig förälder, kan ansöka om att adoptera barnet så att bägge blir rättsliga föräldrar. Adoptionsreglerna är dock inte anpassade för adoption som är planerad sedan innan barnet föds utan har stiftats utifrån att adoption genomförs om de biologiska föräldrarna på något sätt fallerar. Adoptionsprocessen tar lång tid, vilket innebär flera rättsliga risker innan adoptionen har gått igenom. (Läs mer om detta i kapitel 7.6-7.)

Adoption är i sig ett undantag till att få barn på egen hand genom samlag. När adoption ändå är aktuell kan lagstiftningens huvudscenario sammanfattas med att ett olikkönt gift par vill adoptera ett barn. Om domstol godkänner adoptionen så byter barnet rättsliga föräldrar. I detta scenario behöver inte fler lagregler bli aktuella. Andra scenarier omfattas av undantagsregler eller praktiska svårigheter. Ensamstående kvinnor får adoptera men omfattas av en undantagsregel. Samkönade par och ensamstående män tillåts adoptera men har få praktiska möjligheter till annat än närståendeadoption. Samkönade par som försöker bli föräldrar utanför den svenska sjukvården kan närståendeadoptera men processen är rättsligt osäker. Ytterligare andra scenarier ställs helt utanför möjligheten att prövas för adoption. Det handlar dels om personer som vill adoptera ensamma trots att de är gifta, dels om två personer som vill adoptera tillsammans utan att vara gifta. Ett barn har heller ingen möjlighet att få fler än två föräldrar genom adoption.

8.2 Förutsättningar för adoption

8.2.1 Domstolsprövning och stöd från socialnämnden

Adoption kräver beslut av domstol. Domstolen ska pröva om de formella förutsättningarna är uppfyllda och om adoptionen är lämplig. För att göra en lämplighetsprövning ber domstolen socialnämnden att göra en utredning. Socialnämnden har i uppdrag både vid internationell och vid nationell adoption att anvisa sökande adoptivföräldrar till föräldrautbildning. De ska också ge stöd och hjälp innan, under och efter en adoption. Socialnämnden ska dessutom ge hjälp till adopterade barn, till exempel om de vill söka information om sitt ursprung.

Föräldrabalken 4 kap. 6 §

Socialtjänstlagen 5 kap. 1 §

SOSFS 2008:8 Socialnämndens handläggning av ärenden om adoption

8.2.2 Adoptivförälder

En adoptivförälder ska som huvudregel vara minst 25 år. Undantag kan göras för personer mellan 18 och 25 år som vill adoptera sin makes barn (så kallad styvbarnsadoption) eller som vill adoptera tillbaka ett barn som denne tidigare har adopterat bort.

Föräldrabalken 4 kap. 1 §

Två personer som vill adoptera gemensamt måste vara gifta med varandra. Det räcker inte med att vara sambo. Det finns heller inga undantagsregler. Adoption är sedan 2003 tillåtet för både samkönade och olikkönade par. Både kvinnor och män kan också adoptera ensamma. Den som vill adoptera ensam får däremot inte vara gift. Undantag kan göras om den andra maken är försvunnen eller om den andra maken lider av en "allvarlig psykisk störning". Det finns dock ingen formell regel mot att adoptera ensam och samtidigt ha sambo eller annan partner utan att vara gift. Detta kan dock påverka lämplighetsprövningen.

Föräldrabalken 4 kap. 3–4 §§

Hilka får skilja sig för att adoptera Unni

Unni har växt upp hos sin fostermamma Hilka och ser henne som sin huvudsakliga förälder. Unnis biologiska mamma dör när Unni är vuxen. Hilka och Unni kommer fram till att de vill att Hilka adopterar henne. Hilka har dock nyligen gift sig med Sven. Han har inte haft någon föräldraroll, och varken han eller Unni är intresserade av att han ska bli adoptivförälder. Hilka får inte adoptera Unni ensam eftersom hon är gift och Sven varken är försvunnen eller

psykiskt störd. Sven och Hilka bestämmer sig då för att skilja sig så att Hilka och Unni kan genomföra adoptionen. När adoptionen är genomförd gifter de sig igen.

8.2.3 Adoptivbarn

Barn över tolv år ska ge sitt samtycke till en adoption, annars får den inte genomföras. Om domstol anser att det skulle vara till skada för ett barn att tillfrågas finns det dock utrymme för adoption utan barnets samtycke fram tills barnet är 16 år. Barn som har "psykisk störning" eller liknande behöver inte heller tillfrågas. Adoptivbarnets inställning till adoptionen ska dock alltid ges betydelse för lämplighetsprövningen utifrån barnets ålder och mognad.

Föräldrabalken 4 kap. 5 §

8.2.4 Ursprungsförälder

Är ett adoptivbarn under 18 år krävs ursprungsföräldrarnas samtycke till adoptionen. Är barnet nyfött får modern lämna sitt samtycke först efter att ha "återhämtat sig tillräckligt efter nedkomsten". Detta brukar anses vara ett par veckor. En ursprungsförälder som lider av "allvarlig psykisk störning" eller som befinner sig på okänd ort behöver inte lämna samtycke alls. Detsamma gäller en förälder som inte är barnets vårdnadshavare. Har ingen av barnets ursprungsföräldrar vårdnad ska i stället barnets särskilt förordnade vårdnadshavare godkänna adoptionen.

Föräldrabalken 4 kap. 5 a §

8.2.5 Ekonomisk ersättning

Adoption får inte godkännas om adoptivföräldrarna eller ursprungsföräldrarna har utlovats ekonomisk ersättning för adoptionen. Syftet med förbudet mot ekonomisk ersättning är att motverka handel med barn. Som undantag tillåts underhållsbidrag till barnet genom ett engångsbelopp som inbetalats till socialnämnden. Sådant underhållsbidrag anses vara avsett för barnet och inte för adoptivföräldrarna. Vid internationell adoption är det tillåtet för adoptivföräldrar att betala för adoptionsorganisationens kostnader, men inget av detta får gå till ursprungsföräldrarna. Adoptivföräldrar kan få adoptionsbidrag på 40 000 kr om barnet är under tio år. Detta gäller dock inte vid närståendeadoption.

Föräldrabalken 4 kap. 6 § 2 och 3 st.

Socialförsäkringsbalken 21 kap. 2 och 5 §§

8.2.6 Lämplighetsprövning

Domstol ska bedöma att adoptionen är lämplig. I den bedömningen ingår att adoptionen ska vara till fördel för barnet. Den eller de blivande adoptivföräldrarna ska vilja uppfostra, eller redan ha uppfostrat, barnet som sitt eget. Adoption kan även tillåtas om det finns annan särskild anledning till adoptionen, till exempel att det finns en barn–förälder-relation mellan två vuxna personer.

Föräldrabalken 4 kap. 6 § 1 st.

Socialnämnden ska göra en utredning som underlag för domstolens beslut i adoptionsfrågan. Utredningen riktar främst in sig på adoptivföräldrarna. Socialstyrelsens allmänna råd lyfter framför allt fram att en adoptivförälder ska ha kunskap och insikt i vad en adoption innebär, som huvudregel inte ska vara äldre än 42 år, ska ha god fysisk och psykisk hälsa, ska ha personliga egenskaper att kunna tillgodose ett adoptivbarns behov samt ett socialt nätverk som kan ge stöd. När det gäller par ska utredningen också pröva om de har en stabil parrelation. För ensamstående adoptivföräldrar läggs särskilt stor vikt vid relationen till släkt och vänner. I allmänhet gäller högre krav vid internationell adoption än vid nationell närstående adoption då adoptivföräldrarna redan har en relation med adoptivbarnet. Barnets egen inställning ska också vägas in i lämplighetsprövningen i den uträkning som är lämpligt med beaktande av dess ålder och mognad. Detta även om barnet inte formellt behöver godkänna adoptionen.

SOSFS 2008:8 Socialnämndens handläggning av ärenden om adoption

A tvingas gifta sig för att få adoptera M

M föddes 2008 av I efter det att hon genomfört insemination som ensamstående i Danmark. I bjöd bland annat in A att stödja henne i föräldraskapet. A växte under åren in i rollen som pappa till M. 2012 fick de ytterligare ett gemensamt barn genom heminsemination. De ser sig som likvärdiga föräldrar till båda barnen och ville adoptera M för att hen skulle få båda som juridiska föräldrar.

A och I har aldrig haft någon parrelation utan är vänner och föräldrapartners. Det var därför främmande för dem att gifta sig. De ansökte ändå om adoption och argumenterade att domstol skulle frångå det diskriminerande lagkravet. Socialnämnden och tingsrätten var eniga om att adoption skulle vara till barnets bästa men tingsrätten avslag ändå adoptionen för att inte gå emot gällande lagstiftning. A och I gifte sig då för sakens skull. Hovrätten biföll adoptionen och de kunde skilja sig igen. A och I är nu gemensamma föräldrar till båda syskonen. Göteborgs rättighetscenter – mot diskriminering, Verksamhetsberättelse 2014

8.3 Närståendeadoption

När adoptivbarn och adoptivföräldrar redan har en relation kallas det närståendeadoption. Det kan till exempel handla om att en fadder eller släkting adopterar ett barn efter det att föräldrarna avlidit, att en bonusförälder adopterar sin partners barn, att den icke-biologiska modern i ett par med två kvinnor adopterar efter spermadonation i utlandet eller att familjehemsföräldrar adopterar ett fosterbarn.

Socialnämnden kan vara till hjälp för personer som vill genomföra närståendeadoption. Det är även möjligt att ansöka om närståendeadoption på egen hand. Efter det att tingsrätten har tagit emot adoptionsansökan kommer domstolen att begära att socialnämnden gör en utredning om adoptionen är lämplig.

Ansökan om adoption

Detta är ett exempel på en ansökan om närståendeadoption. Det bygger på ett exempel i kapitel 7.5 om spermadonation utanför svensk sjukvård för par med två kvinnor.

Adoptivbarn

Noel A (1111110-0000)

Sökande adoptant (blivande adoptivförälder)

Lin H (870605-0000)

Adoptivbarnets moder

Jamila A (840302-0000)

Ansökningsgrund

Lin H har fostrat och avser att fortsätta fostra Noel A såsom sitt eget barn, tillsammans med Jamila A.

Bakgrund

Jamila A och Lin H är gifta och bor tillsammans. Vi genomförde spermadonation i Danmark. Jamila blev gravid och födde barnet Noel A den 10 november 2011. Eftersom spermadonatoren är anonym enligt dansk lag fastställdes ingen fader. Vi har fostrat Noel tillsammans såsom vårt gemensamma barn. I praktiken är vi redan båda föräldrar. Vi vill nu genomföra adoption så att även Lins föräldraskap får rättslig status.

Det har inte från någon sida givits eller utlovats ersättning för adoptionen eller bidrag till barnens underhåll. Noel saknar egna ekonomiska medel.

Bilagor

1. Personbevis Noel A
2. Personbevis Lin H

Ansökningsavgift på 375 kr har satts in på tingsrättens plusgirokonto 123456-7 med angivande av Noel A:s personnummer som referens.

Underskrift

Lin H

Samtycke

Härmed samtycker jag till adoptionen.

Jamila A

(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

8.4 Internationell adoption

Internationell adoption är reglerad i internationella konventioner som ställer krav på såväl givarländernas som mottagarländernas lagstiftning så att adoption som godkänns i det ena landet även ska gälla i det andra landet. Internationella adoptioner förmedlas i Sverige av adoptionsorganisationer som auktoriseras av Myndigheten för internationella adoptionsfrågor (MIA). Dessa har samarbete med adoptionsorganisationer i andra länder. Internationella adoptioner utan förmedling av auktoriserade organisationer ska endast godkännas om det gäller barn som är släkt med adoptivföräldrarna eller om det finns någon annan särskild anledning.

Lag om internationell adoptionsförmedling 4 §

Givarländerna och adoptionsorganisationerna ställer utöver de svenska lagreglerna olika krav på adoptivföräldrar. Det kan till exempel handla om hur länge adoptivföräldrarna ska ha varit gifta, adoptivföräldrarnas ålder, önskemål om religiös tillhörighet och antal syskon och deras ålder. Vissa av organisationerna förmedlar adoption till ensamstående adoptivföräldrar i begränsad omfattning, vissa gör det inte. Det är nästan omöjligt för ensamstående män att adoptera internationellt i nuläget. Inga organisationer förmedlar heller i dagsläget adoptioner till samkönade par eller ensamstående som är öppet homosexuella.

Vid internationell adoption ska socialnämnden först genomföra en utredning och ge medgivande till adoption. Efter detta kan adoptivföräldrarna lämna in ansökan till adoptionsorganisationen. När ett specifikt barn har föreslagits för adoption ska socialnämnden ge sitt samtycke innan barnet får komma till Sverige. Därefter sker den formella ansökan om adoption. Processen syftar till att endast ta emot barn i Sverige sedan det har säkerställts att domstol kommer att godkänna adoption.

Socialtjänstlagen 6 kap. 12–16 §§

9

Överenskommelse utan rättsverkan om att få barn och erkännas som förälder

Personer får barn både på sätt som stöds av lagstiftning och på sätt som faller utanför lagen. Vi har tidigare nämnt att lagstiftningen inte stödjer par med två kvinnor som tar emot spermadonation utanför den svenska sjukvården och inte heller surrogatmödraskap oavsett familjekonstellation. I dessa fall krävs det adoption för att den eller de tilltänkta föräldrarna ska erkännas rättsligt. Som också har nämnts stöder lagstiftningen inte heller överenskommelser om att i framtiden genomföra adoption. Det kan emellertid ändå finnas en poäng med att ingå överenskommelser som inte är hållbara i en domstolsprocess. En sådan överenskommelse kommer inte att ha rättslig verkan utan enbart moraliskt och socialt förpliktigande. Parterna kan inte få hjälp av domstol eller andra myndigheter för att upprätthålla sådana överenskommelser. Rättsväsendet kommer i enlighet med lagreglerna endast att stödja de rättsliga föräldrarna. Syftet med att skriva moraliska överenskommelser är i stället framför allt att förebygga konflikter. Genom att parterna tillsammans har tänkt igenom möjliga svåra situationer och enats om hur de skulle vilja lösa dem kan eventuella konflikter hanteras enklare eller kanske förebyggas helt. Många gånger är processen att komma överens och få de gemensamma tankarna på pränt av större vikt än ett slutgiltigt dokument.

Personer som skriver sådana överenskommelser utan rättsverkan kan utse en eller flera personer som de har förtroende för att i händelse av konflikt eller tolkningstvist medla mellan parterna eller övertyga dem om att följa överenskommelsen. Till skillnad från att gå till domstol med juridiskt bindande avtal har parterna i dessa fall dock inga möjligheter att tvinga motparten att följa vad en sådan medlare råder dem att göra. Proceduren kan dock ge större möjligheter att hitta lösningar på frivillig väg.

Vissa delar av en moralisk överenskommelse kan få viss rättslig verkan om överenskommelsen följer eventuella formregler för den aktuella frågan. Det kan gälla testamente och viljeyttring om särskilt förordnad vårdnadshavare. Det kan vara klokt att särskilja vilka delar som är rättsligt bindande och inte, till exempel genom att upprätta flera dokument.

Överenskommelse om surrogatmödraskap

Detta är en förkortad variant av en icke-juridisk viljeyttring mellan två män som vill få barn och en kvinna som på ideell grund vill föda deras barn.

Viljeyttring angående surrogatmödraskap

1. Viljeyttringens utgångspunkter

Lars N och Stephen N har tillsammans med Anna P kommit överens om att Anna såsom surrogatmoder ska bära och föda ett barn som Stephen är genetisk fader till. Detta med syftet att barnet ska tas om hand av Stephen och Lars som deras gemensamma barn. Anna gör detta av egen vilja utifrån glädjen i att hjälpa Stephen och Lars att få barn.

Parterna är medvetna om att denna viljeyttring inte är juridiskt bindande dem emellan. De är också medvetna om att deras förnyade samtycke till de juridiska överenskommelserna om vårdnad och adoption kommer att krävas vid den tidpunkt då de aktualiseras.

Parterna har tänkt igenom sitt deltagande i surrogatprocessen och känner tyngden av sitt ansvar i denna, både som blivande föräldrar och surrogatmoder. Parterna är medvetna om vikten av att hålla en öppen dialog sinsemellan om allt som sker. Oenighet som uppstår mellan parterna om innehållet i denna viljeyttring ska lösas genom medling ledd av Carina J, den jurist som hjälpt oss inför surrogatprocessen.

2. Inför och under graviditeten

Insemination kommer att genomföras hemma hos Anna och i enlighet med hennes behov. Graviditetstest genomförs med alla parter närvarande.

Föräldrarna ska betala Annas kostnader för försäkring, mammakläder, mediciner och liknande nödvändiga utgifter upp till maximalt 15 000 kr. Föräldrarna ersätter även Annas inkomstbortfall i samband med graviditeten.

Mödravårdscentralen ska informeras om parternas överenskommelser kring föräldraskapet. Beslut under graviditeten som rör Annas hälsa fattas av henne. Beslut under graviditeten som rör barnet fattas av föräldrarna. Under graviditeten avstår Anna från alkohol och andra droger, tobak och andra aktiviteter som är allmänt kända för att kunna påverka graviditeten och/eller barnets hälsa negativt.

Föräldrarna följer med Anna till ultraljud och andra undersökningar under graviditeten. Utöver detta är det ett önskemål från föräldrarnas sida att även i övrigt ha möjlighet att träffa Anna och vara delaktiga i graviditeten. Beslut kring sådan kontakt är dock upp till Anna att ta.

3. Förlossningen

Förlossningen ska i första hand ske på Xstad sjukhus eftersom det där finns en avdelning med regnbågskompetens. Föräldrarna har rätt att vara närvarande under förlossningen oavsett vad som händer. Anna tar i samråd med läkare och

barnmorska alla beslut kring smärtlindring, förlossningsställning, kejsarsnitt med mera. Föräldrarna och Anna följer sjukvårdspersonalens rekommendationer vid akuta situationer.

Föräldrarna tar emot barnet direkt efter förlossningen och barnet sover hos dem från första dagen. Om Anna vill kan alla parter vara tillsammans med barnet en stund. Om hon vill kan hon också vara en stund ensam med barnet.

Efter födseln håller föräldrarna kontakten med Anna via telefon, sms och mail så att hon vet att allt går bra med barnet och den nya familjen. Det är föräldrarna som är fullt ut ansvariga för barnet och tar alla beslut kring det. I de fall Annas godkännande krävs för dessa beslut, ska hon ge detta.

4. Faderskap, vårdnad och adoption

När graviditeten är bekräftad ska Stephen och Anna skriva på faderskapsbekräftelse och anmälan om enskild vårdnad så att Stephen blir rättslig förälder och vårdnadshavare. Sex veckor efter förlossningen ska Anna ge sitt samtycke till att Lars adopterar barnet.

Anna ska göra allt hon kan för att Stephen ska få enskild vårdnad och att Lars ska få adoptera barnet så snart som möjligt. Stephen och Lars ska göra allt de kan för att adoptionen ska gå igenom, oavsett deras dåvarande relation eller känslor inför barnet.

5. Dödsfall och testamenten

Om Stephen skulle dö innan adoptionen är slutförd är det Stephens och Annas vilja att Lars ska få adoptera barnet såsom sitt eget.

Om både Anna och Stephen skulle dö innan adoptionen är slutförd är det deras vilja att Lars ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet i enlighet med föräldrabalken 6 kap. 10 a §. I denna situation är deras vilja även att Lars ska adoptera barnet såsom sitt eget.

Om både Stephen och Lars skulle dö är det Stephens, Lars och Annas vilja att Stephens bror Tore L ska utses till särskild förordnad vårdnadshavare för barnet i enlighet med FB 6 kap. 10 a §. Om Lars inte hunnit adoptera barnet är det Stephen, Lars och Annas vilja att Tore ska adoptera barnet såsom sitt eget.

Så snart graviditet är konstaterad ska Stephen teckna testamente som ger barnet rätt att ärva honom i det fall att han skulle dö innan adoptionen gått igenom. Även Anna ska teckna testamente som ger hennes make och egna barn arvsrätt före barnet. Om Anna skulle dö innan adoptionen gått igenom ska Stephen och Lars göra allt de kan för att testamentet ska respekteras.

Anna P Lars N Stephen N
(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

Del 3

Förhållanden mellan barn och föräldrar

Barnets bästa

FN:s konvention om barns rättigheter innehåller en rad grundläggande rättigheter för barn. Barnkonventionen innehåller tre kategorier av rättigheter:

- Medborgerliga och politiska rättigheter, till exempel rätten till registrering vid födsel, namn och nationalitet, åsiktsfrihet och religionsfrihet.
- Ekonomiska och sociala rättigheter, till exempel rätten till hälso- och sjukvård, social trygghet, socialförsäkring och utbildning.
- Rätten till skydd mot övergrepp och utnyttjande, till exempel skydd mot fysiskt och psykiskt våld, skada, övergrepp och vanvård.

Barnkonventionen bygger på fyra huvudprinciper:

- Barn ska skyddas mot alla former av diskriminering (art. 2)
- Barnets bästa ska beaktas i alla beslut (art. 3)
- Barn har rätt till liv och utveckling (art. 6)
- Barn ska ha rätt att säga sin mening och få den respekterad (art. 12).

Sverige har liksom de flesta andra länder i världen anslutit sig till konventionen. Det innebär att Sverige har förbundit sig till att förverkliga de krav som stadgas i konventionen och att svenska lagar ska tolkas så att de överensstämmer med barnkonventionen. Flera principer i konventionen har också införts direkt i svensk lagstiftning. Framför allt har flera lagar skrivningar om att sätta barnets bästa i främsta rummet. Det finns bland annat i föräldrabalken angående frågor om vårdnad, boende och umgänge med förälder, i socialtjänstlagen angående socialtjänstens åtgärder som rör barn och i lagen om vård av unga angående tvångsomhändertagande av barn. Diskussioner har också förts om att införliva hela barnkonventionen direkt i svensk lag.

SOU 1997:116 Barnets Bästa i främsta rummet. FN:s konvention om barnets rättigheter i Sverige

Att utgå från barnets bästa är att så gott det går se frågor ur barnets eget perspektiv. Hur detta fungerar ställs ofta på sin spets vid intressekonflikter mellan barn och vuxna, eller när barnets behov kommer i skymundan i en konflikt mellan två eller flera vuxna. I dessa situationer klarar föräldrar inte alltid av att se barnets perspektiv, och det övriga samhället bör då ingripa för att tillgodose barnets bästa. Det är inte helt enkelt att realisera barnets bästa i praktisk tillämpning. Som exempel kan vi lyfta fram Barnmisshandelskommittén som tillsattes 1998 för att söka förklaringar till, lösningar på och lämpliga åtgärder kring problemet med barnmisshandel. I sin slutrapport beskriver de tre olika barnperspektiv: barns eget perspektiv, vuxnas barnperspektiv och samhällets barnperspektiv. De menar att barnens perspektiv ofta glöms bort eftersom det är de vuxna som ska avgöra vad som är barnets bästa och då ofrånkomligen ser detta genom filtret av sina egna barndomserfarenheter.

Utöver detta menar kommittén att även samhällets barnperspektiv, det vill säga det som samhället i allmänhet betraktar som barns bästa, alltid innehåller värderingar och fördomar. Vad som är ett barns bästa kan vara svårt att avgöra i det enskilda fallet. Bedömningen bör grunda sig på såväl forskning och erfarenhet om barn i allmänhet som på kunskap om det individuella barnet. Många beslut om barn tas dock av föräldrar som är i konflikt med varandra och då kanske inte har huvudsakligt fokus på barnets behov. Snarare tas kanske besluten utifrån föräldrarnas behov och förväntningar samt deras föreställningar och normer om vad som är bäst för barnet.

SOU 2001:72 Barnmisshandel – Att förebygga och åtgärda

Barnombudsmannen (BO) är en statlig myndighet som företräder barn och ungdomar samt bevakar hur barnkonventionen efterlevs i Sverige. BO kan ge förslag på lagändringar och kalla in beslutsfattare till överläggningar om de inte är nöjda med hur barnkonventionen efterlevs.

Lag om Barnombudsman

Olika aspekter av rättsligt föräldraskap

Det finns många sätt att organisera föräldraskap på. I inledningen till bokens andra del tog vi upp att det finns flera olika aspekter av föräldraskap: det biologiska, det genetiska, det sociala och det rättsliga föräldraskapet. I denna del behandlar vi det rättsliga föräldraskapet, som i sin tur omfattar olika aspekter. Som huvudregel är det två rättsliga föräldrar som bär hela föräldraansvaret gemensamt, men i flera fall kan föräldrarollen delas upp mellan olika personer i form av vårdnadshavare och förmyndare. Det finns även flera olika aspekter av det rättsliga föräldraskapet, som boende, umgänge och underhåll. Så länge alla inblandade är överens kan ansvaret för barn i många situationer fördelas mellan olika personer oavsett lagreglerna. Lagstiftaren lägger sig inte i vem som lagar mat och läser läxor eller vilka personer som hämtar och lämnar på förskolan så länge föräldrarna kommit överens om det med personalen. Men om det blir konflikter mellan de vuxna i barnets liv aktualiseras lagregler för att hantera konflikterna. I dessa fall är det som grundregel de rättsliga föräldrarna som bestämmer över barnet.

Vårdnadshavare

Ett barns vårdnadshavare är den som har till uppgift att ta ansvar för ett barns personliga behov och som även har bestämmanderätt över barnets personliga angelägenheter. Vanligtvis är det barnets ena eller bägge rättsliga föräldrar som är vårdnadshavare, men det kan också vara någon annan som blivit utsedd till särskilt förordnad vårdnadshavare av domstol.

Ett barn kan ha en eller två vårdnadshavare. Har ett barn två föräldrar som båda är vårdnadshavare kallas det gemensam vårdnad eller delad vårdnad. Om ett barn har två föräldrar men bara en av dem är vårdnadshavare kallas det enskild vårdnad. Begreppet enskild vårdnad bör skiljas från begreppet ensamstående förälder, som innebär att en förälder lever själv. En ensamstående förälder kan ha enskild vårdnad eller gemensam vårdnad med en andra förälder, men kan också vara ett barns enda förälder. Då ett barn bara har en förälder använder vi för tydlighetens skull begreppet ensam förälder och ensam vårdnad.

Ett barn kan ha högst två vårdnadshavare, på samma sätt som ett barn högst kan ha två rättsliga föräldrar. Om det har utsetts särskilt förordnade vårdnadshavare utöver de rättsliga föräldrarna kan barnet ha två vårdnadshavare och två rättsliga föräldrar. Barnet kan i sådana fall dock inte ha fyra vårdnadshavare.

Boende och umgänge

Har ett barn två föräldrar som bor på olika ställen kan det antingen bo huvudsakligen hos en förälder eller växelvis hos båda. Den förälder som barnet bor mest hos kallas boförälder. En förälder som inte bor med barnet men som barnet har rätt att träffa kallas umgängesförälder. Barn har som huvudregel rätt till umgänge med båda sina rättsliga föräldrar även om en eller båda av dessa inte längre är vårdnadshavare för barnet. I vissa fall kan barnet även ha rätt att träffa andra personer som står barnet nära, till exempel far- eller morföräldrar eller en tidigare partner till barnets förälder.

Faktisk vårdare

Familjehemsföräldrar, skolpersonal och andra vuxna kan under kortare eller längre tid ansvara för att faktiskt ta hand om ett barn. Detta innebär dock inte att den formella bestämmanderätten tas ifrån vårdnadshavaren. Den rättsliga vårdnaden kan däremot i vissa situationer flyttas över till en person som är faktisk vårdare.

Förmyndare

En förmyndare är den som tar ansvar och bestämmer över ett barns ekonomi till dess att barnet är myndigt. Förmyndaren är vanligtvis barnets vårdnadshavare. Om vårdnaden förändras så förändras även förmyndarskapet. Domstol kan också i undantagsfall utse särskilt förordnad förmyndare.

Talerätt om vårdnad, förmyndarskap, umgänge och boende

Om föräldrar inte kommer överens om vem som ska vara vårdnadshavare, var barnet ska bo eller hur barnets umgänge ska se ut kan de begära att domstol ska ta beslut i frågan. Rätten att föra sådan talan i domstol (talerätten) innehas av de rättsliga föräldrarna. Även en förälder som förlorat vårdnaden har alltid rätt att väcka talan om till exempel umgänge. Talerätten går förlorad först om barnet adopteras. Det är bara rättsliga föräldrar som har talerätt. Icke-rättsliga föräldrar, andra närstående eller betydelsefulla vuxna för barnet har inte någon sådan möjlighet. I vissa fall har däremot socialnämnden rätt att föra talan och domstol kan också på eget initiativ ta beslut om att pröva vårdnadsfrågor och liknande som krävs för barnets bästa.

Barnets försörjning och underhåll

Det är de rättsliga föräldrarna som är ansvariga för barnets ekonomiska försörjning till dess att det är 18 år, eller i vissa fall 21 år. Ansvaret kan uppfyllas genom att ta praktisk hand om barnet eller genom att betala underhållsbidrag till den person som tar hand om barnet. Försörjningsskyldigheten gäller även den som inte är vårdnadshavare, men övergår till adoptivföräldrarna om ett barn adopteras. Särskilt förordnade vårdnadshavare, särskilt förordnade förmyndare eller faktiska vårdare är inte försörjningsskyldiga gentemot ett barn.

Barns arvsrätt

Barn har alltid rätt till arv efter sina rättsliga föräldrar. Till och med om den rättsliga föräldern testamenterat bort all sin kvarlåtenskap till någon annan så har barnet rätt till sin laglott. Laglotten utgörs av hälften av vad barnet skulle ha ärvt om testamente inte fanns. Det enda som bryter ett barns arvsrätt är om barnet adopteras.

10

Barns personliga förhållanden

10.1 Inledning till vårdnad, boende och umgänge

10.1.1 Barns rättigheter

Ända in på 1800-talet hade mannen i ett äktenskap ensam myndighet över både fru och barn. År 1920 fick en gift kvinna vara vårdnadshavare tillsammans med fadern och först 1950 även förmyndare. Barns rättigheter har sakta växt sig starkare under 1900-talet. Föräldrars rätt att misshandla sina barn upphävdes 1966 och förbjöds uttryckligen 1979. Barn utanför äktenskap har haft en sämre ställning ändå in på 1970-talet. Först 1977 kunde två föräldrar ha gemensam vårdnad om barn som frånskilda eller utan att vara gifta. FN antog barnkonventionen 1969 vilken ratificerades av Sverige 1989. Detta innebar ett tydligt erkännande av att barn har rättigheter. Barns rättigheter fick också skydd i grundlagen 2011.

Föräldrabalken innehåller numera rättigheter för barn, vilket innebär skyldigheter och ett ansvar för deras vårdnadshavare. Barn har rätt till omvårdnad, trygghet och en god fostran. Barn ska också behandlas med aktning för sin person och egenart och får inte utsättas för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling. Dessutom ska barnets bästa vara avgörande för alla beslut om vårdnad, boende och umgänge. Bestämmelsen om barnets bästa får framför allt rättslig betydelse för socialnämnd, domstol och andra myndigheter. Lagregeln innebär dock också en uppmaning till föräldrar att ta till vara barnets bästa även i vardagliga situationer, särskilt i situationer då vuxna har svårt att sätta barnets intresse framför sitt eget.

Föräldrabalken 6 kap. 1 och 2 a §§

10.1.2 Vuxna avgör barnets bästa

Ett barns vårdnadshavare har ansvar och bestämmanderätt över barnets personliga angelägenheter. När två vårdnadshavare är i konflikt, eller inte anses kunna ta hand om barnet, kan i olika situationer socialnämnden eller domstol avgöra vad som är till barnets bästa. Det är alltså vuxna som avgör vad som är bäst för barnet. Ju äldre och mer moget eller utvecklat ett barn är, desto mer hänsyn ska tas till barnets vilja och önskemål. Den slutgiltiga tolkningsrätten för vad som är ett barns bästa ligger dock fram till barnets 18-årsdag hos föräldrarna eller hos andra vuxna som sätts i föräldrarnas ställe. Detta innebär

en komplex problematik. Vi ska här ta upp reglerna om umgänge som exempel på denna problematik.

Barn som har två föräldrar har rätt att umgås med bägge föräldrarna. Umgänget med boföräldern anses vara självklart varför lagen reglerar umgänge endast för den förälder som barnet inte bor med. Lagen är tydlig med att umgängesrätten tillhör barnet och att det är barnets behov, inte föräldrarnas, som ska styra umgänget. De ska ta hänsyn till barnets vilja utifrån dess ålder och mognad. Barnets vilja är dock inte avgörande och i flera situationer går föräldrarnas vilja i praktiken före.

Varken ett barn, en annan förälder eller domstol kan tvinga fram umgänge med en förälder mot förälderns vilja. Barnets lagstadgade umgängesrätt kan påverka föräldrarna att ta hänsyn till barnets vilja men det finns inga lagregler som kan tvinga en förälder att umgås. Vägran att umgås med sitt barn kan påverka en vårdnadstvist men andra sanktioner än att ta vårdnaden ifrån en umgängesvägrande förälder finns inte.

Barn är principiellt inte heller skyldiga att umgås med en förälder. Om ett barn inte vill umgås med en förälder kan barnet emellertid ändå tvingas till det om bägge föräldrarna anser att det är bra för barnet att umgås med den föräldern. Ju äldre barnet är, desto större hänsyn ska tas till dess vilja, men den formella bestämmanderätten ligger hos barnets vårdnadshavare fram tills barnet är 18 år. Även i fall då både barnet och boföräldern är emot umgänge kan barnet tvingas till umgänge om domstol bedömer det vara till barnets bästa. Dras konflikten till sin spets kan till och med polis hämta barnet. Det ska dock påpekas att domstol bara i undantagsfall ska ta beslut mot äldre barns vilja.

Det är framför allt i de fall då både barnet och umgängesföräldern vill umgås med varandra men boföräldern motsätter sig det som umgängesrätten kan hjälpa barnet att driva igenom sin vilja mot en förälder. Om domstolen finner att umgänge är till barnets bästa kan umgängesföräldern tvinga boföräldern att acceptera det, i sista hand genom hämtning av polis.

Sammanfattningsvis går det att säga att rätten till umgänge tillhör barnet men att det i de flesta situationer är föräldrarna som ser till om umgänge infrias eller inte. Det hänger alltså i huvudsak på föräldrarna att ta besluten utifrån barnets bästa.

10.1.3 Huvudreglerna omfattar framför allt olikkönade gifta föräldrapar

Utgångspunkten för föräldrabalken är att ett barn har två föräldrar. Lagstiftningen erkänner högst två rättsliga föräldrar. Barn med fler än två föräldrar har därmed inga rättigheter till alla sina föräldrar. Med få undantag stöder lagen inte heller att ytterligare vuxna kompletterar de rättsliga föräldrarnas ansvar. Föräldrar kan fördela och delegera föräldraansvar till andra vuxna men barn saknar rättsliga band till dem. Barn har bara en begränsad

umgängesrätt till "annan som står barnet särskilt nära". Det finns inte heller någon möjlighet för föräldrar att avtala om umgänge med icke-rättsliga föräldrar, medan föräldrar däremot kan avtala om umgänge sinsemellan. Konsekvensen av brist på sådana regler är att barn med fler än två vuxna som tar föräldraansvar står utan möjlighet till rättsligt skydd till fler än två vuxna. Det gäller till exempel mor- eller farföräldrar, andra släktingar, bonusföräldrar, en spermadonator eller surrogatmoder som tar del i barnets liv samt alla utvidgade familjer med fler än två föräldrar.

Föräldrabalkens huvudregel är även att ett barn har två vårdnadshavare. Ett barn med en vårdnadshavare med enskild vårdnad är undantag. Det är enklare för två föräldrar som är överens att göra enskild vårdnad till gemensam (en vårdnadshavare till två), än gemensam vårdnad till enskild (två vårdnadshavare till en). Detta framställer föräldrar som har gemensam vårdnad som huvudregel i jämförelse med föräldrar som har enskild vårdnad. Föräldrabalken omnämner dessutom inte alls barn med en ensam förälder utan i stället genomgående "båda föräldrarna eller en av dem". Barn till kvinnor som tagit emot spermadonation som ensamstående och barn vars ena förälder avlidit innan födseln har ingen plats i lagtexten.

Huvudregeln för vårdnad utgår också ifrån att föräldrarna är gifta. Då får de automatiskt gemensam vårdnad. Om föräldrarna inte är gifta med varandra gäller undantagsregeln att modern får enskild vårdnad. Två ogifta föräldrar behöver utföra en aktiv handling för att få gemensam vårdnad och antingen gifta sig, väcka talan, avtala eller anmäla gemensam vårdnad. Lagen ger möjligheter för två föräldrar att ha gemensam vårdnad utan att vara gifta, men dessa möjligheter framställs som undantag. Detta gäller såväl sambor och andra parrelationer som vänner och kortvariga relationer. När särskilt förordnade vårdnadshavare ska utses i stället för föräldrar får däremot två personer utses tillsammans endast om de är gifta eller sambor. Det betyder att om ett barns båda föräldrar dör och det finns två lämpliga släktingar eller vänner som inte är gifta eller sambor med varandra får bara en av dem utses. Ett barn kan i dessa fall endast ha rättigheter gentemot en särskilt förordnad vårdnadshavare.

Huvudregeln om gemensam vårdnad inom äktenskap omfattar huvudsakligen olikkönade föräldrar. När två kvinnor får barn genom spermadonation i svensk sjukvård blir den icke-biologiska modern rättslig förälder först efter föräldraskapsbekräftelse, även om kvinnorna är gifta. Det innebär att den biologiska modern blir ensam vårdnadshavare, trots att hon är gift, till dess att bekräftelsen har godkänts av socialnämnden och föräldrarna anmäler gemensam vårdnad. Om ett samkönat par, med två kvinnor eller med två män, adopterar ett barn blir dock bägge adoptivföräldrarna vårdnadshavare.

Reglerna om vårdnadshavare skiljer sig även beroende på föräldrarnas kön. För ett barn med olikkönade föräldrar som inte är gifta blir modern enskild vårdnadshavare. För att en fader ska få del i vårdnaden måste antingen modern och fadern vara överens om det, eller så får fadern driva vårdnadstvist i

domstol. Genom att tilldelas enskild vårdnad ges en ogift moder ansvar och bestämmanderätt över barnet till dess att annat bestäms. Detta ger en moder ett försprång vid en vårdnadstvist. Lagstiftaren har försökt kompensera den sociala ojämställdheten mellan könen, där kvinnor traditionellt tar ett större ansvar för barn, med att ge dem större makt. Motsvarande gäller också för föräldrapar med två kvinnor där den biologiska modern ges samma försprång till vårdnad. Därigenom verkar det som om lagstiftaren kopplar ihop socialt huvudansvar för barn med biologiskt moderskap.

Om vi sammanfattar lagstiftningens huvudscenario för barns personliga förhållanden så handlar det om att ett barn har en moder och fader som är gifta med varandra och behåller gemensam vårdnad. I detta scenario är bägge föräldrarna gemensamma vårdnadshavare från födseln till dess att barnet är myndigt. Det innebär att de själva tar ansvar för och bestämmer över barnet. Modern och fadern har också formellt jämställt ansvar. Fler regler än så behöver inte bli aktuella. Scenarier som på olika sätt avviker från detta huvudscenario omfattas av undantagsregler. Det gäller barn vars föräldrar inte är gifta och föräldrapar med två kvinnor. Undantagsregler gäller även alla scenarier med enskild vårdnad. Barn med enbart en rättslig förälder omfattas av undantagsregler, men utan att nämnas själva. Utanför lagen faller barn med fler än två föräldrar eller andra föräldrar som inte erkänns rättsligt.

10.2 Vårdnad

10.2.1 Vårdnadshavares ansvar och bestämmanderätt

Att ha vårdnaden över ett barn innebär framför allt att ha det rättsliga ansvaret för barnet. Det måste inte innebära att ta hand om den praktiska omvårdnaden, även om detta ofta sammanfaller. Det kan dock vara så att en vårdnadshavare och en faktisk vårdare under kortare eller längre perioder är två olika personer. Det ligger däremot alltid i vårdnadshavarens ansvar att se till att någon möter barnets behov. Enligt föräldrabalken ska en vårdnadshavare

- ta ansvar för barnets personliga förhållanden
- se till att barnet får omvårdnad, trygghet och en god fostran
- se till att barnet respekteras för sin person och egenart
- se till att barnet inte utsätts för kroppslig bestraffning eller annan kränkande behandling
- svara för att barnet får nödvändig tillsyn, tillfredsställande försörjning och utbildning
- svara för att barnet står under uppsikt eller liknande så att det inte orsakar skada.

Föräldrabalken 6 kap. 1–2 §§

Vårdnadshavare är skyldiga att se till att barnet inte begår brott och kan också bli skyldiga att ersätta skador som barnet är upphov till. Denna skyldighet kan i vissa fall även omfatta andra vårdare av barnet.

Brottsbalken 23 kap. 6 §

Skadeståndslagen 3 kap. 5 §

Ansvar för ett barn medför också bestämmanderätt över barnets personliga angelägenheter. Vårdnadshavarens ansvar och bestämmanderätt kvarstår fram till dess att barnet är 18 år och myndigt. I takt med barnets stigande ålder och utveckling ska vårdnadshavare ta allt större hänsyn till barnets egen vilja, till exempel vid val av skola. Barn har dessutom från 16 års ålder lagstadgad rätt att i vissa fall ingå anställningsavtal och även att ta vissa beslut i ekonomiska frågor (se mer i avsnitt 11.2.3). En vårdnadshavare har även rätt att ta del av sekretessbelagd information om barnet i så stor utsträckning det behövs för att kunna uppfylla sitt ansvar som vårdnadshavare, så länge det inte är till skada för barnet.

Föräldrabalken 6 kap. 2 § och 11–12 §§

Offentlighets- och sekretesslagen 12 kap. 3 §

10.2.2 Enskild och gemensam vårdnad

Ett barn ska ha vårdnadshavare. Det kan vara en eller två av dess föräldrar, eller en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Har ett barn två föräldrar som båda är vårdnadshavare benämner vi det gemensam vårdnad (andra använder begreppet delad vårdnad). För barn som har två föräldrar men där bara en av dem är vårdnadshavare använder vi begreppet enskild vårdnad. För barn som har en ensam förälder använder vi begreppet ensam vårdnad. Två föräldrar kan ha gemensam vårdnad oavsett om de har en parrelation och bor ihop eller inte. Enskild vårdnad utesluter inte heller att barnet har en aktiv relation med en andra förälder. Skillnaden mellan enskild och gemensam vårdnad ligger i det rättsliga ansvaret och bestämmanderätten.

Föräldrabalken 6 kap. 2 § 1 st.

Lagstiftningen om gemensam och enskild vårdnad är skiljer sig åt beroende på vad föräldrarna har för relation med varandra och även beroende på om de är olikkönade eller samkönade föräldrar. Kortfattat får olikkönade gifta par gemensam vårdnad från barnets födsel medan det i andra föräldrakonstellationer är modern som får enskild vårdnad. Dessa regler hänger ihop med lagstiftningen för fastställande av rättsligt föräldraskap. När ett barn föds blir den som föder barnet både rättslig moder och vårdnadshavare till barnet. Är modern gift med en man så blir han rättslig fader genom faderskapspresumtion från barnets födsel. Bägge föräldrarna blir då också vårdnadshavare. Om två föräldrar gifter sig med varandra efter barnets födsel blir även

vårdnaden gemensam. Detta gäller både olikkönade och samkönade par. Det innebär att två kvinnor som är gifta vid ett barns födsel inte får gemensam vårdnad, men däremot om de gifter sig senare. Vid gemensam adoption krävs det att adoptivföräldrarna är gifta, varför adoptivföräldrar alltid får gemensam vårdnad oavsett om de är olikkönade eller samkönade.

Föräldrabalken 6 kap. 3 § 1 st.

Är modern däremot inte gift blir vid barnets födsel både ensam rättslig förälder och ensam vårdnadshavare. Detsamma gäller om modern är gift med en kvinna. Den andra föräldern fastställs först vid faderskapsbekräftelse, eller föräldraskapsbekräftelse för en icke-biologisk moder i samkönat par. Då är modern inte längre ensam rättslig förälder men däremot enskild vårdnadshavare, om inget annat bestäms. Den andra föräldern fastställs nämligen inte automatiskt som vårdnadshavare. Anmälan om gemensam vårdnad kan göras till socialnämnden i samband med faderskaps-/föräldraskapsbekräftelse. Det kan också göras till Skatteverket förutsatt att beslut om vårdnaden inte har meddelats tidigare. Det är även möjligt att fastställa gemensam vårdnad genom talan i domstol. Två föräldrar som är överens kan även avtala om att vårdnaden ska vara gemensam eller enskild. Sådant avtal blir giltigt om det är skriftligt och har godkänts av socialnämnden. När två föräldrar avtalar om gemensam vårdnad ska socialnämnden godkänna avtalet om detta inte är "uppenbart oförenligt med barnets bästa". Det innebär att två föräldrar som vill ha gemensam vårdnad bara kan hindras i undantagsfall, till exempel om en av föräldrarna utsätter barnet eller den andra föräldern för upprepade kränkningar. När två föräldrar som har gemensam vårdnad avtalar om enskild vårdnad ska detta däremot prövas mer noggrant. Avtal om enskild vårdnad ska bara godkännas av socialnämnden om det anses vara till barnets bästa. Om socialnämnden nekar till att godkänna ett avtal om enskild vårdnad kan talan om detta i stället föras i domstol. Domstol får inte besluta om gemensam vårdnad om båda föräldrarna motsätter sig det. Det innebär att domstol ska besluta om enskild vårdnad om båda föräldrarna förordar det.

Föräldrabalken 6 kap. 2 a §, 3 § 1 st. och 4–6 §§

Gemensam vårdnad består fram till dess att föräldrarna eller domstol väljer att upplösa den gemensamma vårdnaden. Är föräldrarna överens om att en av dem ska ha enskild vårdnad kan de med socialnämndens godkännande upprätta avtal om detta (se ovan). Är de inte överens om vem som ska ha vårdnaden kan var och en av dem ta initiativ till vårdnadstvist (se nedan). Skilsmässa innebär däremot inte att gemensam vårdnad upplöses. Domstolen ska enligt lag påminna två föräldrar som skiljer sig om att vårdnaden förblir gemensam. Domstol kan dock på eget bevåg besluta om enskild vårdnad i samband med skilsmässa om det är uppenbart att gemensam vårdnad är oförenlig med barnets bästa.

Föräldrabalken 6 kap. 3 § 2 st. och 5 § 3 st.

Rättsliga föräldrar kan inte avtala om att vårdnaden ska utövas av någon annan än dem själva med mindre än att de adopterar bort barnet. Särskilt förordnad vårdnadshavare kan endast utses av domstol. Detta sker på initiativ av socialnämnd eller domstol (se nedan). Har särskilt förordnad vårdnadshavare tagit över vårdnaden, har de rättsliga föräldrarna inte längre rätt att avtala om vårdnaden över huvud taget.

Vårdnad under förändrad relation

Karl och Ariela bor tillsammans och får barn. Eftersom de inte är gifta behöver de bekräfta Karls faderskap till socialnämnden. De passar då även på att anmäla gemensam vårdnad. Ett par år senare separerar de. De har svårt att samarbeta efter separationen och kommer därför överens om att Ariela ska ha enskild vårdnad. Detta avtal godkänns av socialnämnden.

När de bor isär blir de mer och mer förtjusta i varandra igen. Efter ytterligare ett par år gifter de sig och flyttar ihop. Vårdnaden blir då automatiskt gemensam. De inser dock snart att de trivs mycket bättre som särbor och flyttar isär igen. De fortsätter att ha en romantisk relation men skiljer sig av ekonomiska skäl. Eftersom ingen av dem för talan om att ändra vårdnaden förblir den gemensam.

10.2.3 Samarbete mellan två vårdnadshavare

Om ett barn har två vårdnadshavare har båda dessa, var för sig, ansvar för barnet och barnets bästa. De har också lika stor rätt att bestämma över barnets personliga förhållanden. Detta betyder att bägge vårdnadshavarna behöver vara överens om beslut som rör barnet. Det betyder också att var och en av vårdnadshavarna är skyldig att reagera och handla om barnet riskerar att fara illa, även om den som gör barnet illa är den andra vårdnadshavaren. Vårdnadshavarna ses alltså inte som en enhet, utan som två fristående individer som var och en har ansvar, rättigheter och skyldigheter gentemot barnet. Detta ansvar kan i praktiken uppfyllas genom att de fördelar olika delar av omvårdnadsansvaret mellan sig.

Föräldrabalken 6 kap. 13 § 1 st.

Vårdnadshavare behöver inte vara överens gällande alla detaljer i den dagliga omsorgen, till exempel barnets mat, kläder och sovtider. De ska dock enligt lag vara överens gällande större beslut, som var barnet ska bo eller gå i skolan. Är den ena av vårdnadshavarna tillfälligt förhindrad att ta sådana beslut på grund av frånvaro, sjukdom eller liknande får den andra vårdnadshavaren dock ensam ta beslut av ingripande betydelse för barnets framtid som inte kan vänta, förutsatt att barnets bästa uppenbarligen kräver det. Är en vårdnadshavare varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden kan denna även mista vårdnaden (se

nedan). Om det krävs för barnets bästa kan socialnämnden också ge en av vårdnadshavarna rätt att ta beslut om bland annat psykiatrisk eller psykologisk utredning eller behandling, insatser enligt socialtjänstlagen och lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS).

Föräldrabalken 6 kap. 13–13 a §§

Vårdnadshavare som har problem med att komma överens har rätt till familjerådgivning och samarbetsamtal av kommunens socialtjänst (se avsnitt 12.2.1). Kan två vårdnadshavare ändå inte enas så är den yttersta utvägen att en av dem begär enskild vårdnad. Under en pågående vårdnadstvist bör vårdnadshavarna försöka enas om beslut. Har den ena vårdnadshavaren tagit beslut om barnet mot den andra vårdnadshavarens vilja kan detta tillmätas betydelse i tvisten.

En rättslig förälder som inte är vårdnadshavare har ingen juridisk bestämmanderätt över barnet. Om barnet har rätt till umgänge med föräldern har dock umgängesföräldern rätt att ta beslut kring den dagliga omsorgen av barnet under umgängestiden. En rättslig förälder har också alltid kvar sin rätt att föra talan i domstol om vårdnad och umgänge. En icke-rättslig förälder har ingen bestämmanderätt alls.

Olika åsikter om barnets bästa

Karen och Martin är frånskilda och har barnet Trine ihop. Trine bor växelvis hos bägge men något mer hos Karen. Martin har gift om sig med Anna. Martin är bortrest utomlands med jobbet i långa perioder och då tar Anna hand om Trine när hon bor hos dem. Under en sådan period råkar Trine ut för en brännskada i ansiktet och vården frågar om de ska transplantera hud av estetiska skäl eller låta såret läka som det är. Karen säger transplantera medan Anna är emot av religiösa skäl och menar att hon är övertygad om att även Martin är det. Vårdpersonalen får inte tag i Martin. Vården anser att detta är ett beslut av ingripande betydelse som inte kan vänta och låter därför Karen bestämma.

När det några år senare är dags för Trine att börja skolan vill Martin och Anna att hon ska gå på en privatskola medan Karen föreslår den närmaste kommunala skolan. Karen tycker att Martin är borta så mycket att hon har rätt att bestämma själv och anmäler Trine till den kommunala skolan. Skolan kräver dock underskrift av båda vårdnadshavarna. När Martin får se att Karen valt skola utan att han blir tillfrågad tycker han att det får vara nog och begär enskild vårdnad. Han argumenterar bland annat att Karen är oansvarig vårdnadshavare som tar så viktiga beslut på eget bevåg. Kommunen föreslår samarbetsamtal. Martin och Karen kommer överens om att Trine får börja på den kommunala skolan tills vårdnadstvisten är löst.

10.2.4 Vårdnadstvист mellan föräldrar

Om två rättsliga föräldrar inte är överens om vårdnaden kan frågan om vårdnad prövas av domstol. Det kan handla om att en förälder vill ändra gemensam vårdnad till enskild, att enskild vårdnad ska ändras till gemensam eller att en enskild vårdnad ska övertas från den andra föräldern. Det är de rättsliga föräldrarna som har talerätten att föra vårdnadsfråga i domstol. Vid skilsmässa kan domstolen också på eget initiativ ge vårdnaden till en av föräldrarna, om gemensam vårdnad är uppenbart oförenlig med barnets bästa. Även socialnämnden kan ta initiativ till att föra talan om vårdnad, till exempel om en av vårdnadshavarna brister i omsorg (se nedan).

Föräldrabalken 6 kap. 5 § 1 och 3 st.

Domstolen ska i beslut om vårdnad se till vad som är bäst för barnet. Lagstiftaren har försett domstolen med flera hållpunkter som ska vägas in i bedömningen av vad som är barnets bästa:

- Risken för att barnet eller någon annan i familjen utsätts för övergrepp
- Risken för att barnet olovligen förs bort, hålls kvar eller på annat sätt far illa
- Barnets behov av en nära och god kontakt med båda föräldrarna
- Barnets vilja utifrån dess ålder och mognad
- Föräldrarnas förmåga att samarbeta i frågor som rör barnet.

Föräldrabalken 6 kap. 2 a och 5 §§

Dessa hållpunkter har listats i lagtexten eftersom det särskilt visat sig vålla problem om någon av dem tappas bort. Till exempel kan ett barns behov av kontakt med båda föräldrarna stå i motsättning till att barnet inte ska behöva utsättas för risk för övergrepp. Urvalet av hållpunkter har ändrats med tiden utifrån samhällsdebatten. Efter kritik mot att fäder ofta förlorade vårdnaden till förmån för mödrar var ett tag kontakt med båda föräldrarna den aspekt som vägde tyngst. Detta ledde till många domar om gemensam vårdnad även för föräldrar med stora samarbetsproblem. Detta medförde i sin tur kritik mot bland annat att män som utövade våld mot kvinnor och barn ändå kunde ha vårdnad, vilket resulterade i att aspekterna risk för övergrepp, olovligen förs bort, fara illa och förmåga att samarbeta lades till. En konsekvens av detta har blivit fler domar om enskild vårdnad. Dessa frågor debatteras fortfarande, vilket visar på att vårdnadstvister är komplexa och aktualiserar flera frågeställningar samtidigt.

En vårdnadstvист kan ha sin grund i att en av föräldrarna brister i sin omsorg så att barnet far illa. Många vårdnadstvister handlar dock framför allt om att två var för sig kapabla föräldrar har svårt att samarbeta. Domstolen kan utifrån sin bedömning av barnets bästa utdöma gemensam vårdnad även om en av föräldrarna hävdar att det bästa för barnet är att de får enskild vårdnad. Förarbetena till lagen anger att domstolen dock ska använda den möjligheten

med stor försiktighet. Domstol får inte döma till gemensam vårdnad om *båda* föräldrarna uttryckligen motsätter sig detta.

Föräldrabalken 6 kap. 5 § 2 st.

Regeringens proposition 2005/06:99 Nya vårdnadsregler, s. 48 f.

När domstol ska välja en vårdnadshavare av två var för sig lämpliga föräldrar finns det inga uttryckliga lagregler till hjälp utöver att se till barnets bästa. Domstolen ska göra en helhetsbedömning av barnets bästa utifrån alla relevanta omständigheter. Jurister som arbetar med vårdnadstvister menar att vårdnaden oftast går till den förälder som barnet bor hos och som tidigare har tagit huvudansvaret för barnet. Vid en separation kan det därför ha stor betydelse vem som tar hand om barnet den första perioden innan vårdnadsfrågan har lösts i praktiken. Traditionellt tar kvinnor större ansvar för barn än män. Detta ansvarstagande ligger så mycket i linje med våra sociala vanor att det ofta blir osynligt. Om en moder tar mer hand om ett barn än en fader finns det därigenom anledning för domstol att välja henne framför honom. Den strukturella ojämställdheten i samhället främjar både att kvinnor tar det största ansvaret för barn och att detta i förlängningen leder till att kvinnor även kan få större inflytande över barn. Män kan i dessa situationer uppleva orättvisa, och också att deras försök att vara ansvarstagande föräldrar motarbetas. Kvinnor kan i sin tur uppleva orättvisa i att män begär lika stor bestämmanderätt utan att ta lika stort ansvar. Det har även framförts kritik mot att domstolar utgår ifrån en idealbild av att män och kvinnor numera är jämställda och därmed i vissa fall inte ser när kvinnor tar ett större ansvar. Dessa frågor är komplexa och domstol behöver avgöra varje enskilt fall utifrån dess förutsättningar. En rättsvetenskaplig studie av ett stort antal vårdnadsdomar drar slutsatsen att utgången i vårdnadsfall inte kan förklaras med att rättsordningen eller enskilda domare är pappa- eller mammavänliga. I stället grundas vårdnadsdomar på vilken av föräldrarna som har position som boförälder respektive umgängesförälder, vem som ger barnet en stabil och riskfri tillvaro som inte alltför mycket präglas av föräldrakonflikter eller förlust av en förälder samt hur föräldrarnas tidigare engagemang för barnet har sett ut. Utredaren menar att vårdnadstvister därmed avgörs av föräldrarnas eget beteende långt innan tvisten avgörs i domstol.

Schiratzki, Johanna, Mamma och pappa inför rätta

10.2.5 Missbruk, försummelse och bristande omsorg

Vårdnaden kan tas ifrån en förälder som vid utövandet av vårdnaden gör sig skyldig till missbruk eller försummelse, eller i övrigt brister i omsorgen om barnet på ett sätt som medför bestående fara för barnets hälsa eller utveckling. En sådan fråga kan tas upp av socialnämnden eller någon av vårdnadshavarna. Om vårdnaden är gemensam ska vårdnaden i första hand övergå till den andra

vårdnadshavaren. Om bägge vårdnadshavarna brister i omsorgen ska i stället särskilt förordnad vårdnadshavare utses. Om vårdnaden redan är enskild ska den övergå till den andra föräldern såvida det inte är lämpligare att utse särskilt förordnade vårdnadshavare. Det kan handla om att föräldern till exempel är ointresserad eller oförmögen att ta över vårdnaden.

Föräldrabalken 6 kap. 7 §

Innan det kan bli fråga om att ta vårdnaden från en förälder som brister i omsorgen ska socialnämnden i de flesta fall försöka lösa problemen genom stödinsatser med vårdnadshavarens samtycke. Detta kan till exempel vara annat boende för barnet vissa dagar. Om frivilliga insatser inte räcker kan det bli aktuellt för socialnämnden att omhänderta barnet med tvång och till exempel placera barnet i familjehem. Socialnämnden ska även efter sådant tvångsomhändertagande arbeta för att föräldern ska återfå förmåga till föräldraansvar och få barnet tillbaka. Först när detta bedöms vara utsiktslöst aktualiseras frågan om att frånta föräldern vårdnaden. Det är en svår avvägning i hur stor utsträckning samhället ska frånta vårdnaden från en förälder som missköter sitt ansvar. Barnets bästa ska alltid komma i första rummet. Samtidigt har en förälder rätt till skydd från tvångsåtgärder från myndigheternas sida. Det finns exempel både på hur barn fått fara illa utan att samhället ingriper och på att samhället ingriper i tveksamma situationer, till exempel baserat på fördomar kring etnicitet (se mer i kapitel 12).

10.2.6 Kränkningar av barnet

En vårdnadshavare kan även mista vårdnaden om denne gör sig skyldig till kränkningar av barnet. Förarbetena till lagen betonar att trots att barns bästa i de flesta fall är att ha kontakt med båda sina föräldrar så har varje barn en absolut rätt att inte bli utsatt för våld, övergrepp eller annan kränkande behandling. Lagstiftaren har även uppmärksammat att barn far illa av att bli vittne till kränkande behandling av andra, till exempel misshandel eller sexuella övergrepp som riktas mot syskon eller barnets andra vårdnadshavare. De påpekar också att det är svårt för en vårdnadshavare att ge barnet trygghet om denne själv blir utsatt för övergrepp av den andra vårdnadshavaren. Om en vårdnadshavare utsätter någon i familjen för våld eller trakasserier så ska bedömningen i de allra flesta fall vara att det är bäst för barnet att den föräldern inte har del i vårdnaden. Lagstiftaren har framför allt haft i åtanke fäder som kränker barn eller modern. Detta är dock även tillämpligt gentemot en kränkande moder och på samkönade föräldrapar.

Föräldrabalken 6 kap. 2 a § 2 st.

Regeringens proposition 2005/06:99 Nya vårdnadsregler, s. 41 f.

10.2.7 Utse familjehemsförälder till särskilt förordnad vårdnadshavare

Om ett barn sedan längre tid bor i familjehem kan vårdnaden flyttas över till familjehemsföräldern eller -föräldrarna. Förutsättningen är att detta är uppenbart bäst för barnet. Det kan bli aktuellt även om vårdnadshavaren inte brister i sin omsorg så att det innebär fara för barnet. Anledning kan i stället vara att barnet betraktar familjehemmet som sitt egentliga hem. Initiativet till en sådan överflyttning kan endast tas av socialnämnden.

Föräldrabalken 6 kap. 8 §

10.2.8 Varaktigt förhindrad att utöva vårdnad

Finns det två vårdnadshavare till ett barn och den ena av dem blir varaktigt förhindrad att utöva vårdnaden kan den andra föräldern få ta över hela vårdnaden. Detta kan till exempel vara fallet om en förälder försvinner, blir långvarigt och allvarligt sjuk, ligger i koma eller liknande. Om bägge föräldrarna är varaktigt förhindrade kan i stället särskilt förordnade vårdnadshavare utses.

Föräldrabalken 6 kap. 8 a §

10.2.9 Vårdnadshavare dör

När en förälder som har barn under 18 år dör aktualiseras frågor om vårdnadshavare. Om ett barn har två föräldrar med gemensam vårdnad och en av dem dör blir den andra föräldern automatiskt ensam vårdnadshavare. Om en av föräldrarna har enskild vårdnad och vårdnadshavaren dör ska vårdnaden som huvudregel flyttas över till den andra föräldern. Om det är lämpligare kan i stället särskilt förordnade vårdnadshavare utses. Det kan vara aktuellt både om den andra föräldern är olämplig som vårdnadshavare och om det finns en styvförälder eller annan person som har en starkare relation till barnet än den andra föräldern. Talerätt i dessa frågor tillkommer den andra föräldern eller socialnämnden. En styvförälder eller annan som vill utnämnas till särskilt förordnad vårdnadshavare har inte talerätt och behöver i stället övertala socialnämnden att driva frågan.

Föräldrabalken 6 kap. 9 §

Om ett barn inte har någon förälder i livet ska särskilt förordnad vårdnadshavare alltid utses. Om föräldrarna eller en av dem har uttryckt en vilja om vem de vill ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet om de skulle dö så ska denna person utses om det inte är olämpligt för barnet. En sådan viljeyttring kan uttryckas på olika sätt. Vill föräldrarna vara säkra på att domstolen tar hänsyn till deras vilja bör den uttryckas skriftligt, till exempel i ett testamente. Domstolen kan neka att utse den önskade personen, bland annat

om förhållandena har ändrats sedan viljeyttringen skrevs eller om barnet motsätter sig den önskade personen.

Föräldrabalken 6 kap. 9 och 10 a § 4 st.

Viljeyttring om särskilt förordnad vårdnadshavare

Vi som är Alis föräldrar önskar att i det fall båda av oss dör ska Miriam P utses till särskilt förordnad vårdnadshavare.

Kristian O Fredrik O

(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

10.2.10 Vårdnad tillbaka till rättslig förälder från särskilt förordnad vårdnadshavare

Har barnet särskilt förordnade vårdnadshavare kan vårdnaden flyttas tillbaka till den rättsliga föräldern om detta bedöms vara det bästa för barnet. Frågan prövas då mot bakgrund av de skäl som en gång låg till grund för att föräldrarna miste vårdnaden och med hänsyn till barnets behov av att skyddas mot omotiverade uppbrott i sin vardag. Frågan kan tas upp av både socialnämnden och en rättslig förälder. Det finns alltså alltid möjlighet för en rättslig förälder att få tillbaka vårdnaden om situationen som gjorde att denne förlorade vårdnaden ändras. Detta gäller så länge barnet inte adopterats av de särskilt förordnade vårdnadshavarna. Två rättsliga föräldrar kan dessutom få tillbaka vårdnaden om barnet gemensamt även om en av dem inte vill det. Detta under förutsättning att överflyttningen av vårdnaden anses vara det bästa för barnet.

Föräldrabalken 6 kap. 10 §

10.3 Barns boende

10.3.1 Avtal och dom om boende

Föräldrar och andra betydelsefulla vuxna kan fritt komma överens om var och hur ett barn ska bo. Den dagliga omvårdnaden av barnet kan mycket väl skötas av någon annan än vårdnadshavaren så länge alla inblandade är överens. Vid oenighet är det vårdnadshavaren/vårdnadshavarna som bestämmer var barnet ska bo. Två vårdnadshavare kan även avtala sinsemellan om var ett barn ska bo. För att ett sådant avtal ska vara giltigt krävs att avtalet är skriftligt och att socialnämnden godkänner det. Om barnets föräldrar inte kommer överens om hur barnets boende ska se ut så kan de i stället föra talan i domstol om vem barnet ska bo med. Domstolen ska utgå från vad som är bäst för barnet. Den förälder barnet bor hos brukar kallas boförälder medan den andra brukar kallas umgängesförälder.

Föräldrabalken 6 kap. 14 a §

10.3.2 Växelvis boende

Med växelvis boende menas i juridiska termer att barnet bor ungefär lika mycket tid hos två föräldrar, exempelvis varannan vecka. Högsta domstolen har slagit fast att om ett barn bor mindre än en tredjedel av tiden hos en av föräldrarna ska det inte betraktas som växelvis boende. Det är då i stället fråga om boende hos den ena och umgänge hos den andra. Lagens förarbeten uttrycker att förutsättningar för att socialnämnd eller domstol ska godkänna växelvis boende är att föräldrarna kan samarbeta, att barnet inte är negativt inställt till att bo växelvis, att barnet kan behålla sin sociala närmiljö och att föräldrarna kan vara flexibla utifrån barnets behov. Är en av föräldrarna mot växelvis boende saknas ofta tillräcklig samarbetsförmåga och växelvis boende bör då betraktas som olämpligt. Barnets behov ska hela tiden vara avgörande och till exempel inte föräldrarnas uppfattningar om vad som är rättvist dem emellan.

Högsta domstolen NJA 1998 s. 267

Regeringens proposition 2005/06:99 Nya vårdnadsregler, s. 52 f.

Dom om växelvis boende ska vara noggrant utformad för att undvika framtida konflikter mellan föräldrarna. Där ska finnas föreskrifter om hur såväl det vardagliga boendet ska arrangeras som hur högtider och semestrar ska delas upp. Det förutsätts att föräldrarna ändå ska kunna vara flexibla i dessa frågor i praktiken.

Ett barns folkbokföringsadress kan bland annat ha betydelse för vilken förälder som får bostadsbidrag. Beslut om vilken adress som är barnets

folkbokföringsadress tas av Skatteverket och ska grundas på var barnet i praktiken bor, och inte på var föräldrarna anser att barnet ska vara folkbokfört.

10.4 Barns umgänge

10.4.1 Barns rätt till umgänge

Barn har rätt att träffa den förälder som det inte bor med. Sådant umgänge kan ske genom att de träffar varandra, hörs per telefon eller har annan kontakt. Det är barnets båda föräldrar som har ansvar för att detta sker, oavsett om vårdnaden är gemensam eller enskild. Vårdnadshavare har även ansvar för att ett barn ska få träffa andra personer som står barnet särskilt nära, till exempel släktingar eller vänner. De inblandade parterna kan själva bestämma hur och när barnet ska umgås. Om det uppstår konflikter finns det dock lagregler att falla tillbaka på. Det är viktigt att komma ihåg att det är barnet som har rätt till umgänge med sina föräldrar och andra betydelsefulla personer, inte tvärtom. Lagen är tydlig med att umgängesrätten tillhör barnet och att det är barnets behov, inte föräldrarnas, som ska styra umgänget. Föräldrarna ska också ta hänsyn till barnets vilja utifrån dess ålder och mognad. Det är dock föräldrarna eller i slutänden domstolen som avgör vad som är barnets bästa. Det finns heller inga lagliga möjligheter att tvinga fram umgänge med en förälder mot förälderns vilja. Även om barn principiellt inte är skyldiga att umgås med en förälder kan barnet emellertid ändå tvingas till det om bägge föräldrarna eller domstol anser att det är till barnets bästa. Dras konflikten till sin spets kan i undantagsfall polis hämta barnet. Det är framför allt i de fall då både barnet och umgängesföräldern vill umgås med varandra men boföräldern motsätter sig det som umgängesrätten hjälper barnet att driva igenom sin vilja mot en förälders vilja. Rätten till umgänge tillhör alltså barnet men det är i de flesta situationer föräldrarna som ser till att umgänge infrias eller inte. Det hänger alltså i huvudsak på dem att ta besluten utifrån barnets bästa (jämför inledningen till detta kapitel).

Föräldrabalken 6 kap. 15 § 1–3 st.

10.4.2 Information vid umgänge

Den förälder som ett barn bor med ska lämna uppgifter till den andra vårdnadshavaren för att underlätta umgänget. Vid enskild vårdnad eller umgänge med andra än föräldrar ligger ansvaret på vårdnadshavaren. Upplysningarna handlar framför allt om praktisk information, till exempel om barnet ska flytta eller åka på semester. Det handlar även om allmän information som underlättar för föräldern att vara delaktig i barnets vardag, till exempel om skolgång, fritidsaktiviteter, kamratrelationer, mobbningsproblem eller sjukdom. Umgängesföräldern har däremot ingen rätt att kräva detaljerad

information om allt som händer barnet. Om det finns särskilda skäl kan boendeföräldern även neka till att lämna information. Detta kan till exempel handla om att ett barn lämnat information i förtroende eller för att boföräldern behöver skydda sig mot trakasserier från den andra föräldern.

Föräldrabalken 6 kap. 15 § 4 st.

Socialstyrelsen. Vårdnad, boende och umgänge.

10.4.3 Avtal och dom om umgänge

Två föräldrar kan avtala om hur umgänget med barnet ska se ut, förutsatt att åtminstone en av dem är vårdnadshavare. Ett sådant avtal ska vara skriftligt och godkännas av socialnämnden för att vara giltigt. Även här ska barnets bästa vara avgörande. Ett umgängesavtal kan sedan verkställas på samma sätt som ett domstolsbeslut.

Föräldrabalken 6 kap. 15 a § 3 st.

Om föräldrarna inte kan komma överens om umgänget kan den förälder som vill umgås med sitt barn begära att domstol prövar frågan. Även socialnämnden har talerätt i den frågan. Boendeföräldern har däremot inte talerätt men anses å andra sidan i stor utsträckning kunna bestämma om umgänge i praktiken så länge det inte finns något domstolsbeslut. I beslut om umgänge ska domstolen i alla aspekter se till vad som är bäst för barnet. Domstolen ska även ta hänsyn till barnets vilja i den utsträckning det är lämpligt med tanke på dess ålder och mognad. Utgångspunkten är att barn har behov av att umgås med sina båda föräldrar, men om det finns skäl som talar emot att detta skulle vara bäst för barnet kan umgänge nekas helt eller omgärdas av restriktioner. Sådana restriktioner kan till exempel vara att umgänget endast får ske med umgängesstöd (se nedan).

Föräldrabalken 6 kap. 15 a § 1 st.

Om det finns en konkret risk för att en förälder kommer att begå fysiska eller psykiska övergrepp mot barn eller mot någon annan familjemedlem är det inte lämpligt att den föräldern umgås med barnet över huvud taget. Umgänge är inte heller lämpligt om barnet skulle utsättas för risk att fara illa på grund av föräldrarnas bristande omsorg. Umgänge kan dock inte nekas bara på grund av att en förälder har ett missbruk, sjukdom eller liknande, utan det måste finnas en konkret risk för att barnet ska fara illa för att umgänget ska nekas.

Domstolen ska inte heller tillåta umgänge med en förälder om det finns en konkret risk för att denne skulle skilja barnet från sin vårdnadshavare, till exempel genom att utan lov föra bort barnet till okänd ort, utomlands eller inom Sverige. Umgänge ska inte heller tillåtas om det finns risk för att föräldern inte lämnar barnet åter till vårdnadshavaren vid överenskommen tidpunkt. Om ett barn förs bort utomlands har Sverige i likhet med många andra stater anslutit

sig till internationella konventioner som innebär att staterna erkänner varandras vårdnadsbeslut. Rent juridiskt finns det alltså ofta chans att begära att ett barn ska skickas hem, men i praktiken kan detta naturligtvis ändå vara förknippat med stora svårigheter.

Föräldrabalken 6 kap. 2 a § 2 st.

Socialstyrelsen. Vårdnad, boende och umgänge, s. 106 f.

Former för umgänge

Dom och avtal om umgänge ska vara detaljerade. Beslutet kan innehålla tid och plats för hämtning och lämning av barnet, hur länge och hur ofta umgänge ska ske samt eventuella ytterligare villkor. Domstolen ska inte bestämma villkoren för umgänget schablonmässigt utan utforma dem efter behovet för varje enskilt barn. Efter det att domstolen tagit sitt beslut så kan två föräldrar som är överens på egen hand bestämma om tillfälliga eller långvariga förändringar i villkoren. Villkoren finns till för att föräldrarna ska ha något att falla tillbaka på om de inte kommer överens, de är inga absoluta riktlinjer som föräldrarna måste följa. Om en förälder bryter mot beslutet kan den andra få hjälp med att verkställa det. Barnets behov av umgänge kan även ändras med tiden, när barnet blir äldre eller när omständigheterna ändras. Domstolsbeslut och avtal om umgänge kan därför ändras vid behov.

Socialstyrelsen. Vårdnad, boende och umgänge, s. 103 f.

Umgängesstöd

Domstol kan bestämma att en utomstående person ska vara med vid umgänge för att stödja barnet. Personens uppgift kan vara att underlätta hämtning och lämning. Personen kan även vara med under hela umgänget för att lindra barnets oro eller för att hjälpa föräldern att inte överföra befogad eller obefogad oro för den andra föräldern till barnet. Umgängesstöd ska dock inte ses som en garant mot övergrepp. Finns det konkret risk för övergrepp ska umgänge inte tillåtas. Umgängesstöd ska vara en tillfällig åtgärd för att få ett umgänge att börja fungera. Det är inte tänkt att det ska behövas för en längre tid. Av den här anledningen ska umgängesstöd alltid utses för bestämd tid. Det är socialnämnden som ska utse en lämplig person som ska medverka vid umgänget. Socialnämnden ska också följa upp hur umgänget går och se till att stödet inte består längre än nödvändigt. Stödpersonen får lön under sitt uppdrag. Det finns även möjlighet för socialnämnden att utse kontaktperson för att bistå en enskild förälder i samband med umgänge.

Föräldrabalken 6 kap. 15 c §

Socialtjänstlagen 3 kap. 6 §

Umgängessabotage och umgängesvägran

Om boföräldern utan godtagbara skäl vägrar eller försvårar för umgängesföräldern att träffa sitt barn kan umgängesföräldern få hjälp att verkställa umgänget tvångsvis. Ett sådant försvårande kallas umgängessabotage eller umgängesvägran och kan vara en anledning för domstol att ompröva vårdnaden eller barnets boende. Detta ska inte göras som en bestraffning mot den förälder som försvårar umgänget, eller för att skapa rättvisa mellan föräldrarna, utan ska i stället göras utifrån barnets behov av att ha kontakt med båda sina föräldrar. I dessa fall ställs frågan om umgänge på sin spets och det kan vara svårt att bedöma vad som är bäst för barnet utan att hamna i ett ställningstagande om rättvisa mellan föräldrarna. Det kan finnas både goda och mindre goda anledningar för en förälder att försvåra umgänget för den andra föräldern. Detta kan leda till att domstolens beslut blir stelbenta eftersom det helt enkelt inte finns några bra lösningar på problemet. Domstolen har svårt att tvinga föräldrar till att samarbeta i praktiken.

Socialstyrelsen. Vårdnad, boende och umgänge, s. 109 f.

10.4.4 Umgänge med andra än föräldrar

Vårdnadshavare har ansvar för att barnet utöver sina rättsliga föräldrar även ska få träffa "annan som står barnet särskilt nära". I förarbete till lagen lyfts särskilt fram barns behov av att träffa sina mor- och farföräldrar, men denna typ av umgänge kan också omfatta andra nära släktingar, syskon, familjehemsföräldrar, styvföräldrar, vänner, föräldrars vänner eller andra som står barnet nära. Det kan också omfatta icke-rättsliga föräldrar, till exempel samkönade par som får barn genom spermadonation utanför svensk sjukvård. Denna umgängesrätt är dock ett undantag i lagstiftningen och ett barn kan inte förlita sig på lagstiftningen för att få träffa personer som står dem nära. Det räcker inte heller med att det finns en vilja att ett barn ska ha en särskilt nära relation till en person. Domstol ska utgå ifrån ett barns behov av umgänge med anhöriga som det redan har en viktig relation till.

Föräldrabalken 6 kap. 15 § 3 st.

Regeringens proposition 2005/06:99 Nya vårdnadsregler, s. 56 f.

För att inte utsätta barnet för onödiga domstolsprocesser är det socialnämnden som har talerätt om umgänge med andra än de rättsliga föräldrarna, och inte "de andra" själva. En person som inte är förälder och vill umgås med ett barn får ta kontakt med socialnämnden. Socialnämnden utreder då om det är till barnets bästa att träffa personen och om de ska föra talan i domstol för att få till stånd detta umgänge. Socialstyrelsen har påpekat att socialnämnderna hittills har varit för restriktiva med att väcka talan i sådana fall. Beslutar socialnämnden att inte föra talan om umgänge kan detta beslut inte överklagas. Om domstol beslutar om umgänge är detta beslut bindande. Det är dock inte möjligt att göra bindande avtal om umgänge med annan än barnets rättsliga föräldrar.

Socialstyrelsen. Vårdnad, boende och umgänge, s. 114

Jon får inte träffa sin icke-biologiska mamma

Faida och Stella är ett par med två kvinnor som bestämmer sig för att få barn ihop genom insemination i Danmark. Faida blir gravid och föder barnet Jon. Strax efter förlossningen separerar Faida från Stella och bryter all kontakt. Stella tillåts inte heller att träffa Jon.

Stella är inte rättslig förälder och vänder sig därför till socialnämnden för att be dem föra talan om umgänge. Socialnämnden utreder frågan och kommer fram till att Jon och Stella inte har hunnit etablera en relation och att Jon därmed inte har behov av att umgås med Stella. Stella tycker att detta är mycket orättvist men har inga rättsliga möjligheter att driva frågan vidare.

10.4.5 Kostnader i samband med umgänge

Det är i första hand umgängesföräldern som ska betala kostnader för resor i samband med umgänge. Boföräldern ska dock bidra till kostnaderna om detta är rimligt utifrån föräldrarnas ekonomiska situation. Vanligtvis används samma kvotdelningsmetod för att räkna ut detta som används vid beräkning av underhållsbidrag (se avsnitt 11.3 Underhåll). Föräldrarna kan själva komma överens om kostnadsfördelningen. Om de har svårt för att komma överens har de rätt att få hjälp av socialnämnden att nå en lösning eller så kan de be att domstol bestämmer.

Föräldrabalken 6 kap. 15 b §

10.5 Domstolsprocessen vid vårdnad, boende och umgänge

10.5.1 Barnets bästa

I de flesta domstolstvister är domstolen bunden av vad parterna framför och får till exempel inte ta beslut i frågor som parterna inte har efterfrågat beslut om (yrkat). I tvister om vårdnad, boende och umgänge ska barnets bästa dock alltid vara avgörande för vilket beslut domstolen tar och domstolen har därför ansvar för att detta blir utrett. Det innebär att domstolen i tvister kring barn inte är bunden av vad föräldrar eller socialnämnden yrkar och domstolen har därmed rätt att både ta beslut utifrån egna initiativ och att inleda olika typer av utredningar kring barnet. Barnet själv får dock endast kallas till förhör i domstolen om det finns särskilda skäl för det och det dessutom är uppenbart att barnet inte skulle ta skada av det.

Föräldrabalken 6 kap. 19 §

10.5.2 Utredning, samarbetsamtal och medling

Innan domstol avgör ett mål om vårdnad, boende eller umgänge ska socialnämnden ges tillfälle att lämna upplysningar som rör målet. Detta görs genom att domstolen lämnar en formell begäran till socialnämnden att ge sådan information som kan vara av betydelse i målet, vilket socialnämnden då är skyldig att göra. Domstolen kan även ge socialnämnden eller något annat organ i uppdrag att göra en utredning kring frågor runt barnet.

Föräldrabalken 6 kap. 19 §

Domstolen ska alltid verka för att parterna kommer överens om en lösning i samförstånd hellre än att gå igenom hela domstolsprocessen till en dom. Domstol kan därför ge i uppdrag till socialnämnden att inleda samarbetsamtal med parterna och samtidigt låta målet vara vilande under en bestämd tid (normalt 3–4 månader). Deltagande i samarbetsamtal är frivilligt och utan kostnad (se kapitel 12.2.1). Vägran att vara med på samarbetsamtal kan dock vara en omständighet som vägs in i domstolens bedömning av hur frågorna ska lösas.

Föräldrabalken 6 kap. 18 §

Rättegångsbalken 42 kap. 17 §

Domstol kan även ge en medlare i uppdrag att försöka hjälpa parterna att komma överens. Detta är framför allt aktuellt när samarbetsamtal har genomförts men inte lett till någon lösning. Medling ska som huvudregel inte pågå längre än fyra veckor. Kostnaderna ersätts av staten.

Föräldrabalken 6 kap. 18 a §

10.5.3 Underhandsbeslut (interimistiska beslut)

Domstol får om det behövs ge underhandsbeslut som gäller tillsvidare (interimistiska beslut) om vårdnad, boende eller umgänge som ska gälla till dess att målet slutligen är avgjort. Oftast handlar beslutet om var barnet ska bo medan domstolsprocessen pågår. Båda parter i målet ska höras innan beslut tas och socialnämnden kan erbjudas att yttra sig (så kallade snabbupplysningar). Interimistiska beslut kan omprövas under processens gång.

Föräldrabalken 6 kap. 20 §

10.5.4 Rättegångskostnader

I de flesta domstolstvister ska den förlorande parten betala motpartens rättegångskostnader. I mål om vårdnad, boende och umgänge ska vardera sidan dock stå för sina rättegångskostnader. Det kan finnas möjlighet till ersättning genom hemförsäkring eller statlig rättshjälp. I undantagsfall kan ena parten få betala även motpartens kostnader. Det är möjligt om domstolen bedömer att en förälder har fördyrat processen genom att till exempel inleda rättegången i onödan, inte komma till förhandling eller vara vårdslös på annat sätt. Denna möjlighet har införts eftersom det visat sig att domstolsprocesser om vårdnad, boende och umgänge då och då har använts som trakasserier mot den andra parten.

Föräldrabalken 6 kap. 22 §

10.5.5 Verkställande av vårdnad, boende och umgänge

Om den som har hand om ett barn inte följer beslut av domstol eller godkänt avtal om vårdnad, boende och umgänge kan den andra föräldern få hjälp från myndigheter att genomdriva beslutet eller avtalet. Detta kallas ett verkställande. Barnets bästa ska även i dessa situationer komma i främsta rummet och hänsyn ska också tas till barnets vilja.

Föräldrabalken 21 kap. 1 §

Verkställande av beslut eller avtal om barn ska i första hand ske frivilligt, och domstolen kan därför utse en medlare som får till uppgift att försöka förmå den som har barnet att frivilligt följa beslutet eller avtalet. Medlingen ska som huvudregel avslutas inom två veckor. Om frivilliga lösningar misslyckas kan domstol besluta att den förälder som har barnet ska betala vite om denne inte följer domen eller avtalet och i sista hand kan domstolen besluta att barnet ska hämtas av polis. Domstolen kan även, i samband med beslut om verkställande, utse en medlare eller bestämma att barnet tillfälligt ska tas om hand av socialnämnden. Föreläggande av vite innebär att den som har barnet blir skyldig att betala en bestämd summa pengar om hen inte följer beslut inom visst datum. Vitet är ett tvångsmedel för att verkställa beslut och inte ett straff eller

ett sätt för den ena parten att få ut pengar. Reglerna för hämtning av polis skiljer sig mellan umgänge och andra fall. Barn får hämtas av polis för att verkställa beslut om vårdnad och boende endast om verkställandet inte kan ske på annat sätt eller om det är nödvändigt för att förhindra att barnet lider allvarlig skada. När det gäller umgänge med en förälder får polishämtning av barnet ske endast om verkställandet inte kan göras på annat sätt och om barnet har ett särskilt starkt behov av umgänge med föräldern. Polishämtning får aldrig ske för att uppfylla umgänge med någon annan person än en förälder.

Föräldrabalken 21 kap. 2–4 §§

Verkställande får inte ske mot barnets vilja om detta har uppnått "tillräcklig ålder och mognad", vilket är en bedömning som domstolen måste göra. Domstol ska även vägra verkställande om det är uppenbart oförenligt med barnets bästa. Hämtning, omhändertagande och andra åtgärder ska alltid utföras så skonsamt för barnet som det är möjligt. Om barnet är sjukt eller om det finns något annat hinder mot att flytta det så ska hämtningen skjutas upp. Det ska alltid finnas med en person till stöd för barnet vid hämtningen. Det kan till exempel vara en kontaktperson inom socialtjänsten, en barnläkare eller en barnpsykolog.

Föräldrabalken 21 kap. 5–6, 9 och 11 §§

En dom som avkunnats i domstol kan endast verkställas om den vunnit laga kraft, det vill säga att tiden som parterna har på sig att överklaga domen har gått ut. Ansökan om verkställandet görs till tingsrätten. Även förhandsbeslut (interimistiska beslut) kan verkställas. Finns det risk för att en förälder inte kommer att följa domstolens beslut kan domstol redan i samband med sitt beslut om boende eller vårdnad förelägga föräldern att lämna ifrån sig barnet under hot om att annars behöva betala vite. Om det finns fara för att ett barn förs ur landet eller om det av annan anledning är brådskande kan domstol, eller polismyndigheten, bestämma att barnet omedelbart ska omhändertas av socialtjänsten.

Föräldrabalken 6 kap. 20–21 §§ och 21 kap. 1 och 10 §§

Den som förlorar ett mål om verkställande ska betala motpartens rättegångskostnader. Kostnaden för att hämta barn betalas så långt som det anses rimligt av den person som förorsakat att barnet varit tvunget att hämtas och i övrigt av staten.

Föräldrabalken 21 kap. 13 §

11

Barns ekonomiska förhållanden

11.1 Inledning till förmyndarskap, underhåll och ekonomiska förmåner

11.1.1 Ekonomiska aspekter av föräldraskap

Föräldrabalken delar upp föräldraansvar mellan ett barns personliga förhållanden och ekonomiska förhållanden. Vårdnadshavare ansvarar för ett barns personliga förhållanden medan förmyndare ansvarar för dess ekonomiska förhållanden. Som huvudregel är ett barns vårdnadshavare även förmyndare men andra personer kan ibland också utses till förmyndare. Förmyndaren bestämmer över barnets ekonomi till dess att barnet är myndigt, med undantag för vissa frågor där unga personer har rätt att själva bestämma.

Att vara förälder innebär också olika ekonomiska skyldigheter och förmåner. Vilka som räknas som föräldrar skiljer sig åt för olika ekonomiska aspekter av föräldraskap. Som grundprincip omfattar skyldigheterna alla rättsliga föräldrar medan förmånerna omfattar vårdnadshavare. Ett barns rättsliga föräldrar är skyldiga att bidra till barnets försörjning, antingen i praktiken eller genom att betala underhållsbidrag. Dessa regler gäller fördelning mellan föräldrar och återfinns i föräldrabalken. När staten ger ekonomiska förmåner som underhållsstöd, föräldrapenning, barnbidrag och andra bidrag går dessa framför allt till vårdnadshavare, och inte till föräldrar som inte har del i vårdsnaden. Det finns dock ytterligare personer som kan få del i ekonomiska förmåner, till exempel en förälders partner (bonusförälder). Dessa regler gäller det offentliga stöd till enskilda och återfinns i socialförsäkringsbalken. Föräldrar har även rätt till föräldraledighet, oavsett om de är vårdnadshavare eller inte. Detta handlar om relationen mellan arbetstagare och arbetsgivare och återfinns i en egen lag.

11.1.2 Huvudreglerna omfattar framförallt två vårdnadshavare som strävar efter jämställdhet

Ett barns förmyndare är som huvudregel dess vårdnadshavare. Ett barns vårdnadshavare är i sin tur som huvudregel dess rättsliga föräldrar. Huvudregeln omfattar barn med två föräldrar som har gemensam vårdnad och även gemensamt förmyndarskap. Därigenom utgår huvudregeln ifrån två gifta föräldrar bestående av en kvinna och en man, eftersom det endast är de som automatiskt får såväl gemensam vårdnad som förmyndarskap. Olikkönade

föräldrapar som inte är gifta och samkönade föräldrapar kan se till att bli gemensamma vårdnadshavare och därmed även gemensamma förmyndare, men det sker inte automatiskt och omfattas av undantagsregler. Undantagsregler omfattar även en förälder med enskild vårdnad och förmyndarskap eller att annan än vårdnadshavare utses till särskilt förordnad förmyndare. Det finns även möjlighet att utse medförmyndare utöver en eller två ursprungliga förmyndare, vilket innebär att ett barn undantagsvis kan ha fler än två förmyndare. Två särskilt förordnade förmyndare behöver inte ha någon särskild relation sinsemellan, till skillnad från två särskilt förordnade vårdnadshavare som måste var gifta eller sambor. Föräldrabalken omnämner däremot inte barn med en ensam förälder utan i stället genomgående ”båda föräldrarna eller en av dem”. Barn med bara en förälder har alltså ingen uttrycklig plats i lagtexten.

När det gäller underhåll är den outtalade utgångspunkten två föräldrar som bor tillsammans och har gemensam vårdnad, eller två föräldrar med gemensam vårdnad som bor isär men där barnet bor växelvis lika mycket hos bägge. Då kan föräldrarna ordna barnets försörjning informellt mellan sig och underhållsreglerna blir inte aktuella. Underhållsbidrag är alltså i sig ett undantag. Underhållsbidrag blir aktuellt vid enskild vårdnad samt för föräldrar med gemensam vårdnad men som bor isär och där barnet bor huvudsakligen hos den ena föräldern. Dessutom kan i vissa fall även en förälders partner omfattas av försörjningsplikt utan att vara rättslig förälder, en så kallad bonusförälder. Underhållsreglerna kan därigenom som undantag omfatta vissa icke-rättsliga föräldrar.

Den uttryckliga huvudregeln för föräldrapenning och barnbidrag är däremot en förälder med enskild vårdnad. Detta omfattar både ensamföräldrar och två föräldrar där en av dem har enskild vårdnad. Här gäller undantagsreglerna i stället två föräldrar med gemensam vårdnad. Det kan grunda sig i att fördelning av ekonomiska förmåner är lagtekniskt enklare till en person jämfört med två men innebär ändå ett intressant ställningstagande från lagstiftaren. Reglerna för jämställdhetsbonus kopplad till föräldrapenning omfattar dock endast två föräldrar som även har gemensam vårdnad. Om vi i stället ser till föräldraledighet så är den formellt tillgänglig för den individuella föräldern oavsett situation i övrigt. Den huvudsakliga föräldraledigheten är emellertid kopplad till ordinarie föräldrapenning och därmed till ovanstående huvudregel. Reglerna för föräldrapenning och föräldraledighet är inte heller uteslutande knutna till vårdnadshavare och tillägsregler omfattar fler personer. Denna personkrets skiljer sig för olika situationer men kan omfatta både partner till förälder (bonusförälder) och andra som tar hand om ett barn i praktiken.

De flesta regler om barns ekonomiska förhållanden är formellt könsneutrala. Däremot har reglerna sin utgångspunkt i att de verkar i ett ojämnt samhälle där kvinnor tar det huvudsakliga ansvaret för barn och där män ofta behöver uppmanas för att närma sig ett jämställt ansvar. Reglerna om underhåll har alltså framför allt sin bakgrund i att tvinga män att uppfylla sin

försörjningsskyldighet. Reglerna om föräldrapenning innehåller också uttryckliga incitament för att få män att ta ut mer föräldraledighet och närma sig ett jämställt föräldraansvar. Det gäller framför allt de så kallade pappamånaderna och jämställdhetsbonusen. Lagstiftningens formella neutralitet gör dock att lagen ändå omfattar de situationer då män tar ett större föräldraansvar än kvinnor. Den gör att reglerna också omfattar såväl olikkönade som samkönade föräldrapar. I par med en kvinna och en man som inte är gifta ges dock modern enskild vårdnad och därmed även ensamt förmyndarskap tills annat bestäms. Det gör dessutom att kvinnor får ett försprång jämfört med män vid vårdnadstviser, vilket bland annat påverkar möjligheten att ta ut föräldrapenning och barnbidrag. Motsvarande gäller mellan den biologiska och icke-biologiska modern när två kvinnor är föräldrar.

Reglerna för barns ekonomiska förhållanden är mer flexibla än övrig föräldraskapslagstiftning. Huvudreglerna är inte heller lika entydiga. Men det scenario som omfattas av flest huvudregler är ändå två gifta olikkönade föräldrar som bor ihop och tar gemensamt ansvar för barnets ekonomiska förhållanden. I detta scenario är båda förmyndare och delar såväl ekonomiska skyldigheter som förmåner från barnets födsel till dess att barnet är myndigt (i vissa fall längre). De omfattas visserligen av undantagsregler vad gäller föräldrapenning och barnbidrag, men ju mer de delar föräldrapenningen, desto mer jämställdhetsbonus får de. Det är de enda reglerna de behöver känna till. Två samkönade föräldrar, eller två olikkönade föräldrar som inte är gifta, kan omfattas av huvudreglerna först från den dag de ser till att ha gemensam vårdnad. En förälder med enskild vårdnad omfattas av föräldrapenningens och barnbidragets huvudregel men av undantagsregler i övrigt. I det scenariot är föräldern också enskild förmyndare och får alla ekonomiska förmåner. Föräldern behöver däremot sätta sig in i regler för att kräva underhållsbidrag från den andra föräldern eller för att få underhållsstöd från staten. Ett barn med andra personer än föräldrar som tar föräldraansvar omfattas i vissa fall, och då av undantagsregler. I andra fall exkluderas sådana personer från såväl skyldigheter som förmåner.

11.2 Förmyndare

11.2.1 Förmyndares uppdrag

Personer under 18 år får som huvudregel inte själva bestämma över sin egendom och kan inte heller ingå avtal, ta lån och så vidare. Sådana rättshandlingar bestämmer barnets förmyndare om. Ett barns förmyndare har till uppgift att ta hand om (förvalta) barnets ekonomiska tillgångar och att företräda barnet i ekonomiska frågor. Förmyndaren är dock inte försörjnings-skyldig gentemot barnet såvida denne inte också är barnets rättsliga förälder.

Föräldrabalken 9 kap. 1 § och 12 kap. 1 §

Om ett barn har två förmyndare ska dessa vara överens om ekonomiska beslut som rör barnet, på samma sätt som vårdnadshavare ska vara överens om beslut som rör personliga förhållanden. Har medförmyndare utsetts ska alla tre vara överens. Kan förmyndarna inte enas kan överförmyndaren bestämma vem som får förvalta barnets ekonomi.

Föräldrabalken 12 kap. 12 §

11.2.2 Vem är förmyndare?

Barnets vårdnadshavare är också dess förmyndare, om inget annat bestäms. Är vårdnaden gemensam är bägge vårdnadshavarna förmyndare. Om vårdnaden är enskild är vårdnadshavaren ensam förmyndare. Barn har förmyndare tills de fyller 18 år.

Föräldrabalken 10 kap. 2–4 §§

En omyndig person som blir förälder innan denne har hunnit fylla 18 år får vara vårdnadshavare till sitt barn men däremot inte förmyndare för detta. Har barnet två vårdnadshavare och en av dem är över 18 år så är denne enskild förmyndare till dess att båda vårdnadshavarna är myndiga. Har barnet ingen vårdnadshavare som är myndig ska domstolen utse en särskilt förordnad förmyndare som ska ta hand om barnets ekonomiska förhållanden till dess att någon av vårdnadshavarna har fyllt 18 år.

Föräldrabalken 10 kap. 1 och 5 §§

Om en vårdnadshavare är kapabel att ta hand om sitt barns personliga förhållanden men däremot inte kan ta ansvar för barnets ekonomi så ska någon annan än vårdnadshavaren utses till särskilt förordnad förmyndare genom domstolsbeslut. När ett barn får särskilt förordnade vårdnadshavare ska dessa som huvudregel också utses till särskilt förordnade förmyndare. Föräldrar kan önska vem de vill ska utnämnas till särskilt förordnad förmyndare i det fall att båda dör. Särskilt förordnad förmyndare ska vara "rättrådig, erfaren och i övrigt lämplig" för uppdraget. Flera personer får utses till förmyndare, och det finns

inga lagkrav på vilken relation de ska ha sinsemellan. Det är även möjligt att utse medförmyndare så att ett barn får tre eller fler förmyndare. Reglerna för att utse särskilt förordnade förmyndare är alltså mer flexibla än för särskilt förordnade vårdnadshavare.

Föräldrabalken 10 kap. 6–8 §§

En förmyndare som inte är lämplig för sitt uppdrag på grund av till exempel missbruk, försummelse eller egna ekonomiska problem kan skiljas från uppdraget (entledigas). Alternativt kan en medförmyndare utses.

Föräldrabalken 10 kap. 9–10 §§

11.2.3 Omyndiga personers rättshandlingsförmåga

Personer under 18 år får som huvudregel inte själva bestämma över sin egendom och får inte heller ingå avtal, ta lån och så vidare. Det kallas att omyndiga personer inte har rättshandlingsförmåga. Dessa frågor bestämmer i stället den unges förmyndare om. Som huvudregel krävs förmyndarens godkännande för att omyndiga med bindande verkan ska kunna ingå avtal, köpa saker, hyra saker eller skuldsätta sig. Har förmyndaren gett sitt samtycke kan dock den unge ingå avtal i eget namn. Förmyndaren kan också ingå avtal och utföra andra rättshandlingar i den omyndiges namn. Förmyndaren kan även ge den omyndige samtycke att utföra rättshandlingar i eget namn. Avtal som en omyndig person har ingått på egen hand utan godkännande är däremot inte bindande och kan gå tillbaka. Omyndiga personer har dock begränsad rättshandlingsförmåga i vissa situationer även utan godkännande från förmyndaren. Den unge får till exempel ta emot gåvor. Den unge har också rätt att ta beslut kring inköp till eget hushåll om denne har ett sådant. Unga personer över 16 år har dessutom rätt att bestämma över sina egna arbetsinkomster.

Föräldrabalken 9 kap. 1–6 §§ och 12 kap. 1 §

Nödändig mobiltelefon?

Ifrah är 16 år och kommer hem med en nyinköpt mobiltelefon för 3 000 kr. Hennes pappa Sven tycker att det är ett onödigt köp eftersom hon redan har en mobil som fungerar bra och vill lämna tillbaka den nya. Om Ifrah själv har tjänat pengarna på till exempel ett sommarjobb har Sven inte rätt att bestämma eftersom hon som 16-åring själv får bestämma över sina arbetsinkomster. Om hon i stället köpt telefonen på avbetalning får däremot Sven bestämma att köpet ska gå tillbaka eftersom Ifrah behöver vara 18 år för att ha rätt att ta egna beslut om att skuldsätta sig.

11.3 Underhåll

11.3.1 Föräldrars försörjningsansvar

Rättsliga föräldrar har ansvar för sitt barns försörjning fram till dess att barnet är 18 år. Om barnet fortfarande går i grundskola, gymnasieskola eller liknande utbildning kan dock underhållsskyldigheten förlängas tills skolgången är avslutad, och som längst tills barnet fyller 21 år. Underhållsskyldigheten gäller även rättsliga föräldrar som inte är vårdnadshavare men däremot inte särskilt förordnade vårdnadshavare eller förmyndare.

Föräldrabalken 7 kap. 1 §

Försörjningsansvaret kan uppfyllas antingen genom att föräldern rent praktiskt tar hand om barnet eller genom att denne betalar underhållsbidrag för barnet till den person som gör det. Den omhändertagande personen behöver inte vara barnets rättsliga förälder utan kan vara såväl mor- eller farföräldrar som familjehemsföräldrar eller någon annan. Underhållsbidraget betalas då till denne och är tänkt att täcka kostnader för den dagliga omsorgen av barnet. Kan en rättslig förälder inte betala underhållsbidrag kan i andra hand den andra förälderns make eller sambo bli underhållsskyldig och i tredje hand har barnet rätt till underhållsstöd från staten.

Föräldrabalken 7 kap. 2 §

Det är barnet själv som har rätt till underhållsbidrag, men i praktiken är det den omhändertagande personen som tar emot det för barnets räkning. Utöver underhållsbidraget förväntas de rättsliga föräldrarna även dela på större utgifter som uppkommer kring barnet. Om ett barn bor huvudsakligen hos en förälder kallas denna ofta boendeförälder och den andra kallas underhållsskyldig förälder. Om barnet bor växelvis lika mycket hos båda sina rättsliga föräldrar betalar ingen av dem underhåll, såvida inte skillnaden mellan föräldrarnas ekonomier är mycket stor.

11.3.2 Makes och sambos försörjningsansvar

I vissa fall kan en förälders make eller sambo vara underhållsskyldig gentemot ett barn trots att denne själv inte är förälder. Det kan bli aktuellt om barnets andra förälder (den som barnet inte bor tillsammans med) inte kan betala underhållsbidrag eller bara kan betala en del av det. Reglerna är till för att undvika att olika barn i samma familj har olika ekonomiska förutsättningar i alltför stor utsträckning men även för att staten inte ska behöva betala underhållsstöd till en förälder som lika gärna kan få det av sin partner. Gifta makar har underhållsskyldighet om maken varaktigt bor tillsammans med barnet och om föräldern har den praktiska vårdnaden om barnet. För sambor krävs dessutom att samborna är rättsliga föräldrar till ett annat barn. Det

innebär att sambor som inte har gemensamma barn inte är underhållsskyldiga för barn till bara den ena sambon. Underhållsskyldigheten har alltså knutits till att boendeföräldern bildat en kärnfamiljsliknande relation med sin partner, antingen genom att gifta sig eller genom att skaffa barn ihop.

Föräldrabalken 7 kap. 5 §

11.3.3 Underhållsbidrag

Om ett barn bor huvudsakligen hos en förälder är den föräldern som barnet inte bor hos skyldig att betala underhållsbidrag. Är föräldrarna överens kan de själva avtala om hur stort underhållsbidraget ska vara. Sådant avtal behöver inte godkännas av någon myndighet för att bli giltigt. Om föräldrarna inte kommer överens, och om någon av dem begär det, så kan underhållets storlek i stället bestämmas av domstol. Det är formellt barnet som har talerätt i domstolen men i praktiken företräds barnet av sin förmyndare eller vårdnadshavare eftersom det inte är myndigt.

Föräldrabalken 7 kap. 2 §

Beslut om underhållsbidrag kan gälla retroaktivt i upp till tre år, det vill säga att domstolen kan besluta att underhållsbidraget ska betalas även för tid bakåt i tiden. Om underhållsbidrag har fastställts men ändå inte betalas kan belopp för upp till fem år tillbaka krävas ut med hjälp av domstol och kronofogde. Om föräldrarnas ekonomiska omständigheter förändras efter det att domstol tagit beslut i frågan om underhållsbidrag kan domen ändras.

Föräldrabalken 7 kap. 6–8 och 10 §§

11.3.4 Underhållsbidragets storlek

Var och en av föräldrarna ska enligt lag bidra till barnets försörjning i så stor utsträckning som är rimligt med hänsyn till varderas ekonomi och barnets behov. Eftersom det ofta är svårt att bedöma vad som är rimligt finns regler för att räkna ut detta. Reglerna utgör stöd för föräldrar som vill komma överens och också för domstol när den ska ta beslut i frågan. Sättet att beräkna syftar till att underhållsbidraget ska bli så rättvist som möjligt för barnet. Barn ska i princip ha rätt till samma ekonomiska standard oberoende av vilken förälder det lever med. Reglerna för uträkning kan därför upplevas som komplicerade. Många föräldrar bestämmer i stället att underhållsbidraget ska vara 1 273 kr per månad, vilket är samma nivå som det statliga underhållsstödet. Barnet kan dock tjäna på att föräldrarna är mer noggranna i sin uträkning, framför allt om den förälder som är underhållsskyldig har högre inkomst än boföräldern. Försäkringskassan har verktyg på sin hemsida för att underlätta uträkningen (se även exempel nedan).

Enligt lagen ska först kostnaderna för barnets behov beräknas, inklusive eventuella kostnader för barnomsorg. Beräkningen handlar om en grundläggande nivå på levnadsomkostnader och Konsumentverkets standardberäkningar kan användas som utgångspunkt. Föräldrar med höga inkomster bör dock räkna med högre belopp för att bättre avspegla de faktiska kostnader som föräldrarna skulle ha haft för barnets levnadsomkostnader om de bott tillsammans. Från kostnaderna ska avdrag ske för barn- eller studiebidrag. De sammanlagda kostnaderna för barnet ska föräldrarna sedan dela på i proportion till vars och ens ekonomiska förmåga. Den underhållsskyldiga föräldern har dock rätt till avdrag från sin del för eventuella umgängeskostnader samt rätt att ha kvar tillräcklig inkomst för egna levnadsomkostnader (så kallat förbehållsbelopp).

Föräldrabelken 7 kap. 1 §

11.3.5 Umgängeskostnader och förbehållsbelopp

Den förälder som ska betala underhållsbidrag får göra avdrag för umgängeskostnader genom att ha barnet boende hos sig. Detta gäller om barnet bott med föräldern i mer än fem dygn i sträck eller sammanlagt varit hos föräldern minst sex dygn under en kalendermånad. Avdraget uppgår då till 1/40 av underhållsbidraget för varje dygn.

Föräldrabelken 7 kap. 4 §

Den förälder som ska betala underhållsbidrag har också rätt att behålla ett så kallat förbehållsbelopp som ska täcka de egna levnadsomkostnaderna och eventuella kostnader för andra barn. Om det finns särskilda skäl kan belopp även förbehållas eventuell make eller sambo om de har barn tillsammans. Om föräldern skulle få mindre inkomst kvar än förbehållsbeloppet är denne inte skyldig att betala underhållsbidrag.

Föräldrarnas egna levnadsomkostnader beräknas efter ett normalbelopp plus skäliga boendekostnader. Normalbeloppet för ett år är 120 % av prisbasbeloppet som fastställs av regeringen varje år. Det innebär en månadskostnad på 10 % av prisbasbeloppet, det vill säga 4 450 kr för år 2015 (prisbasbeloppet 2015 är 44 500 kr). Försäkringskassan har föreskrifter om genomsnittlig och högsta godtagbara bostadskostnad.

För varje hemmavarande barn får föräldern dessutom behålla 40 % av prisbasbeloppet per år (1 483 kr per månad år 2015). Förbehållsbelopp för underhåll till make eller sambo är ett normalbelopp på 60 % av prisbasbeloppet (2 225 kr per månad år 2015) samt skäliga boendekostnader.

Föräldrabelken 7 kap. 3 §

11.3.6 Utfyllande underhållsstöd

Om underhållsbidraget som föräldrarna räknat fram uppgår till mindre än 1 273 kr per månad (för år 2015) kan den förälder som ska ta emot underhållsbidrag (boföräldern) få underhållsstöd av staten för mellanskillnaden upp till detta belopp. Försäkringskassan kommer i sådana fall att kräva tillbaka det utbetalda beloppet från den underhållsskyldiga föräldern om föräldern har betalningsförmåga (se nedan). Om den underhållsskyldiga föräldern kan betala 1 273 kr per månad är detta därför enklast.

Underhållsbidrag för Tora

Toras kostnader

Tora är 8 år och bor med sin mamma Hanne. Toras pappa Adam ska betala underhållsbidrag. De använder Konsumentverkets beräkningar som säger att en 8-åring som äter lunch i skolan har levnadsomkostnader för 2 220 kr/månad. Toras fritids kostar 400 kr/månad och barnbidraget uppgår till 1 050 kr. Den totala kostnaden för Toras behov är därmed 1 570 kr.

Levnadsomkostnader	2 220 kr
Barnomsorg	+ 400 kr
Barnbidrag	<u>- 1 050 kr</u>
Barnets totala kostnad	1 570 kr

Adams del av Toras kostnader

Adam och Hanne kommer överens om att deras levnadsomkostnader är 5 000 kr/månad utöver boende, även detta utifrån Konsumentverkets beräkningar. Adam tjänar 21 000 kr/månad efter skatt och har boendekostnader för 6 000 kr/månad. Detta ger Adam ett överskott på 10 000 kr/månad. Hanne tjänar 14 000 kr/månad efter skatt och har boendekostnader för 4 000 kr/månad, vilket ger Hanne ett överskott på 5 000 kr/månad. Föräldrarna har därmed ett sammanlagt överskott på 15 000 kr/månad, av vilket Adam står för 10 000 kr/månad, det vill säga 67 %. Adam ska därmed betala 67 % av Toras kostnader till Hanne, vilket är 1 052 kr/månad.

- Adams överskott: $21\,000 - 5\,000 - 6\,000 = 10\,000$ kr
 - Hannes överskott: $14\,000 - 5\,000 - 4\,000 = 5\,000$ kr
- Bådas sammanlagda överskott: $10\,000 + 5\,000 = 15\,000$ kr
- Adams del av det sammanlagda överskottet: $10\,000/15\,000 = 67\%$
 - Adams del av Toras kostnader: $1\,570\text{ kr} \times 67\% = 1\,052$ kr
- Tora bor hos Adam varannan helg, vilket innebär cirka 4 dygn per månad. Det ska därmed inte göras något avdrag för Adams umgängeskostnader.

Adams förbehållsbelopp

Förbehållsbeloppet för Adam är 4 450 kr/månad i normalbelopp plus 6 000 kr/månad för boende. Adam bor dessutom med sambo och ytterligare två barn.

Förbehållsbeloppet för barnen är tillsammans 2 966 kr/månad. Det finns inga särskilda skäl för att förbehålla belopp för Adams sambo. Adams egna levnadsomkostnader beräknas därmed till 13 416 kr/månad. Eftersom Adam tjänar 21 000 kr per månad kan han betala hela underhållsbidraget på 1 052 kr/månad och fortfarande ha kvar tillräckligt för förbehållsbeloppet med ett överskott på 6 532 kr/månad.

Normalbelopp	4 450 kr	
Boendekostnader	6 000 kr	
Förbehållsbelopp för två barn (1 483 × 2)		<u>+2 966 kr</u>
Sammanlagda levnadsomkostnader		13 416 kr
Adams överskott efter förbehållsbelopp och underhållsbidrag	21 000 – 13 416	
	– 1 052 =	6 532 kr

Utfyllande underhållsstöd

Hanne har rätt till underhållsstöd av staten på 221 kr (1 273 – 1 052). Detta belopp kan Försäkringskassan senare kräva av Adam om han får högre inkomst eller lägre levnadsomkostnader. För Adam kan det därför vara enklare att betala 1 273 kr direkt till Hanne.

11.3.7 Underhållsstöd från Försäkringskassan

Barn har rätt till underhållsstöd från Försäkringskassan om 1 273 kr per månad. Detta betalas ut om varken en andra förälder eller förälderns partner betalar minst samma belopp. Underhållsstöd blir aktuellt dels för barn som har en rättslig förälder, dels om en underhållsskyldig förälder inte betalar något underhållsbidrag alls. Om en underhållsskyldig förälder betalar ett underhållsbidrag som är lägre än 1 273 kr per månad har barnet också rätt att få mellanskillnaden av staten. Den förälder som är underhållsskyldig men som inte kunnat betala underhållsbidraget kan sedan bli skyldig att betala tillbaka pengarna. Försäkringskassan tar alltså över ansvaret för att kräva in underhåll från underhållsskyldiga föräldrar så att de föräldrar som ska ta emot underhållsstödet slipper detta. Underhållsstöd betalas ut för barnets räkning till boföräldern eller till båda föräldrarna om barnet bor växelvis hos dem. Underhållsstöd kan även betalas ut till särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet eller till barnet själv om det är myndigt. Det går endast att söka underhållsstöd för en månad bakåt i tiden

Socialförsäkringsbalken 18 kap. 13, 15–17 och 20 §§

Förutsättningarna för att ett barn med två rättsliga föräldrar ska få underhållsstöd är att barnets föräldrar inte bor tillsammans och att barnet bor hos en vårdnadshavare i Sverige. Alternativt att barnet bor växelvis hos två föräldrar, minst en av dem är vårdnadshavare och den förälder som söker underhållsstöd bor i Sverige. Barn som bor hos en särskilt förordnad vårdnadshavare har också rätt till underhållsstöd. Ungdomar över 18 år kan få förlängt underhållsstöd om de studerar och därigenom har rätt till förlängt barnbidrag eller studiebidrag.

Socialförsäkringsbalken 18 kap. 2–7 §§

Om ett barns rättsliga moder uppenbarligen utan giltigt skäl vägrar medverka till socialnämndens faderskapsutredning kan underhållsstöd nekas. Regeln är till som påtryckningsmedel för att en moder inte ska undanhålla information om fadern i syfte att få underhållsstöd. Detta påtryckningsmedel är dock problematiskt eftersom underhållsstödet är till för barnets behov och det är tveksamt att det kan vara till barnets bästa att detta försvinner. Stöd kan också nekas om den underhållsskyldiga föräldern betalar underhållsbidrag eller ser till att barnet får underhåll på annat vis, om boföräldern inte medverkar till att utreda den andra förälderns möjligheter att betala underhållsbidrag samt om barnet får efterlevandestöd eller liknande från en död förälder.

Socialförsäkringsbalken 18 kap. 8–11 §§

11.3.8 Återbetalningsskyldighet av underhållsstöd

När ett barn får underhållsstöd av staten ska den förälder som är underhållsskyldig betala tillbaka hela eller delar av det utbetalda stödet till Försäkringskassan. Hur mycket som ska betalas tillbaka beror på förälderns inkomst och det antal barn föräldern har. Om föräldern tjänar mindre än 100 000 kr per år behöver ingenting av underhållsstödet betalas tillbaka, under förutsättning att den låga inkomsten inte beror på att föräldern undviker att utnyttja sin arbetsförmåga utan goda skäl. Försäkringskassan kan maximalt kräva tillbaka 1 273 kr per barn och månad från den underhållsskyldiga föräldern. Kan föräldern inte betala finns möjlighet till anstånd, men om återbetalningen inte sker kan Kronofogden kräva in skulden.

Socialförsäkringsbalken 19 kap. 10–17, 26, 40–41 och 49 §§

11.4 Föräldrapenning och föräldraledighet

Föräldrapenning ger föräldrar ekonomisk möjlighet att ta hand om barn. Föräldrar som förvärvsarbetar har också rätt att vara lediga från arbete för att ta hand om barn. Föräldrapenning handlar om att det offentliga ger ersättning till enskilda personer medan föräldraledighet handlar om relationen mellan

arbetstagare och arbetsgivare. Reglerna kring föräldrapenning och föräldraledighet är anpassade till varandra men kan även tillämpas var för sig. Den ordinarie föräldrapenningen utgår under 480 dagar och kan tas ut de första åren av ett barns liv. Utöver den ordinarie föräldrapenningen finns även andra ersättningar, till exempel graviditetspenning och tillfällig föräldrapenning i samband med förlossning eller vid vård av sjukt barn. Föräldrapenning kan tas ut i samband med föräldraledighet från arbete men även av föräldrar som inte förvärvsarbetar. I första hand gäller rätten till föräldraledighet för den tid föräldern tar ut föräldrapenning, men i flera fall har föräldrar också rätt att vara lediga utan ersättning. Rätten till föräldraledighet går alltså längre än möjligheten att få föräldrapenning.

11.4.1 Vilka som får ta ut föräldrapenning och föräldraledighet

Föräldrapenning utgår till vårdnadshavare och inte till rättsliga föräldrar utan del i vårdnaden. En man som får barn med en kvinna han är gift med blir vårdnadshavare direkt vid barnets födsel och kan därmed ansöka om föräldrapenning omedelbart. När en man får barn utan att vara gift, eller när två kvinnor får barn, blir den rättsliga modern enskild vårdnadshavare. Föräldrarna behöver då anmäla gemensam vårdnad innan båda kan söka föräldrapenning. Om den rättsliga modern har enskild vårdnad och föräldrarna tvistar om vårdnaden så kan modern därför hinna använda hela föräldrapenningen medan tvisten pågår. Om tvisten till slut landar i att båda föräldrarna har gemensam vårdnad så finns det ingen möjlighet att kräva tillbaka föräldrapenningen.

Socialförsäkringsbalken 12 kap. 14–15 b §§

Förutom vårdnadshavare kan även andra personer som är närstående till föräldern få föräldrapenning. För ordinarie föräldrapenning gäller detta en vårdnadshavares make och i vissa fall även sambo samt särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet och blivande adoptivföräldrar. Kretsen är dock tydligt avgränsad så att ytterligare personer inte har möjlighet att få del av den ordinarie föräldrapenningen. Tillfällig föräldrapenning kan däremot utgå till ytterligare personer, oavsett deras relation till barnet.

Socialförsäkringsbalken 11 kap. 4–5 §§

Vid adoption har adoptivföräldrar rätt till föräldrapenning om barnet är yngre än 10 år. Föräldrapenning kan i sådana fall även utgå innan adoptionsbeslutet, från den tidpunkt då socialnämnden gett sitt medgivande till att föräldrarna får ta hand om barnet. Vid närståendeadoption av makes barn utgår dock ingen ytterligare föräldrapenning än den som skulle utgå om adoption inte hade ägt rum. Det betyder att föräldrapenning inte kan utgå för både den ursprungliga föräldern och den blivande föräldern för samma tid.

Socialförsäkringsbalken 11 kap. 7 §, 12 kap. 8 § och 13 kap. 12–15 §§

Rätten till föräldraledighet omfattar en större personkrets än föräldrapenning. För det första omfattar föräldraledighetslagen alla rättsliga föräldrar, både vårdnadshavare och föräldrar som inte har del i vårdnaden. Utöver de rättsliga föräldrarna har på samma sätt som för föräldrapenning även särskilt förordnad vårdnadshavare och förälders make rätt till föräldraledighet. Dessutom omfattas familjehemsföräldrar som inte har del i vårdnaden och en person som sammanbor med förälder om de har andra gemensamma barn eller om de tidigare varit gifta. Medan föräldrapenning kan delas med sambor kan föräldraledighet även utnyttjas av en person som sammanbor med en förälder, de behöver alltså inte ha någon parrelation. De personer som har rätt till tillfällig föräldrapenning har även rätt till föräldraledighet, vilket inte behöver vara knutet till någon särskild relation till föräldern.

Föräldraledighetslagen 1 §

11.4.2 Allmänna regler om föräldrapenning och föräldraledighet

Föräldrapenning utgår normalt bara från och med att en ansökan om föräldrapenning lämnats in. Som huvudregel kan föräldrapenningen alltså inte tas ut retroaktivt, det vill säga för tiden innan föräldern ansökt om den. Undantag från detta gäller om föräldern kan visa att denne varit förhindrad att söka tidigare.

Socialförsäkringsbalken 11 kap. 12 §

Föräldrapenning får som huvudregel inte tas ut av två föräldrar samtidigt, men sedan 2012 har föräldrar rätt till upp till 30 dubbel dagar då båda kan få föräldrapenning samtidigt. En förälder kan inte heller få föräldrapenning samma dag som denne arbetar, studerar, har semester, får sjuklön eller får motsvarande föräldrapenningsförmån enligt utländsk lagstiftning. Dessutom kan en förälder inte få ut mer än en hel föräldrapenning per dag, detta oavsett hur många barn föräldern vårdar den dagen.

Socialförsäkringsbalken 11 kap. 9–11 och 14–25 §§ samt 12 kap. 4 a §

Föräldrar har rätt att vara lediga från arbete för att ta hand om barn. Lagen är utformad så att arbetsgivare i princip måste rätta sig efter en förälders önskan att vara föräldraledig. En förälder som planerar att vara föräldraledig ska som huvudregel anmäla detta till arbetsgivaren minst två månader i förväg. Arbetsgivaren och arbetstagaren ska då komma överens om när ledigheten ska påbörjas, hur den ska se ut och hur länge den ska vara. Kan arbetsgivare och arbetstagare inte komma överens så är det arbetstagarens önskemål som ska gälla om detta inte innebär påtaglig störning i arbetsgivarens verksamhet. Arbetstagaren har också rätt att återgå till arbetet tidigare än planerat om denne så önskar. Det är dessutom förbjudet för arbetsgivare att missgynna

arbetstagare som är, vill vara eller har varit föräldralediga. Gör en arbetsgivare det så kan arbetstagaren begära skadestånd i domstol.

Föräldraledighetslagen 13–17 §§

11.4.3 Under graviditet

Den som har nedsatt arbetsförmåga på grund av graviditet kan få graviditetspenning från och med 60 dagar före beräknad förlossning. Den som inte får arbeta under graviditet på grund av riskfaktorer på arbetsplatsen kan få graviditetspenning även under längre tid. Graviditetspenningen uppgår till samma belopp som personens sjukpenning.

Socialförsäkringsbalken 10 kap. 2–3, 6–7 och 10 §

Om en gravid person blir sjuk så har denne rätt till sjukpenning precis som vanligt. Det gäller oberoende av om sjukdomen beror på graviditeten eller om den inte har något samband med denna. Tidigare hade Försäkringskassan en praxis att det var svårare att få sjukpenning vid hälsobesvär på grund av graviditet med argumentet att graviditet är en naturlig del av livsprocessen. Diskrimineringsombudsmannen fick Försäkringskassan fälld 2010 för könsdiskriminering av gravida kvinnor, vilket gjorde att Försäkringskassan ändrade praxis. Numera gäller samma regler för graviditetsbesvär som för andra hälsobesvär.

Socialförsäkringsbalken 27 kap. 2–3 §§

Svea Hovrätt dom den 30 september 2010 (mål nr T 9430-09)

Den som är gravid har också möjlighet att ta ut föräldrapenning oavsett arbetsförmåga från och med 60 dagar före beräknad förlossning. Det innebär dock att de dagar föräldrapenningen tas ut kommer att dras av från den föräldrapenning som kan tas ut efter barnets födelse, detta till skillnad från graviditetspenning och sjukpenning som löper utöver föräldrapenningen.

Socialförsäkringsbalken 12 kap. 5 §

Den som är gravid har rätt till "mammaledighet" om minst sju veckor innan och sju veckor efter förlossningen, oavsett om hon tar ut föräldrapenning eller inte. Två av dessa veckor är dessutom obligatorisk ledighet, vilket införts på grund av EU-direktiv. Det finns dock inga sanktioner för den som går tillbaka till arbete tidigare än efter två veckor.

Föräldraledighetslagen 4 §

11.4.4 I samband med förlossning

Om ett barn har två föräldrar har den förälder som inte har fött barnet rätt till tio dagars tillfällig föräldrapenning för att närvara vid förlossningen, sköta hemmet eller vårda andra barn. Detta kallas ofta "pappadagar" men gäller även

par med två kvinnor. Sådan tillfällig föräldrapenning kan tas ut upp till 60 dagar efter det att barnet kommit hem från förlossningen. Försäkringskassan kan tillåta att sådan tillfällig föräldrapenning överlåts till en annan person. Det gäller bland annat om barnet har en förälder och i vissa fall då en andra förälder inte tar ut sin föräldrapenning. Den som tar ut tillfällig föräldrapenning i samband med förlossning har rätt till föräldraledighet.

Socialförsäkringsbalken 13 kap. 10–11 §§

Föräldraledighetslagen 8 §

11.4.5 De första åren

Den ordinarie föräldrapenningen utgår under 480 dagar. Förälder med enskild eller ensam vårdnad har rätt till alla 480 dagarna. Två föräldrar med gemensam vårdnad har rätt till vardera 240 dagar. 60 av dessa dagar är vikta för vardera föräldern medan de övriga 180 dagarna kan överlåtas till den andra föräldern. Regeln om 60 dagar infördes som så kallade pappamånader för att få fler fäder att vara föräldralediga. Om en förälder varaktigt saknar förmåga att vårda barnet får även dessa 60 dagar överlåtas. Två föräldrar får under ett barns första år ta ut upp till 30 så kallade dubbeldagar då båda föräldrarna får föräldrapenning. Vid flerbarnsfödelse utgår ytterligare 180 dagar per barn och då får båda föräldrarna dessutom ta ut föräldrapenning samtidigt utan begränsningar. De 390 första dagarna baseras föräldrapenningens storlek på föräldrarnas inkomst. För föräldrar med låg inkomst utgår en grundnivå på 180 kr om dagen. De sista 90 dagarna utgår föräldrapenning alltid på lägsta nivån 180 kr om dagen.

Socialförsäkringsbalken 12 kap. 4 a, 12–17 och 18–41 §§

Ordinarie föräldrapenning kan överlåtas till personer som är närstående till föräldern. Det gäller föräldrarnas make, och även sambo under förutsättning att samborna tidigare varit gifta eller är gemensamma föräldrar till annat barn. Det finns inga möjligheter för en förälder att dela med sig av ordinarie föräldrapenning utanför denna kärnfamiljsliknande krets. Tar ingen av föräldrarna ut föräldrapenning och det finns särskilt förordnad vårdnadshavare för barnet eller blivande adoptivföräldrar kan föräldrapenning istället gå till dem.

Socialförsäkringsbalken 11 kap. 4 §

Föräldrar har möjlighet att i stor utsträckning själva planera hur de vill att föräldrapenningen ska tas ut. Det finns flera taktiska frågor att ta ställning till angående uttag av föräldraledighet, till exempel hur länge en förälder vill vara ledig gentemot hur hög föräldrapenning föräldern kan få ut. Hur föräldrapenning tas ut kan också påverka föräldrarnas sjukpenninggrundande inkomst (SGI). Föräldrapenning kan betalas ut som hel, tre fjärdedels, halv, en fjärdedels eller en åttondels ersättning och dagarna kan spridas ut över en längre tid. För

barn födda innan 2014 kan föräldrapenning tas ut längst till och med när barnet fyller 8 år, eller när barnet avslutar sitt första skolår om det är senare än 8 år. För barn födda 2014 eller senare kan föräldrapenning tas ut till och med den dag barnet fyller 12 år eller när barnet slutar i årskurs 5 i grundskolan. Däremot måste den huvudsakliga föräldrapenningen tas ut innan barnet fyller 4 år och högst 96 dagar får sparas till kommande år.

Socialförsäkringsbalken 12 kap. 9–15 b §§

Två föräldrar som har gemensam vårdnad kan få jämställdhetsbonus. Bonusen är högre ju mer lika föräldrarna delar på den ordinarie föräldrapenningen. Jämställdhetsbonusen syftar till att män i större utsträckning ska vara hemma med barn. Bonus utgår även till samkönade föräldrapar där båda är rättsliga föräldrar. Den gäller även särskilt förordnade vårdnadshavare och blivande adoptivföräldrar. Däremot får föräldrar med enskild eller ensam vårdnad inte jämställdhetsbonus, inte ens om de delar föräldrapenning med en partner som är bonusförälder till barnet.

Lag om jämställdhetsbonus

Fram till dess att ett barn är 18 månader har varje förälder rätt till föräldraledighet, oavsett om de tar ut föräldrapenning för de dagarna eller inte. Under den perioden finns inte heller begränsningar för två föräldrar att vara föräldralediga samtidigt. Till dess att ett barn är 8 år har föräldrar rätt till ledighet de dagar de tar ut föräldrapenning. Sådan ledighet kan tas ut för hel, tre fjärdedels, halv eller en fjärdedels dag. Föräldrar har dessutom rätt till generell arbetstidsförkortning med upp till en fjärdedel av arbetstiden till dess att ett barn är 8 år, oavsett om föräldrapenning tas ut eller inte.

Föräldraledighetslagen 5–7 §§

Delad föräldraledighet på tre

Kerstin, Pim och Edward får barn ihop som tre föräldrar med lika mycket ansvar. De vill även dela föräldraledigheten lika alla tre. Kerstin och Edward är biologiska/genetiska föräldrar och blir därför rättsliga föräldrar och vårdnadshavare. De har därigenom rätt till 240 dagars föräldrapenning var. Edward ser till att gifta sig med Pim för att lagstiftningen då tillåter honom att överlåta dagar till sin make. Pim får 160 dagar av Edward och Kerstin ger 80 dagar till Edward. Därmed har alla 160 dagar var.

11.4.6 Vård av sjukt barn

Föräldrar som är hemma från arbete för vård av sjukt barn har rätt till tillfällig föräldrapenning (så kallade vab-dagar). Det kan handla om hela dagar men även tre fjärdedels, halv, en fjärdedels eller en åttondels dag. I vissa fall kan tillfällig föräldrapenning utgå även om föräldern inte har arbete. Är barnet sjukt mer än sju dagar krävs läkarintyg. Det är även möjligt att få tillfällig föräldrapenning om en person som brukar ha hand om barnet själv är sjuk, till exempel dagbarnvårdare eller släkting.

Socialförsäkringsbalken 13 kap. 2–3 a, 5 och 8 §§

Tillfällig föräldrapenning för vård av sjukt barn kan tas ut från det att ett barn är 8 månader och upp till 12 år. För barn mellan 12 och 16 år kan tillfällig föräldrapenning utgå om barnet kräver mer hjälp än vad som är vanligt för barn i den åldern. Om ett barn är allvarligt sjukt och det föreligger fara för dess liv kan tillfällig föräldrapenning utgå upp till 18 år. Det gäller även efter det att ett barn har avlidit.

Socialförsäkringsbalken 13 kap. 16–31 f §§

Det finns större möjligheter att överlåta tillfällig föräldrapenning för vård av sjukt barn än för ordinarie föräldrapenning. Tillfällig föräldrapenning kan utgå till förälders make och även sambo utan krav på tidigare äktenskap eller gemensamma barn. Utöver särskilt förordnad vårdnadshavare och blivande adoptivföräldrar kan det också bli aktuellt för familjehemsföräldrar. Den tillfälliga föräldrapenningen kan även överlåtas till andra vuxna som tar ledigt från arbete för att vårda barnet. Här finns inga begränsningar i vilken relation personen ska ha till barnet eller föräldern. Det kan handla om släktingar, vänner eller vem som helst som vill ta ledigt från arbete för att vårda sjukt barn. Detta ger flexibla möjligheter att fördela barnansvar även utanför traditionella familjerelationer. Den som tar ut tillfällig föräldrapenning för vård av sjukt barn har också rätt till föräldraledighet.

Socialförsäkringsbalken 11 kap. 4–5 §§ samt 13 kap. 8–9 §§

Föräldraledighetslagen 8 §

Ensamma föräldrar som själva är sjuka kan även ansöka om att ge bort utvidgad tillfällig föräldrapenning till någon annan person så att denne kan vårda barnet tills föräldern blir frisk. Möjligheten gäller fram till dess att ett barn är 3 år.

Socialförsäkringsbalken 13 kap. 31 a–d §§

11.4.7 Kommunalt vårdnadsbidrag

Kommunerna har getts möjlighet att införa kommunalt vårdnadsbidrag för barn mellan 1 och 3 år. Vissa har infört det och andra inte. Detta vårdnadsbidrag innebär att en vårdnadshavare i stället för att sätta barn på förskola eller liknande har möjlighet att vara helt eller till hälften ledig från arbete mot ekonomiskt bidrag om högst 3 000 kr per månad. Vårdnadsbidrag är till skillnad från föräldrapenning inte knutet till förälderns inkomst. Debatten om detta har handlat dels om föräldrars frihet att vara hemma med barn, dels att vårdnadsbidraget är en mycket låg inkomst som framför allt utnyttjas av kvinnor. Vårdnadsbidrag kan gå till vårdnadshavare som bor med barnet och är folkbokförd på samma adress som barnet. Det kan även delas mellan två vårdnadshavare. Vårdnadsbidrag ska inte förväxlas med vårdbidrag, vilket vi återkommer till senare. Om en förälder tar emot kommunalt vårdnadsbidrag har denne även rätt till hel föräldraledighet eller förkortning av den ordinarie arbetstiden med hälften.

Lag om kommunalt vårdnadsbidrag

Föräldraledighetslagen 9 §

11.5 Bidrag och stöd

Vårdnadshavare har rätt till barnbidrag och föräldrar till barn med funktionsnedsättning kan dessutom ha rätt till ytterligare bidrag. Det finns även andra bidrag som hör ihop med barn och familjebildning som inte behandlas i denna bok. Det gäller exempelvis utökad försörjningsstöd och bostadsbidrag.

11.5.1 Barnbidrag och studiebidrag

Vårdnadshavare får barnbidrag med 1 050 kr per månad från Försäkringskassan till och med det kvartal då barnet fyller 16 år. Om barnet fortfarande går i grundskola efter detta förlängs dock barnbidraget med samma belopp så länge barnet gör det. Vårdnadshavare som har två eller fler barn får utöver barnbidraget också flerbarnstillägg. En förälder med enskild vårdnad får hela barnbidraget. Två föräldrar som har gemensam vårdnad får halva barnbidraget var. Vid internationell adoption kan blivande adoptivföräldrar få barnbidrag från och med att de börjar ta hand om barnet, även om detta sker innan barnet kommer till Sverige.

Socialförsäkringsbalken 15 kap. 3–8 §§ och 16 kap. 4–11 §§

Den som är mellan 16 och 20 år och studerar på gymnasium, Komvux eller folkhögskola kan få studiebidrag på 1 050 kr per månad av Centrala studiestödsnämnden (CSN). Detta är inte ett bidrag till föräldrarna så som barnbidraget utan studiebidraget går till den unge personen själv. Så länge barnet inte är myndigt är dock föräldrarna fortfarande förmyndare över det och kan därför ta

emot bidraget i barnets ställe. Tillägg finns för familjer med inkomst under 125 000 kr per år och för personer som studerar utanför hemorten. Den som skolkar, det vill säga är borta från skolan utan giltig anledning, kan bli av med sitt studiebidrag.

Studiestödslagen 2 kap. 2–3 och 7 §§

11.5.2 Stöd knutet till funktionsnedsättning

Föräldrar till barn som har sjukdom eller funktionsnedsättning och som behöver särskild tillsyn och vård under minst sex månader har möjlighet att söka vårdbidrag. Vårdbidrag kan även betalas ut till förälderns make eller sambo, särskilt förordnad vårdnadshavare eller blivande adoptivförälder. Vårdbidrag kan betalas ut till och med juni det år ett barn fyller 19 år, sedan kan den unge själv söka handikappersättning. Föräldrar till barn med funktionsnedsättning kan även få tillfällig föräldrapenning för vård av barn fram tills barnet är 21 år.

Socialförsäkringsbalken 13 kap. 26–29 §§, 22 kap. 2, 3 och 6 §§ samt 50 kap. 8 §

Barn med funktionsnedsättningar har liksom vuxna också rätt till andra typer av stöd och service, till exempel personlig assistent, ledsagare och boende utanför det egna hemmet. Barnets egna åsikter om vilka insatser som det anser sig behöva ska tillmätas betydelse i förhållande till barnets ålder och mognad. Föräldrar och vissa andra närstående till ett barn med funktionsnedsättning kan i vissa fall också få bilstöd om detta krävs för barnets behov. Även föräldrar som själva har funktionsnedsättning kan ha rätt till bilstöd om de behöver bil för att kunna förflytta sig tillsammans med sina barn.

Lag om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) 1, 7 och 8 §§

Socialförsäkringsbalken 52 kap. 2–5 och 10–11 §§

12

Samhällets ansvar för barn

12.1 Inledning till ansvar för barn av andra än föräldrar

12.1.1 Kompletterande stöd till föräldrar

Lagstiftningen lägger det huvudsakliga ansvaret för barn på dess föräldrar. Men samhället åläggs också ett ansvar att se till att alla barn får en god omvårdnad. Detta kapitel redovisar dessa regler översiktligt. Det är vårdnadshavaren som har den huvudsakliga bestämmanderätten över barnet. Sociala insatser ska i första hand genomföras i samförstånd med barnet och dess vårdnadshavare. Lagen ger emellertid även möjlighet för socialnämnden att i vissa situationer bestämma mot den unge och vårdnadshavarens vilja. Det finns dessutom möjlighet att andra än föräldrar får ta över delar av föräldraansvaret genom placering utanför hemmet samt genom god man eller särskilt förordnad vårdnadshavare. Att ta ett barn från sina föräldrar med tvång ses som ett långtgående ingrepp i barnets och föräldrarnas liv. Sverige har även en historia av vanvård och övergrepp vid omhändertagande av barn. Å andra sidan ska ett barn ha rätt till god omvårdnad och sociala myndigheter behöver bemyndigande för att kunna ingripa när det behövs. Lagstiftningen är därför omgärdad av bestämmelser som syftar till rättssäkerhet och innehåller även uttryckliga bestämmelser om att barnets bästa ska vara avgörande vid alla åtgärder.

12.1.2 Huvudreglerna omfattar föräldrar som själva tar ansvar för sina barn

Samhällets ansvar för barn är i sig ett undantag. Huvudscenariot är att föräldrarna ensamma vårdar, tar ansvar och bestämmer över barnet utan inblandning utifrån. Som ett första undantag från detta kan föräldrarna och barnet på frivillig basis få stöd som kompletterar föräldrarnas ansvar. Som ett andra undantag kan barnet tas om hand genom tvångsomhändertagande, vilket innebär att socialnämnden tillfälligt tar över ansvar och bestämmanderätt för barnet. Som ett sista undantag kan vårdnaden överflyttas till särskilt förordnad vårdnadshavare som då tar över ansvar och bestämmanderätt på längre sikt. Reglerna är huvudsakligen neutrala angående vilka som tar hand om ett barn i stället för föräldrarna vad gäller antal personer samt deras kön och civilstånd. De enda reglerna om lämpliga konstellationer gäller särskilt förordnade

vårdnadshavare. Särskilt förordnad vårdnadshavare kan antingen vara en person eller två personer som är gifta eller sambor, det gäller såväl olikkönade som samkönade par. Även om en förälder förlorar vårdnaden kvarstår de ursprungliga föräldrarna som rättsliga föräldrar, vilket bland annat innebär att vårdnaden kan lämnas tillbaka till dem. Först om ett barn adopteras klipps de rättsliga banden av till de ursprungliga föräldrarna.

12.2 Sociala insatser

12.2.1 Familjerådgivning och samarbetsamtal

Socialnämnden i varje kommun ska ge familjer stöd att bearbeta samlevnadskonflikter och nå enighet i frågor kring vårdnad, boende och umgänge. Ansvaret omfattar både familjerådgivning och samarbetsamtal. Ett syfte med detta är att familjer så långt som möjligt inte ska behöva gå till domstol. Domstolsprocesser riskerar att förvärra konflikter. Processerna tar dessutom lång tid och kan bli dyra.

Föräldrabalken 6 kap. 14 §

Socialtjänstlagen 5 kap. 1–3 §§

Familjerådgivning består av samtal med sakkunnig rådgivare i syfte att bearbeta samlevnadskonflikter mellan vuxna och i familjer. Dessa samtal kan ha fokus på såväl de vuxnas relationer till varandra som partners, till andra familjemedlemmar, mellan föräldrar och barn samt på familjen i sin helhet. Familjerådgivning sker på de enskilda personernas initiativ. Inom familjerådgivningen råder sekretess även i förhållande till den egna organisationen om vad som framkommer i samtalen. Om det framkommer information om att barn far illa träder dock särskilda ansvarsregler in (se nedan). Kommunen kan ta ut avgift för familjerådgivningen. Familjerådgivning kan erbjudas till alla familjekonstellationer.

Socialtjänstlagen 5 kap. 3 § 2–3 st. och 8 kap. 2 §

Samarbetsamtal har som syfte att nå enighet kring vårdnad, boende och umgänge. Fokus ligger här på samarbetet kring barnen. Även om föräldrarnas relation sinsemellan kan diskuteras sker det i den mån detta kan förbättra förutsättningarna för dem att kunna samarbeta kring barnen. Samarbetsamtal kan ske på initiativ av föräldrarna, men domstolen kan också vid tvister mellan föräldrarna ge socialnämnden i uppdrag att inleda samarbetsamtal. Syftet med samtalen är att föräldrarna ska komma överens om och skriva avtal om vårdnad, boende eller umgänge som sedan godkänns av socialnämnden. Kommunen får inte ta ut några avgifter för samarbetsavtal. Skyldigheten för kommunen att erbjuda samarbetsamtal sträcker sig bara till de rättsliga föräldrarna även om

samtalsledarna kan erbjuda även icke-rättsliga föräldrar och andra familjemedlemmar att delta.

Socialtjänstlagen 5 kap. 3 § 1 st.

Kommunallagen 8 kap. 3 b §

12.2.2 Stöd till barn

Socialnämnden i varje kommun har det yttersta ansvaret för att alla barn och ungdomar som bor där får växa upp under trygga och goda förhållanden. De ska särskilt uppmärksamma barn som har svårigheter och barn som utvecklas på ett ogynnsamt sätt. Hur kommunerna organiserar detta är upp till dem, men många kommuner har till exempel socialtjänst, socialkontor, ungdomsmottagning och familjerätt för att uppfylla sina åtaganden. Socialnämnden har särskilt ansvar för barn som inte bor med sina bägge föräldrar och när domstol har tagit beslut om vårdnad, boende, umgänge och adoption. Detsamma gäller när barn som har tagits om hand utanför hemmet ska återförenas med sina föräldrar samt när vårdnaden av ett barn överflyttas från föräldrar till familjehemsföräldrar. Socialnämnden har även särskilt ansvar för att barn och ungdomar inte far illa, missbrukar eller befinner sig i skadliga miljöer.

Socialtjänstlagen 2 kap. 5–6 §§ samt 5 kap. 1 §

Om ett barn har svårigheter eller om föräldrar och barn har svårigheter med varandra kan socialnämnden utse en kontaktfamilj eller kontaktperson till barnet eller föräldern. Denna kan hjälpa föräldern med avlastning i hemmet eller på annan plats. Vårdnadshavare ska godkänna att en kontaktperson utses till barn under 15 år, och barn över 15 år ska själva godkänna detta. Personer under 21 år som behöver särskilt stöd för att motverka missbruk, kriminalitet eller annat socialt nedbrytande beteende kan få särskilt kvalificerad kontaktperson. Domstol eller socialnämnd kan också utse en person som ska vara umgängesstöd till barnet i samband med umgänge med föräldern som den inte bor med (se vidare avsnitt 10.4 Barns umgänge).

Socialtjänstlagen 3 kap. 6 b §

12.2.3 Anmälan om att barn far illa

Socialtjänstlagen uppmanar alla att anmäla missförhållanden kring barn: ”Var och en som får kännedom om eller misstänker att ett barn far illa bör anmäla detta till socialnämnden”. Detta gäller missförhållanden både i barnets hem och utanför. Den som anmäler kan vara anonym. För enskilda personer innebär lagen en moralisk uppmaning. Om socialtjänsten däremot får kännedom om att ett barn far illa är de skyldiga att agera och ge barnet det stöd och skydd det behöver. Anställda inom myndigheter och annan yrkesmässig verksamhet som kommer i kontakt med barn har också en skyldighet att genast anmäla

missförhållanden. De är även skyldiga att lämna uppgifter till socialnämnden som kan vara av betydelse för utredningen av ett barns behov.

Socialtjänstlagen 14 kap. 1–1 c §§

12.2.4 Placering utanför hemmet

Om ett barn behöver vård och omsorg i ett annat hem än sitt eget är det socialnämnden som ska se till att detta sker. Placering utanför hemmet ska i första hand genomföras på frivillig väg, och först om detta inte är möjligt genom tvångsvård. Socialnämnden kan undersöka om barnet kan tas emot av en släkting eller någon annan som står barnet nära eller åtminstone någon som barnet känner. Går inte detta så kan barnet i stället placeras hos någon/några andra lämpliga personer. Sådan placering i en enskild familj kallas familjehemsplacering (tidigare fosterhem). Familjehemmen får ersättning för omkostnader och arvode enligt rekommendation från Sveriges Kommuner och Landsting (SKL). Barn kan även bli placerade i hem för vård och boende (så kallade HVB-hem) eller särskilda ungdomshem (även kallade paragraf 12-hem, efter LVU 12 §), vilka är institutioner med anställd personal.

Socialtjänstlagen 6 kap. 1–2 och 5 §§

Familjehem ska främja barnets kontakt och samhörighet med sina anhöriga och närstående. Detta kan vara av särskild vikt om familjehemmet och barnet inte tillhör samma etniska grupp, religion, nationella minoritet eller liknande. Även när barnet tas om hand på frivillig basis har socialnämnden kvar sin skyldighet att se till att barnet får en god omvårdnad. Stadigvarande vård eller fostran i ett familjehem får inte ske utan socialnämndens godkännande av både hemmet och placeringen. Beslut om att omvårdnaden ska kvarstå i familjehem ska omprövas varje halvår. Har vårdnadsbeslutet kvarstått i tre år och barnet har bott i samma familjehemsfamilj hela den tiden ska socialnämnden däremot pröva om en ansökan till domstol ska lämnas in om att vårdnaden av barnet i stället ska överflyttas till familjehemmet.

Socialtjänstlagen 6 kap. 1 och 6–8 §§

12.3 God man och överförmyndare

12.3.1 God man

Barn kan beviljas en god man i olika situationer när barnets vårdnadshavare/förmyndare inte kan eller bör företräda barnet. Det kan gälla rättshandlingar eller rättegång mellan barnet och föräldern eller då barnet har ett intresse som strider mot föräldrarnas. God man kan även utses för barn som kommer utan föräldrar till Sverige, till exempel ensamkommande flyktingbarn. När ett barn får uppehållstillstånd kan i stället en särskilt förordnad vårdnadshavare utses. En god man kan ta ansvar för både ett barns personliga och ekonomiska förhållanden. God man utses av överförmyndaren.

Föräldrabalken 11 kap.

Lag om god man för ensamkommande barn

12.3.2 Överförmyndare

Överförmyndaren i varje kommun har bland annat i uppgift att utöva tillsyn av förmyndare eller goda män. Överförmyndaren har som särskild uppgift att tillse att ett barns ekonomiska tillgångar används till barnets nytta. Om ett barn äger egendom till ett värde av minst åtta prisbasbelopp (356 000 kr för år 2015) ska överförmyndaren som huvudregel kontrollera hur förmyndaren förvaltar egendomen.

Föräldrabalken 13 och 16 kap.

12.4 Tvångsvård

Unga personer kan i vissa situationer få vård genom tvångsomhändertagande. Då detta ses som en mycket ingripande åtgärd i både den unges och dess familjs liv är sådana tvångsåtgärder omgärdade av strikta regler. Beslutet ska avgöras i enlighet med den unges bästa och den unge själv ska ges relevant information om vad som händer. Hänsyn ska också tas till den unges vilja utifrån dennes ålder och mognad.

Lag om vård av unga (LVU) 1 §

Förutsättningarna för tvångsomhändertagande är att behövlig vård inte kan ges med samtycke av vårdnadshavare (om den unge är mellan 0 och 18 år) och/eller av den unge själv (om hen är mellan 15 och 20 år). Det måste också finnas en påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling skadas på grund av fysisk eller psykisk misshandel, otillbörligt utnyttjande, brister i omsorgen eller något annat förhållande i hemmet (omständigheter i den unges miljö).

Alternativt att den unge riskerar att skadas genom missbruk av beroendeframkallande medel, brottslig verksamhet eller något annat socialt nedbrytande beteende (omständigheter som rör den unges eget beteende).

Lag om vård av unga (LVU) 1–3 §§

Beslut om tvångsomhändertagande tas av förvaltningsdomstol efter ansökan av socialnämnden. Om det inte finns tid att vänta in domstolens beslut kan socialnämnden ta beslut om omedelbart omhändertagande på egen hand. Sådant omhändertagande kan gälla i upp till en vecka. Socialnämnden ska ompröva tvångsvårdsbeslut minst varje halvår och vården ska upphöra när den inte längre behövs. Vid vård på grund av omständigheter i den unges miljö ska vården upphöra senast då den unge fyller 18 år och vid vård på grund av den unges eget beteende senast då den unge fyller 21 år.

Lag om vård av unga (LVU) 4–9, 13 och 21 §§

Under tvångsomhändertagande tar socialnämnden över ansvaret och bestämmanderätten för barnet från vårdnadshavarna. Den praktiska vården av den unge kan utövas i familjehem, HVB-hem eller särskilt ungdomshem. Socialnämnden ska noga följa vården för att se hur det går för den unge. Statens institutionsstyrelse ska också följa upp verksamheten. Lagen innehåller också bestämmelser om att boendet under vissa omständigheter får lov att hindra den unge att lämna hemmet, begränsa den unges kontakt med omvärlden, granska den unges brev, låsa in den unge, hålla den unge avskild från andra, omhänderta den unges egendom, kroppsvisitera den unge, ta blodprov med mera.

Lag om vård av unga (LVU) 11–14 a, 15–20 b §§

Socialnämnden har också rätt att besluta om förebyggande insatser för en ung person som är under 20 år om det kan antas att denne annars kommer att behöva omhändertas i framtiden på grund av omständigheter i sitt beteende. Sådana insatser kan till exempel vara en särskilt kvalificerad kontaktperson eller en öppen behandling inom socialtjänsten.

Lag om vård av unga (LVU) 22 §

12.5 Särskilt förordnad vårdnadshavare

Domstol ska utse särskilt förordnad vårdnadshavare till ett barn vars föräldrar förlorar vårdnaden. Vårdnaden kan tas ifrån föräldrar som gör sig skyldiga till missbruk, försummelse eller brister i omsorgen, som gör sig skyldiga till kränkningar av barnet eller som är varaktigt förhindrade att utöva vårdnad. Överföring av vårdnad kan också bli aktuell om ett barn sedan längre tid bor i familjehem. Särskilt förordnad vårdnadshavare kan även utses om barnets föräldrar dör (se vidare avsnitt 10.2).

Den som utses till särskilt förordnad vårdnadshavare ska vara lämpad för detta och kunna ge barnet "omvårdnad, trygghet och en god fostran". Barnets bästa ska vara avgörande för vem som utses och hänsyn ska också tas till barnets vilja utifrån dess ålder och mognad. Släktskap kan vara en aspekt som talar för en viss person men släktingar har inte automatiskt försteg framför andra lämpade personer. Har ett barn placerats i familjehem är det ofta familjehemsföräldern eller -föräldrarna som utses. Det viktigaste anses vara personernas sociala engagemang för barnet och att barnet känner trygghet hos dem. Om flera personer vill utses avgörs frågan enligt samma principer som vid en vårdnadstvist mellan rättsliga föräldrar.

Föräldrabalken 6 kap. 10 a § 1 st.

Syskon ska ges samma särskilt förordnade vårdnadshavare om det inte finns särskilda skäl som talar emot detta. Två personer kan vara särskilt förordnade vårdnadshavare gemensamt bara om de är gifta eller sambor. Det är inte möjligt för två vuxna som bor isär och inte är gifta men som båda har en mycket nära relation till ett barn att bli utsedda till särskilt förordnade vårdnadshavare tillsammans.

Föräldrabalken 6 kap. 10 a § 2 och 3 st.

En särskilt förordnad vårdnadshavare kan skiljas från uppdraget (entledigas) på egen begäran. Har barnet två särskilda vårdnadshavare och vill någon av dem att vårdnaden inte ska vara gemensam ska en av dem få enskild vårdnad. Skilsmässa eller separation innebär dock inte automatiskt att vårdnaden blir enskild. I detta fall kan ett barn ha två särskilt förordnade vårdnadshavare som inte lever tillsammans. Särskilt förordnad vårdnadshavare ska entledigas om denne inte längre är lämpad som vårdnadshavare. Här ställs det högre krav på särskilt förordnade vårdnadshavare än på ordinarie vårdnadshavare, och det krävs således mindre för att entlediga en särskilt förordnad vårdnadshavare jämfört med att ta vårdnaden ifrån en rättslig förälder. Lagstiftningen är inte utformad för att det särskilda förordnandet måste vara livet ut. Det finns utrymme för att ge tillbaka vårdnaden till en rättslig förälder som tidigare förlorat den (se avsnitt 10.2.10). För att omfattas av samma regler som en rättslig förälder behöver en särskilt förordnad vårdnadshavare adoptera barnet.

Föräldrabalken 6 kap. 10 b § och 10 c § 1 st.

Om en särskilt förordnad vårdnadshavare dör gäller samma regler som för rättsliga föräldrar. Om det finns två särskilt förordnade vårdnadshavare och en dör får den andra ensam vårdnad. Om bägge dör ska ny särskilt förordnad vårdnadshavare utses.

Föräldrabalken 6 kap. 10 c § 2 st.

13

Överenskommelse utan rättsverkan för förhållanden mellan barn och icke-rättsliga föräldrar

Svensk lag erkänner högst två rättsliga föräldrar. Om ett barn har fler än två personer som tar föräldraansvar skyddas detta inte rättsligt, förutom i vissa få situationer. Det finns även andra situationer då ett barn har föräldrar som inte erkänns rättsligt. Avtal om vårdnad, boende eller umgänge är inte giltiga mellan rättsliga föräldrar och icke-rättsliga föräldrar. Det kan dock ändå finnas en poäng med att skriva moraliska överenskommelser. En sådan överenskommelse kommer inte att ha rättsverkan i egentlig mening. Genom att parterna har tänkt igenom situationen för att skapa en icke-rättslig överenskommelse finns det dock större möjligheter att de kommer att följa detta frivilligt (se mer om detta i kapitel 9).

Vissa delar av sådana moraliska överenskommelser kan ändå få viss juridisk betydelse även i en domstolsprövning om överenskommelsen följer eventuella formregler för den aktuella frågan. Det kan gälla fullmakt att ta beslut som tillkommer vårdnadshavare, viljeyttring om vem som ska utses som särskilt förordnad vårdnadshavare, överenskommelser om underhåll eller ekonomi samt testamente. Rättsligt bindande överenskommelser kan regleras i samma dokument som icke-juridiska överenskommelser men för tydlighets skull kan de dock gärna upprättas i separata handlingar.

Fredrik och Lukas har barn tillsammans med Maja och Therese

Detta är ett exempel på en icke-juridisk överenskommelse som har skrivits av två samkönade par som har barn tillsammans.

Vårt barn Signe

Vi, Fredrik N, Lukas N, Maja A och Therese B är två par som önskat, planerat och lyckats att sätta vårt barn Signe B-N till världen. Vi vill tillsammans och i samförstånd ge vårt barn en god uppväxt, med all kärlek, trygghet och livslust vi förmår.

Detta dokument är en överenskommelse mellan oss för att reglera grundläggande frågor som gäller oss och vårt barn.

Vårdnad och ansvar

Vi ser oss som fyra likställda föräldrar, var och en med lika ansvar för vårt gemensamma barn. Vi strävar efter att vara eniga om alla viktiga beslut som rör henne och alla har lika rätt till inflytande. Eftersom lagen inte medger fler än två vårdnadshavare ska de biologiska föräldrarna Fredrik och Therese vara vårdnadshavare. Maja och Lukas har deras förtroende att gå på föräldramöten, ta Signe till sjukvården och liknande. Fredrik och Therese skriver separat fullmakt om detta.

Boende och umgänge

Signe ska huvudsakligen bo hos Maja och Therese men också ha ett hem hos Fredrik och Lukas. Vi planerar att fortsätta bo i närheten av varandra åtminstone till dess Signe är 15 år och eftersträvar att ta beslut om eventuell flytt i samförstånd.

Grundregel för umgänge är varannan helg torsdag till måndag hos Fredrik och Lukas och övrig tid hos Maja och Therese. Under Signes skoltid vill vi dela lika på höstlov, sportlov och påsklov samt vika minst två hela veckor på sommaren för respektive par. Vi strävar efter att vara flexibla kring de praktiska lösningarna kring umgänget. Fredrik och Therese skriver separat avtal om boende och umgänge för godkännande av socialnämnden.

Ekonomi och underhåll

Fredrik och Lukas ska betala underhåll till Maja och Therese på 2 000 kr/månad. Varje hel vecka som Signe bor hos Fredrik och Lukas ska avdrag göras med 500 kr. Barnbidraget går till Maja och Therese. Större inköp hjälps vi åt med, som barnvagn, cykel m.m.

Separation

Om något av, eller båda, paren skulle separera eftersträvar vi att hjälpa varandra så att vi alla fyra behåller en så god kontakt med Signe som möjligt. Detta gäller även Signes alla mor- och farföräldrar samt annan nära släkt och vänner.

Dödsfall

Om någon av, eller båda, vårdnadshavarna dör ska de kvarlevande partnerna, det vill säga Lukas och Maja, ha samma ansvar och samma rätt till umgänge och inflytande som är överenskommet i detta dokument. Skulle både Fredrik och Therese dö vill vi att Maja ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare.

Lukas och Maja skriver separat testamente där deras respektive partner ärver i första hand och att arvet slutgiltigt går till Signe.

Utsatthet

Vårt barn kommer att växa upp i en ovanlig familjekonstellation med fyra homosexuella föräldrar. Vi tror att det bästa sättet att förebygga mobbing eller annan negativ särbehandling är att vara öppna och tydliga gentemot såväl vårt

barn som omgivningen. Vi tror också att vårt sätt att forma familjen innebär många fördelar för vårt barn.

Konflikter

Skulle det uppstå konflikter kring denna överenskommelse vill vi hitta lösningar tillsammans så att både vi som föräldrar men framför allt Signe ska få sina behov tillfredsställda. Vid behov ska vi låta Magdalena G tolka överenskommelsen och ge sitt omdöme över hur situationen kan lösas.

Ort, datum

Fredrik N

Lukas N Maja

A

Therese B

(Alla rättshandlingar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av detta exempel.)

Del 4

Namn

14

Regler om namn

Namnlagen har endast funnits sedan 1963, innan dess var det i princip fritt att ta och byta både förnamn och efternamn. Behovet av att lättare kunna identifiera människor genom namn växte fram främst i och med den stora inflyttningen till städer under första hälften av 1900-talet. Namnlagen stiftades med avvägning mellan enskilda personers intresse av att själva välja sina namn och samhällets behov av att kunna identifiera personer. Till grund för lagen fanns också uppfattningar att namn som betraktas som olämpliga ska undvikas samt att kända namn ska kunna skyddas. Redan på 1970-talet tog dock personnummer över som huvudsaklig identifikationsfunktion och behovet av namnstabilitet började minska. Sedan dess har namnlagen gått mot ökad flexibilitet. År 2013 tillsattes en statlig utredning som föreslår en ny namnlag som innehåller avsevärt liberalare regler. Bland annat föreslås att vanliga efternamn ska kunna tas fritt, att dubbla efternamn ska godkännas och att hinder för att byta förnamn och efternamn flera gånger tas bort. Förslaget har ännu inte lett till förändrad lagstiftning.

SOU 2013:35 En ny lag om personnamn

Reglerna för förnamn ger stor frihet till den enskilda personen. Reglerna är sedan 2009 även könsneutrala. Efternamn omfattas däremot av en hårdare reglering. Detta utgår från traditionen att efternamn ska spegla släktskap, antingen mellan barn och föräldrar eller mellan gifta makar.

Huvudregeln för barn utgår ifrån att barnet har två föräldrar med samma efternamn. Två föräldrar med olika efternamn omfattas av undantagsregler, och ytterligare undantag om även äldre syskon har olika efternamn. Undantagsregler gäller även vid adoption eller då en person vill ta sin förälders efternamn senare i livet. Huvudregeln för makar är att de kan välja att ta samma efternamn eller behålla sina egna. Eftersom huvudregeln för barn är att föräldrarna har samma efternamn så utgår namnlagen ifrån att makar tar samma efternamn. Utgångspunkten är därmed att barns föräldrar är gifta. Det finns också begränsningar för att efter skilsmässa sprida vidare sin före detta makes efternamn. Då anses personen inte längre tillhöra den släkt till vilken efternamnet är knuten. Namnlagen ger möjligheter att ta, byta och ändra efternamn utan att gifta sig, men som undantag till huvudreglerna att byta efternamn i samband med äktenskap. Det finns dock flera begränsningar som lämnar olika familjescenarier utanför lagen. Bland annat gäller det fler än två vuxna som vill ta ett efternamn som en av dem bär.

Även reglerna om efternamn är i huvudsak könsneutrala. De utgår ifrån att någon av dem som gifter sig ger upp sitt efternamn, men det finns inget som signalerar att det ska vara kvinnan eller mannen i ett olikkönat äktenskap. Namnlagen omfattar såväl samkönade par som olikkönade par. En regel är dock knuten till kön. Lagen faller tillbaka på att ett barn får sin moders efternamn om ingen annan regel är tillämplig. Vid adoption av samkönade par är inte detta tillämpligt och lagen hänvisar då i stället till den äldsta adoptivföräldrarnas namn.

Sammanfattningsvis är huvudscenariot för namnlagens regler om efternamn att två personer gifter sig, en av dem tar den andras efternamn, de får gemensamma barn och behåller samma efternamn hela livet. I detta scenario får och behåller alla i familjen automatiskt samma efternamn. Barnen kan dessutom föra efternamnet vidare genom släktleden. Undantagsregler gäller därmed bland annat för gifta föräldrar med olika efternamn, ogifta föräldrar och fler än två vuxna som vill ha samma efternamn.

14.2 Förnamn

Alla barn ska ges ett eller flera förnamn. Detta ska registreras hos Skatteverket senast tre månader efter barnets födelse. Vilket namn man ger sitt barn eller väljer till sig själv är i princip helt fritt. Namnet får dock inte godkännas om det kan leda till obehag för den person som ska bära det, eller om det kan väcka anstöt hos allmänheten. Vilka namn som anses kunna väcka anstöt har avgjorts flera gånger i domstol. Genom en vägledande dom tog Högsta förvaltningsrätten (tidigare kallad Regeringsrätten) 2009 ställning för större valfrihet i valet av förnamn. Bland annat blev det tillåtet att ta namn som traditionellt använts enbart av det kön en person inte tillhör. Fram till 2009 var det inte tillåtet för en man att ta ett traditionellt kvinnligt namn och tvärtom, med mindre än att personen ändrade sin juridiska könstillhörighet. Att ta ett så kallat könskonträrt namn krävde alltså flera års utredning om transsexualitet och tvångssterilisering.

Namnlagen 30 och 34 §§

Regeringsrätten RÅ 2009 ref. 55

Q, A-C och Jan-Olov Madeleine

Regeringsrätten menade att "(v)alet av förnamn är en så personlig angelägenhet att en omfattande valfrihet måste tillerkännas den enskilde". De godkände därför förnamnet Q för ett nyfött barn, en ändring från Ann-Christine till A-C och att en man med namnet Jan-Olov lade till Madeleine som förnamn.

Regeringsrätten RÅ 2009 ref 55

Var och en har rätt att byta ut, stryka eller lägga till förnamn en gång under förutsättning att något av de ursprungliga förnamnen blir kvar. För att få ändra fler gånger krävs att den som vill ändra kan visa en särskild anledning till detta. Att ändra förnamnens ordningsföljd eller stavning är dock fritt under förutsättning att ändringarna inte påverkar uttalet.

Namnlagen 31–33 §§

14.3 Efternamn

Efternamn är mycket hårdare reglerade än förnamn eftersom efternamn förknippas med släkttillhörighet. Huvudregeln är att det endast är tillåtet att få efternamn efter en förälder eller genom att gifta sig. Lagreglerna utgår ifrån traditionen att efternamn följer fäders spår i rakt nedstigande led och att kvinnor inkorporeras i mannens släkt. Det blir dock allt vanligare att män tar kvinnors efternamn, folk behåller sina efternamn när de gifter sig, inte gifter sig över huvud taget, skiljer sig, vill ta tillbaka en förälders tidigare efternamn som ogift, får barn med flera olika personer eller vill ta nybildade efternamn med mera. Detta innebär att det kan förekomma flera olika efternamn i en och samma familj och ännu fler inom en släkt som helhet. Detta har lett till en rad undantag i lagen, vilket gör att reglerna bitvis är komplicerade. En begränsning som lever kvar i lagen är att ett efternamn som förvärvats genom äktenskap sedan inte får ges vidare till en ny person i ett nytt äktenskap. Har man skilt sig får man ha kvar sitt efternamn som man fick i samband med giftermålet om man vill, men man får inte ge det vidare till en ny make.

14.3.1 Ta förälders efternamn

Genom födsel

När ett barn föds och föräldrarna har samma efternamn övertar barnet detta genom födseln. Om barnet har äldre helsyskon så får det samma efternamn som sina syskon. Har föräldrarna inte samma efternamn får de bestämma vilket av deras efternamn barnet ska få. Barnet kan också ges ett efternamn som någon av föräldrarna tidigare hade som ogift.

Föräldrarna ska anmäla barnets efternamn till Skatteverket senast tre månader efter födseln och om detta inte görs så får barnet moderns efternamn. Barnet får också moderns efternamn om faderskapet ännu inte är fastställt. Då två kvinnor får barn får barnet den rättsliga moderns efternamn om föräldrskapet för den andra kvinnan inte har hunnit fastställas. Föräldrar med olika efternamn behöver alltså göra ett aktivt val för att barnet ska få ett annat efternamn än den biologiska moderns.

Namnlagen 1 och 23 a §§

Bengtsson eller Terhinen vid spermadonation?

Nina Bengtsson och Riita Terhinen får barn tillsammans genom spermadonation i Danmark. Nina föder barnet, som får heta Saga. Eftersom det inte fastställs någon rättslig fader så får Saga heta Bengtsson. De kan inte välja Terhinen eftersom Riita ännu inte är rättslig förälder.

Genom adoption

Adoptivbarn får som huvudregel sin adoptivförälders eller adoptivföräldrars efternamn så snart adoptionen har slutförts. Adopterar någon sin makes barn för att barnet ska bli deras gemensamma behåller dock barnet det namn det redan har. Domstol kan också i andra fall besluta att barnet behåller sitt gamla efternamn, till exempel om en person adopteras i vuxen ålder.

Namnlagen 2–4 §§

Om två adoptivföräldrar har olika efternamn gäller i princip samma regler som för namn genom födsel, till exempel att eventuella äldre syskons efternamn har företräde. Är adoptivföräldrarna av olika kön är det adoptivmoderns efternamn som gäller om föräldrarna inte anmäler annat. Då två adoptivföräldrar är av samma kön får barnet i stället efternamn efter den äldsta adoptivföräldern.

Namnlagen 2 § 2 st.

Bengtsson eller Terhinen vid närståendeadoption?

Riita adopterar så småningom Saga så att både Riita och Nina blir rättsliga föräldrar. Adoptionen innebär dock inte att Saga får efternamnet Terhinen eftersom ett barns namn inte ska ändras vid närståendeadoption.

Senare i livet

Den som vill byta till ett efternamn som någon av hens föräldrar eller adoptivföräldrar har får göra detta även senare i livet. Om föräldern har fått efternamnet genom äktenskap med annan än den andra föräldern måste dock maken godkänna namnbytet. Detta kan till exempel handla om att någon vill byta till sin styvförälders namn. Det är även tillåtet att ta ett efternamn som en förälder haft tidigare men inte har längre. Det gäller dock endast ett efternamn som föräldern senast burit som ogift, det vill säga varken ett namn från tidigare äktenskap eller gamla namn om föräldern bytt efternamn flera gånger.

Namnlagen 5 och 7 §§

Familjehemsbarn kan upp till 18 års ålder ta en familjehemsförälders efternamn om denne samtycker till det och om domstol finner att namnbytet

är förenligt med barnets bästa. Barnet kan dock när som helst ta tillbaka sitt gamla efternamn om det vill det.

Namnlagen 8 §

Terhinen senare i livet?

Saga vill byta efternamn till Terhinen. Riita har dock fått det efternamnet genom att hon tidigare var registrerad partner med Signe Terhinen. Tidigare hette hon Riita Happalainen. Signe vill inte ha något med Riitas nuvarande familj att göra. Genom att Signe inte ger sitt samtycke får Saga inte heta Terhinen. Däremot skulle hon kunna få ta efternamnet Happalainen.

14.3.2 Ta makes efternamn

Två personer som gifter sig har rätt att ta den ena personens efternamn som sitt gemensamma. Det krävs att den som ursprungligen bär namnet ger sitt samtycke. Namnbytet kan göras i samband med vigseln men även senare. Den av makarna som bytt efternamn får behålla detta även om makarna skiljer sig eller om äktenskapet upplöses genom dödsfall. Gifter personen om sig får namnet dock inte gå vidare till den nya maken. Det innebär att den som gifter sig inte får ta sin makes efternamn om denna fått efternamnet genom tidigare äktenskap. Den som bytt till en makes efternamn kan när som helst byta tillbaka till det namn personen hade innan äktenskapet, eller till någon av sina föräldrars efternamn. Om personen byter tillbaka till sitt tidigare efternamn kan dock inte dennes make sedan också ta det efternamnet. Ett gift par som tagit den ena personens efternamn som sitt gemensamma kan alltså inte sedan ångra sig och ta den andra personens efternamn som sitt gemensamma i stället.

Namnlagen 9–10 §§

Terhinen genom äktenskap?

Nina vill också byta efternamn till Terhinen. Även om hon är gift med Riita får hon inte ta Riitas efternamn eftersom det kommer från Riitas tidigare äktenskap.

14.3.3 Ta nybildat efternamn

Det är tillåtet att byta till nybildade efternamn som ingen annan person redan bär. En förutsättning är att efternamnet har stavning, form och uttal som anses lämpliga. Efternamnet får som huvudregel inte kunna användas som förnamn, det får inte väcka anstöt hos allmänheten eller kunna innebära obehag för den som ska bära det. Det får inte kunna förväxlas med redan existerande efternamn, allmänt kända, utdöda eller utländska efternamn eller artistnamn.

Efternamnet får heller inte kunna förväxlas med namn på föreningar, firmor eller upphovsrättsskyddade namn.

Namnlagen 11–13 §§

En eller flera personer kan ansöka om ett nybildat efternamn tillsammans. Efter det att ett nybildat efternamn har godkänts kan dock bara föräldrar, syskon och syskonbarn till dem som tagit nytt efternamn ta samma efternamn. Detta kräver att samtliga som redan har efternamnet ger sitt godkännande. Det nybildade efternamnet kan även förvärfvas av någon av personernas barn eller genom äktenskap. Ytterligare personer än dessa anhöriga får inte ta ett nybildat efternamn i efterhand även om samtliga som har det ger sitt godkännande.

Namnlagen 13 § 2 st.

Gemensamt efternamn för trio?

Jasna, Lili och Greg är vänner och vill alla byta till det nybildade efternamnet Vevo. Om de ansöker samtidigt kan de få heta Vevo alla tre.

Om Jasna ansöker före Lili och Greg kommer de senare att få nej eftersom de inte är syskon, syskonbarn, föräldrar eller barn till Jasna. Den möjlighet som då finns för dem alla tre att få Vevo som efternamn är att Jasna gifter sig med Lili och Greg en i taget och låter dem ta hennes efternamn.

Ett ytterligare alternativ är att Jasna, Lili och Greg var och en ansöker om att lägga till Vevo som ett extra förnamn och i praktiken använder Vevo som efternamn eller mellannamn.

14.3.4 Ändra efternamn i andra fall

Ändringar av stavning ses som byte av efternamn. En förutsättning för att tillåta en stavningsändring är att uttalet inte ändras. Namnlagen godkänner dock vissa ändringar av efternamn. I flera språktraditioner ändras ändelsen av ett efternamn beroende på om det är en man eller kvinna som bär namnet. Detta ses inte som byte av efternamn så länge bytet görs just för att bibehålla en sådan tradition. Ett efternamn får även bildas genom en förälders förnamn med ändelsen -son eller -dotter, men bara om det finns särskilda skäl för bytet. Lagen ställer inte upp hinder mot att varken män eller kvinnor använder ändelsen -son eller -dotter.

Namnlagen 11, 14–15 §§

Den som vill ta tillbaka ett namn den har haft förut men som inte har möjlighet till det enligt övriga regler kan ändå få byta tillbaka om det finns särskilda skäl för det. Det finns även möjlighet att ta existerande eller förväxlingsbara namn om det finns mycket starka (synnerliga) skäl. Sådana skäl kan exempelvis vara att en person sedan länge har använt namnet i praktiken eller att denne vill ta tillbaka ett efternamn som tidigare burits i slkten.

Terhinen på grund av synnerliga skäl?

Saga kan ansöka om att få ta Terhinen trots att övriga lagregler inte ger henne den möjligheten. Hon måste då övertyga Patent- och registreringsverket att hon har synnerliga skäl för detta.

14.3.5 Mellannamn och dubbla efternamn

Tvärtemot vad många tror så är dubbla efternamn inte tillåtna. Den möjlighet som finns i dag är att lägga till ett så kallat mellannamn mellan för- och efternamnet. Bara ett mellannamn är tillåtet, och detta kan inte föras vidare till makar eller barn utan är personligt. Mellannamnet ska också alltid bäras före det rättsliga efternamnet.

Den som gifter sig får ta sin makes efternamn som mellannamn och ha kvar sitt eget efternamn alternativt ta makens namn som efternamn och behålla sitt tidigare efternamn som mellannamn. Barn, adoptivbarn och familjehemsbarn får också ta den ena förälderns efternamn som mellannamn. Adoptivbarn får även behålla ett efternamn från innan adoptionen som mellannamn.

Namnlagen 24–29 §§

14.3.6 Förlust av efternamn

En person kan förlora rätten till sitt efternamn om denne har fått det av sin rättsliga fader och faderskapet senare hävs. Personen får då bara behålla sitt efternamn om det finns mycket starka (synnerliga) skäl för detta, till exempel om personen burit namnet under lång tid. Om personen förlorar namnet får denne i stället det namn som modern bar vid barnets födelse. Därefter kan personen byta namn igen enligt gängse regler. Även den som fått ett namn i strid mot namnlagen kan förlora detta och får då i stället tillbaka det namn personen hade innan ändringen.

Namnlagen 16–18 §§

14.4 Förfarande vid namnbyten

14.4.1 Skatteverket eller PRV?

Skatteverket är den myndighet som tar hand om alla anmälningar om namnändringar som inte kräver någon särskild prövning. Sådana ändringar kan till exempel vara byte av ordning på eller stavning av förnamn eller byte till makes efternamn. Anmälningar om namnändringar av den här typen är kostnadsfria, men kan som regel endast göras en gång. För att göra ytterligare ändringar måste man i stället ansöka hos Patent- och registreringsverket (PRV) om detta. Det är även PRV som tar hand om alla ansökningar om namnändringar som kräver särskild prövning, till exempel byte till ett nyskapat efternamn. Prövningen hos PRV är avgiftsbelagd.

14.4.2 Barn under 18 år

Ett barn ska ges minst ett förnamn och detta ska anmälas till Skatteverket senast tre månader efter födseln. För barn som döps inom Svenska kyrkan kan anmälan i stället göras till dopförrättaren. Detta är en rest från när Svenska kyrkan var statsreligion. Om föräldrar inte anmäler ett barns namn kan Skatteverket förelägga dem att göra det.

Namnlagen 30 och 36 §§

Folkbokföringslagen 31 §

Om ett barn som är under 18 år ska byta namn krävs det att barnets vårdnadshavare godkänner detta. Om barnet har två vårdnadshavare och den ena av dessa inte godkänner namnbytet kan domstol ändå godkänna det under förutsättning att bytet bedöms vara till barnets bästa. Från det att barnet fyllt 12 år krävs även barnets eget samtycke till namnbyte. Vid ett namnbyte till familjehemsförälders efternamn eller till ett nybildat efternamn ska domstol också pröva om namnbytet är förenligt med barnets bästa.

Namnlagen 6, 8, 11 och 48 §§

14.5 Vilka namn kan användas i praktiken?

Namnlagens regler handlar om vilka namn som får registreras i folkbokföringen. Många personer använder dock andra namn än de är folkbokförda med, ibland olika namn i olika sammanhang. Det kan till exempel vara smeknamn, artistnamn, alias, pseudonym eller användarnamn på internet. I de flesta sammanhang saknas förbud mot att kalla sig andra namn än de som står i folkbokföringen. Vid bankärenden, ansökningar till myndigheter, vigsel och i andra situationer där någon annan vill vara säker på identiteten kan den som använder annat namn dock bli nekad. Det kan dessutom vara brottsligt att utge

sig för att vara någon annan existerande person, till exempel urkunds-
förfalskning genom att skriva under handlingar med någon annans namn. I vissa
situationer finns det även anmälningsplikt, och då ska de namn användas som
finns i folkbokföringen. Det finns även särskilt skydd för egenartade efternamn,
som inte får användas av personer som inte heter det i folkbokföringen.
Egenartade efternamn får heller inte ingå i varumärke, firmanamn eller
liknande. Dessa regler har tillkommit framför allt efter adelsfamiljernas
önskemål men de kan vara aktuella för alla egenartade efternamn som bara
används inom en släkt.

Namnlagen 20–23 §§

Del 5

Familjejuridikens normer

Inledning till normkritiska reflektioner över familjejuridiken

I denna del har vi samlat normkritiska reflektioner över familjejuridiken som helhet. Vi kommer i det första kapitlet (kapitel 14) att sammanfatta de familjescenarier som omfattas av familjejuridikens huvudregler. Sedan sammanfattar vi de familjescenarier som omfattas av undantag och de som faller utanför lagen. Genom detta synliggör vi de utgångspunkter som lagstiftningen vilar på. Det andra kapitlet (kapitel 15) handlar om de samhällsnormer och maktstrukturer som har samband med familjejuridiken. Först diskuterar vi konsekvenserna av den lagstiftningsteknik som bygger på att vissa familjescenarier framställs som norm medan andra framställs som avvikande och ytterligare andra ställs utanför lagen. Därefter gör vi en skiss över familjejuridikens normer för familj, det vill säga hur familjejuridiken utgår ifrån att familjer i första hand bygger på par och kärnfamiljer. Slutligen diskuterar vi hur familjejuridiken samverkar med andra samhällsnormer, som sexuell läggning och könsidentitet, jämställdhet mellan män och kvinnor, funktionsförmåga, vuxna och barn, etnicitet och religion samt klass och socioekonomisk grupp. Kapitlet belyser och ifrågasätter familjejuridikens normer och maktordningar samt de konsekvenser de får för olika familjescenarier.

Familjejuridikens scenarier

15.1 Familjejuridikens huvudscenarier

15.1.1 Sammanflätade lagkomplex

Familjejuridiken är mestadels utformad så att vissa familjescenarier omfattas av huvudregler, andra av undantagsregler medan ytterligare andra exkluderas från lagstiftningen. I inledningen till varje kapitel har vi gått igenom vilka familjescenarier som gäller för den aktuella aspekten av familjejuridik. Detta bygger på vår tolkning av lagstiftningen. Vi ska nu väga samman huvudscenarierna för de olika aspekterna av familjejuridiken till ett huvudscenario som genomgående omfattas av familjejuridikens huvudregler. Efter det redogör vi för de scenarier som omfattas av undantagsregler och de scenarier som är exkluderade av familjelagstiftningen. De olika aspekterna av familjejuridiken är tätt sammanflätade och påverkar varandra i hög grad. Särskilt centrala är äktenskapsbalken och reglerna för fastställande av föräldraskap. När två personer ingår äktenskap påverkar det så gott som samtliga familjejuridiska områden. Det gäller bland annat arvsrätt mellan makar, tillgång till assisterad befruktning, faderskapspresumtion vid fastställande av föräldraskap, krav för adoption, automatisk gemensam vårdnad, ekonomiska skyldigheter och förmåner för makens barn samt även rätten att ta den andres efternamn. När föräldrar fastslås för ett barn påverkar det i sin tur arvsordningen, vilka som kan bli vårdnadshavare och omfattas av umgängesrätt, vem som omfattas av ekonomiska skyldigheter och förmåner i förhållande till barnet och slutligen även rätten att ta föräldrarnas efternamn. Det övergripande huvudscenariot för familjejuridiken som helhet är därför att vaska fram vilket familjescenario som omfattas av huvudregler i alla lagkomplex vi tagit upp i boken. Hur ser den familj ut som kan leva hela livet och passera genom huvudregler i all familjejuridik?

15.1.2 Huvudscenario för ekonomi och bostad

Vi börjar med en genomgång av huvudscenarierna för ekonomi, bostad och arv. Huvudscenariot för *äktenskap* är att två människor som har en romantisk och sexuell parrelation gifter sig, är gifta livet ut och den make som lever längst får ingen ny partner. De bor med varandra och har fullständigt gemensam ekonomi. *Samboförhållande* är i sig ett undantagsscenario i jämförelse med

äktenskap. Då sambolagen är aktuell är huvudscenariot att två personer har en sexuell parrelation. De bor tillsammans under en period och delar viss ekonomi för att sedan gifta sig med varandra. Även *civilrättsliga arrangemang* är i sig undantag i familjesammanhang. Huvudscenariot utgår ifrån nätverk av personer som samarbetar av praktiska skäl och där samarbetet avslutas när det inte längre är praktiskt. Reglerna är neutrala vad gäller antal personer, kön, relation och civilstånd. Arvsreglernas huvudscenario utgår däremot ifrån gifta par, vilket gör att det i hög grad överensstämmer med huvudscenariot för äktenskap. I huvudscenariot för arv har vi därmed två personer som gifter sig, lever hela livet tillsammans och den make som lever längst får ingen ny partner. Dessutom har makarna gemensamma barn, bara med varandra.

Om vi lägger ihop scenarierna för äktenskapsbalken och ärvdabalken och jämför dem med undantagen samboförhållande och civilrättsliga arrangemang så framträder ett intressant mönster. En sammanfattning av huvudscenariot för ekonomi, bostad och arv som helhet utgår ifrån två personer som har en romantisk och sexuell parrelation. Paret reglerar även sin parrelation rättsligt. De har först ett samboförhållande och gifter sig sedan. Paret har fullständigt gemensam ekonomi och bor tillsammans. Paret delar varken ekonomi eller bostad med andra, förutom eventuella praktiska och kortsiktiga samarbeten. De får dessutom gemensamma barn, bara med varandra. De lever hela livet tillsammans, och den efterlevande maken får inte någon ny partner. I detta scenario är de familjejuridiska reglerna smidiga och enkla. Sambolagens regler behöver aldrig bli aktuella. Under äktenskapet bestämmer vardera maken över sin ekonomi men de kan ändå dela ekonomiska resurser med varandra. När den ena maken avlider ärver den andra maken all egendom och har möjlighet att bo kvar i den gemensamma bostaden. När den andra maken avlider ärver barnen allt och kan föra arvet vidare genom släktleden. Huvudreglerna kring ekonomi, bostad och arv kan alltså sägas vara knutna till framför allt parrelationer, kärnfamiljsgemenskap och livslånga äktenskap. Ett gemensamt drag är att lagstiftningen också är formellt könsneutral. Det finns dessutom mekanismer som kan bidra till ökad jämställdhet i praktiken, framför allt möjligheten till utjämning av ekonomiska resurser.

Huvudscenariot – ekonomi, bostad och arv

Antal personer:	Två
Kön:	Neutralt
Relation:	Romantisk och sexuell parrelation
Civilstånd:	Gifta
Gemenskap:	Gemensam bostad, ekonomi och barn – bara med varandra
Jämställdhet:	Möjlighet att dela och överföra ekonomiska resurser
Tidsperspektiv:	Sambor tills de gifter sig, äktenskap resten av livet Efterlevande make får ingen ny partner Arv går vidare genom släktled

15.1.3 Huvudscenariot för att få barn och bli erkänd som förälder

Vi fortsätter med huvudscenarierna för att få barn och bli erkänd som förälder. Utgångspunkten är att föräldrar får barn på egen hand genom samlag, och all *hjälp att få barn* är i sig undantagsscenarioer. Krävs assisterad befruktning är huvudscenariot i ett sådant fall en kvinna och en man med stabil och entydig könsidentitet som har en parrelation, reglerad genom äktenskap eller samboförhållande. Paret vill bli föräldrar tillsammans med kvinnans ägg och mannens spermier trots att en av dem har nedsatt fertilitetsfunktion. I detta scenario har paret möjlighet att få hjälp med assisterad befruktning utan lämplighetsprovning. Huvudscenariot för *fastställelse av föräldraskap* handlar om en kvinna och en man med stabil och entydig könsidentitet som är gifta och har en monogam livsstil. De har båda tillräcklig fertilitetsförmåga och får gemensamma barn genom samlag. Det gör att kvinnan är biologisk och genetisk moder medan mannen är genetisk fader. I det här scenariot fastställs bägge som rättsliga föräldrar till barnet från födseln och livet ut. Adoption är i sig ett undantagsscenario till att få barn på egen hand. Ska adoption ändå genomföras är huvudscenariot att ett olikkönat gift par vill adoptera ett barn. Om domstol godkänner adoptionen så byter barnet rättsliga föräldrar.

Eftersom lagstiftningen utgår ifrån att personer får barn på egen hand utgör både hjälp att få barn och adoption undantag i sig. *Huvudscenariot för att få barn och bli erkänd som förälder* sammanfaller därmed med huvudscenariot för fastställande av rättsligt föräldraskap. Det handlar om ett gift olikkönat par med monogam livsstil som får gemensamma barn genom samlag. Det biologiska, genetiska, sociala och rättsliga föräldraskapet sammanfaller. Paret kvarstår också som föräldrar till sina barn livet ut. Huvudreglerna kring att få barn och erkännas som förälder kan alltså sägas vara knutna framför allt till heterosexuella samlag inom tvåsamma äktenskap.

Huvudscenariot – få barn och bli erkänd som förälder

Antal personer:	Två
Kön:	En kvinna och en man med stabil och entydig könsidentitet
Civilstånd:	Gifta
Gemenskap:	Gemensamma barn
Föräldraskap:	Barn tillkommer genom samlag Båda föräldrarna har tillräcklig fertilitetsförmåga Biologiskt, genetiskt, socialt och rättsligt föräldraskap sammanfaller
Tidsperspektiv:	Rättsligt föräldraskap från barnets födsel och livet ut

15.1.4 Huvudscenarier för förhållanden mellan barn och föräldrar

När det gäller huvudscenarierna för förhållanden mellan barn och föräldrar så är huvudscenariot för *barns personliga förhållanden* att barn har en rättsligt fastställd moder och en rättsligt fastställd fader som är gifta med varandra. Föräldrarna tar själva ansvar, bestämmer över barnet och behåller gemensam vårdnad. I detta scenario har barnet bägge föräldrarna som gemensamma vårdnadshavare från födseln till dess att barnet är myndigt. Modern och fadern har också formellt jämställt ansvar. När det kommer till *barns ekonomiska förhållanden* är huvudscenariot två gifta olikkönade föräldrar som tar ansvar och bestämmer över barnet och fortsätter ha gemensamt förmyndarskap. Kvinnan tar huvudansvaret och mannen strävar efter jämställdhet. I detta scenario är bägge föräldrarna förmyndare och delar såväl ekonomiska skyldigheter som förmåner från barnets födsel och åtminstone tills barnet är myndigt. Ju mer de delar föräldrapenningen, desto mer jämställdhetsbonus får de. *Samhällets ansvar för barn* är i sig undantag i jämförelse med att föräldrarna tar ensamt ansvar för och bestämmer över sina barn utan inblandning utifrån. När samhällets ansvar för barn är aktuellt är huvudscenariot att andra än föräldrar kompletterar dem genom att ta tillfälligt ansvar för barnet och att ansvaret sedan återgår till föräldrarna.

En sammanfattning av *huvudscenariot för förhållanden mellan barn och föräldrar* som helhet är en kvinna och en man som är gifta och gemensamma rättsliga föräldrar. De tar själva ansvar och bestämmer över barnets personliga och ekonomiska förhållanden utan inblandning från andra personer. Modern tar huvudansvar medan fadern strävar efter att ta jämställt ansvar. I detta scenario har föräldrarna gemensam vårdnad och förmyndarskap från barnets födsel tills barnet är myndigt. De delar såväl ekonomiska skyldigheter som förmåner och får dessutom jämställdhetsbonus. Huvudreglerna för förhållanden mellan barn och föräldrar kan alltså sägas vara knutna framför allt till

olikkönade föräldrar som tar eget ansvar för barn och strävar efter jämställdhet inom ramen för äktenskap.

Huvudscenario – förhållanden mellan barn och föräldrar

Antal personer:	Två
Kön:	En kvinna och en man
Civilstånd:	Gifta
Föräldraskap:	De rättsliga föräldrarna vårdar, tar ansvar för och bestämmer över barnet Ingen annan vuxen är inblandad
Jämställdhet:	Kvinnor tar huvudansvar och bestämmer huvudsakligen över barn Män strävar efter jämställdhet
Tidsperspektiv:	Föräldraansvar från barnets födsel och minst tills barnet är myndigt

15.1.5 Huvudscenarier för namn

Huvudscenariot för *namn* är när det gäller efternamn att två personer gifter sig, en av dem tar den andras efternamn, de får sedan gemensamma barn och behåller samma efternamn hela livet. I detta scenario får och behåller alla i familjen automatiskt samma efternamn. Barnen kan dessutom föra efternamnet vidare genom släktleden. Huvudreglerna för namn kan alltså sägas vara knutna framför allt till kärnfamiljsgemenskap inom äktenskap.

Huvudscenario – namn

Antal personer:	Två
Civilstånd:	Gifta
Gemenskap:	Gemensamma barn och samma efternamn för hela familjen
Jämställdhet:	En av de vuxna ger upp sitt efternamn
Tidsperspektiv:	Livet ut och vidare genom släktleden

15.1.6 Familjejuridikens huvudscenario

Ett övergripande huvudscenario för familjejuridiken som helhet handlar om att vaska fram vilket familjescenario som omfattas av huvudregler i alla familjejuridiska lagkomplex. Vissa aspekter av familjen är lika i alla huvudscenarier medan andra aspekter varierar. Ett familjescenario som omfattas av huvudregler i alla lagkomplex är alltså snävare än vad som gäller för vart och ett av de scenarier som finns i de olika aspekterna av familjejuridik. Det handlar om att hitta den minsta gemensamma nämnaren för familjeliv som juridiken är anpassad för och premierar.

När det gäller *antal personer* består alla huvudscenarier av en familj med två vuxna personer, varken fler eller färre. Om vi ser till *civilstånd* är dessa två personer genomgående gifta med varandra. Det är enbart för civilrättsliga arrangemang, hjälp att få barn och samhällets ansvar för barn som huvudreglerna omfattar även ogifta personer. Alla dessa aspekter av familjejuridiken utgör däremot i sig undantag. Det innebär att endast gifta par omfattas av huvudregler. Eftersom äktenskapstraditionen huvudsakligen omfattar personer med en romantisk och sexuell relation är detta också utgångspunkten för relationer i det övergripande huvudscenariot. Utgångspunkten är även att parrelationen är rättsligt reglerad. Familjejuridiken som helhet är alltså varken antals- eller relationsneutral.

En aspekt som skiljer sig mellan huvudscenarierna är *kön*. Huvudscenarierna för ekonomi, bostad och arv samt namn är formellt könsneutrala. Huvudreglerna för båda dessa lagkomplex förutsätter dock att de vuxna får barn, medan familjer utan barn omfattas av undantagsregler. Huvudscenarierna för föräldraskap utgår i sin tur ifrån olikkönade par och omfattar inte par med två kvinnor, två män eller transpersoner. Endast olikkönade par med en kvinna och en man omfattas alltså av huvudregler kring att få gemensamma barn, vilket innebär att endast de omfattas av huvudregler för ekonomi, bostad och arv. Därigenom kan enbart ett olikkönat par leva ett familjeliv som i sin helhet omfattas av familjejuridikens huvudregler. Inom ramen för heterosexuella familjebildningar är familjejuridikens huvudregler även skilda för kvinnor och män, vilket påverkar *jämställdheten*. Olika huvudregler gäller för att fastställas som moder och fader. Huvudregeln för moderskap knyts till biologi och huvudregeln för faderskap till äktenskap och genetik. Huvudreglerna utgår även ifrån att modern tar det sociala huvudansvaret medan mannen strävar efter ett jämställt ansvar. För att kunna leva ett familjeliv och endast omfattas av huvudregler behöver alltså en kvinna och en man i ett olikkönat par uppfylla olika föräldraroller. Reglerna för ekonomi, bostad och arv är däremot både formellt könsneutrala och ger möjligheter att dela och överföra ekonomiska resurser, vilket kan bidra till en ökad jämställdhet.

Ett ytterligare genomgående tema i de olika huvudscenarierna är att de bygger på *gemenskap* inom ramen för en kärnfamilj. Huvudreglerna utgår ifrån att paret har fullständigt gemensam ekonomi och får gemensamma barn. De bor alla tillsammans och har även samma efternamn. Kärnfamiljen utgör också en exklusiv gemenskap. Paret har i huvudscenarierna inte gemensam ekonomi med andra personer och bor inte heller med någon utanför kärnfamiljen. Ingen annan person är heller inblandad i barnets tillkomst genom assisterad befruktning och inte ens i det sociala ansvaret för dem. När det gäller aspekter *av föräldraskap* utgår huvudscenarierna ifrån att biologiskt, genetiskt, socialt och rättsligt föräldraskapet sammanfaller. Ur ett *tidsperspektiv* håller gemenskapen inom kärnfamiljen livet ut. Gemenskapen kan även sträcka sig längre än så om den efterlevande maken får ny partner. Föräldrarna har ansvar

för och bestämmanderätt över barnen tills de är myndiga. Paret är gifta, har gemensam ekonomi och bor tillsammans så länge någon av dem lever. Den make som lever längst får inte någon ny partner. Barnens arvsrätt realiseras när bägge föräldrarna har avlidit. Kärnfamiljsgemenskapen upplöses alltså inte förrän båda föräldrarna har avlidit. Då kan även deras egendom och efternamn föras vidare genom släktleden.

Familjejuridikens huvudscenario - sammanfattning

Antal personer:	Två
Kön:	En kvinna och en man med stabil och entydig könsidentitet
Relation:	Romantisk och sexuell parrelation
Civilstånd:	Gifta
Gemenskap:	Gemensam bostad, ekonomi och barn, bara med varandra Samma efternamn för hela familjen
Föräldraskap:	Barn tillkommer genom samlag Båda föräldrar har tillräcklig fertilitetsförmåga Biologiskt, genetiskt, socialt och rättsligt föräldraskap sammanfaller De rättsliga föräldrarna vårdar, tar ansvar för och bestämmer över barnet Ingen annan är inblandad
Jämställdhet:	Möjlighet att dela och överföra ekonomiska resurser Skydd för underordnad part Moder tar huvudansvar och bestämmer huvudsakligen över barn Fader strävar efter jämställdhet
Tidsperspektiv:	Sambor tills de gifter sig, äktenskap resten av livet Föräldrar från barnets födsel och livet ut Efterlevande make får ingen ny partner Arv och efternamn går vidare genom släktled

Det övergripande huvudscenariot för familjejuridiken kan sammanfattningsvis framställas i en tänkt *kronologisk ordning*. Människor föds till antingen kvinnor eller män och förblir stabila i sin könsidentitet som ciskvinna eller cisman. Kvinnor och män parar ihop sig två och två i romantiska och sexuella parrelationer. Paret kan först prova att bo tillsammans som sambor för att sedan gifta sig och ta samma efternamn. Paret bildar även en exklusiv enhet där de har fullständigt gemensam ekonomi och bor tillsammans, men inte med någon annan. De har båda tillräckligt fungerande fertilitetsförmåga och får barn genom samlag, vilket gör att kvinnan blir såväl biologisk som genetisk moder

medan mannen blir genetisk fader. De får bara gemensamma barn och tar själva ansvar för barnen utan inblandning från andra tills barnen är myndiga. Kvinnan tar som utgångspunkt huvudansvar för barnen medan mannen strävar efter att ta jämställt ansvar. Paret lever tillsammans hela livet, och den som överlever den andra lever som ensam änka eller änkling utan ny partner.

Familjer som följer detta scenario omfattas genomgående av familjejuridikens huvudregler. Sambolagen aktualiseras inte över huvud taget. Inom äktenskapet bestämmer makarna självständigt över sin ekonomi och har god möjlighet att dela ekonomiska resurser. De fastställs automatiskt som gemensamma rättsliga föräldrar, vårdnadshavare och förmyndare. Det gör att de har ansvar för och bestämmer över barnens personliga och ekonomiska förhållanden. Barnen får också föräldrarnas efternamn. Föräldrarna delar alla ekonomiska skyldigheter och förmåner samt får dessutom jämställdhetsbonus. Paret förblir vårdnadshavare och förmyndare tills barnen är myndiga och rättsliga föräldrar hela livet. När en av makarna dör ärver den andra all egendom. När den andra maken dör ärver barnen all egendom och delar den lika mellan sig. Arvegods och efternamn kan även gå vidare genom släktled. Fler juridiska frågor behöver inte uppkomma under familjens hela liv.

Familjejuridikens huvudscenario – kronologi

- En (cis)man och en (cis)kvinna bildar romantisk och sexuell parrelation.
- Paret gifter sig och tar samma efternamn.
- Paret har fullständigt gemensam ekonomi och bostad, med varandra men ingen annan.
- Paret får gemensamma barn genom samlag.
- Föräldrarna tar gemensamt ansvar för barnen utan inblandning från andra.
- Modern tar huvudansvar för barnen medan fadern strävar efter jämställt ansvar.
- Paret lever hela livet tillsammans.

15.2 Familjescenarier på undantag och utanför lagen

15.2.1 Varje avvikelse innebär undantag

Andra familjescenarier än huvudscenariot omfattas i större utsträckning av undantagsregler eller faller utanför lagen. I detta avsnitt går vi igenom de scenarier som omfattas av undantag eller exkluderas av lagen för varje familjejuridiskt område. Dessa familjescenarier står i kontrast till huvudscenariot för varje område. Varje avvikelse från huvudscenariot innebär att fler undantagsregler gäller för den aktuella familjen, ofta är reglerna även mer komplicerade. Undantagsregler inom ett familjejuridiskt område gäller däremot för vitt skilda familjekonstellationer. Det finns därigenom ett stort antal familjescenarier som omfattas av undantagsregler i något skede av livet. Vi kan därför ge exempel på olika undantagsscenarier men inte ge någon uttömmande uppräkningslista. Tillräckligt stor avvikelse från huvudscenariot på någon punkt innebär att familjescenariot inte omfattas av lagstiftningen alls. Familjescenarier som exkluderas av lagen är färre men det går inte att täcka in alla dessa varianter. Sist i avsnittet sammanfattar vi vilka familjescenarier som utgör undantag respektive står utanför lagen för familjejuridiken som helhet.

15.2.2 Scenarier på undantag och utanför – ekonomi, bostad och arv

Undantagsscenarierna för ekonomi, bostad och arv handlar om personer som lever ensamma eller som dör utan barn eller nära släkt. De handlar också om fler än två personer som lever tillsammans. Dessutom utgör alla ogifta familjekonstellationer undantag i familjejuridiken. Det gäller sambor såvida de inte gifter sig senare. Det gäller även för alla icke-romantiska, icke-sexuella, praktiska och/eller oreglerade relationer. Det gäller också då arv ska gå till annan än den avlidnas make eller rättsliga släkt. Det gäller dessutom par som delar bostad eller ekonomi med ytterligare andra personer. I dessa scenarier finns ingen helhetslösning för ekonomi, bostad och arv utan varje juridisk fråga kräver sin lösning. Förutom detta kan också två gifta personer i vissa situationer utgöra undantag. Det gäller om de har separat ekonomi eller bostad, om de inte vill ärva varandra eller om de har barn som inte är gemensamma. I dessa scenarier behöver makarna aktivt reglera undantag från äktenskapsbalkens huvudregler. Det finns också flera scenarier som utgör undantag baserat på tidsperspektiv. Det handlar om gifta personer som skiljer sig och sambor som separerar. Det handlar även om alla som lever tillsammans i livslånga relationer utan att gifta sig. I dessa scenarier aktualiseras undantagsregler om skilsmässa respektive samboförhållandes upphörande samt bodelning. Undantagsregler för arv gäller även en efterlevande make som får en ny partner.

Undantagsscenarier – ekonomi, bostad och arv

Antal personer:	En Fler än två
Relation:	Icke-romantiska, icke-sexuella, praktiska och/eller oreglerade relationer Arv till annan än make eller rättslig släkt
Civilstånd/gemenskap:	Ogifta med gemensam bostad, ekonomi eller ömsesidigt arv Gifta med separat ekonomi, bostad eller som inte vill ärva varandra Par som delar bostad eller ekonomi med ytterligare andra personer
Tidsperspektiv:	Par som separerar Livslånga relationer utan att gifta sig Efterlevande make får en ny partner

Scenarier utanför lagregler för ekonomi, bostad och arv utgörs av fler än två personer och alla ogifta konstellationer som har fullständigt gemensam ekonomi. Dessa scenarier har endast möjlighet att rättssäkert reglera varje bostadslösning och egendom för sig. Lagen hindrar också att en förälder ger allt sitt arv till en annan person än till sitt barn.

Scenarier utanför lagen – ekonomi, bostad och arv

Antal personer:	Fler än två personer med fullständigt gemensam ekonomi
Civilstånd/gemenskap:	Ogifta med fullständigt gemensam ekonomi
Relation:	Allt arv till annan än barn

De flesta familjekonstellationer har alltså möjlighet att reglera gemensam bostad och ekonomi på något sätt, även om vissa behöver ta till komplicerade lösningar. Undantagsreglerna omfattar huvudsakligen två kategorier. Dels personer som har nära eller livslång gemenskap utan att vara gifta, dels gifta makar som inte har en fullständig, exklusiv och livslång gemenskap.

15.2.3 Scenarier på undantag och utanför – få barn och bli erkänd som förälder

Undantagsscenarierna för att få barn och erkännas som förälder gäller en ensam förälder eller adoptivförälder. Undantag utgör även alla ogifta föräldrapar, utomäktenskapliga barn och situationer då ingen man tar på sig faderskapet. I dessa scenarier fastställs föräldraskap först vid bekräftelse eller dom, och inte vid barnets födelse. Undantag utgör också all assisterad befruktning och särskilt sperma- och äggdonation då en i ett föräldrapar fastställs rättsligt utan att vara genetisk förälder. Detta gäller för ett olikkönat föräldrapar där en av dem inte har tillräcklig fertilitetsförmåga. Par med två kvinnor utgör alltid undantag oavsett om de är gifta eller inte och omfattas dessutom enbart om de genomför spermadonation inom svensk sjukvård. Adoption utgör också undantag då barnet byter föräldrar under livet och icke-biologiska/icke-genetiska föräldrar kan erkännas som rättsliga föräldrar. Transpersoner omnämns inte men omfattas troligen ändå av de flesta lagreglerna.

Undantagsscenarier – få barn och bli erkänd som förälder

Antal personer:	En – förälder eller adoptivförälder
Kön:	Transpersoner Par med två kvinnor – spermadonation inom svensk sjukvård Olikkönade par – spermadonation inom eller utanför svensk sjukvård
Civilstånd/gemenskap:	Ogifta föräldrar Ingen tar på sig faderskap Utomäktenskapliga barn
Föräldraskap:	Assisterad befruktning Sperma- eller äggdonation Bekräftelse eller dom Adoption En av två tilltänkta föräldrar har nedsatt fertilitetsförmåga En av två föräldrar är icke-genetisk förälder Icke-genetisk och/eller icke-biologisk förälder, adoptivföräldrar
Tidsperspektiv:	Fastställt föräldraskap senare än vid födseln Byte av förälder under livet

Det finns flera *scenarier utanför lagregler för att få hjälp att få barn och erkännas som förälder*. Lagreglerna tillåter i dagsläget inte assisterad befruktning för ensamstående kvinnor, ensamstående män, för två personer som varken är gifta eller sambor, för par med två män och inte heller för föräldrapar där båda har otillräcklig fertilitetsförmåga. Det är dessutom inte tillåtet med samtidig sperma- och äggdonation och inte heller assisterad befruktning i samband med surrogatmödraskap. När det gäller fastställande av föräldraskap exkluderas den icke-biologiska modern när två kvinnor genomför spermadonation utanför svensk sjukvård. Motsvarande gäller ett olikkönt föräldrapar som varken är gifta eller sambor. I dessa båda scenarier ska i stället spermadonatören fastställas som fader och adoption krävs för att bägge föräldrarna ska fastställas rättsligt. Liknande gäller vid surrogatmödraskap då den biologiska modern alltid fastställs rättsligt. Utanför lagen faller också situationer då samtliga inblandade önskar kvarhålla icke-genetiskt faderskap genom faderskapspresumtion eller faderskapsbekräftelse. När det gäller adoption exkluderas två personer som inte är gifta och även en gift person som vill adoptera ensam. Slutligen erkänns aldrig fler än två rättsliga föräldrar.

Scenarier utanför lagen – få barn och bli erkänd som förälder

Antal personer:	En – assisterad befruktning Fler än två – rättsliga föräldrar
Kön:	Par med två män Par med två kvinnor – spermadonation utanför svensk sjukvård
Civilstånd/gemenskap:	Varken gifta eller sambor – assisterad befruktning Varken gifta eller sambor – spermadonation utanför svensk sjukvård Två ogifta personer – adoption En gift person – adoption
Föräldraskap:	Samtidig sperma- och äggdonation Surrogatmödraskap Två tilltänkta föräldrar har nedsatt fertilitetsförmåga Biologisk moder – inte rättslig förälder Icke-genetisk fader – faderskapspresumtion eller -bekräftelse

Det finns alltså många olika familjescenarier som omfattas av undantagsregler om att få barn och erkännas som förälder, och dessutom ytterligare många scenarier som ställs utanför lagstiftningen. Exkluderingen och undantagen beror på flera olika aspekter och kan enklast sammanfattas genom att jämföra dem med huvudscenariot. Alla scenarier som inte handlar om heterosexuella

samlag inom tvåsamma äktenskap utgör undantag. De scenarier som avviker för mycket från detta faller utanför lagen.

15.2.4 Scenarier på undantag och utanför – förhållanden mellan barn och föräldrar

Undantagsscenarierna för förhållanden mellan barn och föräldrar handlar dels om en ensamförälder samt en förälder som är enskild vårdnadshavare eller förmyndare, dels om fler än två förmyndare, faktiska vårdare eller personer som omfattas av ekonomiska skyldigheter eller förmåner kopplade till ett barn. Även ogifta föräldrar och samkönade föräldrar utgör undantagsscenarier. Bonusföräldrar och andra än rättsliga föräldrar kan i vissa situationer omfattas av undantag gällande såväl ekonomiska skyldigheter och förmåner som faktisk vård av, ansvar för och bestämmanderätt över ett barn. Undantagsscenarier är även ojämnt föräldraansvar där två föräldrar inte har gemensam vårdnad eller förmyndarskap, eller om de har stor skillnad i uttag av föräldrapenning. Tidsmässiga undantagsscenarier är alla förändringar av vårdnadshavare eller förmyndare, om dessa fastställs senare än barnets födsel samt om de ändras innan barnet är myndigt.

Undantagsscenarier – förhållanden mellan barn och föräldrar

Antal personer:	En – förälder En – vårdnadshavare En – förmyndare Fler än två – förmyndare Fler än två – ekonomiska skyldigheter eller förmåner Fler än två – faktiska vårdare
Kön:	Samkönade föräldrar
Civilstånd/gemenskap:	Ogifta föräldrar
Föräldraskap:	Bonusförälder – ekonomiska skyldigheter eller förmåner Andra än rättsliga föräldrar – faktisk vård, ansvar och bestämmande Andra än rättsliga föräldrar – ekonomiska skyldigheter eller förmåner
Jämställdhet:	Enskild vårdnad eller förmyndarskap Stor skillnad i uttag av föräldrapenning Män tar huvudansvar för barn
Tidsperspektiv:	Vårdnad eller förmyndarskap – fastställt senare än vid födseln Vårdnad eller förmyndarskap – ändrat innan barn är myndigt

De scenarier som *står utanför lagen* vad gäller förhållanden mellan barn och föräldrar är både fler än två rättsliga föräldrar och fler än två vårdnadshavare. Utanför faller även två särskilt förordnade vårdnadshavare som inte är gifta eller sambor. I flera situationer ställs andra än rättsliga föräldrar utanför möjligheter till såväl ekonomiska skyldigheter och förmåner som faktisk vård av, ansvar för och bestämmanderätt över ett barn.

Scenarier utanför lagen – förhållanden mellan barn och föräldrar

Antal personer:	Fler än två – föräldrar Fler än två – vårdnadshavare
Civilstånd/gemenskap:	Varken gifta eller sambor – två särskilt förordnade vårdnadshavare
Föräldraskap:	Andra än rättsliga föräldrar – faktisk vård, ansvar och bestämmande Andra än rättsliga föräldrar – ekonomiska skyldigheter eller förmåner

Lagstiftningen är alltså relativt flexibel kring hur föräldraskap utövas, i alla fall i jämförelse med fastställande av föräldraskap. När ett barn väl har fått föräldrar finns det många scenarier som omfattas av lagstiftningen, även om det handlar om undantagsregler. Det finns dock flera situationer där ett barn inte har några rättigheter till vuxna som inte är rättsliga föräldrar.

15.2.5 Scenarier på undantag och utanför – namn

Ett antal *undantagsscenarier för efternamn* gäller alla familjer där några av familjemedlemmarna har olika efternamn. Detta omfattar par och föräldrar som har olika efternamn, antingen för att de inte är gifta eller för att de har behållit sina efternamn när de gifte sig. Det omfattar även halvsyskon som inte har gemensamma föräldrar, så kallade särkullbarn. Fler än två vuxna kan som undantag ta sig ett gemensamt nybildat efternamn. Alla byten av efternamn efter födseln omfattas av undantagsregler, förutom byte i samband med äktenskap.

Undantagsscenarier – namn

Antal personer:	Fler än två – gemensamt nybildat efternamn
Civilstånd/gemenskap:	Ogifta par och föräldrar Halvsyskon (särkullbarn) Gifta par eller syskon med olika efternamn
Jämställdhet:	Båda i ett gift par behåller sitt efternamn
Tidsperspektiv:	Byte av efternamn efter födseln (förutom genom äktenskap)

Scenarier utanför lagen för efternamn är däremot två vuxna som vill dela den enes befintliga efternamn utan att gifta sig och även fler än två vuxna som vill dela ett befintligt efternamn.

Scenarier utanför lagen – namn

Antal personer: Fler än två – gemensamt befintligt efternamn
Civilstånd/gemenskap: Ogifta vuxna – gemensamt befintligt efternamn

Lagstiftningen upprätthåller alltså ett samband mellan efternamn och släktskap där vi kan få efternamn av föräldrar eller av en make, medan andra scenarier ses som undantag eller faller utanför lagen.

15.2.6 Familjejuridikens undantagsscenarier

Vi ska nu sammanfatta de familjescenarier som utgör undantag för familjejuridiken som helhet. Det handlar om scenarier som omfattas av undantagsregler i någon aspekt av familjejuridiken, vilka tillsammans utgör ett stort antal vitt skilda familjescenarier. Dessa familjescenarier har möjligheter att rättsligt reglera sitt familjeliv och få tillgång till samhällets resurser. Däremot omfattas de av undantagsregler, vilka ofta också är mer komplicerade än huvudreglerna.

När det gäller *antal personer* utgör dels en person, dels fler än två personer undantagsscenarier vad gäller föräldraskap. Det handlar framför allt om ensamma föräldrar, ensamma adoptivföräldrar och föräldrar med enskild vårdnad eller förmyndarskap. Familjer med fler än två vuxna utgör undantagsscenarier när det gäller ekonomi och bostad eftersom de endast omfattas av civilrättsliga lagar samt arv eftersom de alltid behöver teckna testamente. När det gäller *könssammansättning och könsidentitet* utgör samkönade par och transpersoner alltid undantagsscenarier vad gäller föräldraskap. Det gäller hjälp att få barn och adoption. Det gäller även fastställande av föräldraskap, vårdnad och förmyndarskap.

Om vi ser på *relation* så är alla familjerelationer som inte baseras på parförhållanden undantagsscenarier. Den familjerättsliga lagstiftningen är inte avsedd för icke-romantiska, icke-sexuella eller praktiska relationer och när det gäller arv inte heller relationer utanför släkt som fastställs rättsligt. När det gäller *civilstånd och gemenskap* finns det två huvudsakliga kategorier av undantagsscenarier. Å ena sidan har vi gifta par som inte uppfyller kärnfamiljsidealet. Det är par som har delvis separat ekonomi, inte bor ihop eller inte har barn, som delar ekonomi eller bostad med fler, som har barn som inte bara är deras gemensamma, som bonusbarn, särkullbarn och utomäktenskapliga barn, och slutligen som har en gemenskap som är kortvarigare än livslång. Å andra sidan har vi två vuxna som har familjegemenskap utan att vara gifta. Det gäller gemensam ekonomi eller bostad, ömsesidigt arv, föräldraskap och gemensamt efternamn. Sambor utgör alltid undantag om de inte senare gifter sig. Föräldrar

utgör alltid undantag om de inte är gifta när barnet föds. Det finns även familjer som utgör undantagsscenarier vad gäller *föräldraskap* i sig. Här spelar flera faktorer roll. Vuxna som inte har barn när de dör och arvet ska fördelas utgör undantag. Att få barn på andra sätt än genom samlag utgör också undantag samt alla situationer då biologiskt, genetiskt, socialt och rättsligt föräldraskap fördelar sig på olika personer. Det inbegriper assisterad befruktning och sperma- eller äggdonation samt par där en av dem har nedsatt fertilitetsförmåga. Undantag utgör också föräldraskap som fastställs genom faderskapsbekräftelse, föräldraskapsbekräftelse eller dom, likaväl som genom adoption. Scenarier där andra än de rättsliga föräldrarna har en familjerelation till ett barn utgör också undantag. Det gäller bonusbarn, särkullbarn och utomäktenskapliga barn. Det gäller också stöd till föräldrar eller barn från samhället, faktisk vård av andra än föräldrar och särskilt förordnad vårdnadshavare. Det gäller slutligen ekonomiska skyldigheter och förmåner till andra än rättsliga föräldrar.

Vissa familjescenarier utgör undantag vad gäller *jämställdhet* mellan kvinnor och män. Om två föräldrar inte är gifta förutsätts de inte ta jämställt ansvar och inte heller ha jämställd bestämmanderätt. I stället fastställs modern som ensam förälder samt enskild vårdnadshavare och förmyndare tills detta aktivt ändras. Jämställdhet utanför äktenskap är således ett undantagsscenario. Det krävs ännu mer för att fastställa fadern som ensam förälder, enskild vårdnadshavare eller förmyndare. Män som tar huvudansvar för barn utgör därmed också undantagsscenario. Å andra sidan mister föräldrar jämställdhetsbonus och föräldrapenning brinner inne om det är för stor skillnad i hur mycket föräldrapenning två föräldrar tar ut. Stor ojämställdhet kring barn utgör därmed också undantagsscenario. Det går också att lägga an ett *tidsperspektiv* på de familjescenarier som utgör undantag. För parrelationer utgör alla separationer undantag i jämförelse med livslånga äktenskap. Ny parrelation efter en makes död är också undantag. Men även livslånga relationer utgör undantag för alla som inte gifter sig. Det omfattar sambor och alla familjerelationer som inte baseras på parförhållanden. Förändringar av föräldraskap utgör också undantag. Det gäller föräldraskap som fastställs rättsligt efter det att ett barn har fötts. Det gäller även förändring av rättsligt föräldraskap genom adoption eller genom att faderskap hävs, och i synnerhet om moderskap hävs. Förändringar i vårdnad eller förmyndarskap utgör också undantag. Slutligen utgör byte av efternamn under livet undantag, förutom till makes namn inom ramen för äktenskap. Undantagsscenarierna är som sagt vitt skilda och kan inte sammanfattas kort på annat sätt än att de avviker från familjejuridikens huvudscenario.

Familjejuridikens undantagsscenarier – sammanfattning

Antal personer:	En förälder Fler än två – vuxna med samarbete kring ekonomi eller bostad
Kön:	Fler än två – som tar föräldraansvar Samkönade par – som föräldrar Transpersoner – som föräldrar
Relation:	Icke-romantiska, icke-sexuella, praktiska relationer eller utanför släkt
Civilstånd/gemenskap:	Gifta – partiell gemenskap, inkluderar fler eller kortvarig samlevnad Ogifta – familjegemenskap, föräldraskap, eller långvarig samlevnad
Föräldraskap:	Vuxna utan barn Assisterad befruktning och sperma- eller äggdonation Bekräftelse, dom och adoption En i ett par har nedsatt fertilitetsförmåga Biologiskt, genetiskt, socialt eller rättsligt föräldraskap för olika personer Andra än rättsliga föräldrar har relation till barn
Jämställdhet:	Jämställdhet utanför äktenskap Män tar huvudansvar för barn Stor ojämställdhet kring barn
Tidsperspektiv:	Separationer och nya parrelationer Livslånga relationer utan att gifta sig Förändring av föräldraskap Ändring av efternamn utan äktenskap

15.2.7 Familjejuridikens scenarier utanför lagen

Familjejuridikens scenarier utanför lagen är inte lika många som undantagsscenarierna. Scenarier utanför lagen handlar för det första om att fler än två vuxna saknar möjlighet att rättsligt reglera en fullständigt gemensam ekonomi. För det andra handlar det om scenarier som inte tillåts få hjälp att få barn eller inte erkänns som föräldrar. Dessa scenarier omfattar för få eller för många föräldrar eftersom ensamstående inte får assisterad befruktning och fler än två föräldrar eller vårdnadshavare aldrig erkänns. Det omfattar också samkönade par. Två kvinnor som genomför spermadonation utanför svensk sjukvård erkänns inte som föräldrar. Två män tillåts inte ta emot hjälp att få barn över huvud taget. Det omfattar slutligen personer som varken är gifta eller sambor som inte tillåts få assisterad befruktning, inte får adoptera gemensamt och inte heller får utses till särskilt förordnade vårdnadshavare. Utöver detta faller

surrogatmödraskap och samtidig sperma- och äggdonation alltid utanför lagen. Det hindrar par där båda har otillräcklig fertilitetsförmåga. Par tillåts därigenom inte få hjälp att få barn om båda skulle bli icke-genetiska föräldrar eller om den biologiska modern inte ska bli rättslig förälder. Det sätter en gräns för hur mycket biologisk eller genetisk inblandning som får komma från andra än föräldrparet. Det finns slutligen även flera fall som faller utanför lagen där andra än rättsliga föräldrar vårdar, tar ansvar eller bestämmer över ett barn.

Familjejuridikens scenarier utanför lagen – sammanfattning

Antal personer:	En – hjälp att bli förälder Fler än två – vuxna som delar liv Fler än två – föräldrar eller vårdnadshavare
Kön:	Två kvinnor – får barn utanför svensk sjukvård Två män – hjälp att få genetiska barn
Civilstånd/gemenskap:	Varken gift eller sambo – hjälp att få barn, gemensam adoption Varken gift eller sambo – särskilt förordnade vårdnadshavare
Föräldraskap:	Surrogatmödraskap och samtidig sperma- och äggdonation Båda i par otillräcklig fertilitetsförmåga För mycket genetisk/biologisk koppling från annan än föräldrparet Vissa fall där andra än rättsliga föräldrar tar föräldraansvar

Familjejuridikens samhällsnormer och maktstrukturer

Detta kapitel diskuterar konsekvenserna av familjelagstiftningens förhållande till olika familjescenarier. Det handlar om vilka föreställningar om familj som lagstiftningen utgår ifrån och vilka samhällsnormer för familj som den vilar på. Detta kapitel kommer med nödvändighet att behöva avgränsas till en övergripande diskussion som försöker fånga huvuddragen. Till att börja med lyfter vi fram de allmänna konsekvenserna av att familjelagstiftningen är uppbyggd kring huvudregler, undantagsregler och exkludering. Efter det går vi igenom de grundläggande normer som familjejuridiken vilar på, nämligen utgångspunkten att familj handlar om parförhållanden och kärnfamilj. Dessa parnormer går igenom samtliga familjerättsliga områden som en röd tråd och har avgörande påverkan på alla lagkomplex. Inledningsvis ligger parnormerna till grund för lagstiftningen för ekonomi, bostad och arv samt namn. När par får barn och blir föräldrar vidareutvecklas parnormerna till kärnfamiljsnormer. Dessa normer för familj har samband med samhällsnormer och maktordningar utanför familjejuridiken. Familjejuridiken bidrar till att såväl upprätthålla som förändra samhällsnormer och maktordningar knutna till familj. Vi diskuterar framför allt sambanden mellan familjejuridik och normer för sexuell läggning och könsidentitet, för jämställdhet mellan kvinnor och män, för funktionsförmåga samt mellan vuxna och barn. Vi avslutar med några övergripande reflektioner kring etnicitet, religion, klass och socioekonomisk grupp. Det finns ytterligare normer för familj som inte lika tydligt har samband med familjejuridiken och dessa ligger utanför ramen för denna bok. Vi kommer främst att lyfta fram hur lagstiftningen bidrar till att framställa vissa familjer som normala och andra som avvikande eller osynliggjorda samt de maktskillnader som råder mellan olika familjekonstellationer. Vi lägger också särskild vikt vid hur de olika samhällsnormerna och maktstrukturerna påverkar varandra.

I inledningen till boken påpekade vi att normer inte är detsamma som värderingar. Det tål att upprepas. Den analys av familjejuridik som följer handlar inte om våra uppfattningar om lagstiftarens medvetna och avsedda ställningstaganden utan är en analys av de mönster som finns i dagens lagstiftning. Mycket av familjelagstiftningen har rötter flera hundra år tillbaka och har självklart påverkats av de föreställningar som har funnits angående familjer under denna tid. Vi anser att lagstiftningen blir mer lättförståelig i detta ljus. I slutet av avsnitten delar vi idéer på riktlinjer för en mer inkluderande

lagstiftning. Det handlar om att utgå från de behov som ligger till för lagstiftningen för att se hur fler familjekonstellationer med dessa behov skulle kunna omfattas av lagstiftningen. Även detta tror vi kan bidra till förståelsen av dagens familjejuridik.

16.1 Lagstiftningsteknik med huvudregler, undantag och exkludering

16.1.1 Familjejuridik knuten till familjetraditioner

Lagstiftaren har genom historien gjort valet att knyta rättsliga regler till redan etablerade familjetraditioner. Innan lagreglerna skrevs fanns det utbredda äktenskapstraditioner som bland annat reglerade familjers ekonomi. Genom giftermålsbalken 1734 valde lagstiftaren att knyta lagregler till äktenskap så som många människor redan gjorde. Under århundrandena har lagen förändrats och anpassats, och med tiden har äktenskapsbalken blivit en välsmord juridisk paketlösning som passar många familjer väl. Detta har lett till att familjejuridiken fått stor genomslagskraft. Miljoner människor har rättsligt skydd genom att följa etablerade traditioner utan att behöva lära sig de juridiska reglerna. Lagstiftningstekniken var att knyta lagstiftning till de familjetraditioner som redan fanns. Det ledde dock till att de familjetraditioner som var etablerade vid tidpunkten då lagen stiftades bibehölls och lever kvar. När sedan dessa familjetraditioner förändras eller ifrågasätts får lagstiftningen därför ofta en konservativ effekt. När samhällsförändringarna däremot har växt sig så starka att lagstiftningen förändras har lagstiftningens koppling till familjetraditioner den effekten att traditionerna i sig förändras.

16.1.2 Ökad jämlikhet och flexibilitet

Familjejuridiken har genomgått mycket stora förändringar de senaste hundra åren. En tydlig trend är ökad jämställdhet och jämlikhet. Jämställdheten har börjat med formell likabehandling och sedan fortsatt med insatser för att uppnå reell maktutjämning. Lagstiftningen har gått ifrån att försätta kvinnor i en formellt underordnad position till män till att vara självständiga individer. En man har tidigare tillåtits att misshandla och våldta en kvinna inom äktenskapet och även bestämma över såväl hennes ekonomiska tillgångar som deras gemensamma barn. Numera är kvinnor så gott som helt likställda män ur ett formellt perspektiv. Relativt få familjerättsliga lagar gör i dag åtskillnad på män och kvinnor. I flera fall har dessutom kvinnor en mer förmånlig position än män, till exempel genom att enklare kunna fastställas som rättslig förälder och vårdnadshavare. Familjerätten har därtill getts olika instrument för att främja reell jämställdhet. Äktenskapsbalkens och sambolagens bodelningsregler är formellt könsneutrala men kan ändå bidra till ökad jämställdhet. Så länge män

har större ekonomiska resurser än kvinnor kommer bodelningsreglerna att överföra resurser från män till kvinnor. Under äktenskap och samboförhållande finns även flera regler som skyddar den i paret som är i utsatt position, framför allt när det gäller bostad och bohag. Så länge män i högre utsträckning äger hus eller står som kontraktssinnehavare kommer dessa regler främst att skydda kvinnor. Socialförsäkringsbalkens regler om att två månaders föräldrapenning är vikta åt varje förälder är även formellt könsneutrala, men så länge kvinnor tar större ansvar för barn kommer dessa lagregler att bidra till att män är hemma längre perioder med barn. Familjelagstiftningen har också gått mot en ökad jämlikhet mellan gifta och ogifta par, likaväl som gifta och ogifta föräldrar. Tidigare har utomäktenskapliga barn haft tydligt sämre rättigheter till bland annat arv. Ett ogift par har inte heller haft möjlighet att reglera gemensam ekonomi. I dag har barn samma rättigheter oavsett föräldrarnas civilstånd. Sambor har lagstiftning för gemensam bostad och bohag, och tillåts dessutom få tillgång till assisterad befruktning. Giftna par har i många frågor fortfarande en överordnad ställning men det finns dock ändå en tydlig trend mot ökad jämlikhet.

Ökad jämlikhet bidrar också till en annan tydlig trend i hur familjejuridiken förändrats genom historien. Det handlar om ökad flexibilitet och utrymme för en större mångfald av familjescenarier. Den ökade jämlikheten mellan gifta och ogifta par innebär att par får en större flexibilitet att rättsligt reglera familjeliv. För många par är sambolagen ett fullgott alternativ, eventuellt kompletterat med testamente eller samägande. Lagstiftningen ger därmed utrymme för flera former av rättsligt skyddad samlevnad utöver äktenskap. Samhällsförändringar har också gjort att lagstiftningen numera ger möjlighet för personer med nedsatt fertilitetsförmåga att under vissa omständigheter få assisterad befruktning. De senaste decennierna har det också skett dramatiska förändringar i lagstiftningen för samkönade par både vad gäller möjligheter till samlevnad mellan vuxna och vad gäller möjligheter till föräldraskap. Synen på transpersoner har också genomgått en kraftig förändring från tvångsterilisering till möjlighet att bli förälder. Riksdagen har även beslutat att ge ensamstående kvinnor möjlighet till assisterad befruktning, och en statlig utredning ser över om ytterligare scenarier ska inkluderas. Alla dessa förändringar ökar familjejuridikens flexibilitet och ger fler familjer möjlighet att rättsligt reglera sitt familjeliv och få tillgång till samhällets resurser.

16.1.3 Undantag bekräftar huvudregeln

Lagstiftningstekniken för att inkludera nya familjescenarier har dock framför allt varit att lägga till ytterligare undantagsregler. För varje samhällsgrupp som har erkänts har en ny lagregel skapats. Tydligast är detta i föräldrabalkens första kapitel om fastställande av föräldraskap. Första paragrafen innehåller huvudregeln om faderskapspresumtion för gifta par med en kvinna och en man.

Denna regel har rötter i romersk rätt och har stått sig genom historien. Övriga paragrafer är undantag till detta och är även mer komplicerade. Andra paragrafen handlar om utomäktenskapliga barn. Tredje till femte paragrafen handlar om faderskapsbekräftelse och faderskap genom dom. Dessa regler ger rättslig möjlighet att reglera faderskap för andra föräldrascenarier än gifta par men framställer samtidigt dessa scenarier som tydliga undantag i jämförelse med gifta par. Sjätte till åttonde paragrafen har lagts till för att reglera assisterad befruktning. Dessa hänvisar till andra paragrafer och är tydligt mer komplicerade än huvudregeln för faderskapspresumtion. Paragraferna ger personer som blir föräldrar trots nedsatt fertilitetsförmåga rättsligt erkännande men framställer dem även som undantag jämfört med föräldrar som får barn genom samlag. Sist i kapitlet kommer den nionde paragrafen som berör par med två kvinnor. Den ger rättsligt skydd till homosexuella och bisexuella kvinnor som blir föräldrar med spermadonation inom svensk sjukvård men framställer dem som ett tydligt undantag till olikkönade par. Detta förstärks av att paragrafen är betydligt mer komplicerad än övriga, att den icke-biologiska modern benämns förälder och att även gifta par måste bekräfta föräldraskapet. Trots att lagstiftningen numera inkluderar många andra föräldrascenarier än att en gift man och kvinna får barn genom samlag kvarstår detta scenario som huvudregel. Mängden undantagsregler ger större flexibilitet och mångfald men förstärker samtidigt huvudregeln om faderskapspresumtion som norm. På så sätt bibehålls de historiska romerska rättsprinciperna som norm även in i modern tid. Det finns inte heller tecken på att lagstiftningstekniken för föräldraskap är på väg att ändras. Förslaget till nya regler för ensamstående kvinnors föräldraskap är en ytterligare undantagsregel som enbart behandlar detta familjescenario. Lagstiftningstekniken med bibehållen huvudregel och undantag som tillägg gör även att flera familjescenarier fortfarande faller mellan paragraferna. Det gäller till exempel två kvinnor som får barn genom spermadonation utanför svensk sjukvård där spermadonatören fastställs som förälder i stället för den icke-biologiska modern. När olikkönade par gör samma sak fastställs däremot mannen som fader trots att han då blir icke-genetisk fader. Om paragrafen om spermadonation för olikkönade par hade breddats till att även inkludera samkönade par, i stället för att lägga till en ny specifik paragraf, skulle en icke-biologisk moder ha fastställts på ett rättsligt säkert sätt. Genom att två kvinnor inte erkänns som föräldrar i situationer där olikkönade par gör det så framställs samkönade par som än mer avvikande i jämförelse med olikkönade föräldrar. Tilläggsparagrafer skapar alltså mellanrum som ytterligare bidrar till att förstärka den norm som huvudregeln vilar på.

16.1.4 Förändrad huvudregel förändrar normen

Lagstiftningstekniken att lägga till undantag kan jämföras med lagstiftningstekniken att ändra huvudregeln. Samkönade par har länge varit helt exkluderade från lagstiftningen. Den första sambolagen för samkönade par var ett stort genombrott men var ett tydligt undantag från den ordinarie sambolagen för olikkönade par. När lagen om registrerat partnerskap kom omfattades samkönade par av i princip samma rättsliga möjligheter till samlevnad som olikkönade par. Däremot utmålades samkönade par fortfarande som tydligt avvikande i och med att de omfattades av en annan lag och andra begrepp. När till slut huvudregeln i äktenskapsbalken förändrades till att bli könsneutral kom samkönade och olikkönade par att omfattas av samma regler och begrepp. Detta sände ut tydliga signaler från lagstiftarens sida att samkönade och olikkönade par ska anses likvärdiga. Detta har haft stor betydelse även utanför rättsliga sammanhang. På detta sätt kan lagändringar alltså bidra till att förändra normer. Både olikkönade par och samkönade par kan i dag rättsligt reglera sitt familjeliv och uppfattas som normala. Detta är exempel på hur lagförändringar kan vidga personkretsen för vilka som får rättsligt skydd utan att samtidigt inkräkta på de rättsliga möjligheterna för redan etablerade familjescenarier.

16.1.5 Konsekvenser för huvudscenarier, undantag och exkluderade

Familjejuridiken är uppbyggd så att familjer som följer de etablerade traditionerna omfattas av huvudregler. Dessa huvudregler är oftast enkla och välanpassade till den situation de ska reglera. Det gör att dessa familjer sällan behöver konfronteras med lagstiftningen och att de inte själva behöver reglera eller anpassa familjejuridiken till sin situation. Denna lagstiftningsteknik uppmuntrar inte normativa familjer till aktiva val av rättsliga lösningar. När två personer gifter sig får de på köpet ett paket med lagregler, många gånger utan att parterna tänkt igenom de rättsliga konsekvenserna av detta. När parterna hamnar i konflikt eller någon av dem dör finns lagregler redan där som hjälper till att lösa situationen. Detta är en praktisk och smidig lösning för många familjer. Det riskerar dock att upprätthålla en omedvetenhet kring vikten av familjejuridik och att lagstiftningen inte passar lika bra för alla familjescenarier. De familjescenarier som omfattas av lagstiftningens huvudregler kan vaggas in i en falsk trygghet att de har en fungerande rättslig reglering, medan de aktuella reglerna kanske egentligen inte passar deras situation. Den som gift sig av romantiska skäl kanske inte har räknat med att ha gemensam ekonomi med sin make. Detta uppdragas oftast vid separationer eller konflikter. Vid en skilsmässa kan en make därför bli överraskad av hur mycket egendom denne ska dela med sig av till sin ex-make. I detta läge är det ofta för sent att tänka på möjligheten

till äktenskapsförord eller andra familjerättsliga lösningar. Lagstiftarens lösning med att knyta enkla huvudregler till etablerade familjetraditioner kan alltså bidra till en omedvetenhet om att det finns andra rättsliga lösningar för specifika behov och situationer.

Lagstiftningens uppdelning i huvudregler och undantag bidrar också till att osynliggöra familjescenarier. Normer blir nämligen oftast inte synliga förrän man konfronteras med dem. Möjligheten att ha gemensam ekonomi eller få barn med en vän i stället för en partner föresvävar inte alla. Eller att som par dela bostad med andra personer. Eller att som förälder låta andra vuxna ta en del av ansvaret för sitt barn. Det gör att personer som omfattas av familjejuridikens huvudscenarier kan missa att se vilka alternativa familjescenarier som finns. De kan fastna i normativa familjescenarier medan det kanske finns andra scenarier som skulle vara bättre. Vi skapar våra liv utifrån kartor som vi känner till och som vi därmed kan navigera utifrån. Lagstiftningens signaler att äktenskap som huvudregel ska vara livet ut kan till exempel bidra till att kvinnor stannar kvar i destruktiva relationer i stället för att separera. Lagstiftningens normer för familjeliv sätter därigenom upp ramar för hur fritt vi kan visionera och organisera våra familjeliv.

Sammankopplingen av juridik och familjetraditioner har också lett till att familjelagstiftningen upprätthåller maktskillnader. Lagstiftningen utgår bland annat ifrån att rättsligt skydd för gemensam ekonomi framför allt ska vara tillgängligt för personer som lever tillsammans i traditionella parförhållanden. Lagstiftningen ger också gifta par med en kvinna och en man enklast regler för föräldraskap. Genom detta ges gifta olikkönade par större möjligheter till rättslig reglering av familjefrågor än andra familjescenarier. Vissa familjescenarier ges därmed större frihet och mer makt än andra. Familjejuridiken blir dessutom moralbärande och normförstärkande. Genom att utforma lagstiftningen utifrån en viss traditions moral och normer upprätthåller lagen denna traditions föreställningar för hur en familj bör vara. Par som är gifta tills döden skiljer dem åt omfattas av lagstiftningens huvudregler och framstår därigenom som normala och önskvärda familjer. Livslånga samboförhållanden och makar som skiljer sig utmålas i stället som undantag. Även om dessa två familjescenarier är fullt accepterade av större delen av befolkningen framhåller lagstiftningen fortfarande dem som mindre normala och önskvärda. Familjer som framhålls som avvikande påverkas oundvikligen och får lätt uppfattningen om sig själva som alternativa eller mindre riktiga familjer. I många fall kan familjer som omfattas av undantagsregler eller exkluderas av lagstiftningen till och med uppfatta sig själva som dåliga familjer. Detta har till exempel gällt för många samkönade par och för ensamstående föräldrar. Samhällets normer och maktstrukturer införlivas ofta av de utsatta och detta kan sätta djupa spår i människors självuppfattning och beteende. Risken finns då att personer förnekar sig själva för att försöka anpassa sin familj till juridiken, i stället för tvärtom. Till exempel genom att som homosexuell leva i ett olikkönat

äktenskap. Lagstiftningens uppdelning i huvudregler, undantag och exkludering bidrar alltså på olika sätt till att osynliggöra och nedvärdera olika familjescenarier. Personer som inte tränats i normkritiskt tänkande riskerar därför att bemöta familjer som uppfyller undantagsscenarier med oförståelse, fördomar och respektlöshet. Detta bidrar ytterligare till att upprätthålla makt- och ojämlikheten för vilka som får ta plats, vilka som vågar vara öppna med sig själva och samtidigt vara trygga i att bemötas med respekt.

Ju mer ett familjescenario avviker från lagstiftningens huvudregler, desto mer riskerar familjen att osynliggöras eller utmålas som avvikande. Vissa familjekonstellationer måste upprätthålla en fasad av att vara på ett annat sätt än de är för att omfattas av lagstiftningen. Det gäller till exempel vänner som gifter sig eller låtsas vara sambor för att kunna få tillgång till assisterad befruktning. Andra familjekonstellationer ställs helt utanför möjligheter att få rättsligt skydd, till exempel ett barn med tre föräldrar. Dessa scenarier befinner sig i en underordnad maktposition jämfört både med huvudscenarier och med undantagsscenarier. Deras frihet att leva familjeliv är därför begränsat. Många familjer lever som de vill oavsett lagstöd men riskerar då att drabbas av familjetragedier som andra familjekonstellationer är beskyddade ifrån. Det gäller till exempel två kvinnor som får barn genom spermadonation i utlandet och som separerar innan de genomfört adoption. Barnet och den icke-biologiska modern har då inga rättigheter till varandra och riskerar att aldrig mer få träffas. När en kvinna och en man gör samma sak fastställs i stället mannen som rättslig fader, vilket ger honom möjlighet att väcka talan om både vårdnad och umgänge. De familjer som står utanför lagen får betala ett högt pris för att lagstiftningen är utformad efter normer och etablerade familjetraditioner. Förutom att deras familj inte framstår som lika riktig och önskvärd står de utan möjligheter till rättsligt skydd.

16.2 Familjejuridikens familjenormer

16.2.1 Parnormer

Vi ska nu gå igenom grundläggande normer för de föreställningar om familj som familjejuridiken vilar på. Vi börjar med parnormen. Den självklara utgångspunkten för så gott som all familjelagstiftning är att en familj utgörs av två vuxna. Familjer med en vuxen framställs som avvikande. Familjer med fler än två vuxna utmålas som än mer avvikande och faller i flera fall dessutom utanför lagen. Två vuxna personer har därigenom avsevärt större frihet att kunna rättsligt reglera sina familjeförhållanden. För familjejuridiken som helhet är i stort sett den enda utgångspunkten familjescenarier med två vuxna. Detta är kopplat till normer om monogami och tvåsamhet. Familjejuridiken är alltså allt annat än antalsneutral och kan i stället sägas vara tvåsamhetsnormativ.

Familjejuridiken utgår även ifrån att de två personerna som bildar familj har ett *parförhållande som inkluderar en romantisk och sexuell relation*. Utgångspunkten är också att de två personerna *reglerar sin parrelation genom att gifta sig*. Giftna par har tillgång till en flexibel helhetslösning för så gott som alla familjefrågor. De har också en särställning inom många områden och åtnjuter privilegier, såsom faderskapspresumtion, möjlighet till gemensam adoption och möjlighet att ta varandras efternamn. Ogiftna personer får inte tillgång till dessa privilegier och har ingen möjlighet att komma i samma rättsliga situation som giftna. Det finns visserligen inga formella hinder för att personer som har en icke-romantisk eller icke-sexuell relation gifter sig (så länge de inte är nära släkt) och på det sättet kommer i åtnjutande av de rättsliga privilegierna. Detta kräver dock att de inordnar sig i, eller åtminstone påverkas av, den romantiska traditionen som omgärdar äktenskap. Det går att göra antingen genom att osynliggöra sig själva och låtsas ha en parrelation, eller genom att öppet avvika från traditionen och stå ut med de ifrågasättanden som kommer av att bryta mot normer. Två vänner som bor ihop kan också låtsas ha ett parförhållande för att till exempel få tillgång till assisterad befruktning. Två personer med en icke-sexuell relation kan låtsas ha sex med varandra och på liknande sätt åtnjuta rättigheter genom att osynliggöra sig själva. Familjejuridikens sammankoppling av tvåsamhet, romantiska och sexuella relationer samt äktenskap förstärker också de monogama normerna. Fler än två personer som har familjereaktioner utifrån romantiska relationer har ingen möjlighet att åtnjuta de rättsliga privilegierna i varken äktenskapsbalk eller sambolag. Familjer som utgår från tvåsamma parrelationer och äktenskap har alltså en överordnad maktposition och frihet att rättsligt reglera sitt familjeliv i jämförelse med de familjer som inte uppfyller idealet för parrelationer. Familjejuridiken är alltså inte på något sätt relationsneutral utan är i grunden särskiljande utifrån vilken relation två personer har. Det kan kallas att familjejuridiken är parnormativ.

I familjejuridikens parnorm ingår även att giftna par har en *fullständig, exklusiv och livslång gemenskap*. Familjejuridiken utgår ifrån att par har familjegemenskap på alla områden. Par förväntas bo tillsammans och ha fullständigt gemensam ekonomi, ärva varandra och ha samma efternamn. Gemenskapen förväntas dessutom vara exklusiv genom att paret endast bor med, har gemensam ekonomi med och ärver varandra, inte med ytterligare andra personer. Gemenskapen förväntas också vara livslång och till och med ha verkningar efter den först avlidna makens död. I ett familjescenario med sådan heltäckande gemenskap behöver inte paret någon annan rättslig reglering än äktenskapsbalkens huvudregler. De behöver alltså enbart gifta sig för att få rättsligt skydd. För giftna makar som har partiell gemenskap med delvis separat ekonomi, en öppen gemenskap och som delar bostad med fler, eller som har en flexibel gemenskap som förändras under livet passar inte äktenskapsbalkens huvudregler. De behöver ta till ytterligare rättsliga åtgärder för att komplettera

eller anpassa lagstiftningen till sitt familjeliv. Detta gäller i än högre grad om de separerar och ytterligare om de även inleder nya parförhållanden. Därigenom framställs de som avvikande, och varje avvikelse från den totala gemenskapen gör att paret framställs som än mindre normala. Personer som har nära familjegemenskap utan att gifta sig måste förhålla sig mer aktiva till juridiken. De behöver ta till aktiva rättsliga åtgärder för nästan varje familjeaspekt, som ekonomi, bostad och arv samt föräldraskap och även efternamn. Ju högre grad av gemenskap eller ju mer långsiktig gemenskap de har, desto mer omfattas de av undantagsregler. Parnormens koppling till två personer gör även att par som delar familjeliv med ytterligare personer också framställs som avvikande. Familjejuridiken delar alltså upp familjer i antingen gifta par med total familjegemenskap eller ogifta personer med begränsad familjegemenskap. Detta ger tvåsamma parrelationer med total familjegemenskap inom ramen för äktenskap en överordnad maktposition jämfört med mer öppna och föränderliga familjer. I brist på bättre begrepp kan vi kalla familjejuridiken för enhetsnormativ.

Parnormer

Normer

- Familj utgörs av två vuxna
- Vuxna familjemedlemmar har en romantisk och sexuell parrelation
- Par reglerar sin relation genom äktenskap
- Par har fullständig, exklusiv och livslång familjegemenskap

Avvikande

- Familj med en vuxen eller fler än två vuxna
- Familjer som utgår ifrån icke-romantiska, icke-sexuella, oreglerade och/eller praktiska relationer
- Gifta par som har partiell, öppen och/eller föränderlig familjegemenskap
- Ogifta personer som har nära och/eller långsiktig familjegemenskap
- Par som separerar eller inleder nya parrelationer

Familjejuridikens omsorg om personer som lever i parförhållanden uppfyller reella behov. Personer med nära och långsiktiga familjerelationer har stor nytta av rättslig reglering. Detta behov finns också hos personer vars familj grundar sig på andra relationer än parförhållande och även familjer som inte begränsar sig till en kärnfamilj. Skulle det vara möjligt att låta lagstiftningen omfatta all samlevnad mellan vuxna och låta samlevnad utgöra norm i stället för parförhållande? Detta är ingen ny tanke. Förslag på samlevnadsbalk har lagts fram vid flera tillfällen och från vitt skilda håll. En samlevnadsbalk skulle kunna innehålla motsvarande rättsregler som äktenskapsbalken och sambolagen, bland annat om bodelning och arvsrätt samt skyddsregler för gemensam bostad. Kanske till och med möjligheten att ta varandras efternamn? En sådan

samlevnadsbalk skulle kunna vara neutral i förhållande till relationsformer och antal personer och därigenom bredda vilka som inkluderas av huvudregler. En samlevnadsbalk skulle inte behöva ersätta äktenskapsbalken, de båda balkarna skulle kunna finnas sida vid sida så länge behov för det finns. Därigenom skulle ett större antal familjescenarier kunna få en enkel helhetslösning för ekonomi, bostad och arv.

16.2.2 Kärnfamiljsnormer

Familjejuridiken vilar också på kärnfamiljsnormer. Kärnfamiljsnormerna innebär att par får barn och därmed bildar kärnfamiljer. Det är alltså parnormerna som ligger till grund för och utvecklar kärnfamiljsnormer. Den första aspekten som gör att parnormerna vidareutvecklas till kärnfamiljsnormer är att *par förväntas få barn*, det vill säga att parförhållanden resulterar i barnafödande och att familjer innehåller barn. Endast familjer med barn omfattas av huvudregler för arv, och barnlösa familjer omfattas av undantagsregler. Familjer som inte har barn framställs därigenom som mindre riktiga familjer. Familjejuridiken kan därför kallas barnnormativ. En andra aspekt av parnormernas påverkan på kärnfamiljsnormerna är att *de som förväntas få barn är personer i gifta parrelationer*. Familjejuridikens huvudregler för föräldrar omfattar endast gifta par, inte ogifta personer och än mindre personer utan parförhållande. Föräldrar som inte är gifta omfattas av undantagsregler för fastställande av föräldraskap samt reglerna för vårdnad och förmyndarskap. Flera konstellationer ställs dessutom utanför möjligheten att få assisterad befruktning. Det gäller en person som vill få barn ensam och två personer som vill få barn utan att vara varken gifta eller sambor. Fler än två föräldrar erkänns aldrig rättsligt. Vi kan se hur parnormerna kring en reglerad parrelation och antal vuxna förstärks ytterligare när det gäller lagstiftningen för föräldraskap i jämförelse med lagstiftningen för ekonomi, bostad, arv och namn. Den tredje aspekten där parnormer flyter in i kärnfamiljsnormerna är att *par förväntas få endast gemensamma barn*. Huvudreglerna för såväl arv, fastställande av föräldraskap och efternamn utgår ifrån att ett par enbart har gemensamma barn. Barn som får bonusförälder genom att en av dess föräldrar får en ny partner omfattas som undantag. Ytterligare avvikande framställs särkullbarn och halvsyskon, det vill säga att en förälder får barn med fler än en annan person. Lagstiftningen framställer det som ännu mindre normalt när en av makarna i ett gift par får barn med någon annan än sin make. Detta är tydligt förknippat med normerna för en monogam livsstil. Familjejuridiken ger dock gifta olikkönade par möjlighet att framstå som monogama genom att låta faderskapspresumtion kvarstå även förutomäktenskapliga barn. Familjejuridikens monogami grundar sig redan i parnormerna att romantiska och sexuella relationer förväntas omfatta högst två personer. De monogama normerna förstärks ytterligare av lagstiftningen för föräldraskap. Kärnfamiljsnormerna vilar alltså likt parnormerna på två vuxna

som har en reglerad romantisk relation och som därtill är monogam åtminstone utåt sett. Paret fulländar en familjegemenskap genom att få gemensamma barn. Paret framstår då som en riktig familj. På så sätt förstärker kärnfamiljsnormerna också parnormerna. Det går därigenom att kalla familjejuridiken för både kärnfamiljsnormativ och mononormativ.

Kärnfamiljsnormerna utgår för det fjärde ifrån att *par får barn genom samlag*, vilket innebär att de är barnets enda biologiska och genetiska föräldrar. Även här blir parnormen om att par har exklusiv familjeenhet förstärkt. Assisterad befruktning där par får hjälp utifrån omfattas av undantagsregler och framställs som ett mindre naturligt sätt att få barn. Tar paret dessutom hjälp av sperma- eller äggdonator så att en annan person får genetisk koppling till barnet framställs de i än högre grad som avvikande. Adoption där ingen i paret behöver vara biologisk eller genetisk förälder omgärdas av ytterligare krav och omfattande prövning och framställs som undantag i än högre grad. Ju längre ifrån idealet om barn genom heterosexuella samlag en familj kommer, desto mer framställs de som avvikande. Lagstiftningen är alltså inte neutral till hur ett barn kommer till. Det går därmed att kalla familjejuridiken för samlagsnormativ, även här i brist på bättre ord. Kärnfamiljsnormerna utgår för det fjärde även ifrån att *det biologiska, genetiska, sociala och rättsliga föräldraskapet sammanfaller*. Det hävdas ibland att familjejuridiken är biologisk och endast utgår ifrån det biologiska och genetiska föräldraskapet, på bekostnad av det sociala. Det resonemanget fångar dock inte hela bilden. Familjejuridikens huvudregler omfattar nämligen endast scenarier då de rättsliga föräldrarna är såväl biologiska, genetiska som sociala föräldrar. Undantagsregler gäller som nämnts för "felaktig" faderskapspresumtion, spermadonation, äggdonation, adoption och andra situationer där det biologiska, genetiska, social och rättsliga föräldraskapet fördelar sig på olika personer. Surrogatmödraskap där den biologiska modern lämnar ifrån sig barnet till andra föräldrar ställs utanför lagen. Surrogatmödraskap kan liknas vid en kombination av assisterad befruktning och adoption och går därmed på tvärs med både normerna om samlag och överensstämmelse mellan de olika aspekterna av föräldraskap. Dessutom finns det viktiga aspekter kring surrogatmödraskap vad gäller jämställdhet och skydd för barn, vilket vi återkommer till nedan. Både adoption och surrogatmödraskap innebär också att föräldrar lämnar ifrån sig ansvaret för ett barn till andra personer. Det aktualiserar kärnfamiljsnormernas sjätte aspekt, som är att föräldrar tar ett *fullständigt och exklusivt ansvar för sina barn inom kärnfamiljen*. Detta liknar den förväntan som ställs på par att skapa total familjegemenskap gällande ekonomi, bostad och namn. Två rättsliga föräldrar omfattas av huvudregler om de bägge är vårdnadshavare och förmyndare. De förväntas också sörja för barnets försörjning, vara mottagare av ekonomiska förmåner och båda bli arvlåtare till barnet. Enskild vårdnad och förmyndarskap, underhållsbidrag och arv till andra än barn framställs därigenom som avvikande. Föräldrar förväntas också ta ett exklusivt ansvar utan inblandning utifrån.

Situationer där andra än de rättsliga föräldrarna tar ansvar för barn, bestämmer över barn eller får ekonomiska skyldigheter och förmåner på grund av barn framställs som avvikande. Vårdnad och förmyndarskap förväntas också kvarstå hos föräldrarna tills ett barn är myndigt och arvsrätt förväntas vara livet ut. Förändring av vårdnad framställs därför som avvikande, vilket i hög grad gäller adoption och surrogatmödraskap.

Familjejuridiken utgår alltså ifrån att människor helst bildar kärnfamiljer. När ett gift par får gemensamma barn och tar hela föräldraansvaret inom familjen fulländas kärnfamiljsidealet. Familjen framstår då som högst normal och eftersträvansvärd. Även här kan vi se hur parnormerna och kärnfamiljsnormerna ytterligare förstärker varandra. De familjer som uppfyller kärnfamiljsidealet har också stor frihet att rättsligt reglera sitt familjeliv och sätts därför i överordnad maktposition jämfört med andra familjer. Familjejuridiken upprätthåller också kärnfamilj som det normala och andra familjer som avvikande. Det finns därmed flera anledningar till att kalla familjejuridiken kärnfamiljsnormativ.

Kärnfamiljsnormer

Normer

- Par förväntas få barn
- Par förväntas få barn inom gifta parrelationer
- Par förväntas få endast gemensamma barn
- Giftna par får gemensamma barn
- Barn tillkommer genom samlag
- Det biologiska, genetiska, sociala och rättsliga föräldraskapet sammanfaller
- Föräldrar har fullständigt och exklusivt ansvar för barn inom kärnfamiljen

Avvikande

- Barnlösa familjer
- En förälder eller fler än två föräldrar
- Föräldrar som varken är gifta eller sambor
- Bonusbarn, särkullbarn och utomäktenskapliga barn
- Assisterad befruktning, spermadonation, äggdonation, adoption och surrogatmödraskap
- Det biologiska, genetiska, sociala och rättsliga föräldraskapet uppfylls av olika personer
- Ensam vårdnad, förmyndarskap, underhållsskyldighet och barn som inte ärver en förälder
- Andra än rättsliga föräldrar vårdar, tar ansvar för, bestämmer över eller får ekonomiska skyldigheter och förmåner på grund av barn
- Förändringar av vårdnad eller föräldraskap

Familjejuridiken visar stor omsorg om barn. Både barn och föräldrar behöver enkla och förutsägbara lagregler för hjälp att få barn, för fastställelse av föräldraskap och för förhållandet mellan barn och föräldrar. Varje barn har rätt till föräldrar som tar hand om det. Detta behov finns även hos barn som lever i andra konstellationer än kärnfamiljer. Skulle det gå att låta principen om barnets bästa kunna utvidgas även till dem?

Personer som vill ha hjälp att få barn behöver kunna ta hand om det barn som kommer. Det är fler än gifta par och sambor som har den förmågan. Skulle assisterad befruktning och adoption kunna utgå ifrån en öppen prövning av barnets bästa och inte diskvalificera alla som inte uppfyller kriteriet för ett visst antal föräldrar med en viss relationsform? Vilken relation föräldrarna har med varandra skulle kunna tillmätas betydelse för barnets bästa när det finns en saklig grund i det enskilda fallet. Skillnaden skulle vara att lagstiftningen inte automatiskt utesluter alla i vissa familjekonstellationer utan låter alla få en chans att prövas.

Barnets bästa bör i de flesta fall vara att få föräldrar som vill ta hand om det. Det kan vara barnets biologiska och genetiska föräldrar men även andra. Redan dagens lagstiftning ger i samband med spermadonation möjlighet för en person som visat intention att ta socialt föräldraansvar att fastställas som rättslig förälder även då föräldern saknar biologisk eller genetisk koppling till barnet. Sådan intention visas genom samtycke till den assisterade befruktningen i kombination med äktenskap eller faderskaps-/föräldraskapsbekräftelse. En av förutsättningarna är att den genetiska fadern har gett sitt samtycke. En annan är att donation bedömts vara lämplig. En tredje är att föräldrarna är gifta eller sambor. Skulle det gå att låta föräldraskapsintention utgöra norm i stället för kärnfamiljnormer? Lagstiftningens huvudregel skulle då kunna fastställa föräldraskap utifrån intention till socialt föräldraskap. Om detta skulle vara

andra personer än de biologiska och genetiska föräldrarna skulle det kräva de senares samtycke. Detta är redan principen bakom ägg- och spermadonation, det nya skulle vara att man inte begränsar det till par- och kärnfamiljsnormer. Föräldraskapsintention skulle liksom nu kunna visas genom äktenskap eller samtycke till donation men även på andra sätt, till exempel i samband med samlevnadsavtal. I de lägen ingen vuxen har visat intention att bli social förälder skulle på samma sätt som nu den biologiska och den genetiska föräldern fastställas så att barn inte riskerar att stå utan föräldrar. Med föräldraskapsintention skulle ett barn i första hand få de föräldrar som visat att de vill ta hand om det, och i andra hand den biologiska modern och den genetiska fadern. Lagstiftningen skulle därmed vara neutral i förhållande till föräldrarnas relationsform, antal föräldrar och hur befruktningen har gått till. Det skulle kunna innebära en enkel lagstiftningsteknik för såväl ensamstående och vänner som par.

Föräldraansvaret för ett barn behöver kunna ligga på olika personer i olika situationer. Redan i dag är lagstiftningen flexibel avseende vem av två föräldrar som är vårdnadshavare, förmyndare, boförälder, umgängesförälder, som betalar underhåll och får ta del av föräldrapenning med mera. Förutsättningen är att hänsyn till barnets bästa sätts främst. Sådant behov av flexibilitet finns även för barn som har fler än två personer som tar föräldraansvar. Skulle det vara möjligt att låta de olika aspekterna av föräldraskap kunna fördelas även till andra än de rättsliga föräldrarna? Redan i dag är det möjligt att utse en tredje medförmyndare. De rättsliga föräldrarna skulle kunna tillåtas avtala om vårdnad eller umgänge inte bara med varandra utan även med ytterligare personer, under förutsättning att avtalet godkänns utifrån barnets bästa. Barn som i praktiken redan har föräldraband till fler än två personer skulle då kunna få rättsligt skydd. Barn vars föräldrar har svårt att ta fullt föräldraansvar skulle också kunna få stöd på fler sätt än i dag. Det skulle innebära lösningar för barn med bonusföräldrar, släktingar och andra betydelsefulla vuxna.

16.3 Familjejuridikens samband med samhällsnormer och maktstrukturer

Vi har hittills belyst familjejuridikens normer för familjer i sig. Dessa familjenormer har även samband med andra samhällsnormer och maktstrukturer. I detta avsnitt tar vi upp samband mellan familjejuridik och sexuell läggning och könsidentitet, jämställdhet mellan kvinnor och män, funktionsförmåga, vuxna och barn, etnicitet och religion samt klass och socioekonomisk grupp. I flera fall bidrar familjejuridikens par- och kärnfamiljsnormer till att upprätthålla dessa maktstrukturer och samhällsnormer. De påverkar och samverkar även med varandra.

16.3.1 Sexuell läggning och könsidentitet

Vi börjar med normer för sexuell läggning och könsidentitet. När det gäller ekonomi, bostad och arv innebär äktenskapsbalkens och sambolagens könsneutralitet att alla par omfattas av huvudregler oavsett könssammansättning eller könsidentitet. Det innebär att homosexuella, bisexuella och heterosexuella personer är formellt likställda i samlevnadslagstiftning mellan vuxna. Detsamma gäller för transpersoner, intersexpersoner och cispersoner. Som vi tidigare har nämnt har lagändringarna från endast olikkönade par till könsneutralitet haft stor betydelse för enskilda individer och även för hbtq-rörelsen i stort. Könsneutraliteten har haft en väsentlig betydelse för en ökad respekt hos allmänheten gentemot personer med sexuell läggning eller könsidentitet som bryter mot samhällsnormerna.

När det gäller föräldraskap har lagstiftningen i stället idealbilden av mamma-pappa-barn som utgångspunkt och huvudregel. Olikkönade par omfattas av huvudregler medan samkönade par omfattas av undantagsregler, rättsliga risker eller faller utanför lagen. Det innebär att familjejuridiken för föräldraskap är heteronormativ. Familjejuridikens parnormer och kärnfamiljsnormer om att föräldrar ska vara två och att de får barn genom samlag bidrar till lagstiftningens heteronormativitet. Par med två kvinnor behöver spermier från någon utöver paret för att kunna få biologiska barn och behöver därför ofta även assisterad befruktning. Både spermadonation och assisterad befruktning omgärdas av undantagsregler medan surrogatmödraskap faller utanför lagen. Hade lagstiftningen varit öppen för att ett barn kunde ha fler än två personer i föräldrarollen skulle homo- och bisexuella personer kunna få barn i andra konstellationer än par. Så länge kärnfamiljsnormer läggs till grund för familjejuridiken kommer alltså samkönade föräldrar att omfattas av undantagsregler. Par med två kvinnor omfattas dock även av ytterligare undantagsregler vid spermadonation utan koppling till fysiologiska skillnader eller andra faktiska förutsättningar för föräldraskap. För det första benämns den icke-biologiska modern förälder i stället för moder. Ett andra exempel är att den icke-biologiska modern inte presumeras vara föräldrar även om paret är gifta, trots att situationen i allt väsentligt är densamma som för gifta olikkönade par. Det tredje exemplet handlar om spermadonation utanför svensk sjukvård. Då ska spermadonatorn fastställas som förälder i stället för den icke-biologiska modern, medan när olikkönade par gör samma sak ska mannen fastställas som fader. För det fjärde kan en icke-biologisk moder inte bli vårdnadshavare vid barnets födelse. Olikkönade par har därmed privilegier som par med två kvinnor inte har möjlighet att uppnå. Grunden för denna särbehandling är enbart föräldrarnas könssammansättning vilket i förlängningen handlar om deras sexuella läggning. Det innebär att lagstiftningen är diskriminerande.

Två män behöver hjälp från en surrogatmoder för att kunna få biologiska barn. Som nämnts går surrogatmödraskap på tvärs med både familjejuridikens

parnormer och kärnfamiljsnormer och har dessutom samband med frågor om jämställdhet och skydd för barn. Surrogatmödraskap faller utanför lagen oavsett om de tilltänkta föräldrarna är ett olikkönat eller samkönat par. Att två män inte ges tillgång till assisterad befruktning är därför inte ett direkt resultat av diskriminering på grund av sexuell läggning. Par med två män hindras i stället av familjejuridikens parnormer och kärnfamiljsnormer, vilka i sin tur är sammankopplade med heteronormativitet.

Samkönade par, både män och kvinnor, tillåts att adoptera. Den svenska lagstiftningen om adoption är lika för olikkönade och samkönade par. Samkönade par stöter däremot på hinder när det kommer till adoptionsorganisationer i andra länder. Adoption är därmed framför allt till hjälp för att erkännas som rättslig förälder efter spermadonation eller surrogatmödraskap. Möjlighet till adoption fungerar därigenom en ersättning för inkludering i lagstiftningen om fastställelse av föräldraskap. Adoptionsreglerna är dock inte anpassade för sådan planerad närståendeadoption och adoptionsprocessen är sammankopplad med rättsliga risker. De svenska adoptionsreglerna är alltså inte exkluderande i sig men verkar inom ett heteronormativt sammanhang.

Familjejuridiken är inte heller neutral gentemot föräldrars könsidentitet. Lagstiftningen utgår ifrån att livmoder och ägg alltid är knutna till könsidentiteten kvinna och spermier alltid knutna till identitet som man. Fram till 2013 innebar dessa normer tvångssterilisering för transpersoner och intersexpersoner som ville ändra sin juridiska könstillhörighet. Det innebär att många personer redan har steriliserats och har tagits ifrån möjligheten att få biologiska barn. Avskaffandet av tvångssteriliseringen har därför haft avsevärd betydelse för transpersoner och intersexpersoner. Förekomsten av män som föder barn och kvinnor som har spermier, samt föräldrar som inte kan inordnas i någon av dessa två könskategorier, kommer dessutom att rucka på samhällets föreställningar kring kön på flera plan. Till exempel kan privilegier som faderskapspresumtion bli tillgängliga för par som passerar som heteropar tack vare att en av dem har ändrat juridisk könstillhörighet. Här är vi endast i början av en förändring av samhällsnormer vars effekter är svåra att förutse. Normer kring könsidentitet finns i hög grad fortfarande kvar i familjejuridiken även om de inte har lika dramatiska konsekvenser som tvångssterilisering. Lagstiftningen för föräldraskap osynliggör transpersoner och intersexpersoner genom att inte omnämna dem. Det är i flera fall osäkert hur föräldrabalken ska tillämpas för personer som har ändrat juridisk könstillhörighet. Det innebär att endast cispersoner med stabil och entydig könsidentitet känner igen sig i lagstiftningen och kan lita på hur den kommer att tillämpas. Det innebär att lagstiftningen är cisnormativ.

Familjejuridikens olika delar förhåller sig alltså mycket olika till sexuell läggning och könsidentitet. Lagstiftningen för ekonomi, bostad och arv är könsneutral och inkluderande. Lagstiftningen för föräldraskap utgår ifrån kön och är exkluderande. Den ger privilegier till heterosexuella cispersoner i

olikkönade par som inte är åtkomliga för transpersoner eller intersexpersoner som ändrar juridisk könstillhörighet och inte heller för homosexuella och bisexuella personer i samkönade par. I flera fall saknar denna särbehandling saklig grund och är endast kopplad till föräldrarnas könssammansättning, vilket därmed i förlängningen innebär diskriminering på grund av sexuell läggning. Lagstiftningen upprätthåller också normer som framställer heterosexualitet samt stabil och entydig könsidentitet som det självklara, och samtidigt osynliggör och framställer homosexualitet, bisexualitet, transidentitet och intersexidentitet som avvikande.

Familjejuridikens normer för sexuell läggning och könsidentitet

Normer

- Alla par har lika möjligheter gällande ekonomi, bostad och arv oavsett könssammansättning eller könsidentitet
- Föräldrar förutsätts vara en cisman och en ciskvinna

Avvikande

- Två kvinnor eller två män som föräldrar
- Transpersoner eller intersexpersoner som föräldrar

De fysiologiska förutsättningarna för att få barn är olika för ciskvinnor och cismän, liksom för samkönade par och olikkönade par. Det behöver lagstiftningen ta hänsyn till. Skulle det därmed vara möjligt att släppa faderskap och moderskap som rättsliga begrepp och i stället fastställa föräldraskap för såväl kvinnor och män som transpersoner? Lagstiftningen skulle fortfarande kunna ha olika regler utifrån sakliga skillnader i de fysiologiska förutsättningarna för en person eller ett föräldrapar. Lagregler som berör biologiskt och genetiskt föräldraskap skulle kunna vara knutna till den som föder ett barn, den som ger upphov till ägg och den som ger upphov till spermier men ändå låta alla få den rättsliga beteckningen förälder. Lagreglerna som berör socialt föräldraskap skulle inte heller behöva knytas till kön. Lagstiftningens huvudregel skulle då breddas och vara neutral i förhållande till såväl könsidentitet som könssammansättning och sexuell läggning. Det skulle innebära att föräldrajuridiken blev könsneutral på samma sätt som samlevnadsjuridiken.

En förändring av kärnfamiljsnormerna, möjlighet till fler än två rättsliga föräldrar och rättigheter för barn till icke-rättsliga föräldrar skulle också underlätta för bland annat barn med två samkönade föräldrar.

16.3.2 Jämställdhet mellan kvinnor och män

Familjejuridiken har ur ett historiskt perspektiv genomgått dramatiska förändringar när det gäller jämställdhet. Historiskt har familjejuridiken vilat på en patriarkal och mansdominerande norm. Som vi tidigare har nämnt är kvinnor och män i dag formellt likställda vad gäller lagstiftningen om ekonomi, bostad och arv. Både kvinnor och män är rättsligt fria att ingå och avsluta äktenskap eller samboförhållanden likaväl som civilrättsliga arrangemang. Makar, sambor och avtalspartners är även fortsatt självständiga gentemot varandra i de flesta frågor medan samlevnaden eller samarbetet pågår. Det finns givetvis jämställdhetsproblem även när kvinnor och män är formellt likställda, men den formella likabehandlingen underlättar ändå i jämförelse med en lagstiftning som särbehandlar kvinnor negativt. Familjejuridiken om ekonomi, bostad och arv innehåller dessutom möjligheter till reell fördelning av ekonomiska resurser. Äktenskap ger möjligheter för ett rättsligt ramverk för fullständigt gemensam ekonomi under äktenskap. Dessutom finns det skyddsregler kring den gemensamma bostaden och bohaget. Vid skilsmässa utjämnas även ekonomiska skillnader mellan makarna. Vid dödsfall kan den efterlevande maken leva kvar i orubbat bo. Liknande möjligheter till fördelning finns i sambolagen men i mindre skala och begränsad form. Familjejuridiken har i dag en tydlig norm att främja jämställdhet, vilket inkluderar att förändra befintliga normer och maktstrukturer som ger män överordnad position gentemot kvinnor. Familjejuridiken har härigenom varit en motor och drivit jämställdhetsarbetet framåt.

Familjejuridikens jämställdhetseffekter är dock begränsade till par. Här gör familjejuridikens parnorm att ekonomisk jämställdhet framför allt är kopplad till gifta par. Tydligast incitament till jämställdhet råder också om makarna har en fullständig, exklusiv och livslång gemenskap. Det innebär att kvinnor har mindre möjligheter till jämställdhet om de lever med en man utan att gifta sig, om de är ensamstående eller om de har familjerelationer med mer än en vuxen person. Detsamma gäller gifta kvinnor som endast har delvis ekonomisk gemenskap med sin man, delar ekonomiskt samarbete med andra personer eller separerar från mannen. Detta kan bidra till att knyta kvinnor och män till varandra i äktenskap och parförhållanden, vilket i sig kan få negativa jämställdhetseffekter. Äktenskap och täta parförhållanden mellan kvinnor och män kan naturligtvis vara förknippat med jämställdhet men att familjejuridiken har detta som norm innebär mindre flexibilitet för olika lösningar i olika situationer. Till exempel kan familjejuridiken bidra till att hålla kvar kvinnor i destruktiva och våldsamma relationer för att alternativen framstår som avvikande. Det finns även risk att par som följer familjejuridikens parnorm framstår som jämställda även om det i praktiken kan råda maktobalans inom paret som därigenom osynliggörs. Familjejuridiken vilar alltså på en tydlig norm

att främja reell jämställdhet i ekonomiska frågor. Effekterna av detta kan dock delvis begränsas av familjejuridikens parnorm.

När det gäller jämställdhet kopplad till föräldraskap ges äktenskap avgörande betydelse. För ogifta föräldrar utgår lagstiftningen från att modern är huvudförälder. Kvinnor ges ett försprång både genom att fastställas som ensam rättslig förälder och genom att få enskild vårdnad. Det är visserligen möjligt för föräldrar att uppnå formellt jämställt föräldraskap med gemensam vårdnad, men det krävs då antingen att kvinnan och mannen är överens om det eller att mannen vinner en vårdnadstvist. I många fall tar kvinnor tack vare samhällsnormerna ett större ansvar för barn. Normerna innebär även att det framstår som mer accepterat att män undviker ansvar än att kvinnor gör det. Det ger lagstiftaren anledning att ge större makt till kvinnor. På så sätt kan det undvikas att kvinnor hamnar i sitsen att ta huvudansvaret men samtidigt inte får bestämmanderätten över barnet. I dessa situationer verkar lagstiftaren anse att det inte är rimligt att en man skulle ha friheten att ta mindre ansvar och samtidigt få bestämma lika mycket som kvinnor. Lösningen att ge kvinnor försprång kan dock bidra till att upprätthålla normen att kvinnor självklart är den huvudansvarstagande föräldern. Dessutom kan sådan lagstiftning stå i vägen i de situationer då en fader tar ett faktiskt stort ansvar och bör ha gemensam eller enskild vårdnad om ett barn. Lagstiftaren befinner sig här i ett könsmaktsdilemma med en lagstiftning som drar åt olika håll.

När det kommer till gifta föräldrar är rättsläget helt annorlunda. En kvinna och en man som är gifta och får gemensamma barn blir automatiskt formellt jämställda föräldrar. Bägge blir nämligen rättsliga föräldrar och vårdnadshavare från barnets födelse. Den formella jämställdheten innebär dock naturligtvis inte att föräldraparet tar jämställt föräldraansvar i praktiken. Risk finns att äktenskap osynliggör ojämställdhet även gällande föräldraansvar. Vid gemensam vårdnad finns även incitament för reell jämställdhet vad gäller föräldraledighet, framför allt jämställdhetsbonusen och de så kallade pappamånaderna. Dessa regler uppmuntrar fäder att sträva efter jämställt ansvar. Utgångspunkten för reglerna är dock att kvinnor tar huvudansvaret och att män behöver uppmanas att närma sig ett jämställt ansvar. Här utgår lagstiftningen inte ifrån att jämställdhet är norm utan snarare utopi. Både pappamånader och jämställdhetsbonus gäller dessutom endast vid gemensam vårdnad. Vid enskild vårdnad får den ensamma vårdnadshavaren hela föräldraledigheten men däremot ingen möjlighet till bonus. Eftersom lagstiftningen knyter gemensam vårdnad till framför allt äktenskap så gäller incitamenten till reell föräldrajämställdhet framför allt gifta föräldrar. Även här är förutsättningen för lagstiftningens jämställdhetssträvan att föräldrar är gifta.

Vi kan alltså se hur familjejuridikens parnormer och kärnfamiljsnormer om äktenskap påverkar jämställdheten. Ogifta föräldrar förutsätts ta ojämställt ansvar för barn medan gifta par och föräldrar förutsätts ta formellt lika föräldraansvar och samtidigt omgärdas av regler för reell jämställdhet kring

ekonomi och föräldraansvar. Lagstiftningen utgår därigenom ifrån att jämställt föräldraskap framför allt utövas inom ramen för äktenskap. Familjejuridik som möjliggör jämställdhet är alltså framför allt aktuell i tvåsamma reglerade parrelationer. Ogifta föräldrar får i högre grad sträva efter jämställdhet på eget ansvar.

Familjejuridikens jämställdhetsnormer utgår även ifrån en heterosexuell förståelse och tvåkönsmodell. Det hänger samman med att familjejuridiken utgår ifrån att en familj bildas av en ciskvinna och en cisman. Lagstiftningen för ekonomi, bostad och arv ger visserligen möjlighet till fördelning och utjämning av ekonomiska resurser lika mycket inom olikkönade som samkönade par. När det gäller föräldraskap har samkönade par dock inte möjlighet till formell jämlikhet från barnets födsel. Det finns ingen föräldrapresumtion för samkönade föräldrar och därmed ingen automatisk gemensam vårdnad. Jämlikhetsproblem inom samkönade par, för transpersoner och för intersexpersoner följer andra strukturer än jämställdhet inom olikkönade par men finns ändå. Familjejuridikens heteronormer gör bland annat icke-biologiska mödrar särskilt utsatta vid spermadonation utanför svensk sjukvård genom att den biologiska modern kan hindra barnet och den icke-biologiska modern att träffa varandra. Det är i högsta grad ett jämlikhetsproblem. De ökade rättigheterna för samkönade relationer, transpersoner och cispersoner bidrar dock till att rucka på samhällsnormer kring kön, vilket i sin tur även kan påverka ciskvinnor och cismän i olikkönade relationer.

Familjejuridikens förhållningssätt till surrogatmödraskap och jämställdhet förtjänar ett eget stycke. Lagstiftningen förbjuder inte men uppmuntrar inte heller till surrogatmödraskapsarrangemang. Den svenska sjukvården får inte erbjuda assisterad befruktning. Detta vilar dock snarare på kärnfamiljsnormen, att endast par får ta emot assisterad befruktning, än på ett aktivt ställningstagande mot att kvinnor utnyttjas vid surrogatmödraskap. Det finns inga förbud mot att personer genomför surrogatmödraskap på egen hand, inom Sverige eller utomlands. Lagstiftningen tillhandahåller heller inte rättigheter för surrogatmodern, till exempel ersättning från de tilltänkta föräldrarna om hon tar skada. Surrogatmödraskap kräver dock adoption för att de tilltänkta föräldrarna ska erkännas rättsligt. På så vis behåller den biologiska modern bestämmanderätten över sitt föräldraskap ända tills en adoption har gått igenom. Detta innebär ett visst skydd mot att surrogatmodern tvingas lämna bort ett barn som hon har fött. Kravet på adoption kan dock lika gärna slå mot surrogatmodern. Om hon ångrar att hon gick med på surrogatmödraskap och vill behålla barnet så tvingas hon i de flesta fall dela föräldraskapet med den genetiska fadern. Om en av de tilltänkta föräldrarna ångrar sig och inte vill medge adoptionen kvarstår hon också som rättslig förälder, i den här situationen mot sin vilja. Detsamma gäller om domstol inte godtar adoptionen. I alla moment från beslut om surrogatmödraskap, via befruktning, graviditet, förlossning och överlämnande av barnet till adoption, finns uppenbara

jämställdhetsproblem och risker för surrogatmodern. Lagstiftningen lägger ansvaret för dessa frågor på de inblandade individerna. Om det uppstår problem får surrogatmodern därmed skylla sig själv. Det finns dessutom stora risker för barnet. Lagstiftningen möjliggör alltså surrogatmödraskap men ger inget rättsligt skydd till surrogatmodern. Avsaknaden av såväl förbud som reglering försätter alltså kvinnor i en svår position ur jämställdhetssynpunkt.

Familjejuridikens normer kring jämställdhet och kön

Normer

- Kvinnor och män är formellt fria och jämställda vad gäller ekonomi, bostad och arv
- Äktenskap ger verktyg för reell jämställdhet kring ekonomi och formell jämställdhet av föräldraansvar men även förväntningar att en ger upp sitt efternamn
- Gemensam vårdnad innebär incitament till reell jämställdhet avseende föräldrapenning
- Den biologiska modern fastställs alltid rättsligt

Avvikande

- Jämställdhet utan äktenskap
- Ogift moder fastställs rättsligt före fader och får enskild vårdnad
- Män tar ensamt huvudansvar för barn
- Stor skillnad på uttag av föräldrapenning vid gemensam vårdnad
- Båda i ett par behåller sina efternamn
- Surrogatmödraskap

Familjejuridikens jämställdhetsnormer har en stor betydelse för kvinnor och män, och särskilt för gifta par. Skulle det gå att bredda jämställdhetsnormerna även till kvinnor och män som bildar familj utan att gifta sig? Införande av samlevnadsbalk och föräldraskapsintention som grundprincip för fastställande av föräldraskap skulle kunna få sådana effekter. En samlevnadsbalk skulle innebära tillgång till lagregler om bodelning, arvsrätt och skydd för gemensam bostad även utan äktenskap. Då skulle fler kvinnor och män få tillgång till verktyg som underlättar fördelning av ekonomiska resurser. En huvudregel om föräldraskapsintention skulle innebära att kvinnor och män kan fastställas som gemensamma föräldrar och vårdnadshavare vid ett barns födsel även utan att gifta sig. Det skulle ge fler föräldrapar formellt jämställt föräldraansvar och tillgång till jämställdhetsbonus. Detta är två exempel på hur en breddning av familjejuridikens huvudregler till fler än par och kärnfamiljer även har effekter för jämställdhet mellan kvinnor och män. Det finns naturligtvis många andra reformer som kan främja jämställdhet i familje frågor.

Jämställdhet kräver också att surrogatmödraskap på något sätt regleras på såväl ett nationellt som internationellt plan. I dag utsätts både barn, surrogat-mödrar och tilltänkta föräldrar för alltför stora risker. Den kommersiella surrogatindustrin behöver också stävjas. Lagstiftningen behöver utgå ifrån ett intersektionellt perspektiv som tar hänsyn till maktskillnader som kön, klass och etnicitet. Vare sig man vill förbjuda all surrogatmödraskap eller tillåta altruistiskt surrogatmödraskap krävs det en genomtänkt lagstiftning. Ett förbud kräver lagstiftning som hanterar barnets bästa och de konsekvenser som kan uppstå i de situationer där personer ändå genomför surrogatmödraskap. Det väcker till exempel frågan om vad som ska hända med ett barn om dess föräldrar sätts i fängelse? En tillåtelse av surrogatmödraskap kräver såväl nationell lag som internationella konventioner som bland annat reglerar frågor om fastställelse av föräldraskap, surrogatmoderns ångerrätt och aborträtt samt försäkringar och ersättning för inkomstförlust.

16.3.3 Funktionsförmåga

Funktionsförmåga är inom familjejuridiken framför allt kopplad till fertilitet och blir aktuell i samband med lagstiftningen för hjälp att få barn. Medicinska svårigheter kring fertilitet och graviditet handlar om funktionsnedsättning även om det inte alltid talas om det i sådana termer. Förmågan att bli med barn handlar om funktion på samma sätt som förmågan att gå, se, höra och så vidare.

Tekniska möjligheter att hjälpa personer med nedsatt fertilitetsförmåga har påverkat familjejuridiken på flera sätt. Genom den tekniska utvecklingen får personer som inte tidigare kunnat få barn nu möjlighet till det. Familjejuridikens kärnfamiljsnormer, att barn huvudsakligen tillkommer genom samlag och att barn har högst två föräldrar, påverkar dock personer med funktionsnedsättning kopplad till fertilitet eftersom de oftare har behov av assisterad befruktning, äggdonation eller spermadonation. De som inte har funktionsförmåga att få barn genom samlag omfattas av undantagsregler och framställs därför som avvikande. Föräldraskap där fler än två personer är genetiskt inblandade framställs i lagstiftningen som än mer avvikande. Förbudet mot samtidig sperma- och äggdonation vilar lika mycket på en biologisk norm som en kärnfamiljsnorm. Skulle föräldraskap inte vara knutet till par skulle frågan om biologisk koppling vara mer öppen. Om assisterad befruktning hade erbjudits även till föräldratrior skulle det finnas större möjligheter för två personer med nedsatt fertilitetsförmåga att få barn genom samarbete med en tredje person. Det skulle bland annat kunna låta tre personer bli föräldrar tillsammans där en bidrar med ägg, en andra med spermier och en tredje föder barnet. I dag ger lagstiftningen en av dessa enbart möjlighet att fylla rollen som donator och inte som rättslig förälder. Så länge kärnfamiljsnormer läggs till grund för familjejuridiken kommer personer med nedsatt fertilitetsförmåga att omfattas av undantagsregler. Par där båda har nedsatt fertilitetsförmåga har enbart

adoption att tillgå som rättsligt sanktionerad möjlighet att få barn, vilket också i lagstiftningen framställs som avvikande. Personer med funktionsnedsättning kopplad till fertilitet framställs alltså som avvikande i jämförelse med personer som har funktionsförmåga att få barn på egen hand. Med andra ord är familjejuridiken funktionsnormativ.

Samkönade par med två kvinnor befinner sig i en liknande rättslig situation som olikkönade par där en har funktionsnedsättning kopplad till fertilitet så att de behöver ägg- eller spermadonation. Det gäller även par där en person har genomgått sterilisering i samband med ändring av juridisk könstillhörighet. Dessa par kan få tillgång till antingen sperma- eller äggdonation men däremot inte bägge samtidigt. Samkönade par med nedsatt fertilitetsförmåga är därför särskilt utsatta och riskerar att inte få någon hjälp alls. Två kvinnor tillåts inte ens föra över ett ägg från den ena kvinnan till den andra i samband med spermadonation. Det hindrar par med två kvinnor där den ena har nedsatt funktion knuten till ägg och den andra knuten till livmoder. Liknande utsatthet drabbar par där den ena är transperson eller intersexperson som genomgått sterilisering och den andra har funktionsnedsättning. Familjejuridikens normer om funktionsförmåga, biologi, heterosexualitet och könsidentitet och biologi förstärker alltså varandra.

Familjejuridikens normer kring funktionsförmåga

Normer

- Barn tillkommer genom samlag
- Kvinnor har fungerande fertilitetsförmåga gällande ägg och livmoder
- Män har fungerande fertilitetsförmåga gällande spermier

Avvikande

- En i ett par, eller särskilt två, har nedsatt fertilitetsförmåga
- Assisterad befruktning
- Sperma- eller äggdonation, särskilt samtidigt ägg och spermier samtidigt
- Surrogatmödraskap

En breddning av familjejuridikens parnormer och kärnfamiljsnormer skulle göra skillnad även för personer med funktionsnedsättning knuten till fertilitet. Det gäller framför allt om assisterad befruktning skulle tillåtas genom en öppen prövning av det blivande barnets bästa och inte bara vara tillgänglig för gifta par och sambor. Det skulle ge personer med funktionsnedsättning tillgång till hjälp att få barn även i andra konstellationer. Fastställande av föräldraskap utifrån föräldraskapsintention i stället för kärnfamiljsnormer skulle även ge personer med nedsatt fertilitetsförmåga möjlighet att blanda in fler än två personer och organisera föräldraskap på flera sätt. Det skulle då inte heller finnas lika stor anledning att upprätthålla principen att två föräldrar inte får ta emot samtidig ägg- och spermadonation från personer utanför paret. Detta är några exempel

på hur en breddning av familjejuridikens normer skulle innebära en större inkludering av personer med nedsatt fertilitetsförmåga.

16.3.4 Vuxna och barn

Familjejuridiken förhåller sig också till normer och maktstrukturer mellan vuxna och barn. En grundläggande princip i lagstiftningen är att vuxna personer har egen bestämmanderätt över såväl personliga som ekonomiska förhållanden. De är också fria att ingå familjerättsliga förhållanden med andra vuxna och lagstiftningen ger dem även bestämmanderätt att ingå rättshandlingar. En likaledes grundläggande princip är att barn inte bestämmer över sina egna förhållanden, vare sig personliga eller ekonomiska, förrän de är myndiga. Detta är fortfarande utgångspunkt i dagens lagstiftning. Under åren har fler och fler undantag införts från denna grundprincip. I ett par situationer ger lagstiftningen till och med barn en absolut bestämmanderätt över sig själva. Barn över 12 år kan hindra en adoption och barn över 16 år får bestämma över bland annat egna arbetsinkomster. I flera situationer stadgar också lagstiftningen att barn ska ges inflytande i olika frågor utifrån sin ålder och mognad. Det gäller bland annat vid adoption och i vårdnadstvister. Det finns dessutom lagregler som ger vårdnadshavare uppgift att ta ansvar för sitt barn och beskydda det från bland annat kroppslig bestraffning. Framför allt förbudet mot barnaga har haft ett mycket stort inflytande för barns rättigheter och trygghet. Föräldrar åläggs också andra skyldigheter gentemot barn, till exempel att bidra till deras försörjning. Lagstiftningen stadgar dessutom att barnets bästa ska vara avgörande i frågor om vårdnad och om samhällets ansvar för barn. Barnkonventionen stadgar att barnets bästa ska vara avgörande i alla beslut kring barn men detta har ännu inte genomförts i all svensk lagstiftning, bland annat om assisterad befruktning, fastställande av föräldraskap och adoption. Vi skulle gärna skriva att barnets bästa ska vara avgörande i alla situationer men tyvärr finns det ännu inte rättsligt stöd för detta.

Enligt lagstiftningen är det dessutom vuxna som ska avgöra barnets bästa. Lagstiftningen ger så gott som inga möjligheter för barn att bestämma över vuxna. Till exempel kan ett barn tvingas att umgås med en förälder, men en förälder kan inte tvingas att umgås med sitt barn. I första hand är det vårdnadshavare och förmyndare som bestämmer över sitt barn. Förslag har rests om att ge barn talerätt och möjlighet att företräda sig själv i vårdnadsfrågor, vilket skulle ge barnet en direkt bestämmanderätt över vad som är dess bästa. Sådana förslag har dock inte genomförts i lag. Socialnämnden ges däremot rätt att ta beslut om barnets bästa i flera frågor, till exempel vid avtal om vårdnad. När föräldrar inte garanterar ett barns bästa kan dessutom samhället gripa in genom bland annat tvångsvård eller att lämna över vårdnaden till särskilt förordnad vårdnadshavare. I dessa situationer bestämmer andra vuxna än föräldrarna över barnet. Sammanfattningsvis

bekräftat dessa olika undantag att familjejuridikens normer är att vuxna bestämmer både över sig själva och över barn. Det inkluderar barns personliga och ekonomiska förhållanden samt vad som ska anses vara barnets bästa.

Vuxna kan få rättigheter gentemot andra vuxna efter fritt val. Barn har däremot så gott som enbart rättigheter gentemot sina rättsliga föräldrar och endast i undantagsfall gentemot andra personer. Undantagen handlar till exempel om syskon och familjehemsföräldrar, men däremot inte om till exempel en bonusförälder som vuxit in i att bli jämlik förälder med två andra föräldrar. Par- och kärnfamiljsnormerna ställer upp absoluta hinder mot fler än två rättsliga föräldrar och få undantagsregler för rättigheter gentemot andra vuxna än föräldrar. Normerna ställer härigenom upp hinder för barns bästa i de situationer då ett barns bästa är att ha rättigheter till tre eller fler vuxna. Par- och kärnfamiljsnormerna sätter alltså upp gränser inom vilka ramar det bästa för barn får provas. Utanför dessa ramar saknas rättsligt stöd för att ta till vara barns bästa. När föräldrar drabbas av normativ lagstiftning drabbar det också deras barn. Som exempel tillåter inte lagstiftningen att två kvinnor som tar emot spermadonation utanför svensk sjukvård blir rättsliga föräldrar trots att detta i de flesta fall är till barnets bästa i jämförelse med att en spermadonator utses till fader som inte har för avsikt att ta föräldraansvar. Domstolar bekräftar att det är bättre för barnet med den icke-biologiska modern som rättslig förälder genom att gå på gång godkänna adoption med denna bakgrund. Här kan vi se hur familjejuridikens heteronormer står i vägen för barns bästa. Det är även flera av familjejuridikens normer som hindrar barnets bästa. Par- och kärnfamiljsnormerna innebär bland annat mer komplicerade undantagsregler för ett barn med ogifta föräldrar eller utomäktenskapliga barn. Det påverkar möjligheterna för att barns bästa får genomslag. Till exempel kan det ofta vara till ett barns bästa att det rättsliga föräldraskapet är fastställt redan när barnet föds, vilket inte sker med ogifta föräldrar. Det är även ofta till barnets bästa att det rättsliga föräldraskapet inte ändras, vilket ofta blir fallet med utomäktenskapliga barn.

Vid adoption innehåller lagstiftningen både hängslen och livrem för att pröva om adoption tillåts. Vid gemensam adoption ska föräldrarna vara gifta och det finns inga undantag. De som uppfyller kravet på äktenskap ska dessutom genomgå lämplighetsprövning. Här begränsar familjejuridikens kärnfamiljsnormer i vilka situationer som adoption kan anses lämplig. Lagstiftningen tillåter inte ens prövning av två ogifta personer som adoptivföräldrar. Liknande rättslig reglering finns vid sperma- och äggdonation. Här är utgångspunkten att ett blivande barn ska ha föräldrar som är gifta eller sambor. Först om detta uppfylls kan det provas om donationen är lämplig. Här sätter familjejuridikens kärnfamiljsnormer upp ramar för vilka familjescenarier som tillåts att provas för ett blivande barns bästa. Familjejuridikens par- och kärnfamiljsnormer ställer också barn tillkomna genom surrogatmödraskapsarrangemang i en rättsligt riskabel situation. Barnet kan hamna i situationen att de som tar föräldraansvar inte

tillåts vara rättsliga föräldrar och i värsta fall att ingen person tar föräldraansvar. Det innebär att avsaknaden av såväl förbud som reglering av surrogat-mödraskap ställer upp hinder mot barnets bästa.

Sammanfattningsvis utgår familjejuridikens normer för vuxna och barn ifrån att vuxna bestämmer över sig själva medan barn inte bestämmer över vare sig själva eller över vuxna. Vuxna kan se till att ha rättigheter till andra vuxna medan barn i första hand endast har rättigheter till sina rättsliga föräldrar. Barnets bästa är utgångspunkt i flera familjejuridiska frågor men inte i alla. Dessutom sätter familjejuridikens normer i flera fall ramarna inom vilka barnets bästa kan prövas. Dessa normer begränsar också flexibiliteten i lagstiftningen kring föräldrar och barn, vilket i sin tur begränsar möjligheterna för barns bästa. Samhällsnormerna kring barns bestämmanderätt och den rättsliga regleringen för detta är dock i förändring med en tydlig uppåtgående trend för barns rättigheter. Detta kommer troligen att vara en process som tar lång tid.

Familjejuridikens normer för vuxna och barn

Normer

- Vuxna bestämmer över sig själva
- Vårdnadshavare och förmyndare bestämmer över barns personliga och ekonomiska förhållanden samt avgör barnets bästa
- Barn har rättigheter till sina rättsliga föräldrar
- Barns föräldrar följer familjejuridikens normer

Avvikande

- Barn bestämmer och ges inflytande över sig själva samt vad som är dess bästa
- Barn bestämmer över vuxna
- Barn kan ha rättigheter till andra vuxna än rättsliga föräldrar
- Barns föräldrar avviker från familjejuridikens normer

Skulle en breddning av familjejuridikens parnormer och kärnfamiljsnormer till normer för samlevnad och föräldraskapsintention kunna fördjupa principen om barnets bästa? Om en öppen prövning av barnets bästa låg till grund för alla beslut skulle barn kunna få rättigheter gentemot föräldrar som i dag exkluderas ur lagen för att föräldrarna inte är par eller lever i kärnfamilj. Då skulle olämpliga adoptioner till ogifta adoptivföräldrar hindras samtidigt som lämpliga adoptioner till ogifta adoptivföräldrar kunde genomföras. Barn skulle även kunna få rättigheter till fler än två rättsliga föräldrar och till icke-rättsliga föräldrar. En könsneutral föräldralagstiftning skulle dessutom kunna ge barn rätt till samkönade föräldrar. Sådana lagändringar skulle fortfarande utgå ifrån att vuxna bestämmer över barn men det skulle ge fler barn rättsliga band till vuxna som är betydelsefulla i deras liv.

16.3.5 Etnicitet och religion

Familjejuridik som påverkar normer och maktstrukturer kring etnicitet, religion och trosuppfattning är i hög grad aktuell vid migrationsfrågor och internationell familjerätt. Dessa rättsområden ligger utanför den här bokens omfång. Etnicitet och religion har även betydelse för vissa aspekter av lagstiftningen kring ekonomi och boende, barn och föräldrar samt namn. Den svenska familjejuridiken utgår ifrån en västerländsk och kristen tradition. Det visar sig framför allt genom att äktenskap ges en stor tyngd och privilegierad ställning gentemot andra samlevnadsformer. Personer som tillhör religioner eller kulturer med andra samlevnadstraditioner måste anpassa sig till den kristna äktenskapstraditionen för att få tillgång till dessa rättsliga regler. Detsamma gäller personer med ateistisk eller annan icke-religiös trosuppfattning. Dessutom kan den svenska familjejuridikens normer kring kärnfamilj också ställa upp hinder för personer som tillhör kulturer med ett bredare förhållningssätt till vilka som ingår i en familj eller släkt. Etnicitet får även betydelse när samhället griper in och placerar barn utanför familjen. Uppmärksamhet har riktats mot att barn från nationella minoriteter och andra etniska grupper som inte tillhör majoriteten i Sverige riskerar att förlora kontakten med sitt ursprung vid familjehemsplaceringar som tillhör majoritetskulturen. Tiden då protestantisk kristendom var statsreligion har även lämnat spår i namnfrågor, där endast föräldrar vars barn döps inom Svenska kyrkan slipper anmäla barnets namn till Skatteverket. Inga andra religioner har liknande privilegier. Slutligen blir frågor om etnicitet aktuella vid internationell adoption och internationella surrogatmödraskap. I dessa situationer är ofta adoptivbarn eller surrogatmoder i en mer utsatt situation än adoptivföräldrar och tilltänkta föräldrar på grund av maktstrukturer kopplade till etnicitet, som i sin tur också är kopplade till klass och socioekonomisk grupp. Lagstiftningen är i sig inte bidragande till denna utsatthet men omedvetenhet kring rasistiska strukturer kan låta sådan utsatthet finnas kvar utan att bli motarbetad.

16.3.6 Klass och socioekonomisk grupp

Familjejuridiken aktualiserar även frågor om normer och maktstrukturer kopplade till klass och socioekonomisk grupp. Socioekonomisk grupptillhörighet är dels knuten till faktiska ekonomiska resurser, dels till beteenden och föreställningar som kopplas samman med ekonomi, utbildning, kulturella markörer och bostadsort med mera. Maktstrukturer blir därmed aktuella både genom materiell rikedom och genom normer och fördomar kring klass. Ett exempel är att rättsliga regleringar utöver standardlösningarna kring ekonomi, bostad och arv kräver juridisk kunskap. Det gäller även möjligheterna att få barn och bli erkänd som förälder på andra sätt än familjejuridikens huvudscenarier. Det gör att rättsliga lösningar är tillgängliga i första hand för familjer som

uppfyller familjejuridikens huvudscenarier och normer, och i andra hand de som har tid och förmåga att sätta sig in i de juridiska frågorna eller har råd att anlita jurist. Det krävs dessutom vana och kunskap för att ens kunna tänka i dessa banor. De flesta är inte lärda att se familjerelationer som ekonomiska förhållanden. De högre samhällsklasserna har dock mer vana vid att se om sina hus och reglera affärer även inom familjen. De har också råd att anlita jurister i större utsträckning, och dessutom oftare kontaktnät som inkluderar personer med juridisk kompetens. De lägre samhällsklasserna har mer sällan ekonomi eller bostad som anses värd att skriva avtal kring, än mindre ekonomi eller kontakter att anlita jurister. I dessa klasser kan det både finnas ett större motstånd mot juridikens elitistiska kultur och motsatta tendenser att sätta jurister på piedestal och lita på allt de säger. Alla dessa aspekter kan sätta hinder för möjligheterna att få en rättslig reglering anpassad för sin familj.

Familjescenarier som faller utanför lagen kan i vissa fall hitta lösningar genom att bekosta privata alternativ. Det gäller framför allt assisterad befruktning och surrogatmödrarsarrangemang genom privat vård i andra länder. Det gäller dock även internationell adoption. Ensamstående, samkönade par, personer med nedsatt fertilitetsförmåga och andra scenarier utanför familjejuridikens normer har större möjligheter att bilda familj och rättsligt reglera sin familj om de tillhör högre samhällsklasser. Ensamstående, samkönade par och personer med nedsatt fertilitetsförmåga som tillhör lägre samhällsklasser är däremot utsatta för lagstiftningens normer och det ekonomiska systemet i kombination. Även adoptivbarn och surrogatmödrar ur lägre samhällsklasser kan vara särskilt utsatta. Surrogatmödrar kan vara i ekonomiskt underläge gentemot både de tilltänkta föräldrarna och de kommersiella surrogatförmedlingarna, och dessutom riskera att komma i kläm av lagstiftningen.

Detta är några exempel på hur familjejuridiken samverkar med normer och maktstrukturer kopplade till klass och socioekonomisk grupp. Sammanfattningsvis kan klass och socioekonomisk grupp ha stor betydelse för möjligheterna att anpassa juridiken till sin familj i stället för att behöva anpassa sin familj till juridiken. Detta gäller särskilt när klass och familjejuridikens normer förstärker varandra.

Del 6

Familjejuridiska strategier

Strategier för olika familjekonstellationer och gemenskaper

Enskilda personer och familjer har ofta flera valmöjligheter för att rättsligt reglera sitt familjeliv. Vilka strategier som är tillgängliga med befintlig familjejuridik beror på vilken familjekonstellation det gäller. Den här delen av boken tar upp exempel på hur olika typer av familjekonstellationer, samlevnadsformer och gemenskaper kan lösa familjejuridiska frågor. Avsnitten följer samma ordning som resten av boken: först ekonomi, bostad och arv, sedan få barn och bli erkänd som förälder och slutligen förhållanden mellan barn och föräldrar. Strategier för namn har dock vi utelämnat här. För en enskild person kan flera olika typer av gemenskaper vara aktuella som var och en har sina juridiska frågor att handskas med. Exempelvis kan en person leva med en partner, vara förälder tillsammans med en annan person och bo i bostadsrätt. I denna situation behövs flera olika rättsliga strategier, till exempel för om paret ska gifta sig eller vara sambor, för hur vårdnad och umgänge ska hanteras med den andra föräldern och för hur kostnader ska fördelas i bostadsrättsföreningen. Ett par som bor i kollektiv med flera personer kan behöva ta ställning till både om de behöver reglera sin parrelation och sitt boende. För en enskild person kan det således vara aktuellt att ta del av flera exempel i olika avsnitt. I varje exempel behandlas vanliga juridiska frågor som kan uppstå för familjen eller personerna och olika alternativ för hur frågorna kan lösas. De olika lösningarna presenteras efter deras juridiska rättsverkningar och tar inte hänsyn till vilken symbolisk betydelse de kan ha för de aktuella personerna. Vi blundar dock inte för att familjejuridik i många fall har starka samband med normer. Alternativen till lösningar presenteras endast kortfattat, för fördjupad kunskap får läsaren söka upp aktuellt avsnitt i boken.

17.1 Förhållningssätt till familjejuridik och normer

Familjejuridikens paketlösning äktenskap är starkt knutet till traditioner och symbolik. För vissa är äktenskap en positiv symbol för kärlek eller gemenskap. För andra är äktenskap en negativ symbol för gammalmodig moral. För ytterligare andra är äktenskap en nödvändighet för att hålla en fasad utåt. För vissa är det självklart att man ska gifta sig om man har en parrelation. Andra ser

äktenskap endast som ett sätt att få juridiska rättigheter. Ytterligare andra har inte rättsliga möjligheter att gifta sig. Normerna kring äktenskap gör att vissa gifter sig trots att andra rättsliga lösningar hade kunnat passa bättre, och att andra väljer bort äktenskap trots att de skulle ha haft stor nytta av dess rättsverkningar. Föräldraskap är också knutet till traditioner och moral. För vissa är heterosexuella samlag ett självklart sätt att få barn, och för somliga är det lika självklart att detta görs inom äktenskap. För andra är det assisterad befruktning eller adoption som gäller. Vissa får barn utan att ha planerat det, medan andra får kämpa hårt för att få barn eller för att bli erkända som föräldrar. En del barn bor med en förälder, andra barn växelvís med två föräldrar och somliga barn med flera vuxna som tar ansvar för barnet. De rättsliga och sociala verkningarna väger olika tungt i olika situationer och för olika personer, vilket sammantaget får avgöra vilken lösning som väljs i varje enskilt fall. Det kan finnas risker med att låta endast känslomässiga aspekter styra val av rättslig reglering, men lika stora risker med att bara titta på juridiken och vara blind för de sociala och psykologiska konsekvenserna som följer av olika rättsliga lösningar. Det kan finnas en poäng med att till en början försöka skilja juridiken från normerna och se på en i taget för att sedan kunna välja lösningar i förhållande till bägge aspekterna.

Som vi har visat i tidigare kapitel är familjejuridiken uppbyggd med huvudregler, undantagsregler och situationer som är exkluderade ur lagstiftningen. Detta skapar i sin tur uppdelning av familjer i huvudscenarier, undantags-scenarier och scenarier som faller utanför lagen. Äktenskapet står i centrum för familjejuridiken och kan ge en rättslig paketlösning för både ekonomi och föräldraskap. Övriga rättsliga alternativ förhåller sig till detta. Det innebär att det finns huvudsakligen fyra förhållningssätt till rättsliga lösningar för enskilda familjer: (1) äktenskap som paketlösning för alla familjeaspekter, (2) äktenskap som grundläggande lösning tillsammans med anpassningar eller komplement, (3) kombinationer av olika lösningar för olika familjeaspekter samt (4) egenhändiga lösningar utan lagstöd. De olika lösningarna kräver olika grad av juridisk kunskap. I vissa fall krävs en kunnig jurist som kan utforma lösningarna för att ge önskad effekt och i andra fall kan de inblandade skapa de rättsliga lösningarna själva. I allmänhet krävs mindre juridisk expertis för standardlösningar och mer för specialanpassade lösningar.

Enskilda familjer kan ha nytta av att förstå om olika aspekter av deras familjeliv omfattas av normativa huvudregler, avvikande undantagsregler eller faller utanför lagen. Genom att förstå hur familjejuridikens normer förhåller sig till den egna aktuella familjen kan det vara lättare att välja hur man själv i sin tur ska förhålla sig till såväl normer som lagstiftning. Par och kärnfamiljer som följer etablerade familjetraditioner har stor valfrihet. Par kan gifta sig eller omfattas av sambolagen. De kan antingen nöja sig med de rättsverkningar detta ger eller anpassa rättsverkningarna till sin situation. De kan även kombinera äktenskap eller sambolagen med andra rättsliga lösningar. De kan också

använda egenhändiga lösningar utan lagstöd. En sådan familj kan tjäna på att överväga alternativen och inte bara anamma en paketlösning utan eftertanke. Familjer som avviker från traditionella normer kan i flera fall ändå omfattas av familjejuridiken och har då också betydande valfrihet. Två personer kan överväga att gifta sig av rent juridiska skäl. De kommer då åt flera betydande rättsverkningar och har även möjlighet att anpassa äktenskapets rättsverkningar till sin situation. De kan dessutom välja kombinationer av andra lösningar för såväl ekonomi, boende och arv som för barn och föräldraskap. Även en sådan familj kan använda egenhändiga lösningar utan lagstöd. Sådana familjer kan tjäna på att överväga alla alternativa lösningar. Familjer som i någon aspekt faller utanför familjejuridiken har färre alternativ. Det finns ofta en lösning för ekonomi och bostad genom civilrättsliga arrangemang. När det gäller barn och föräldraskap är sådana familjer i stället hänvisade till rättsligt osäkra lösningar med adoption eller egenhändiga moraliska överenskommelser. I sådana fall är det desto viktigare att känna till hur lagstiftningen fungerar.

17.1.1 Äktenskap – rättslig paketlösning med anpassningsmöjligheter

Äktenskap utgör familjejuridikens huvudsakliga rättsliga reglering för samlevnad, det fungerar som en juridisk paketlösning för par och deras barn. Äktenskap innebär en smidig kombination av att makarna bestämmer självständigt över sin ekonomi och samtidigt har enkla regler för gemensam ekonomi, bostad och arv. För olikkönade par som får gemensamma barn innebär äktenskap dessutom att makarna automatiskt fastställs som rättsliga föräldrar med gemensam vårdnad och förmyndarskap. Makar har därtill möjlighet att ta emot assisterad befruktning och adoptera. Makar har även rätt att ta varandras efternamn. Vid skilsmässa delar makarna på den gemensamma egendomen. Slutligen ärver makar varandra. När en av makarna dör ärver den andra all egendom. När den andra i paret dör ärver barnen all egendom och delar lika. Familjer som är nöjda med dessa rättsverkningar behöver enbart gifta sig. Fler juridiska lösningar behövs inte.

Äktenskap kan också anpassas på flera sätt. För att ta några exempel kan makar som har delvis eller helt separat ekonomi skriva äktenskapsförord. Vill någon av makarna fördela arv på ett visst sätt kan den maken upprätta testamente. Får en av makarna barn utanför äktenskapet kan de godkänna den genetiska faderns faderskapsbekräftelse. Två kvinnor som får barn genom spermadonation inom svensk sjukvård kan bekräfta den icke-biologiska moderns föräldraskap. Det finns även rättsliga lösningar när de inblandade har konflikter. I samband med skilsmässa finns regler för bodelning, vårdnad, underhåll och föräldrapenning. Det finns även regler för nya äktenskap efter skilsmässa eller dödsfall.

17.1.2 Kombinationer – plocka från smörgåsbordet av rättsliga lösningar

Det finns flera andra rättsliga lösningar för olika aspekter av familjeliv. Dessa kan kombineras på olika sätt för att anpassas till den aktuella familjen. När det gäller ekonomi, bostad och arv kan äktenskap, sambolagen, testamente och civilrättsliga arrangemang kombineras på ett stort antal sätt. Av dessa är äktenskap, sambolagen och testamente juridiska verktyg som är väl beprövade i familjesammanhang. De personer och familjer som använder dessa kan med relativt stor säkerhet förutse konsekvenserna av dem. Vid samägande, avtal och andra civilrättsliga arrangemang som inte ingår i den klassiska familjerätten blir förutsebarheten svårare men ändå möjlig. När det gäller hjälp att få barn och erkännas som förälder finns det inte lika stora valmöjligheter men ändå olika inkörsportar som ger olika rättsverkningar. Den aktuella familjen kan ta reda på vad som krävs i deras fall för att få tillgång till assisterad befruktning, adoption, faderskapspresumtion eller faderskaps-/föräldraskapsbekräftelse och om detta leder till att det rättsliga föräldraskapet fastställs på önskat sätt. När det gäller förhållanden mellan barn och föräldrar finns det stora möjligheter för två föräldrar att genom avtal och andra lösningar reglera vårdnad, barnets boende, umgänge, förmyndarskap, underhåll, föräldrapenning och andra ekonomiska förmåner. Det är alltså framför allt i frågor kring ekonomi, bostad och arv som det finns ett verkligt smörgåsbord av juridiska lösningar. Förhållningssättet att föreställa sig ett smörgåsbord av lösningar också i frågor om barn och föräldraskap kan dock öppna ögonen för fler alternativa lösningar även för dessa situationer.

17.1.3 Egenhändiga lösningar – när lagstiftningen inte räcker till

I vissa familjescenarier erbjuder familjejuridiken inga lösningar. Det finns dock olika egenhändiga lösningar som kan möta vissa behov. Sådana egenhändiga lösningar är genomgående rättsligt osäkra och familjen kan inte förvänta sig att få rättsväsendets stöd. När det gäller ekonomi och bostad kan egenhändiga avtal få rättsliga konsekvenser, men dessa är dock inte alltid helt förutsägbara. När det gäller barn och föräldraskap finns det möjligheter att kombinera hjälp att få barn med lösningar för att korrigera det rättsliga föräldraskapet. Dessa strategier innebär rättsliga risker. Det finns även möjlighet att göra moraliska överenskommelser utan några rättsverkningar. I dessa situationer ligger ansvaret på de inblandade individerna att själva lösa intressekonflikter eller konflikter.

17.2 Familjejuridiska strategier för ekonomi, bostad och arv

Detta avsnitt redogör för rättsliga strategier för ekonomi, bostad och arv utifrån typexempel av olika familjescenarier och gemenskaper. Det första exemplet är en person, sedan följer olika konstellationer av två personer och slutligen exempel på fler än två personer. Det finns naturligtvis många fler exempel än de som tas upp här. Eftersom lagstiftningen för ekonomi, bostad och arv är så gott som könsneutral har vi genomgående använt könsneutrala exempel. Varje exempel inleds med en presentation av vilka regler som gäller utan att parterna har reglerat sin situation rättsligt. Därefter behandlas vilka alternativ till reglering som är möjliga för parterna.

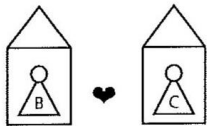
Alla rättsliga lösningar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av de olika exemplen.

Alem lever ensam (ensamstående)



Alem lever ensam. Om hen har ekonomiskt samarbete med andra personer kan detta regleras genom civilrättsliga arrangemang. Familjejuridiken blir främst aktuell när det gäller arvsfrågor. I första

hand kommer hens släktingar att ärva, och i andra hand Allmänna arvsfonden om hen saknar tillräckligt nära släktingar. Om Alem vill att annan ska ärva kan hen skriva testamente.

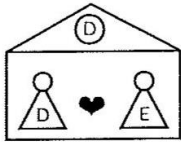


Binh och Charlie är ett par som bor isär (särbor)

Binh och Charlie har en parrelation och bor på var sitt håll. De omfattas inte av sambolagen. Det finns därigenom inga regler som innebär bodelning eller att de ärver varandra, om de inte aktivt väljer det. De kan däremot reglera ekonomiskt samarbete genom civilrättsliga arrangemang, som avtal och samägande. Vill de ärva varandra kan de skriva ömsesidiga testamenten. I annat fall ärver deras respektive släktingar.

Om de gifter sig omfattas de av äktenskapsbalkens regler för bodelning, underhåll, arv och så vidare. Detta gäller oavsett om de bor ihop eller inte. De kan anpassa äktenskapets rättsverkningar, till exempel genom att skriva äktenskapsförord eller testamente.

Om de skulle flytta ihop utan att gifta sig omfattas de i stället av sambolagens regler (se nedan).

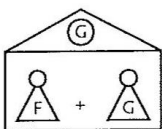


*Darin och Elliot är ett par och bor tillsammans
(parhushåll)*

Darin och Elliot har en parrelation och bor tillsammans i Darins lägenhet. För dem gäller sambolagen, förutsatt att de bor ihop på längre sikt och inte är gifta med varandra (eller någon annan). Sambolagen innebär ett flertal regler som de bör förhålla sig till. Det gäller framför allt att deras gemensamma bostad och bohag kan delas lika mellan dem, om någon av dem begär det i samband med separation. Vill de att mindre egendom ska delas vid en eventuell separation kan de skriva samboavtal. Om de däremot vill ha gemensam ekonomi utöver samboegendom får de reglera detta genom civilrättsliga arrangemang, till exempel samägande. De kan reglera fördelning av utgifter och liknande genom enkla vardagliga avtal. Om någon av dem dör kommer de inte att ärva varandra och arvet går i stället till deras respektive släktingar. Om de vill ärva varandra kan de skriva ömsesidiga testamenten.

Om Darin och Elliot gifter sig kommer i princip all varderas egendom att ingå i en bodelning vid skilsmässa. De kommer dessutom att ärva varandra vid dödsfall. Vill de anpassa dessa regler kan de skriva äktenskapsförord och testamenten. I och med äktenskapet omfattas de också av ett flertal ytterligare regler för bland annat underhåll, föräldraskap och efternamn.

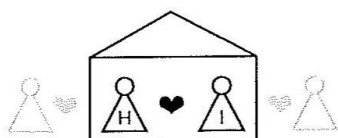
Darin har som huvudregel rätt att bo kvar i lägenheten vid en separation. Det gäller oavsett om det är en hyresrätt, bostadsrätt eller om hen äger bostaden. I undantagsfall kan Elliot ha rätt att överta lägenheten om hen anses ha störst behov av den. Detta är möjligt oavsett om de är sambor eller gifta, men reglerna skiljer sig dock åt i vissa situationer. För att båda ska ha lika rätt till bostaden behöver de samäga den eller stå som hyresgäster båda två. Elliot har däremot i flera fall rätt att överta lägenheten om Darin dör.



*Fatin och Gaby är vänner och bor tillsammans
(icke-romantisk duo)*

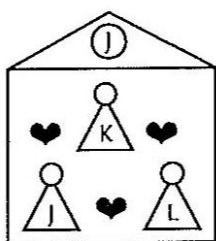
Fatin och Gaby är vänner och bor ihop på lång sikt i Gabys lägenhet. Eftersom de inte har en parrelation omfattas de inte av sambolagen. Det finns därigenom inga regler som innebär bodelning eller att de ärver varandra, om de inte aktivt väljer det. De kan reglera ekonomiskt samarbete genom civilrättsliga arrangemang, som samägande eller fördelning av utgifter genom enkla vardagliga avtal. Ett alternativ kan vara att skriva egenhändiga egendomsfördelningsavtal. Dessa är dock juridiskt oprövade. Gaby har rätt att bo kvar i lägenheten vid en separation. Möjligen kan Fatin ha rätt att överta lägenheten om Gaby dör, förutsatt att hen räknas som tillräckligt närstående. För att båda ska ha lika rätt till bostaden behöver de samäga den eller stå som hyresgäster båda två. Vill de ärva varandra kan de skriva ömsesidiga testamenten. I annat fall ärver deras respektive släktingar.

De kan även välja att ingå äktenskap för att på så sätt omfattas av äktenskapsbalkens regler för bland annat bodelning och arv. De kan anpassa äktenskapets rättsverkningar genom att skriva äktenskapsförord eller testamente. De kommer dessutom att omfattas av ett flertal ytterligare regler för underhåll, föräldraskap och efternamn med mera. I undantagsfall kan Fatin ha rätt överta lägenheten vid en separation om hen anses ha störst behov av den. För att båda ska ha lika rätt till bostaden behöver de samäga den eller stå som hyresgäster båda två. Fatin har däremot i flera fall rätt att överta lägenheten om Gaby dör.



Hadi och Iben har en öppen relation och bor tillsammans (flersam duo)

Hadi och Iben har en öppen relation, bor tillsammans på lång sikt och har romantiska relationer med ytterligare andra personer. De omfattas av sambolagen. Det påverkas inte av att de har ytterligare romantiska relationer. Sambolagen gör heller inte skillnad på om de själva definierar sin relation som en traditionell parrelation eller inte, utan det avgörande är att de har en sexuell relation med varandra. Om de gifter sig omfattas de av äktenskapsbalkens regler, oavsett om de har ytterligare romantiska relationer med andra. Sammanfattningsvis gäller motsvarande situation som för parhushåll (se ovan).

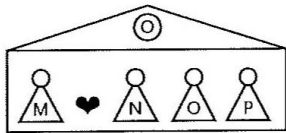


Jean, Kaj och Leslie har en flersam relation och bor tillsammans (flersam trio)

Jean, Kaj och Leslie har en flersam romantisk relation och bor tillsammans i Jeans lägenhet. Sambolagen gäller endast två personer och kan därför inte omfatta hela trion samtidigt. Sambolagen skulle dock kunna bli aktuell mellan två av dem. Om Jean separerar från de andra och begär bodelning skulle domstol kunna bedöma att Jean har varit sambo i sambolagens mening med antingen Kaj eller Leslie. Jean skulle därmed kunna begära bodelning med en av dem. Detta har dock ännu inte prövats i domstol och det är osäkert hur domstol skulle döma i det enskilda fallet. Trion kan därför inte förlita sig på sambolagen. Vill de vara säkra på att sambolagens bodelningsregler inte ska gälla mellan dem kan de skriva samboavtal. De kan dock inte avtala bort de tvingande reglerna kring rätten att överta bostad för den som bäst behöver den, vilket gör att dessa regler skulle kunna bli aktuella om de åberopas.

Jean, Kaj och Leslie kan reglera ekonomiskt samarbete sinsemellan alla tre genom civilrättsliga arrangemang. De kan också skriva egenhändiga egendomsfördelningsavtal, som dock är juridiskt oprövade. Vill de ärva varandra kan de skriva ömsesidiga testamenten. När det gäller frågor kring bostad och bohag befinner de sig i liknande situation som ett kollektiv (se nedan).

Om två av dem gifter sig, till exempel Jean och Leslie, gäller inte sambolagen mellan någon av de tre. Äktenskapsbalkens regler skulle då gälla mellan Jean och Leslie, vilket får betydelse för bodelning, arv och föräldraskap med mera. Kaj skulle inte ha några rättsliga band till de andra utöver att vara inneboende. Äktenskap kan i den här situationen ha en poäng, till exempel om Jean och Leslie har ett samarbete kring ekonomi som Kaj har mindre del av, eller om Jean och Leslie vill bli föräldrar tillsammans.



Mio, Nour, Oz och Pim bor ihop (kollektiv)

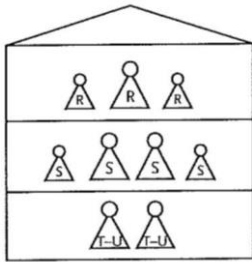
Mio, Nour, Oz och Pim bor tillsammans i ett kollektiv i Oz lägenhet. Kollektivet är tänkt att bestå på lång sikt även om det då och då skiftar vilka som bor där. Av dem som bor där nu har Mio och Nour en parrelation, och övriga personer är vänner. Sambolagen gäller mellan Mio och Nour oavsett att de bor med fler personer. Om de gifter sig omfattas de i stället av äktenskapsbalken (se mer under parhushåll ovan). Detta påverkar Mios och Nours inbördes rättsliga relationer men inte deras rättsliga relationer till övriga personer.

Kollektivet kan reglera fördelning av utgifter och liknande genom vardagliga avtal. Möbler, köksutrustning och annat bohag som köps in till den gemensamma bostaden fortsätter att ägas av den som inskaffat dem. När någon flyttar ut är ägaren fri att ta med sin egendom. Mellan Mio och Nour gäller dock sambolagens bodelningsregler för deras gemensamma bohag. Om kollektivet vill ha gemensam egendom kan den införskaffas gemensamt så att samägandelagen gäller. Kommer de överens om vad som ska gälla för den samägda egendomen utgör överenskommelserna samägandeavtal. Om de ska samäga betydelsefull egendom bör de skriva genomtänkta samägandeavtal. De skulle också kunna skriva egenhändiga egendomsfördelningsavtal för att reglera gemensamt ägande, som dock är juridiskt oprövade. Om någon av dem vill ärva varandra kan de skriva testamente.

Mio, Nour och Pim betraktas enligt lagen som hyresgäster och inneboende, medan Oz ses som hyresvärd. Detta gäller oavsett om lägenheten är en hyresrätt, bostadsrätt eller om Oz äger lägenheten. Oz hyresvärd eller bostadsrättsförening kan som huvudregel inte lägga sig i om hen har inneboende eller inte. Oz bör skriva hyresavtal med var och en av de andra för att reglera de rättigheter och skyldigheter som gäller mellan hyresvärd och hyresgäster, till exempel hyra och uppsägningstid. Har Mio och Nour var sitt hyresavtal har det i de flesta fall ingen betydelse att sambolagen gäller mellan dem.

Oz har rätt att säga upp hyresavtalen med de övriga. Hen har alltså även rätt att behålla lägenheten vid ett uppbrott. Om Oz inte längre ska bo kvar i kollektivet kan någon av de övriga ha rätt att överta hyresavtalet om hen anses som tillräckligt närstående enligt hyreslagen. Detsamma gäller om Oz dör. Om Oz äger lägenheten kan hen sälja den till någon av dem, men hen är inte tvungen

att göra det. För att alla som bor i bostaden ska ha lika stor rätt till den måste de se till att samäga den eller stå som förstahandshyresgäster allihop. Detta måste i så fall omregleras varje gång någon flyttar in eller ut ur bostaden. Ett alternativ är att lägenheten innehas av en ekonomisk förening eller annan juridisk person. Detta kan passa i vissa situationer då ett kollektiv är tänkt att bestå på lång sikt, framför allt för att det då är lättare att byta ut personer.



Rosenstein, Svensson och Tohei-Uggla ska dela hus med flera lägenheter (kollektivhus)

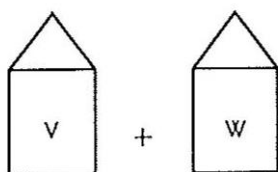
Familjerna Rosenstein, Svensson och Tohei-Uggla planerar att skaffa ett hus där de kan bo i var sin lägenhet. De har flera samarbetsformer att välja mellan, framför allt bostadsrättsförening, kooperativ hyresrättsförening, samägande eller att en äger och att

de andra hyr.

För att bilda bostadsrättsförening eller kooperativ hyresrättsförening krävs bland annat minst tre lägenheter, stadgar och en styrelse. Några av fördelarna med dessa lösningar är att varje familj inte är ekonomiskt ansvarig för föreningen, att nya medlemmar kan ansluta sig och gamla gå ur samt att alla medlemmarna har lika stort inflytande. En bostadsrätt kan säljas på den öppna marknaden medan den som går ur en kooperativ hyresrättsförening får tillbaka sin insats.

Om familjerna köper ett hus tillsammans gäller samägandelagen. De bör då skriva ett genomtänkt samägandeavtal som reglerar samägandet. Detta avtal behöver ses över om en andel överläts i samband med att en familj flyttar ut och en annan flyttar in. Varje delägare är ansvarig för sina lån och står också risken för en värdeminskning på huset. De har även lika mycket ansvar och bestämmanderätt över huset.

Om en familj äger huset och hyr ut lägenheter till de andra har de olika ansvar och bestämmanderätt över huset. Den som äger huset står både risken för värdeminskning och möjligheten till värdeökning. Familjerna får också skyldigheter och rättigheter gentemot varandra som hyresvärd och hyresgäster.



Virtanen och Wagner samarbetar som grannar (grannsamarbete)

Familjerna Virtanen och Wagner är grannar och har trädgårdsmöbler, vedkap och gräsklippare tillsammans. De har också diskuterat att gemensamt

dra bredbandskabel över familjen Virtanens tomt.

Trädgårdsmöbler, vedkap och gräsklippare kan köpas in gemensamt så att de blir samägda. De kan komma överens om hur samägandet ska gå till, vilket innebär ett samägandeavtal. De kan även skriva ett genomtänkt samägandeavtal om de anser att egendomen är tillräckligt betydelsefull.

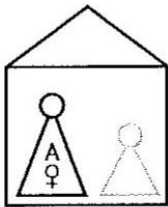
Familjerna kan också komma överens om att en av familjerna köper in egendomen och låter den andra familjen använda den mot en ersättning. Detta ses som hyra och parterna kan utforma villkoren tillsammans, antingen muntligt eller för tydlighetens skull skriftligt.

Överenskommelsen om att dra bredbandskabel över en persons tomt kan regleras genom servitut eller genom ledningsrätt. Det ekonomiska samarbetet kan regleras genom samägande eller genom att bilda en ekonomisk förening.

17.3 Familjejuridiska strategier för att få barn och bli erkänd som förälder

Detta avsnitt tar upp rättsliga strategier för att få barn och att bli erkänd som förälder. Här återfinns typexempel på möjligheterna för detta i olika familjescenarier. Lagstiftningen för dessa frågor ger personernas kön rättslig betydelse och exemplen är därför uppdelade efter kön och könsammansättning. Även i detta kapitel kommer först en person, sedan två, därefter fler än två och i slutet även ägg- och spermadonatorer. Det finns naturligtvis många fler exempel än de vi tar upp här. I varje exempel tar vi upp alternativ för hjälp att få barn och möjligheter att fastställas som rättslig förälder. De rättsliga frågorna tar dock inte slut med detta, och det kan således vara aktuellt att även ta del av nästa avsnitt om strategier kring förhållanden mellan barn och föräldrar.

Alla rättsliga lösningar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av de olika exemplen.



Ada (bli ensam förälder som kvinna)

Ada är ensamstående, vill få barn själv och bli ensam förälder. Hon tillåts i nuläget inte att få assisterad befruktning inom svensk sjukvård men lagändring kring detta är på gång. I dag är de tillgängliga sätt som även är juridiskt säkra antingen att adoptera som ensamstående eller att ta emot spermadonation utomlands med anonym spermadonator.

För att adoption ska vara aktuell ska det för det första finnas ett barn att adoptera. Inom Sverige sker nästan enbart närståendeoptioner och det finns få möjligheter för Ada att bli adoptivförälder utan att det redan finns en relation med ett barn. När det gäller internationella adoptioner är det enbart vissa adoptionsorganisationer som förmedlar adoption till ensamstående och då i mindre omfattning. För det andra ska domstol bedöma att adoptionen är lämplig. Vid icke-närståendeoption ska socialnämnden dessförinnan ge medgivande till adoption.

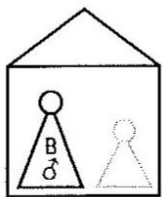
Det finns flera länder där det är möjligt för Ada att ta emot spermadonation som ensam kvinna. I vissa länder är det även möjligt att samtidigt ta emot

äggdonation. Om spermadonatorn är anonym enligt det aktuella landets lagstiftning blir Ada fastställd som ensam rättslig förälder och vårdnadshavare.

Om Ada tar emot spermadonation genom heminsemination ska donatorn fastställas som rättslig fader. Är spermadonatorn okänd ska socialnämnden försöka utreda vem det är. Eftersom Ada redan är moder kan hon inte adoptera barnet, och spermadonatorn kan därigenom inte heller fransäga sig faderskapet. Ada blir dock som utgångspunkt ensam vårdnadshavare.

Om Ada blir gravid genom samlag är hon i liknande situation som om barnet tillkommit genom heminsemination. Mannen vars spermier befruktat hennes ägg ska utses till fader, oavsett vad Ada eller mannen vill.

Ada kan i vissa länder få hjälp av surrogatmoder i kombination med spermadonation. I Sverige kommer surrogatmodern att ses som moder och spermadonatorn som fader, medan Ada inte får några rättsliga band till barnet. Hon kan dock ansöka om närståendeadoption som ensamstående. Lämplighetsprövningen påverkas troligen av att hon har genetisk koppling till barnet, men det finns inga garantier för att adoptionen kommer att godkännas av domstol. Det finns även flera rättsliga risker innan adoptionen har gått igenom.

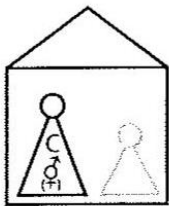


Benjamin (bli ensam förälder som man)

Benjamin är ensamstående, vill få barn själv och bli ensam förälder. Det enda rättssäkra sättet är att han adopterar som ensamstående. Benjamin kan ansöka om adoption av barn som ensamstående enligt samma regler som för kvinnor (se ovan). I praktiken är det dock svårare för honom på grund av att få adoptionsorganisationer förmedlar adoption till ensamstående män.

Om Benjamin ser till att ta hjälp av en surrogatmoder för att föda ett barn med hans spermier kommer surrogatmodern att fastställas som moder och han som fader. Det gäller oavsett om surrogatmodern blir gravid genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i utlandet. Det saknar även rättslig betydelse om det befruktade ägget är surrogatmoderns eget eller om det kommer från en äggdonator. Eftersom Benjamin redan är rättslig förälder kan han inte adoptera barnet av surrogatmodern. Det gör att surrogatmodern kommer att förbli rättslig moder.

Om surrogatmödrskapet kombineras med spermadonation kommer däremot surrogatmodern och spermadonatorn att fastställas som föräldrar. Då kan Benjamin adoptera barnet som ensamstående. Barnet kommer då inte att ha någon genetisk koppling till honom. Adoptionsprocessen innehåller också rättsliga risker.



Christer (bli förälder som transman)

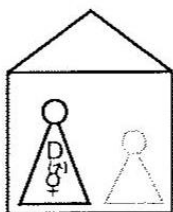
Christer har ändrat juridisk könstillhörighet från kvinna till man utan att genomgå sterilisering. Han vill få barn, själv eller med partner. Han kan ta emot assisterad befruktning på samma villkor som ciskvinnor. Om han föder barn kommer han att bli fastställd som förälder, men rättsläget är ännu oklart om han ska folkbokföras som fader eller moder.

Christers möjligheter att få barn själv är desamma som för en ensam kvinna (se ovan).

Har Christer en partner som är man kan paret få barn med egna ägg och spermier. Är de gifta eller sambor kan de även ta emot ägg- eller spermadonation inom svensk sjukvård. Partnern kommer att fastställas som rättslig fader, troligen enligt reglerna för olikkönade par. Det skulle innebära att han blir fastställd som fader även vid spermadonation genom heminsemination eller utomlands. Detta är dock inte rättsligt prövat ännu. (Med denna reservation, se olikkönade par nedan.)

Är Christer gift eller sambo med en kvinna kan endera av dem ta emot spermadonation. Om Christer föder barnet gäller troligen samma regler som för par med två kvinnor (se nedan). Vid spermadonation inom svensk sjukvård bör därför partnern fastställas som förälder. Vid spermadonation genom heminsemination eller utomlands ska däremot troligen spermadonatorn fastställas. Det gäller även om de har använt Christers ägg.

Om Christers partner föder barn efter spermadonation kommer Christer att fastställas som fader enligt reglerna för olikkönade par, alltså även vid spermadonation utanför svensk sjukvård. Är de gifta gäller faderskapspresumtion och annars faderskapsbekräftelse eller dom. Detta gäller också om de har använt Christers ägg.



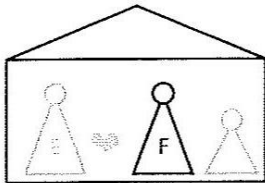
Dana (bli förälder som transkvinna)

Dana har ändrat juridisk könstillhörighet från man till kvinna utan att genomgå sterilisering. Hon vill få barn, själv eller med partner. Hennes spermier kan användas vid assisterad befruktning på samma sätt som för cismän. Om hon blir genetisk förälder ska hon fastställas som förälder, men rättsläget är ännu oklart om hon ska folkbokföras som moder eller fader.

Danas möjligheter att få barn själv är desamma som för en ensam man (se ovan). Har Dana en partner som är man gäller samma rättsliga situation som för par med två män (se nedan).

Har Dana en partner som är kvinna och som föder barn med Danas spermier bör Dana fastställas som förälder. Motsvarande regler som för olikkönade par bör då gälla, förutom faderskapspresumtionen. Rättsläget är ännu oklart för om Dana ska folkbokföras som moder eller fader. Partnern som föder barn kommer att fastställas som moder.

Paret kan också få barn genom att Danas partner tar emot spermadonation. Då bör samma regler gälla som för par med två kvinnor. Det innebär att Dana som är icke-biologisk moder ska fastställas som förälder om spermadonationen skett inom svensk sjukvård. Har spermadonationen skett genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i annat land ska däremot i stället spermadonatorn fastställas.

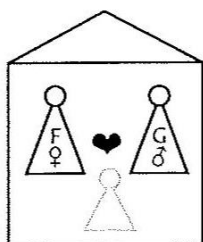


Erika (bli ensam förälder med partner)

Erika vill bli ensam förälder. Hon har en partner som heter Sven, men varken hon eller Sven vill att han ska bli förälder. I hennes fall är det enda rättsligt säkra alternativet spermadonation i ett land som tillåter assisterad befruktning till ensamstående och där donatorn är anonym. I sådant fall blir hon ensam rättslig förälder och vårdnadshavare. Om Erika och Sven är gifta fastställs dock Sven som fader genom faderskapspresumtion. Hans faderskap kan dock hävas eftersom han inte är genetisk fader och inte heller har samtyckt till spermadonationen. Skulle Erika ha varit gift med en kvinna skulle partnern dock inte ha blivit rättslig förälder.

Erika får inte ta emot spermadonation inom den svenska sjukvården utan samtycke från Sven. Om Sven skulle samtycka kommer han också att fastställas som fader. Om Erika tar emot spermadonation av en känd donator genom heminsemination eller i utlandet så ska i stället donatorn fastställas som fader. Eftersom Erika redan är rättslig förälder kan hon inte adoptera barnet av donatorn. Det gör att donatorn kommer att förbli rättslig fader.

Erika kan också ansöka om adoption ensam, under förutsättning att hon inte är gift med Sven. Då gäller motsvarande situation som för en ensamstående kvinna (se ovan). Att hon har en partner kan dock påverka lämplighetsbedömningen.



Fanny och Gardar (bli föräldrar som par med en kvinna och en man)

Fanny och Gardar har en parrelation, bor ihop och vill ha barn tillsammans. Om de får barn genom samlag blir bägge fastställda som rättsliga föräldrar. Behöver de hjälp att få barn har de möjlighet att få rättssäker assisterad befruktning och dessutom sperma- eller äggdonation inom svensk sjukvård som sambor eller gifta. Om de gifter sig gäller faderskapspresumtion och de kan även ansöka om adoption.

Om Fanny och Gardar har egna fertila ägg och spermier kan de få hjälp med lika sorters fertilitetsbehandling och dessutom assisterad befruktning genom insemination eller befruktning utanför kroppen. I detta fall ska bägge fastställas som föräldrar.

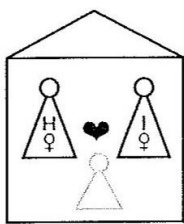
Fanny och Gardar kan även få ta emot sperma- eller äggdonation förutsatt att läkare bedömer att donationen är lämplig. I bägge fallen fastställs Fanny som moder och Gardar som fader.

Fanny och Gardar kan också ta emot spermadonation genom heminsemination om de själva hittar en spermadonator. De kan även ansöka om närståendedonation inom den svenska sjukvården. De kan dessutom ta emot ägg- eller spermadonation genom privat vård i andra länder, i vissa länder både ägg och spermier samtidigt. Gardar ska i alla dessa fall fastställas som fader förutsatt att han har samtyckt till donationen. Fanny fastställs som moder.

Om Fanny och Gardar är gifta gäller faderskapspresumtion och gemensam vårdnad från barnets födsel i samtliga fall ovan. Som sambor behöver de bekräfta Gardars faderskap och kan i samband med det också anmäla gemensam vårdnad. Om Gardar inte bekräftar faderskapet kan han fastställas som fader genom dom.

För att få adoptera krävs att Fanny och Gardar gifter sig och att domstol bedömer att adoptionen är lämplig. Vid icke-närståendeadoption ska socialnämnden dessförinnan ge medgivande till adoption. Vid internationell adoption kan givarländer och adoptionsorganisationer ställa ytterligare krav.

Om Fanny och Gardar ser till att ta hjälp av surrogatmoder kommer surrogatmodern att fastställas som moder. Det gäller oavsett om surrogatmodern blir gravid genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i utlandet. Det gäller oberoende av om det befruktade ägget kommer från Fanny, är surrogatmoderns eget eller om det kommer från en äggdonator. Gardar fastställs som fader om de har använt hans spermier. Fanny kan efter födseln adoptera barnet som närstående. Om de samtidigt med surrogatmödrskapet har tagit emot spermadonation kan även Gardar adoptera barnet. Det finns dock flera rättsliga risker innan adoptionen har gått igenom.



Hajna och Ida (bli föräldrar som par med två kvinnor)

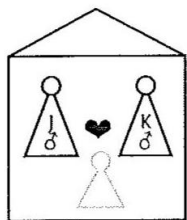
Hajna och Ida har en parrelation och bor tillsammans. De vill ha barn, i första hand genom att Hajna blir gravid. Den rättsligt säkraste möjligheten för dem är att ta emot spermadonation inom svensk sjukvård.

Paret kan både som sambor och gifta få ta emot spermadonation genom insemination eller befruktning utanför kroppen genom den offentliga svenska sjukvården. Det förutsätter att läkare bedömer att donationen är lämplig. Bägge fastställs som rättsliga föräldrar. Hajna betecknas som moder och Ida som förälder. Oavsett om de är gifta eller inte ska Idas föräldraskap fastställas genom bekräftelse eller dom. I samband med detta kan de anmäla gemensam vårdnad. Om de själva hittar en spermadonator kan det vara möjligt med närståendedonation inom svensk sjukvård efter särskild lämplighetsprövning.

Hajna och Ida kan ansöka om adoption förutsatt att de är gifta. I nuläget förmedlar dock inga adoptionsorganisationer i Sverige internationell adoption till samkönade par. Eftersom få barn adopteras inom Sverige utan att det redan finns en relation mellan barn och adoptivförälder är det framför allt närståendeadoption som kan bli aktuell.

Hajna och Ida kan även ta emot spermadonation utomlands. Om spermadonatorn är anonym enligt det aktuella landets lag kommer Hajna att fastställas som ensam rättslig förälder och vårdnadshavare. Om de tar emot spermadonation från en känd donator i utlandet eller genom heminsemination ska däremot donatorn fastställas som fader. Hajna blir dock som utgångspunkt ensam vårdnadshavare. Om de tar emot spermadonation genom heminsemination från en anonym donator ska socialnämnden försöka fastställa faderskapet. I samtliga fall kan Ida adoptera barnet som närstående så att även hon blir rättslig förälder. Adoptionsprocessen innebär dock flera rättsliga risker.

Om Hajna eller Ida ser till att ta hjälp av surrogatmoder i kombination med spermadonator kommer surrogatmodern att fastställas som moder och ensam vårdnadshavare, oavsett om det befruktade ägget kommer från någon av Hajna eller Ida. Det gäller också oavsett om surrogatmodern blir gravid genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i utlandet. Spermadonatorn fastställs som fader. Varken Hajna eller Ida kommer alltså att få några rättsliga band till barnet. Efter barnets födsel kan dock Hajna och Ida ansöka om gemensam närståendeadoption av barnet. Det finns flera rättsliga risker innan adoptionen har gått igenom.

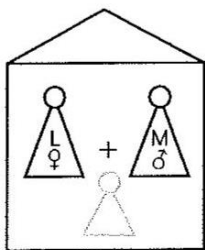


Jack och Konrad (bli föräldrar som par med två män)

Jack och Konrad har en parrelation och bor tillsammans. De vill ha barn, i första hand genom att Jack blir genetisk fader. För dem är enbart surrogatmödraskap det praktiskt möjliga, men det innebär rättsliga risker. Adoption är rättssäkert men är sällan aktuell i praktiken.

Jack och Konrad kan ansöka om adoption förutsatt att de är gifta. I nuläget förmedlar dock inga adoptionsorganisationer internationell adoption till samkönade par i Sverige. Eftersom få barn adopteras inom Sverige utan att det redan finns en relation mellan barn och adoptivförälder är det framför allt närståendeadoption som kan bli aktuell.

Om paret tar hjälp av en surrogatmoder ska hon fastställas som moder. Det gäller oavsett om det befruktade ägget är surrogatmoderns eget eller om det kommer från en äggdonator samt oavsett om surrogatmodern blir gravid genom heminsemination eller genom assisterad befruktning i utlandet. Jack fastställs som fader om de har använt hans spermier. Konrad kan efter födseln adoptera barnet som närstående. Det finns dock flera rättsliga risker till dess att adoptionen har gått igenom.



Lydia och Mohammad (bli föräldrar som vänner, en kvinna och en man)

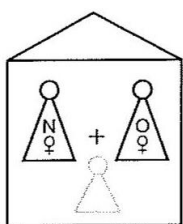
Lydia och Mohammad är vänner utan någon romantisk eller sexuell relation. De bor ihop och vill ha barn tillsammans. Lydia och Mohammad kan bli med barn själva genom heminsemination. Då fastställs bägge som rättsliga föräldrar. Är de ogifta behöver de bekräfta Mohammads faderskap och kan i samband med det också anmäla gemensam vårdnad. Om de är gifta gäller faderskapspresumtion och de får även gemensam vårdnad från barnets födsel.

Eftersom Lydia och Mohammad inte har en parrelation och därigenom inte ses som sambor behöver de gifta sig för att få hjälp med assisterad befruktning inom svensk sjukvård. Som gifta gäller motsvarande regler som för par med en kvinna och en man (se ovan). Deras icke-romantiska relation kan, men behöver inte, tillmätas betydelse vid lämplighetsprövningen. Som gifta tillåts de även adoptera barn, också här kan lämplighetsprövningen påverkas.

Som gifta är det rättsligt säkert för Lydia och Mohammad att ta emot spermadonation genom heminsemination eller genom vård utomlands. Mohammad kommer att fastställas som fader och Lydia som moder. Om de inte är gifta, och inte heller ses som sambor, ska däremot i stället spermadonatoren fastställas som rättslig fader. Mohammad kan ansöka om att adoptera barnet men behöver då vara gift med Lydia.

Lydia och Mohammad kan också ansöka om gemensam adoption förutsatt att de gifter sig. Då gäller motsvarande regler som för par med en kvinna och en man (se ovan). Deras icke-romantiska relation kan, men behöver inte, tillmätas betydelse vid lämplighetsprövningen. Är de inte gifta skulle en av dem, till exempel Lydia, i stället kunna ansöka om icke-närstående adoption (se ensamstående kvinna ovan). Att det finns ytterligare en person som vill bli förälder kan dock påverka lämplighetsbedömningen. När en adoption har gått igenom skulle Mohammad kunna ansöka om närstående adoption, förutsatt att de då är gifta.

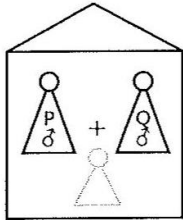
Om de ser till att ta hjälp av en surrogatmoder gäller motsvarande regler som för par med en kvinna och en man (se ovan). Surrogatmodern ska fastställas som moder. Mohammad ska fastställas som fader förutsatt att de har använt hans spermier. För att både Lydia och Mohammad ska kunna bli rättsliga föräldrar krävs det att de gifter sig och ansöker om adoption. De är dock utsatta för rättsliga risker till dess att adoptionen är genomförd.



Nora och Olga (bli föräldrar som vänner, två kvinnor)

Nora och Olga är vänner utan någon romantisk eller sexuell relation. De bor ihop och vill ha barn tillsammans. Nora och Olga ses inte som sambor på grund av att de inte har en parrelation och måste gifta sig för att få hjälp med assisterad befruktning inom den svenska vården. Då gäller motsvarande

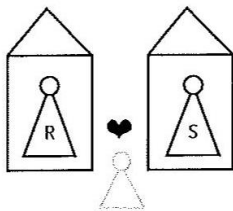
regler som för par med två kvinnor (se ovan). Deras icke-romantiska relation kan, men behöver inte, tillmätas betydelse vid lämplighetsprövningen. Om de tar emot spermadonation utanför svensk sjukvård gäller även motsvarande regler samt risker för föräldraskap och närståendeadoption som för par med två kvinnor (se ovan). Detsamma gäller om de tar hjälp av en surrogatmoder.



Peter och Qari (bli föräldrar som vänner, två män)

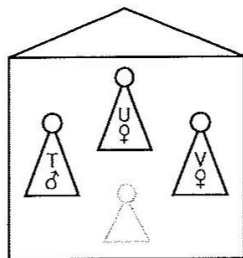
Peter och Qari är vänner utan någon romantisk eller sexuell relation. De bor ihop och vill ha barn tillsammans. De ses inte heller som sambor men om de gifter sig kan de få adoptera enligt motsvarande regler som för par med två män (se ovan).

De löper även samma rättsliga risker som par med två män om de tar hjälp av en surrogatmoder. Deras icke-romantiska relation kan, men behöver inte, påverka lämplighetsprövningen.



Robin och Sasja (bli föräldrar som två särbor)

Robin och Sasja har en parrelation, bor på var sitt håll och vill få barn tillsammans. Eftersom de inte är sambor behöver de gifta sig för att få assisterad befruktning av den svenska sjukvården. Vissa landsting kräver dessutom att de ska ha bott ihop sedan ett antal år. I övrigt befinner sig Robin och Sasja i motsvarande rättsliga situation som två vänner (se ovan).



Toni, Uma och Valentina (bli föräldrar i trio med en man och två kvinnor)

Toni, Uma och Valentina bor ihop och vill ha barn tillsammans. De vill att alla tre ska vara jämlika föräldrar, i första hand att Uma blir gravid. De har flera olika möjligheter att få barn men det är bara två av dem som kan bli rättsliga föräldrar.

Om trion får barn på egen hand genom att Uma blir gravid med Tonis spermier kommer dessa två att fastställas som rättsliga föräldrar. Det gäller oavsett om barnet tillkommit genom samlag eller heminsemination. I denna situation saknar det betydelse vilka inbördes relationer trion har, alltså oavsett om de är vänner, om två av dem har en romantisk relation eller om de har en flersam relation som trio. Om Toni och Uma däremot är gifta gäller faderskapspresumtion och de får även gemensam vårdnad från barnets födsel. I annat fall behöver de bekräfta Tonis faderskap och kan i samband med det anmäla gemensam vårdnad. Om Toni inte bekräftar faderskapet kan han fastställas som fader genom dom.

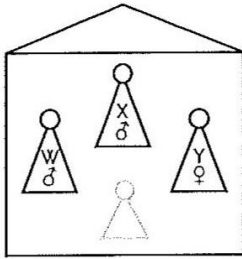
Valentina kommer inte att ha någon rättslig ställning som förälder. Den enda möjligheten är att skapa vissa rättsliga band mellan Valentina och barnet (se vidare i barn med fler än två föräldrar i nästa avsnitt). Om de vill att Valentina

ska bli rättslig förälder kan hon ansöka om adoption. Det kräver att hon gifter sig med antingen Toni eller Uma och att domstol bedömer att adoptionen är lämplig. Den som Valentina är gift med kommer att kvarstå som rättslig förälder. Den andra kommer däremot att förlora sitt rättsliga föräldraskap och endast kunna ha ett fåtal rättsliga band till barnet.

Om trion behöver hjälp med att få barn kan Toni och Uma få assisterad befruktning av den svenska sjukvården, under förutsättning att de är gifta eller om de har en sexuell relation och därigenom ses som sambor. Då befinner de sig i motsvarande rättsliga situation som ett par med en kvinna och en man (se ovan). Det avgörande för lagstiftningen är Tonis och Umas inbördes relation och inte deras relationer till Valentina eller som trio. Vid insemination med Tonis spermier och Umas ägg krävs ingen lämplighetsprövning. Sådan prövning krävs däremot vid ägg- eller spermadonation. Om de får barn blir Toni och Uma rättsliga föräldrar, oavsett om de har tagit emot ägg eller spermier från donator. Det kan även finnas möjlighet att Valentina får donera ägg till Uma genom närståendeadoption. För detta krävs en särskild lämplighetsprövning och här kan Valentinas vilja att bli förälder påverka. Sådan äggdonation kommer dock inte att skapa rättsliga band mellan Valentina och barnet utöver barnets rätt till information om sitt genetiska ursprung.

Om Uma blir gravid genom spermadonation utomlands eller genom heminsemination med spermier från någon annan än Toni gäller olika regler beroende på vilka inbördes relationer trion har. Om Uma är gift eller sambo med Toni gäller motsvarande regler som för par med en kvinna och en man. Då kommer Toni att fastställas som rättslig fader förutsatt att han har samtyckt till spermadonationen. Om Uma i stället är sambo eller gift med Valentina gäller motsvarande regler som för par med två kvinnor. Det innebär att spermadonatorn ska fastställas som fader. Valentina kan ansöka om närståendeadoption förutsatt att hon och Uma är gifta. Om Uma inte är gift eller sambo med varken Toni eller Valentina gäller motsvarande regler som för två vänner. Då ska också spermadonatorn fastställas som rättslig fader (se respektive exempel ovan).

Om trion vill adoptera behöver två av dem vara gifta. Då gäller motsvarande regler som för par med en kvinna och en man, eller för par med två kvinnor. Deras trio kan ha betydelse för lämplighetsprövningen. Om de ser till att ta hjälp av en surrogatmoder ska surrogatmodern fastställas som moder, och Toni som fader, förutsatt att de har använt hans spermier. Antingen Uma eller Valentina kan ansöka om närståendeadoption, förutsatt att någon av dem är gifta med Toni. Innan adoptionsprocessen är genomförd råder rättsliga risker.



Wilhelm, Xavier och Ylva (bli föräldrar i trio med två män och en kvinna)

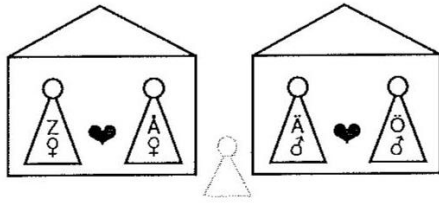
Wilhelm, Xavier och Ylva bor ihop och vill ha barn tillsammans. De vill att alla tre ska vara jämlika föräldrar, i första hand med Wilhelms spermier. Även denna trio har flera olika möjligheter att få barn, men det är dock bara två av dem som kan bli rättsliga föräldrar.

Om de får barn på egen hand genom att Ylva blir gravid med Wilhelms spermier befinner de sig i motsvarande rättsliga situation som föregående trio. Wilhelm och Ylva blir rättsliga föräldrar medan Xavier som utgångspunkt kommer att sakna rättsliga band till barnet. Om Xavier är gift med Ylva kommer han i och för sig att fastställas som fader genom faderskapspresumtion. Hans faderskap kan dock hävas i och med att han inte är genetisk fader.

Förutsättningarna för assisterad befruktning inom den svenska sjukvården är desamma som för föregående trio. De kan genomföra assisterad befruktning med Wilhelms spermier, förutsatt att han och Ylva är gifta eller sambor. Då fastställs Wilhelm som fader. Om de vid ett senare tillfälle vill få möjlighet att använda Xaviers spermier är det tillåtet, förutsatt att han då är gift eller sambo med Ylva. Då fastställs Xavier som fader. Det krävs ingen lämplighetsprövning i något av dessa fall.

Det kan även finnas möjlighet att Wilhelm eller Xavier får donera spermier till de andra två genom närståendedonation. För detta krävs en särskild lämplighetsprövning och här kan trios vilja att bli gemensamma föräldrar påverka. Sådan spermadonation innebär att den icke-genetiska fadern fastställs rättsligt och att barnet har rätt till information om sitt genetiska ursprung.

Reglerna för spermadonation utanför den svenska sjukvården, för adoption och för surrogatmoderskap skiljer sig beroende på trios inbördes relationer. Om Wilhelm och Ylva, eller Xavier och Ylva, har en parrelation gäller motsvarande regler som för par med en kvinna och en man. Om Ylva inte har någon parrelation med varken Wilhelm eller Xavier gäller motsvarande regler som för två vänner (se respektive exempel ovan).



Zora och Åsa, Ärle och Örjan (bli föräldrar som två samkönade par)

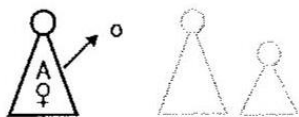
Zora och Åsa är ett par som vill ha barn tillsammans med paret Ärle och Örjan. De vill att alla fyra ska bli jämlika föräldrar och att barnet bor växelvis hos bägge paren. I

första hand vill de att Åsa blir gravid och att Örjan ska vara genetisk fader. De är inte intresserade av sperma- eller äggdonation från någon utanför de två paren.

Åsa och Örjan tillåts som utgångspunkt inte få assisterad befruktning av den svenska sjukvården eftersom de inte har någon parrelation med varandra. Det kan dock vara möjligt om Åsa och Örjan gifter sig. Vid insemination av Örjans spermier krävs då inte heller någon lämplighetsprövning. Vid befruktning utanför kroppen krävs däremot lämplighetsprövning och då kan deras respektive relationer till Zora och Ärle tillmätas betydelse.

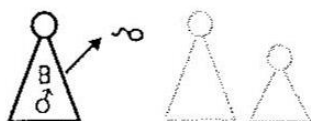
Åsa och Örjan kan även genomföra heminsemination eller få hjälp med assisterad befruktning utomlands. Om de får barn kommer bägge att fastställas som rättsliga föräldrar. De behöver bekräfta Örjans faderskap och kan i samband med det anmäla gemensam vårdnad. Om de använder Zoras ägg för att befrukta Åsa kommer det ändå att vara Åsa som fastställs som rättslig moder.

Zora och Ärle kommer inte att ha någon rättslig ställning som föräldrar. Det går endast att skapa vissa rättsliga band mellan dem och barnet (se vidare i barn med fler än två föräldrar i nästa avsnitt). Om de vill att antingen Åsa eller Ärle ska bli rättslig förälder kan en av dem ansöka om adoption. Den av dem som ska adoptera ska vara gift med sin partner och domstol ska bedöma att adoptionen är lämplig. Paret som adopterar kommer i detta fall att gemensamt bli rättsliga föräldrar medan ingen i det andra paret kommer att ha någon rättslig ställning som föräldrar.



Antonia (äggdonator)

Antonia vill donera ägg för att andra ska kunna få barn. Hon får donera inom den svenska sjukvården efter godkännande av läkare. Hon kommer då inte att fastställas som rättslig moder. Det enda rättsliga bandet till barnet är barnets rätt till information om sitt genetiska ursprung. Antonia kommer heller inte att ses som moder i Sverige om hon donerar ägg utomlands.



Buck (spermadonator)

Buck vill donera sperma för att andra ska kunna få barn. Han får donera inom den svenska sjukvården efter godkännande av läkare. Då kommer han inte att fastställas som rättslig fader. Det enda rättsliga bandet till barnet är barnets rätt till information om sitt genetiska ursprung. Om Buck donerar sperma

utomlands kommer han också att kunna lita på att inte bli fastställd som fader i Sverige om utlandets lagar garanterar honom anonymitet.

Om Buck donerar genom heminsemination eller som känd spermadonator utomlands gäller olika regler beroende på vilka som tar emot donationen. Buck kommer inte att bli rättslig fader om donationen går till ett par med en kvinna och en man, förutsatt att paret är gifta eller sambor och att mannen i paret har samtyckt till donationen. Vill Buck vara säker på att inte fastställas som förälder bör han se till att ha kopia på ett skriftligt samtycke till donationen. Donerar Buck till en ensamstående kvinna, två vänner, två särbor eller andra konstellationer ska han däremot fastställas som rättslig fader. Socialnämnden har då skyldighet att utreda faderskapet.

Om Buck fastställs som rättslig fader kan han endast avsäga sig faderskapet om modern har en partner som adopterar barnet. Innan adoption gått igenom finns det dessutom rättsliga risker.

17.4 Familjejuridiska strategier för förhållanden mellan barn och föräldrar

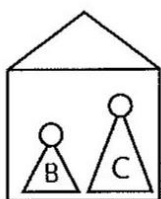
Detta avsnitt redogör för rättsliga strategier för förhållanden mellan barn och föräldrar i olika typexempel på familjescenarier. De första exemplen rör en eller två rättsliga föräldrar. Sedan kommer bonusfamilj, släkt och andra betydelsefulla vuxna. Slutligen följer barn med fler än två föräldrar. I vissa situationer gör lagstiftningen skillnad på föräldrarnas kön, varför vi varvar könsneutrala och könsspecifika exempel. I varje exempel behandlas vanliga juridiska frågor som kan uppstå för personerna och olika alternativ för hur dessa kan lösas.

Alla rättsliga lösningar behöver anpassas till den aktuella situationen. Författarna tar inte ansvar för användning av de olika exemplen.



Ariel (barn utan föräldrar – föräldralöst barn)

Ariel har förlorat sina föräldrar. Domstol ska då utse en eller två särskilt förordnade vårdnadshavare. Detta kan vara personer som är närstående till Ariel eller ett familjehem. Om Ariel kommer som ensamkommande barn till Sverige ska hen i stället beviljas en god man, och särskilt förordnad vårdnadshavare utses först om hen beviljas uppehållstillstånd. Vill en särskilt förordnad vårdnadshavare bli rättslig förälder kan denna ansöka om adoption.



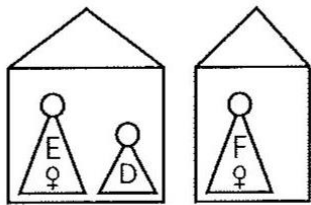
Bente är barn till Cleo (barn med en förälder – ensamförälder)

Bente har Cleo som ensam förälder. Cleo är som ensam förälder också ensam vårdnadshavare och förmyndare. Hen har då rätt till underhållsstöd från staten för Bente och även

rätt till hela föräldrapenningen. Hen kan även överlåta tillfällig föräldrapenning till andra personer i flera situationer, bland annat när hen själv är sjuk.

Om Cleo dör ärver Bente all hens egendom. Vill Cleo att arvet ska fördelas annorlunda kan hen skriva testamente. Bente har dock alltid rätt till sin laglott. Cleo kan också uttrycka en önskan om vem hen vill ska utses som särskilt förordnad vårdnadshavare i det fall hen avlider. Denna person ska utses om den inte är olämplig.

Att vara ensam förälder skiljer sig från att vara ensamstående förälder, då ett barn har två föräldrar som inte bor tillsammans (se nedan). Om Cleo börjar leva med en annan vuxen, eller om Bente har andra betydelsefulla vuxna, se nedan.



Dennis är barn till Edda och Fred (barn med två särboende föräldrar – ensamstående föräldrar)

Dennis två föräldrar Edda och Fred är båda ensamstående föräldrar. De har inte haft någon parrelation och bor på var sitt håll. Dennis bor mest hos Edda.

Som utgångspunkt är Edda som ogift moder enskild vårdnadshavare och förmyndare. Föräldrarna kan med socialnämndens godkännande avtala om gemensam vårdnad eller att vårdnaden flyttas över till Fred. Förmyndarskapet följer med vårdnaden om inget annat bestäms.

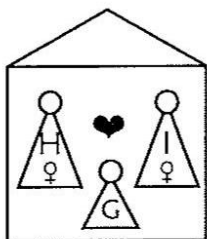
Om de har gemensam vårdnad kan de också avtala om att Dennis ska bo hos Fred eller växelvis hos dem bägge. Dennis har också rätt att umgås med Fred, eller Edda om hon skulle flytta till Fred. Med socialnämndens godkännande kan de avtala om hur umgänget ska se ut. Så länge Dennis bor hos Edda är Fred skyldig att betala underhållsbidrag. De kan själva komma överens om hur stort underhållsbidraget ska vara.

Om Edda och Fred önskar det ska kommunen erbjuda dem stöd genom familjerådgivning eller samarbetsamtal. Kan de inte enas i frågor om vårdnad, boende, umgänge, förmyndarskap eller underhåll kan var och en av dem också begära att domstol ska avgöra frågan.

Om Fred och Edda har gemensam vårdnad har de lika rätt till föräldrapenning. De kan också överlåta föräldrapenning till varandra, förutom de två månader som är avsatta för varje förälder. De får dessutom jämställdhetsbonus ju mer lika de delar föräldrapenningen. Om en av dem har enskild vårdnad har den föräldern rätt till all ordinarie föräldrapenning och jämställdhetsbonus utgår inte.

Dennis ärver både Edda och Fred. Vill Edda eller Fred att arvet ska fördelas annorlunda kan de skriva testamente. Dennis har dock alltid rätt till sin laglott. Edda och Fred kan också uttrycka en önskan om vem de vill ska utses som särskilt förordnad vårdnadshavare i det fall båda avlider. Denna ska utses om hen inte är olämplig.

Om Edda eller Fred börja leva med en annan vuxen, eller Dennis har andra betydelsefulla vuxna, se vidare nedan.



Gusten är barn till Hedvig och Inez (barn med två samboende samkönade föräldrar – kärnfamilj)

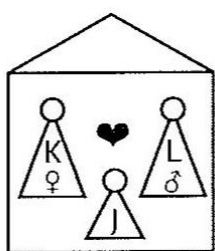
Gusten bor med sina två föräldrar Hedvig och Inez i en kärnfamilj. De har tagit emot spermadonation som sambor inom den svenska sjukvården. Hedvig är biologisk moder och Inez är icke-biologisk moder.

Som utgångspunkt är Hedvig enskild vårdnadshavare och förmyndare. De kan anmäla gemensam vårdnad i samband med att de bekräftar Inez föräldraskap. Inez blir då också förmyndare om inget annat bestäms.

Som gemensamma vårdnadshavare har Hedvig och Inez lika rätt till föräldrapenning. De kan också överlåta föräldrapenning till varandra, förutom de två månader som är avsatta för varje förälder. Ju mer lika de delar föräldrapenningen, desto mer jämställdhetsbonus får de.

Som sambor ärver Hedvig och Inez inte varandra utan allt arv går till Gusten. Så länge Gusten är omyndig förvaltar dock den andra föräldern hans egendom i egenskap av förmyndare. Vill de ärva varandra, eller att någon annan än Gusten ska ärva, kan de skriva testamenten. Gusten har dock alltid rätt till sin laglott. Om Hedvig och Inez gifter sig ärver de varandra och Gusten får sitt efterarv först när både Hedvig och Inez har avlidit. Vill någon av dem att Gusten ska ärva direkt kan hon skriva testamente. Hedvig och Inez kan också uttrycka en önskan om vem de vill ska utses som särskilt förordnad vårdnadshavare i det fall båda avlider. Denne ska utses om hen inte är olämplig.

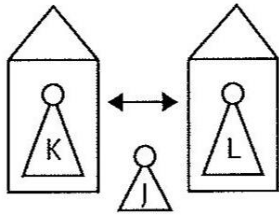
Om Hedvig och Inez önskar familjerådgivning ska kommunen erbjuda detta. Om Gusten har andra betydelsefulla vuxna, se även nedan.



Jona är barn till Katrin och Lars (barn med två samboende olikkönade föräldrar – kärnfamilj)

Jona bor med sina två föräldrar Katrin och Lars i en kärnfamilj. Som sambor blir Katrin enskild vårdnadshavare och förmyndare. De kan anmäla gemensam vårdnad i samband med att de bekräftar Lars faderskap. Lars blir då också förmyndare om inget annat bestäms. Om de är gifta

när Jona föds blir Lars fader genom faderskapspresumtion. De får även gemensam vårdnad och förmyndarskap från Jonas födsel. I övrigt gäller samma regler som för samkönade kärnfamiljer (se ovan).

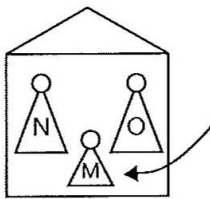


Jonas föräldrar Katrin och Lars skiljer sig (barn med två föräldrar som separerar – uppdelad kärnfamilj)

Jona i exemplet ovan har bott med sina två föräldrar Katrin och Lars. De är gifta men ska nu separera. Som gifta har de haft gemensam vårdnad. Om inget annat bestäms kommer vårdnaden också fortsätta att vara gemensam även efter skilsmässan. Om de önskar det

ska kommunen erbjuda dem samarbetsamtal i syfte att komma fram till avtal om vårdnad, boende och umgänge. Sådana avtal blir rättsligt bindande om socialnämnden godkänner det. De kan även komma överens om underhåll på egen hand. Kan de inte enas, kan var och en av dem begära att domstol ska avgöra vårdnad, förmyndarskap boende, umgänge eller underhåll.

Om Katrin och Lars har kvar gemensam vårdnad har de lika rätt till föräldrapenning och kan också få jämställdhetsbonus. Om en av dem har enskild vårdnad har den rätt till all föräldrapenning och jämställdhetsbonus utgår inte (se även två ensamstående föräldrar ovan). Om Katrin eller Lars börja leva med en annan vuxen, eller om Jona har andra betydelsefulla vuxna, se även nedan.



Minsung är adoptivbarn till Natanael och Olivia (barn med adoptivföräldrar)

Natanael och Olivia ska adoptera Minsung genom internationell adoption. Det kräver att de är gifta, att socialnämnden ger medgivande och att domstol sedan godkänner adoptionen. Bägge adoptivföräldrarna blir då

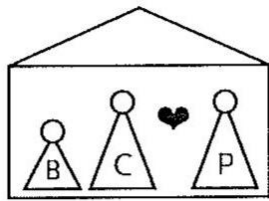
gemensamma vårdnadshavare och förmyndare. Natanael och Olivia har möjlighet att få adoptionskostnadsbidrag. De kan även få föräldrapenning och barnbidrag från det att de tar hand om Minsung, alltså även innan adoptionsbeslutet gått igenom. Natanael och Olivia har också rätt till stöd från socialnämnden innan, under och efter en adoption. Socialnämnden ska även hjälpa Minsung om hon vill söka sitt ursprung. I övrigt gäller samma regler som för en kärnfamilj (se ovan).

Bonusfamilj, släkt och andra betydelsefulla vuxna

Följande exempel handlar om vuxna som är betydelsefulla för ett barn utan att de är föräldrar. Juridiska frågor som kan bli aktuella är umgängesrätt till andra än föräldrar, icke-föräldrars möjlighet att få föräldrapenning och eventuella skyldighet att betala underhåll, önskemål om särskilt förordnad vårdnadshavare samt arv.

Vi bygger ut ovanstående exempel på olika sätt. I det första exemplet har vi den ensamma föräldern Cleo som får en partner. I det andra exemplet låter vi den ensamstående föräldern Edda få ytterligare ett barn med en ny partner. I det tredje exemplet tittar vi på de rättsliga banden mellan Jona och hans farmor. I det fjärde exemplet tittar vi i stället på de rättsliga banden mellan

Gusten och en vän till hans förälder Hedvig. I det femte exemplet tittar vi på olika sociala stödinsatser för Gusten när hans föräldrar Hedvig och Inez har svårigheter med föräldraskapet. För barn med fler än två föräldrar, se nedan.



Patrik är partner till Cleo (partner till förälder)

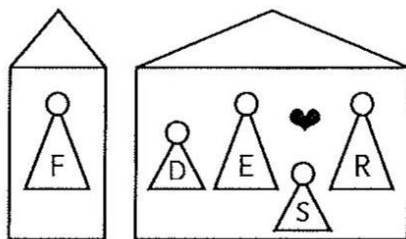
Bente har Cleo som ensam förälder. Cleo har en parrelation med Patrik och de bor alla tre tillsammans. Patrik tar inte föräldraansvar för Bente i någon större utsträckning utan är framför allt partner till Cleo.

Patrik har ingen underhållsskyldighet för Bente som sambo till Cleo eftersom de inte har andra barn tillsammans. Om Patrik och Cleo gifter sig anses dock Patrik underhållsskyldig, vilket gör att Cleo kan mista underhållsstöd från staten.

Skulle Patrik vilja ta hand om Bente när hon är sjuk kan Cleo överlåta tillfällig föräldrapenning till Patrik, förutsatt att Patrik tar ledigt från arbete. Han kan också få utvidgad tillfällig föräldrapenning om Cleo själv är sjuk. Skulle de gifta sig har Cleo även möjlighet att överlåta ordinarie föräldrapenning till honom.

Cleo kan uttrycka en önskan om att Patrik ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare i det fall hen avlider. Han ska i så fall utses, förutsatt att han vill och domstolen inte finner honom olämplig. Att han inte haft större föräldraansvar för Bente innebär troligen inte i sig att han anses olämplig.

Om Cleo dör ärver Bente all hens egendom. Även om Cleo och Patrik skulle ha gift sig har Bente rätt att få ut arvet efter sin förälder direkt. Om Patrik dör ärver Cleo honom om de är gifta, annars går arvet till hans släktingar. Vill någon av dem att arvet ska fördelas annorlunda kan de skriva testamenten.



Dennis och Edda utökar familjen med Rune och Sanna (bonusförälder och halvsyskon)

Dennis två föräldrar Edda och Fred bor på var sitt håll. Dennis bor mest hos Edda, som också har enskild vårdnad. Där bor nu också Rune som har en parrelation med Edda. Rune tar

ansvar för Dennis som bonusförälder men utan att ersätta Fred som förälder. Edda och Rune får sedan barnet Sanna, som blir halvsyskon till Dennis. Alla fyra bor tillsammans.

Edda får överlåta föräldrapenning för Dennis till Rune, oavsett om de är gifta eller om de är sambor eftersom de har ytterligare barn tillsammans. Det gäller både ordinarie och tillfällig föräldrapenning. Rune kan även bli underhållsskyldig för Dennis. Om Fred inte betalar underhållsbidrag för Dennis finns det därmed risk att Edda inte heller får underhållsstöd från staten.

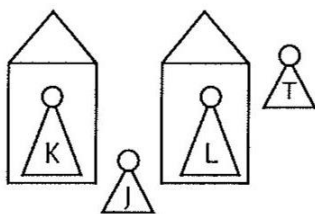
Skulle Edda dö blir Fred ensam förälder till Dennis. Då ska som huvudregel Fred även bli ensam vårdnadshavare och förmyndare. Om domstol däremot skulle anse att det i stället är lämpligare kan Rune utses till särskilt förordnad

vårdnadshavare och förmyndare. Om Fred är vårdnadshavare har han ansvar för att Dennis ska få umgås med sitt halvsyskon Sanna och sin bonusförälder Rune. Om Fred vägrar detta kan socialnämnden föra talan om umgängesrätt. När Edda dör ärver Dennis och Sanna hälften var av hennes kvarlåtenskap. Är de omyndiga ska deras egendom förvaltas av antingen Fred eller Rune som förvaltare. Har Edda och Rune gift sig så ärver dock Rune delar av Eddas kvarlåtenskap. Då får Sanna vänta på sitt efterarv tills Rune dör, medan Dennis får sin del av arvet direkt.

Om Rune dör blir Edda ensam vårdnadshavare och förmyndare för Sanna. Sanna ärver också all Runes egendom, som då förvaltas av Edda så länge Sanna är omyndig. Är Edda och Rune gifta ärver i stället Edda all kvarlåtenskap. Sanna får då vänta på sitt arv tills bägge föräldrarna dör. Vill Rune och/eller Edda att arvet ska fördelas annorlunda kan de skriva testamenten. Dennis och Sanna har dock alltid rätt till sin laglott.

Skulle Fred dö kommer Edda att kvarstå som ensam vårdnadshavare och förmyndare för Dennis. Dennis kommer att ärva Freds kvarlåtenskap, vilken förvaltas av Edda som förmyndare. Rune kan i denna situation ansöka om närståendeadoption av Dennis så att han blir rättslig förälder tillsammans med Edda.

Om både Edda och Fred dör ska särskilt förordnad vårdnadshavare utses. Socialnämnden kommer troligtvis att fråga Rune. Om Edda har uttryckt en önskan om att Rune ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare ska han utses förutsatt att han vill och domstolen inte finner honom olämplig. Om Fred har önskat någon annan eller haft negativ inställning till att Rune ska utses kan det påverka domstolens beslut.



Thea är farmor till Jona (släkting till barn)

Jonas två föräldrar Katrin och Lars har separerat och bor på var sitt håll. De har gemensam vårdnad och Jona bor växelvis hos bägge. Thea är mamma till Lars och farmor till Jona. Thea har under flera år tagit ansvar för Jona, bland annat genom att passa henne

regelbundet.

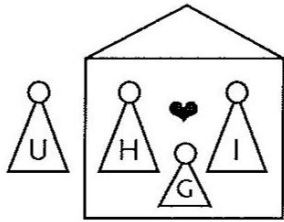
Thea kan få tillfällig föräldrapenning för att vårda Jona om hon är sjuk, förutsatt att Thea tar ledigt från arbete.

Om Lars skulle dö blir Katrin ensam vårdnadshavare och förmyndare. Katrin har då ansvar för att Jona ska få umgås med sin farmor. Om Katrin vägrar detta kan socialnämnden föra talan om umgängesrätt. Mor- och farföräldrar omnämns särskilt i lagens förarbete, och om socialnämnden väljer att driva frågan finns därför en god chans att domstol skulle ge Jona rätt till umgänge med Thea.

Skulle både Lars och Katrin dö kan socialnämnden fråga Thea om hon vill bli särskilt förordnad vårdnadshavare. Har Lars eller Katrin uttryckt en önskan om

att Thea ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare ska hon utses, förutsatt att hon vill och domstolen inte finner henne olämplig, till exempel på grund av hög ålder. Om Katrin har önskat någon annan eller haft negativ inställning till att Thea ska utses kan det också påverka domstolens beslut.

Om Thea dör ärver Lars hennes kvarlåtenskap delat med eventuella övriga syskon eller syskonbarn. Om Thea vill att Jona ska ärva henne direkt kan hon skriva testamente. Lars har dock rätt till sin laglott om han begär det. Om Lars redan är död ärver Jona hans del även utan testamente.



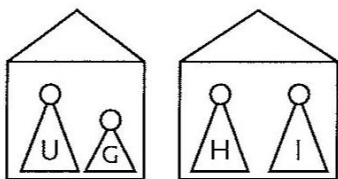
Urban är vän till Hedvig (vän till förälder)

Gusten bor med sina två föräldrar Hedvig och Inez. Urban är gammal vän till Hedvig och har därigenom även blivit god vän till både hennes partner Inez och deras barn Gusten. Urban har under flera år tagit stort ansvar för Gusten, bland annat genom att passa honom regelbundet. Han befinner sig i en liknande rättslig situation som Thea i ovanstående exempel.

Urban kan få tillfällig föräldrapenning för att vårda Gusten om han är sjuk, förutsatt att han tar ledigt från arbete.

Om Hedvig skulle dö, eller föräldrarna skiljer sig, och Inez skulle vägra att låta Gusten träffa Urban är det däremot osäkert om Gusten skulle tillerkännas umgängesrätt med Urban. Det beror på hur socialnämnden och domstolen bedömer Gustens och Urbans relation.

Om både Hedvig och Inez dör kan Urban vara en av dem som får frågan att utses till särskilt förordnad vårdnadshavare om domstol finner honom lämplig. Om Hedvig och Inez uttryckligen önskat honom ska han utses, förutsatt att han vill och domstol inte finner honom olämplig. Om Urban skulle vilja att Gusten ärver honom kan han skriva testamente.



Urban tar hand om Gusten (kontaktperson, familjehem och särskilt förordnad vårdnadshavare)

Gustens föräldrar Hedvig och Inez i exemplet ovan blir djupt deprimerade och har svårt att ta föräldrans ansvar för Gusten. Så småningom börjar de även missbruka alkohol. Urban som är vän till familjen försöker hjälpa föräldrarna men ser att Gusten far illa. Han kan i denna situation uppmärksamma socialnämnden om problemen. De kan i sin tur ta till olika åtgärder.

Till en början kan föräldrarna erbjudas en kontaktperson som avlastar föräldrarna. Det kan till exempel vara Urban. Han får i så fall en viss ersättning och bestämmer också om praktiska frågor kring Gusten under den tid han tar hand om honom.

Socialnämnden kan också begära att domstol beslutar om tvångsvård av Gusten. Urban kan i ett sådant fall utses till familjehemsförälder. Hedvig och Inez är då fortfarande vårdnadshavare men bestämmanderätten över Gusten flyttas över till Urban under tvångsvården.

Om socialnämnden anser att Hedvig och Inez inte kommer att kunna ta föräldraansvar på längre sikt kan de begära att domstol utser Urban till särskilt förordnad vårdnadshavare. Då får Urban ansvar och bestämmanderätt över Gusten på sikt.

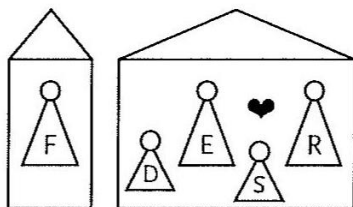
Urban kan även ansöka om att få adoptera Gusten. Då blir han rättslig förälder åt Gusten i stället för Hedvig och Inez.

Barn med fler än två föräldrar

Följande exempel handlar om barn som har fler än två föräldrar. Svensk lagstiftning stöder inte fler än två rättsliga föräldrar. Barn har endast några få möjliga juridiska band till icke-rättsliga föräldrar. Icke-rättsliga föräldrar har därför i princip samma rättsliga status som vänner eller andra betydelsefulla vuxna. Det finns dock ett par frågor där juridiska band kan bli aktuella. Det handlar om umgängesrätt, möjlighet att få föräldrapenning och skyldighet att betala underhåll, önskemål om särskilt förordnad vårdnadshavare, adoption samt arv.

I frågor som inte kan regleras rättsligt kan familjer med fler än två föräldrar ha nytta av att skriva en överenskommelse som inte är juridiskt bindande, men i stället moraliskt förpliktande och konfliktförebyggande. Det kan handla om vilka personer som tar föräldraansvar och har rätt att vara med och bestämma om barnet, var barnet ska bo, vilka personer barnet ska ha rätt att träffa om de vuxna skulle få konflikter och planer på framtida adoption om en förälder skulle dö med mera.

I det första exemplet nedan utvecklar vi tidigare exempel med Rune som bonusförälder till Dennis med att Rune nu har blivit fullvärdig förälder. I det andra exemplet tar vi fram föräldratrio Toni, Uma och Valentina från avsnitt 16.3. I det tredje exemplet tar vi från samma avsnitt fram de två föräldraparen Zora och Åsa respektive Ärle och Örjan. I det fjärde exemplet tittar vi på två familjer som slagit sig samman till en storfamilj.



*Dennis är barn till Fred, Edda och Rune
(bonusförälder som blivit förälder)*

Dennis bor tillsammans med sin mamma Edda, sin bonusförälder Rune och sitt halvsyskon Sanna. Rune har med åren växt in i rollen som förälder till

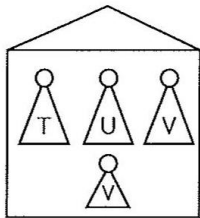
Dennis. Dennis umgås också regelbundet med sin andra förälder Fred. Alla inblandade ser Fred, Edda och Rune som likvärdiga föräldrar. Alla kan dock inte bli rättsliga föräldrar.

Rune skulle kunna bli rättslig förälder genom att adoptera Dennis. Det kräver att Rune och Edda är gifta, att Fred samtycker till adoptionen och att domstol anser att adoptionen är lämplig. Om Dennis är över tolv år ska också han ge sitt samtycke. Fred kommer genom sådan adoption att förlora sitt rättsliga föräldraskap och endast kunna ha kvar ett fåtal rättslig band till Dennis.

De tre föräldrarna kan också komma överens om att Rune ska adoptera Dennis ifall Fred skulle dö. En sådan överenskommelse om framtida adoption har dock ingen rättslig verkan. Edda och Fred kan däremot uttrycka en önskan om att Rune ska utses som särskilt förordnad vårdnadshavare i det fall de båda dör. I så fall ska Rune utses om domstol inte anser att han är olämplig.

Vi har i tidigare exempel om Rune tagit upp tillfällig föräldrapenning och arv (se ovan). Det gäller även i denna situation.

Föräldrarna kan överväga att skriva en moraliskt förpliktigande överenskommelse för att försöka förebygga framtida konflikter. De kan dock inte få hjälp av domstol att driva igenom sådan överenskommelse.



Vide är barn till Toni, Uma och Valentina (föräldratrio)

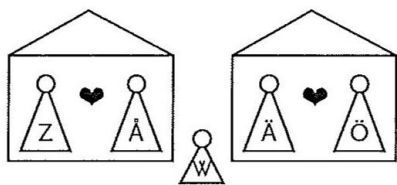
Toni, Uma och Valentina bor ihop och har fått barnet Vide. Toni och Uma är genetiska/biologiska föräldrar och därmed också rättsliga föräldrar. De vill att alla tre ska vara jämlika föräldrar så långt det går. Valentina skulle kunna adoptera Vide och därigenom ta över det rättsliga föräldraskapet från antingen Toni eller Uma. Det innebär dock att den som frånsäger sig föräldraskapet bara får ett fåtal rättsliga band till Vide.

Valentina kan som icke-rättslig förälder få del av föräldrapenning om hon gifter sig med antingen Toni eller Uma. De kan även komma överens om att fördela kostnader för Vide mellan sig men Valentina kan inte krävas på underhåll om hon vägrar betala.

Om trion separerar och Toni och Uma vägrar låta Vide träffa Valentina finns det möjlighet för socialnämnden att föra talan om umgänge. Det finns dock inga möjligheter att göra rättsligt bindande avtal om umgänge med Valentina.

Om Toni eller Uma skulle dö kan Valentina ansöka om adoption gemensamt med den av dem som lever. Det kräver att de gifter sig. En överenskommelse att de ska genomföra adoption i framtiden är dock inte rättsligt giltig. Det kan däremot få rättslig betydelse om Toni eller Uma uttrycker önskan att Valentina ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare om både Toni och Uma dör. Vide ärver Toni och Uma. Vill Valentina att Vide ska ärva även henne kan hon skriva testamente.

Trion kan överväga att skriva en moraliskt förpliktigande överenskommelse för att försöka förebygga framtida konflikter. De kan dock inte få hjälp av domstol att driva igenom en sådan överenskommelse.



*Willy är barn till Zora och Åsa, Ärle och Örjan
(två föräldrapar)*

Willy har fyra föräldrar, Zora och Åsa respektive Ärle och Örjan. Vardera par bor tillsammans. Åsa och Örjan är biologiska/genetiska föräldrar

och därmed också rättsliga föräldrar. De ser sig som fyra jämlika föräldrar och Willy bor växelvis hos bägge paren. Föräldraparen befinner sig i liknande situation som föräldratrio ovan. Högst två av dem kan vara rättsliga föräldrar. Zora eller Ärle kan bli rättslig förälder genom adoption men i så fall på bekostnad av Åsa eller Örjan. Då kommer ett av paren att vara rättsliga föräldrar medan det andra paret inte har föräldrarättsliga band till Willy.

Både Ärle och Zora kan få del av föräldrapenning om de gifter sig med sin respektive partner. De kan också komma överens alla fyra om hur de ska dela på Willys kostnader, men Ärle och Zora kan däremot inte krävas på underhåll om de vägrar betala.

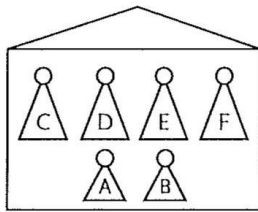
Om något av paren separerar och Willy inte får träffa Ärle eller Zora finns det på samma sätt som i ovanstående exempel möjlighet att socialnämnden driver talan om umgänge. En överenskommelse i frågan är däremot inte rättsligt giltig.

Om någon av de rättsliga föräldrarna dör, till exempel Åsa, kommer Örjan att kvarstå som ensam rättslig förälder och vårdnadshavare. Om de vill att Zora då ska bli rättslig förälder kräver det att hon adopterar Willy tillsammans med Örjan. De behöver i så fall gifta sig och domstol ska bedöma att adoption är till Willys bästa trots att Zora och Örjan inte lever ihop. Ärle kan även adoptera Willy tillsammans med Örjan utan att Zoras rättsliga ställning påverkas. Hon kommer att kvarstå som icke-rättslig förälder i vilket fall.

Föräldraparen kan uttrycka en önskan om att till exempel Ärle ska utses till särskilt förordnad vårdnadshavare om både Åsa och Örjan dör. Domstol ska följa deras önskan såvida Ärle inte anses olämplig. Ärle kan också ansöka om adoption. Det kan även vara möjligt att domstol skulle godkänna att Ärle och Zora adopterade gemensamt, förutsatt att de gifter sig. Överenskommelser om framtida adoption är dock aldrig rättsligt giltiga.

Willy ärver Åsa och Örjan. Vill Ärle och Zora att Willy ska ärva även dem kan de skriva var sitt testamente.

Föräldraparen kan överväga att skriva en moraliskt förpliktigande överenskommelse för att försöka förebygga framtida konflikter. De kan dock inte få hjälp av domstol att driva igenom en sådan överenskommelse.



Agate och Birger är barn till Calla, Daimon, Eskil och Fanny (storfamilj)

Calla och Daimon är föräldrar till Agate och har flyttat ihop med Eskil och Fanny som är föräldrar till Birger. De har bildat en storfamilj och ser sig alla som familjemedlemmar till varandra. Alla fyra ser sig som jämlika föräldrar till bägge barnen. Föräldrakvartetten befinner sig i liknande situation som föräldratrion och föräldraparen ovan. Högst två av dem kan vara rättsliga föräldrar till respektive barn.

De vuxna kan få tillfällig föräldrapenning även för att vårda det barn de inte är rättsliga föräldrar till, förutsatt att de tar ledigt från arbete. För att få tillgång till ordinarie föräldrapenning krävs det däremot att den vuxna gifter sig med någon av de rättsliga föräldrarna. De kan också komma överens alla fyra om hur de ska dela på Agates och Birgers kostnader, men de icke-rättsliga föräldrarna kan inte krävas på underhåll om de vägrar betala.

Om något av paren separerar och något av paren inte får träffa sina icke-rättsliga föräldrar finns det på samma sätt som i ovanstående exempel möjlighet att socialnämnden driver talan om umgänge. En överenskommelse om umgänge med icke-rättsliga föräldrar är däremot inte rättsligt giltig.

Barnen har rättsliga band huvudsakligen till sina vardera rättsliga föräldrar. Varje föräldrapar kan dock med rättslig verkan uttrycka önskan om att det andra föräldraparet ska utses till särskilt förordnade vårdnadshavare om barnets bägge rättsliga föräldrar dör. De efterlevande föräldrarna kan i sådant fall även ansöka om att få adoptera barnet. Skulle en av föräldrarna dö, till exempel Calla, är det även möjligt att antingen Eskil eller Fanny adopterar Agate. Det skulle göra att Agate får två rättsliga föräldrar. Det kräver att Daimon gifter sig med Eskil eller Fanny och att domstol godkänner adoptionen.

Barnen ärver sina rättsliga föräldrar. Vill de vuxna att arvet ska fördelas annorlunda kan de skriva testamenten. Agate och Birger har dock alltid rätt till minst sin laglott från sina respektive rättsliga föräldrar.

Föräldraparen kan överväga att skriva en moraliskt förpliktigande överenskommelse för att försöka förebygga framtida konflikter. De kan dock inte få hjälp av domstol att driva igenom en sådan överenskommelse.

Källor

Hitta rättskällor

Lagar, förarbeten till lagar, domar och andra rättskällor går att söka upp via internet, till exempel på riksdagens hemsida eller notisum.se. Lagarna kan sökas genom namn eller det nummer som finns till varje lag. Förarbeten och domar kan enklast sökas efter deras år och nummer.

Paragrafhänvisning 1 kap. 3 § 2 st. 1 p. betyder första kapitlet, tredje paragrafen, andra stycket, första punkten. Paragrafhänvisning 3:8 betyder tredje kapitlet, åttonde paragrafen.

Konventioner, lagar, förordningar, föreskrifter och allmänna råd

Internationella konventioner

1967 års Europarådskonvention om adoption	1967 års Europarådskonvention om adoption
1993 års Haagkonvention	1993 års Haagkonvention om skydd av barn och samarbete vid internationella adoptioner
2008 års Europarådskonvention om adoption	2008 års Europarådskonvention om adoption
Barnkonventionen	Förenta Nationernas konvention om barnets rättigheter
Europakonventionen	Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna

Lagar och förordningar

Abortlagen	Abortlag (1974:595)
Aktiebolagslagen	Aktiebolagslag (2005:551)
Avtalslagen	Lag (1915:218) om avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område
Begravningslagen	Begravningslag (1990:1144)
Bostadsförvaltningslagen	Bostadsförvaltningslag (1977:792)

Bostadsrättslagen	Bostadsrättslag (1991:614)
Brottsbalken (BrB)	Brottsbalken (1962:700)
Diskrimineringslagen	Diskrimineringslag (2008:567)
Folkbokföringslagen	Folkbokföringslag (1991:481)
Föräldrabalken (FB)	Föräldrabalk (1949:381)
Föräldraledighetslagen	Föräldraledighetslag (1995:584)
Godtroförförvärlagen	Lag (1986:796) om godtroförförvärv av lösöre
Gåvolagen	Lag (1936:83) angående vissa utfästelser om gåva
Handelsbalken (HB)	Handelsbalk (1736:1232)
Handelsbolagslagen	Lag (1980:1102) om handelsbolag och enkla bolag
Jordabalken (JB)	Jordabalk (1970:994)
Kommunallagen	Kommunallag (1991:900)
Konkurslagen	Konkurslag (1987:672)
Konsumentkreditlagen	Konsumentkreditlag (2010:1846)
Konsumentköplagen	Konsumentköplag (1990:932)
Konsumenttjänstlagen	Konsumenttjänstlag (1985:716)
Köplagen	Köplag (1990:931)
Lag om Barnombudsman	Lag (1993:335) om Barnombudsman
Lag om blodundersökning vid utredning av faderskap	Lag (1958:642) om blodundersökning m.m. vid utredning av faderskap
Lag om ekonomiska föreningar	Lag (1987:667) om ekonomiska föreningar
Lag om genetisk integritet	Lag (2006:351) om genetisk integritet m.m.
Lag om god man för ensamkommande barn	Lag (2005:429) om god man för ensamkommande barn
Lag om internationell adoptionsförmedling	Lag (1997:192) om internationell adoptionsförmedling
Lag om jämställdhetsbonus	Lag (2008:313) om jämställdhetsbonus
Lag om kommunalt vårdnadsbidrag	Lag (2008:307) om kommunalt vårdnadsbidrag
Lag om kooperativ hyresrätt	Lag (2002:93) om kooperativ hyresrätt
Lag om konstllhörighet	Lag (1972:119) om fastställande av konstllhörighet i vissa fall
Lag om rätt att förrätta vigsel inom trossamfund	Lag (1993:305) om rätt att förrätta vigsel inom trossamfund

Lag om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS)	Lag (1993:387) om stöd och service till vissa funktionshindrade
Lag om upphävande av registrerat partnerskap	Lag (2009:260) om upphävande av lagen (1994:1117) om registrerat partnerskap
Lag om uthyrning av egen bostad	Lag (2012:978) om uthyrning av egen bostad
Lag om vård av unga (LVU)	Lag (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga
Namnlagen	Namnlag (1982:670)
Offentlighets- och sekretesslagen	Offentlighets- och sekretesslag (2009:400)
Räntelagen	Räntelag (1975:635)
Rättegångsbalken (RB)	Rättegångsbalk (1942:740)
Sambolagen	Sambolag (2003:376)
Samfällighetslagen	Lag (1973:1150) om förvaltning av samfälligheter
Samägandelagen	Lag (1904:48 s. 1) om samäganderätt
Skadeståndslagen	Skadeståndslag (1972:207)
Skuldebrevslagen	Lag (1936:81) om skuldebrev
Skuldsaneringslagen	Skuldsaneringslag (2006:548)
Socialförsäkringsbalken (SFB)	Socialförsäkringsbalk (2010:110)
Socialtjänstlagen (SoL)	Socialtjänstlag (2001:453)
Steriliseringslagen	Steriliseringslag (1975:580)
Stiftelselagen	Stiftelselag (1994:1220)
Studiestödslagen	Studiestödslag (1999:1395)
Utsökningsbalken (UB)	Utsökningsbalk (1981:774)
Vigsselförordningen	Förordning (2009:263) om vigsel som förrättas av särskilt förordnad vigsselförrättare
Vigsellagen	Lag (1993:305) om rätt att förrätta vigsel inom trossamfund
Äktenskapsbalken (ÄktB)	Äktenskapsbalk (1987:230)
Ärvdabalken (ÄB)	Ärvdabalk (1958:637)

Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd (SOSFS)

SOSFS 2008:8 Socialnämndens handläggning av ärenden om adoption

SOSFS 2009:30 Socialstyrelsens föreskrifter om donation och tillvaratagande av vävnader och celler

SOSFS 2009:32 Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om användning av vävnader och celler i hälso- och sjukvården och vid klinisk forskning

SOSFS 2011:2 Socialnämndens utredning och fastställande av faderskap

SOSFS 2012:4 Socialnämndens ansvar för vissa frågor om vårdnad, boende och umgänge

SOSFS 2013:1. Socialstyrelsens allmänna råd om ekonomiskt bistånd

Förarbeten, utredningar och rapporter

Regeringens propositioner

Proposition 1986/87:1 om äktenskapsbalk m.m.

Proposition 2002/03:80 Ny sambolag

Proposition 2005/06:99 Nya vårdnadsregler

Proposition 2012/13:10 Stärkt stöd och skydd för barn och unga

Proposition 2012/13:107 Upphävande av kravet på sterilisering för ändrad könstillhörighet

Proposition 2013/14:208 Stärkt skydd mot tvångsäktenskap och barnäktenskap samt tillträde till Europarådets konvention om våld mot kvinnor

Statens offentliga utredningar

SOU 1972:41 Familj och äktenskap

SOU 1984:63 Homosexuella och samhället

SOU 1997:116 Barnets Bästa i främsta rummet. FN:s konvention om barnets rättigheter i Sverige

SOU 2001:72 Barnmisshandel – Att förebygga och åtgärda

SOU 2007:3 Föräldraskap vid assisterad befruktning

SOU 2007:16 Ändrad könstillhörighet – förslag till ny lag

SOU 2007:17 Äktenskap för par med samma kön. Vigsselfrågor

SOU 2007:52 Beslutanderätt vid gemensam vårdnad m.m.

SOU 2009:61 Modernare adoptionsregler

SOU 2013:35 En ny lag om personnamn

SOU 2013:38 Vad bör straffas?

SOU 2014:29 Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Lagrådsremisser

Lagrådsremiss den 21 maj 2015 Assisterad befruktning för ensamstående kvinnor

Kommittédirektiv

Dir. 2013:70 Utökade möjligheter till behandling av ofrivillig barnlöshet.

Betänkanden

Riksdagens betänkande 2014/15:CU6 Familjerätt

Rapporter

Socialstyrelsen, Familjerätt 2013

Sveriges Kommuner och Landsting 2014, Assisterad befruktning

Domstolsavgöranden och beslut

Högsta domstolen

NJA 1985 s. 172

NJA 1988 s. 525

NJA 1998 s. 267

NJA 2002 s. 142

NJA 2006 s. 505

NJA 2008 s. 826

Regeringsrätten

RÅ 2008 ref. 68

RÅ 2009 ref. 55

Övriga domstolar och myndigheter

Förvaltningsrätten i Stockholm, dom den 14 september 2010 (mål nr 21170-10)

Kammarrätten i Stockholm dom den 19 december 2012 (mål nr 1968-12)

Svea Hovrätt dom den 30 september 2010 (mål nr T 9430-09)

Göta Hovrätt dom den 26 juni 2014 (mål nr T 2656-13)

Litteratur

- Adenji, Anna (2008). *Inte den typ som gifter sig? Feministiska samtal om äktenskapsmotstånd* (avhandling). Göteborg: Makadam förlag.
- Agell, Anders & Brattström, Margareta (2011). *Äktenskap, Samboende, Partnerskap*. 5 uppl. Uppsala: lustus.
- Agrell, Lina (2015). *Tvegifte – Tvåsamhet som norm*. Uppsala: Juridiska institutionen, Uppsala universitet.
- Ambjörnsson, Fanny (2006). *Vad är queer?* Stockholm: Natur och Kultur.
- Andersson, Catrine (2011). *Hundra år av tvåsamhet. Äktenskapet i svenska statliga utredningar 1909–2009*. Lund: Arkiv förlag.
- Andersson, Daniel (2006). En utgående modell? – en diskussion kring grunderna för rättsligt föräldraskap och vårdnadsansvar (examensarbete). Lund: Juridiska fakulteten, Lunds universitet.
- Berg Hulthén, Veronica (2011). Personlig kommunikation, Utbildning för skolinformatörer. Stockholm: RFSL.
- Bromseth, Janne & Frida Darj, red. (2010). *Normkritisk pedagogik: makt, lärande och strategier för förändring*. Uppsala: Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet.
- Butler, Judith (2007). *Genustrubbel: feminism och identitetens subversion*. Göteborg: Daidalos.
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005). *Intersektionalitet – kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*. Malmö: Liber.
- Ekis Ekman, Kajsa (2010). *Varat och varan : prostitution, surrogatmödraskap och den delade människan*. Stockholm: Leopard förlag.
- Engarås, Ingrid. Värna om stjärnfamiljen. Tillgänglig: [facebook.com/pages/Värna-om-Stjärnfamiljen/152851581400161](https://www.facebook.com/pages/Värna-om-Stjärnfamiljen/152851581400161) (hämtad 2012-05-04).
- Eriksson, Anders (2014). *Den nya familjerätten : makar och sambors egendomsförhållanden, bodelning och arv*. 10 uppl. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Eriksson, Emelie & Hansson, Christina (2010). *Familj ur ett omvårdnadsperspektiv – en begreppsanalys*. Göteborg: Institutionen för vårdvetenskap och hälsa, Sahlgrenska akademien.
- Fahlbeck, Reinhold (2005). Familjen - finns den? *Juridisk Tidskrift* 2005-06, nr 1.
- Glavå, Mats & Petrusson, Ulf (2002). Illusionen om rätten – Juristprofessionen och ansvaret för rättskonstruktionerna. I: Askeland, B. & Bernt, J.F. (red.), *Erkjennelse og engasjement : minnesseminar for David Roland Doublet (1954–2000)*. Bergen: Fagbokforlaget.

- Gondouin, Johanna (2015). Tears for queers. *Tidskriften Bang* 2015, nr 1.
- Göteborgs rättighetscenter – mot diskriminering. Verksamhetsberättelse 2014. Tillgänglig: gbgrc.se/om-oss/verksamhet/ (hämtad 2015-03-29).
- Hafström, Gerhard (1978). *Den svenska familjerättens historia*. 9 uppl. Lund: Juridiska föreningen
- Hydén, Håkan (2002). *Rättsociologi som rättsvetenskap*. Lund: Studentlitteratur.
- Inger, Göran (2010). *Svensk rättshistoria*. 5 uppl. Malmö: Liber.
- Jänträ Jareborg, Maarit (2011). Om polygami i dagens samhälle – särskilt ur ett svenskt perspektiv. I: Jänträ Jareborg, M. & Kumlien, M. (red.). *Rätten och rättsfamiljer i ett föränderligt samhälle – rättshistoriskt och komparativt. Vänbok till Rolf Nygren*. Uppsala: Iustus. S. 389–411.
- Lindblad, Frank (2004). *Adoption*. Lund: Studentlitteratur
- Rosenberg, Tiina (2011). *Queerfeministisk agenda*. Stockholm: Bokförlaget Atlas.
- Saldeen, Åke (2013). *Barn och föräldrarrätt*. 7 uppl. Uppsala: Iustus.
- Schiratzki, Johanna (2005). *Barnets bästa i ett mångkulturellt Sverige*. 2 uppl. Uppsala: Iustus.
- Schiratzki, Johanna (2008). *Mamma och pappa inför rätta*. Uppsala: Iustus.
- Schiratzki, Johanna (2013). *Föräldransvar i välfärdsrätten: om vårdnad, vårdnadstvister och barnskydd*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Schiratzki, Johanna (2014). *Barnrättens grunder*. 5 uppl. Lund: Studentlitteratur.
- Singer, Anna (2000). *Föräldraskap i rättslig belysning*. Uppsala: Iustus.
- Singer, Anna (2012). *Barnets bästa – om barns rättsliga ställning i familj och samhälle*. 6 uppl. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Socialstyrelsen (2012). *Vårdnad, boende och umgänge. Handbok – stöd för rättstillämpning och handläggning inom socialtjänstens familjerätt*.
- Stenberg, Jojo & Freiman, Isander E. & och Michaelsdotter, Majk (2015). *Hbtq-kojan.se: mentorskap på nätet bortom hetero och tvåkönsnormen*. Stockholm: RFSL
- Åkerlund, Carl, red. (2011). *Bryt! Ett metodmaterial om normer i allmänhet och heteronormen i synnerhet*. 3 uppl. Stockholm: RFSL Ungdom & Forum för levande historia.